

Жаҳон АДАБИЁТИ

Арабий-бадший, илғимий-публицистик журнал

1997 йил июндан чиқа бошлаган

№ 9 (160)

2010 йил, сентябр

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
МАТБУОТ ВА АХБОРОТ
АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН
ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

РЕСПУБЛИКА
МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ
КЕНГАШИ

[www. jad.uz](http://www.jad.uz)

МУНДАРИЖА

НАСР

Т.МАНН, М. КРЮГЕР, Э.ЎЗДАМАР, М.МАРОН, Д.ДЕРРИ, Б.ШПИННЕН. Олмон хикоялари	3
Пауло КОЭЛЬО. Иблис ва Прим хоним. Роман	38
Эдуард БУЛЬВЕР-ЛИТТОН. Помпеянинг сўнгги кунлари. Роман	68
ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ	
Леопольд СЕНГОР. Юлдузлар жилмаяр арши аълода	30
Федерико Гарсиа ЛОРКА. Оқ кулгу томчилари	61
ТАРИХНИНГ ЎҚИЛМАГАН САҲИФАЛАРИ	
Наим КАРИМОВ. Худойберган Девонов. Бадиа	159
ФАЛСАФА. МАДАНИЯТ. САНЪАТ	
Жаъфар ХОЛМУМИНОВ. Жалолiddин Румий ва ғарб адабиёти	170
ИНСОН ВА ТАБИАТ	
Михаил ТАРАНОВ. Тирик сайёра	176
АДАБИЙ ЖАРАЁН	
Александр НЕВЕРОВ. Инглиз насри: янги нафас	181
КИТОБЛАР ОЛАМИДА	
Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ. Турон тарихидан лавҳалар	186
САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА	
Василий ЯН. Осиёнинг мовий сарҳадлари	190
ЖАҲОН КУЛАДИ	
Машхурлар ҳаётидан	203
Янги нашрлар	206

ТОШКЕНТ
СЕНТЯБР

**Бош муҳаррир
ўринбосари:**

Мирпўлат МИРЗО

Таҳрир ҳайъати:

Файзи ШОҲИСМОИЛ
(масъул котиб)
Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ
Амир ФАЙЗУЛЛА
Назира ЖЎРАЕВА
Азиз САИД
Гулнора МУҲАММАДЁРОВА

Жамоатчилик кенгаши:

Бобур АЛИМОВ
Абдулла АРИПОВ
Эркин ВОҲИДОВ
Анвар ЖАББОРОВ
Абдулла ИСМОИЛОВ
Абдурахим МАННОНОВ
Авазжон МАРАҲИМОВ
Минҳожиддин МИРЗО
Абдулла ОРИПОВ
Баҳодир ХОДИЕВ

Навбатчи муҳаррир А.САИДОВ
Техник муҳаррир У. КИМ
Мусаҳҳиҳ Д. АЛИЕВА
Компьютерда саҳифаловчи З. МАННОПОВА

Жаҳон адабиёти, 9. 2010

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №172

Уч босма тобоқ ҳажмгача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.

«Жаҳон адабиёти» журналида эълон қилинган асарларни кўчириб босишда ва қайта нашр этишда таҳририятнинг ёзма розилиги олинishi шарт.

Таҳририят манзили:
100129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 244-41-60; 244-41-61; 244-41-62.
E-mail: jahonadabiyoti@list.ru

Босишга рухсат этилди 11. 10. 2010 й. Бичими 70x108 1/16. Газета қоғози. Офсет босма.
Шартли босма тобоқ 18,2. Нашриёт босма тобоғи 20,0.
Жами 1440 нусха. рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

“Жаҳон адабиёти” журнали компютерида терилиб, Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг Фафур Фулом номидаги НМИУда чоп этилди.
100128, Тошкент, Шайхонтоҳур кўчаси, 86.

© **Жаҳон адабиёти, 2010 й.**

Олмон ҳикоялари

Томас МАНН

ТАЗАРРУ

Гапнинг рости, манови жанобнинг ғалати гапларидан бутунлай доврираб қолгандим, ҳозир ҳам уларни худди ўшандай тарзда так-рорлаб беролмасам керак, деб қўрқаман. Негаки ўша оқшом бошқалар ҳам ундан худди менга ўхшаб ғоят мутаассир бўлган эдилар. Бунга балки мутлақо нотаниш одамнинг ғаройиб, ҳайрон қолдирадиган даражадаги самимияти сабаб бўлгандир...

Ўша нотаниш кимсани биринчи марта бундан икки ойча муқаддам Сан Марко майдонида учратгандим. Кенг майдон бўйлаб айланиб юрган одамлар сийрак, мовий осмонга бўй чўзиб турган, заррин нақшлар билан безатилган ҳашаматли, ажойиб бино олдидаги байроқлар денгиз тарафдан эсаётган енгил шабададан ажиб ҳилпирарди; бош дарвоза яқинида бир қизалоқ ҳар томондан унга ёпирилиб келаётган каптарларнинг улкан ғаласига макка дони сепмоқда эди. Қийси йўқ нақадар гўзал манзара...

Шунда мен уни учратиб қолдим, ҳозир – ушбу сатрларни ёзаётган пайтимда ҳам уни аниқ-тиниқ кўз ўнгимда тасаввур қилмоқдаман. У ўрта бўйли бўлиб, тез юрар, юрганда ҳам ҳассасини иккала қўллари билан орқада тутганича букчайиб оларди. Бошида қора тусдаги қўпол шляпа, эгнида эса кулранг ёзги пальто, қорамтир йўл-йўл шим кийволган. Негадир мен уни инглиз бўлса керак, деб ўйловдим. Ёши ўттизларда, балки элликка ҳам боргандир. Юзи силлиқ қирилган, бурни бир оз катта, кулранг кўзлари ҳорғин боқар, лабларида ҳамиша қандайдир англаб бўлмайдиган, ғалати табассум ўйнарди. Аҳён-аҳёнда қошларини бир чимириб, ён-верига синовчан назар ташлайди, сўнг яна ўз олдига, ерга қараб олар, ўзига ўзи бир нималар гапирган кўйи бошини сарак-сарак қилганича кулимсираб кўярди. Шу алпозда у майдон бўйлаб уззукун у ёқдан-бу ёққа бориб келарди.

Ўша кундан бошлаб уни энди ҳар куни кузата бошладим. Чунки унинг, хоҳ яхши ҳаво бўлсин, хоҳ ёмон ҳавода бўлсин, тушдан олдинми, тушдан кейинми барибир узлуксиз кунига кенг майдон бўйлаб ўттиз ё эллик маротаба у ёқдан-бу ёққа ёлғиз ўзи ва худди ўшандай ғалати хатти-ҳаракатлар билан одимлаб бориб-келишдан бошқа ҳеч қандай юмуши йўқ ҳисоби эди.

Юқорида айтганим ўша оқшом аллақандай ҳарбий хор концерт бераётган эди. Камина “Флориан” қаҳвахонасининг майдон узра ўрнатилган мўъжазгина столларидан бири ёнида ўтирардим, концерт ту-

Томас МАНН (1875–1965) – «Будденброклар», «Сехрли тоғ», «Доктор Фаустус» сингари романлари, кўплаб ҳикоялари билан машҳур олмон ёзувчиси. Адиб И.Гёте, Ф.Шиллер, Л.Толстой, Ф.Достоевский, А.Чехов ҳақидаги мақолалари билан эътибор қозонган. Томас Манн Нобел мукофоти (1929) совриндоридир.

габ, томошабинлар оқими тарқала бошлагач, нотаниш киши ҳар доимгидек паришонхотир кулимсираганича ёнимдаги бўш ўринлардан бирига келиб ўтирди.

Вақт ўтган сайин теварак-атрофдаги ғала-ғовур ҳам тиниб, ҳадемай барча столлар бўшаб қолди. У ер-бу ерда онда-сонда одамлар кўриниб қолар, энди майдон бўйлаб улуғвор осойишталик ҳукм су-рар, осмон юлдузлар билан қопланган, гўзал Сан Марко узра ярим-та Ой осилиб турарди.

Мен қўшнимга орқа ўгирганимча газета ўқирдим, ниҳоят унга томон ярим ўгирилишга мажбур бўлдим; чунки шу пайтгача ундан бирон сас эшитилмаган, бирон ҳаракат сезилмаган, энди эса у тўсатдан гапира бошлаган эди.

— Венецияга биринчи марта келишингизми дейман, афандим?— сўради у, французчани бир оз бузиб гапираркан; мен унга инглиз тилида тавлоб қайтармоқчи эдим, у кутилмаганда шеваларсиз соф олмон тилида аста, хириллаган, бўғиқ овоз билан, товушини тиниқлаштириш учунми, тез-тез томоқ қириб, йўталганича сўзида давом этди. — Буларнинг ҳаммасини илк бор кўриб тургандирсиз, ҳой-наҳой? Барчаси сиз кутгандекмикан ишқилиб? Балким ундан ҳам зиёдароқдир, эҳтимол? Эҳ! Бу қадар гўзал деб ўйламаган бўлсангиз керак-а? Тўғрими? Сизни бахтиёр деб ҳисоблаб, сизга ҳавас қилишлари учунгина шундай ўйлаётган бўлмасангиз керак? Эҳ!

У ўриндиққа бемалол суяниб олди-да, кўзларини тез-тез пирпиратганича менга диққат билан тикилди, унинг ҳозирги юз ифодасида аллақандай мубҳамлик зоҳир эди.

Орага узоқ сукунат чўкди, ушбу ғалати суҳбатни энди қандай давом эттиришни ҳам билолмасдан ўрнимдан турмоқчи бўлгандим, у шошилиб мен томон энгашиб, сўз қотди:

— Кўнгил қолиш нима эканлигини биласизми, афандим?— сўради у секин ва қатъий оҳангда, ҳассасига иккала қўллари билан таяниб олиб.

— Алоҳида, айрим ҳолдаги чакана муваффақиятсизлик, омадсизлик эмас, балки умумий, кенг маънодаги кўнгил қолиш, барча нарсалардан, бутун ҳаётдан кўнгил қолишини айтаётман? Албатта, буни сиз билмасангиз керак. Аммо бу нарса ёшлигимдан бери мудом таъқиб этиб келади, у мени сўққабош, бебахт ва бир оз ғалати ҳам қилиб қўйган, буни инкор этолмайман. Сиз мени қандай қилиб ҳам тушуна олардингиз, афандим? Лекин сиздан илтимос қилгудек бўлсам, мен учун икки дақиқа вақтингизни ажратиб, гапларимни тинглай оларсиз, деб ўйлайман. Чунки гап очилдими, энди уни айтмасам бўлмас...

Аввало шуни айтишим керакки, камина кичкинагина бир шаҳарчада, пастор¹ оиласида туғилиб, ўсганман, унинг покдомон ҳужраларида эскича урфдаги, уламоларгагина хос бўлган жўшқин, таъсирли некбинлик ҳамда яхши ва ёмон, савоб ва гуноҳ ҳақидаги дабдабали панд-насихатлардан иборат ўзига хос, ғайриоддий муҳит ҳукм суради, камина бундаини баландпарвоз каломларни тинглашга сира-сира тоқат қилолмасдим, чунки менинг назаримда азоб-уқубатларимга айнан улар айбдордек туюлаверарди. Ҳаёт мен учун шунчаки қуруқ сафсатадангина иборат эди, холос. Негаки ушбу сўзлар каминада фавқулудда ва аҳамиятсиз тасаввур-тушунчалар уйғотар, мен эса улардан бошқа ҳеч нимани билмас эдим.

Шу тариқа одамлардан илоҳий эзгулик ва ақл бовар қилмас разолат кутиб яшардим; мен ҳаётда мафтункор гўзаллик ва қабоҳат ку-

¹ П а с т о р — протестантизм мазҳабидаги руҳоний. (Тарж.)

тиб яшардим; каминани уларнинг барчасига бўлган, кенг борлиққа, қандай бўлишидан қатъи назар, бўлғуси саргузашт воқеаларга, фавқуллода бахт-омад ҳамда сўз билан таърифлаб бўлмайдиган, кутилмаган даҳшатли изтиробларга бўлган теран, ваҳимали ҳирс ва ҳавас чулғаб олган эди.

Ҳаётимдаги илк кўнгил қолиш нечоғли қайғули бўлганлиги ҳамон эсимда, афандим. Эътибор берсангиз, у бирон-бир гўзал орзу-умиднинг қандайдир саробга айланиши билан эмас, балки ҳаётимга илк мусибатнинг кириб келиши билан боғлиқ эди. Ўшанда ёшгина бола эдим, кечаси шовқиндан уйғониб кетдим, уйимизга ўт тушган эди. Оловнинг сирли, маккор тиллари чор-атрофни чулғаб олиб, то хонам эшигигача етиб бораёзган, бутун қават ва зина ҳам аланга ичида қолган эди. Буни энди пайқаганимни биламан, уй билан бирга пастга қуладим ва жонҳолатда “Ёняпти! Ёняпти!” деб қичқира бошладим. Уш бу сўзлар ҳамон қулоқларим остида фавқуллода аниқлик билан жаранглайди, ўшанда, гарчи эс-ҳушим, онгим у қадар бўлмаса ҳам ҳарҳолда қандайдир туйғуни ҳис этганлигим мудом эсимда. Сезишимча, бу ёнғин эди; мана ҳозир ҳам уни аниқ-тиниқ кўз олдимга келтира-япман! Охири нима бўлди дейсизми? Ҳали ҳаммаси эмас...

Ёлғиз Худога маълум, бу ҳазилакам нарса эмасди. Бутун уй батамом ёниб кул бўлган, оиламиз фавқуллода хавф-хатардан бир амаллаб жон сақлаб қолган, ўзим эса, анчагина жойим куйиб, жароҳат олган эдим. Шу ўринда ўшандаги болаларча тасаввурим билан бўлажак воқеа-ҳодисотлардан ўзиб кетиб, туғилиб ўсган уйимнинг ёнғинда кўйиб, кул бўлишини илгаритдан сезган эдим, десам нотўғри бўлур эди. Аммо шунга аминманки, ботинимда аллақандай ноаниқ шуур, гира-шира, тасаввур яшаган ва қандайдир даҳшатли бир ҳодисани олдиндан англаб, пайқашимга туртки берган эдики, бунга қиёсан борлиқ, воқелик менга ожиз кўриниб кетганди. Ёнғин — умримдаги биринчи мудҳиш воқеа бўлган, бу билан эса ҳаётимдаги ҳайратланарли ва ажойиб орзу-умиддан ҳам кўнглим қолган эди.

Кўрқманг, сизга барча умидсизликларимни бирма-бир батафсил ҳикоя қилмоқчи эмасман. Мен фақат бир нарсани айтмоқчиман, яъни ҳаётимдаги улкан орзу-умидларимни ўзимнинг бебахт иштиёқ-интилишларим билан, қолаверса, минглаб китоблардаги: шоирларнинг асарларидаги қуруқ сафсаталар билан бир умрга аллалаб келган эканман. Эҳ, шу десангиз мен уларни ана ўша шоир деганларни ёмон кўриб қолдим денг, уларга қолса, ўзларининг баландпарвоз сўзлари билан тўрт томонга жар солишса, иложи бўлса, ана ўша сўзларини Везувий узра қад кўтарган ирвит дарахти билан ёнма-ён ва ҳатто само гўмбазига ҳам муҳраб кўйишса — ҳар қандай дабдабали сўзнинг аслида ёлғон-яшиқ ёхуд киноя-пичингдан иборат эканлигини ҳис этмаслигим мумкинми, ахир!

Эҳ, завқ-шавққа тўла ўша шоирларнинг нағмасини қаранг, нимамаймиш, гўё тилимиз камбағал эмиш, э йўқ, уларнинг ўзлари камбағал, афандим! Фикри ожизимча, ҳаётдаги муҳтожлик ва етишмовчилик билан солиштирганда, аслида тилимиз бой, ниҳоятда бой. Азоб-изтиробларга келсак, улрнинг ҳам ўз сарҳадлари бор: ожизликнинг жисмоний, калтафаҳмлиқнинг эса руҳий — бахт-омад бобида ҳам худди шундай! Инсоннинг ўз фикрини баён қилиш эҳтиёжи сабаб товушлар дунёга келган, улар воситасида ана ўша сарҳадлар оша ёлгонлар амалга ошириб келинган.

Нима, бунга мен айбдорми? Ё бўлмасам, ўзи умуман йўқ ҳодисалар ҳақида тасаввур уйғотаётган маълум сўзлар таъсиротидан фақатгина менинг эсим оғиб қолаётганмикин?...

Мен ўзимнинг улкан тасаввур-тушунчаларимга мос келадиган саргузаштлар сари ана шундай иштиёқ-ла тўлиб-тошган катта ҳаётга қадам қўйдим. Худо шоҳид, афсуски бу нарса менга насиб этмаган экан! Камина дунёнинг кўкларга кўтариб мақталган жойларини ҳам бориб кўрдим, инсоният энг дабдабали сўзлар билан айланиб-ўргиладиган санъат асарларидан бахраманд бўлиш учун узоқ вақт дарбадар кездим; уларга юзма-юз турарканман, ўзимга ўзим шундай дедим: нақадар гўзал, бироқ: бундан-да гўзалроқ нарсалар йўқмикин? Бори шумикин, холос?

Мен ҳақиқат, воқелик деган гапларни тушунолмаيمان; бу билан ҳамма гапни айтиб бўлдим, чоғи. Қачонлардир, эсимда йўқ, дунёнинг қай бир гўшасида, тоғ устида, чуқур, торгина дара тепасида турардим. Қоя деворлари яланғоч ва тик эди, ҳув пастда эса тошдан-тошга урилиб, пишқириб оқаётган сувнинг шовуллаши эшитиларди. Пастга қараб туриб, ўзимча ўйладим: ҳозир қулаб тушсам нима бўлади? Ўз-ўзимга жавобим ҳам тайёр эди: мабода шу ҳодиса рўй бергудек бўлса, йиқилаётган ўз-ўзимга шундай деган бўлардим: Ниҳоят, пастга қулаяпсан, билсанг, мана шу ҳақиқат! Хўш, ҳақиқат деганлари нима ўзи?

Кўрган-кечирганларим бир оз ҳангома қилишга етади, десам ишонасизми? Бундан кўп йиллар муқаддам бир қизни севардим, ул шундай гўзал бир хилқат эдики, уни жон деб ўз ҳимоямга олган бўлардим; бироқ у мени севмасди, бунинг ҳеч бир ажабланарли жойи йўқ, мен бўлмасам, бошқаси... Бироқ мен учун бундан-да ғамгинроқ кўргилик бўлиши мумкинмиди? Лаззат ўрнига аччиқ мусибат келтирган ушбу воқеадан ҳам кўра оғирроқ азоб бормиди менга? Шундан сўнг неча-неча тунларни мижжа қоқмай бедор ўтказдим, алалхусус, ҳамма нарсадан ҳам кўра мени бир ўй мудом қийнади: зўр мусибат деганлари мана шу! Ниҳоят уни бошдан кечириаяпман! Хўш, мусибат дегани нима ўзи?...

Энди сизга ҳаётимдаги бахт ва омад ҳақида гапириб беришим шартмикин? Инчунин, бошимга бахт-омад қуши кўнган пайтлар ҳам бўлган, лекин бахт-омаддан ҳам кўнглим қолган... Ҳожати йўқ; чунки мен сизга айтмоқчи бўлган мисоллар кўнглимни қолдирган, ҳафсаламни пир қилган, умидсизлик олиб келган ўша ҳаётнинг ўртамиёна, зерикарли, бемаъни бўлганини сизга барибир тушунтириб беролмайди.

Ярим маъбуд дея мақталган Инсон — ким ўзи у? — деб ёзган эди ёш Вертер бир замонлар. Нима, ўзига ниҳоятда керак бўлиб турган кучлардан ҳам маҳрумми у? Модомики, қувончдан энтиккан ё изтиробга чўмган экан, уни буларнинг ҳеч қай бири тўхтатиб қололмайди, бепоён чексизлик қаърига йўқ бўлишга талпингани учун ҳам унинг хира, туссиз онги қайтиб келади.

Денгизни илк бор кўрган кунимни тез-тез эслаб тураман. Денгиз улкан, бепоён. Уни соҳилдан туриб кузатарканман ўзимни озод, эркин ҳис этардим: чунки унинг адоғида уфқ ястаниб ётарди. Нега энди айнан уфқ? Ахир мен ҳаётдан чексизлик кутган эдим-ку... Балки, менинг назаримдаги уфқ бошқа бировларниқига қараганда торроқдир? Камина ҳақиқат, воқелик деган нарсаларни тушуна олмаслигимни айтиб ўтган эдим — балки ақлим ошиб-тошиб кетаётгани учун шундайдир? Ёки тушуниб улгурмаёганмикинман? Эҳтимол, хулоса қилишга шошаётгандирман, ким билади? Ё бахт-омад ва дард-изтиробнинг фақат энг қуйи даражаларинигина, энг нозик ҳолатларинигина билармиканман?

Бундай деб ўйламайман; одамларга ҳам ишоналмайман, ҳаёт билан юзма-юз туриб, шоирларнинг баландпарвоз сўзларига қўшиладиган озчилик кишиларгагина ишонаман, холос — ахир бу кўрқоқ-

лик ва алдовнинг ўзгинаси-ку! Ҳа, айтгандай, эътибор берганмисиз, афандим, яна шундай бир тоифа одамлар ҳам борки, улар шунақанги мақтанчоқ ва бошқаларнинг чуқур ҳурмат-эҳтиромига зимдан ҳавас қилишларига шу қадар ўч бўлишадикки, ўзларини энг зўр бахт-омадга эришган қилиб кўрсатадилар-у, бироқ кўрган-кечирган азоб-изтироблари ҳақида лом-мим демайдилар?...

Қоронғи ҳам тушиб қолди, энди гапларимниям унчалик эшитгингиз келмаётгандир; шунинг учун, сўзни мухтасар қилиб, бир нарсага иқрор бўлмоқчиман, яъни мен ҳам бир пайтлар ўзимни ўзимга ва бошқаларга бахтиёр қилиб кўрсатмоқ учун... ана шунақанги одамларга қўшилиб... ёлғон сўзлашга уринганим рост. Бироқ анча йил бўлди, шуҳратпарастлигим барҳам топиб, ундан қутулганман, ана шундан буён камина ёлғиз, бебахт ва бир оз ғалати ҳам бўлиб қолганман, буни инкор этмайман.

Энди эса, тунлари юлдуз тўла осмонни кузатиб, хаёл суриш севимли машғулотимга айланган; чунки бу дунёга, бу ҳаётга қўл силтаб, ундан воз кечиб қўяқолишнинг энг яхши йўли ҳам шу эмасми, ахир? Шу билан бирга ўзимнинг улугвор тасаввур-тушунчаларимни зигирча бўлса-да, ҳамон асраб қолиш ҳақида, уларгагина хос бўлган ҳақиқатни умидсизликни ҳеч қандай бир азоб-уқубатсиз намоеън қила оладиган озод, эркин ҳаёт ҳақида, ҳеч қандай уфққа эга бўлмаган умр ҳақида орзу қилаётганимни кечиримли ҳол деб ўйлайман, шундай эмасми?...

Камина мудом шу ҳақда орзу қилиб, ўлимни кутиб яшамоқдаман.

Эҳ, мен уни, ўлимни, ана шу охирги кўнгил қолишни ҳам ҳозирданоқ шундай бир аниқ тасаввур қиламанки!... Шуми ўлим дегани ҳали? Сўнги дамда ўз-ўзимга шундай дейишим турган гап: мана, ниҳоят, унга ҳам етиб келдим! Хўш, ўлим дегани нима ўзи?...

*Олмон тилидан
Мирзаали АКБАРОВ
таржимаси*

Михаэл КРЮГЕР

ОЛТИ ФАРЗАНДИМ МЕНИНГ

Болаларим улғаяркан, бу кимга тортди экан, қанақа бўларкин деб уларга синчиклаб тикилган пайтларимиз кўп бўлган. Шунда уларнинг яқин сифатларини тез топган, шунингдек, мана бу феъли қай бирига уланаркин деб узоқ ўйлаганмиз. Болаларимиз ана шунақа кузатувлар остида ўсган. Ҳаётимиз ҳам ўтаверган. Мана шундай гоҳ яқин, гоҳ йироқ бўлиб, яъни яшашимизга ортиқча халақит қилмай ўсишганки, бу биздан кўрган меҳрибончиликнинг ўзимизга қайтаришлари керак деган гап. Шубҳасиз, эр-хотин иккимизга туққанларимиздан ирсий бир нимарсалар ўтган, биздан эса болаларимизга-да юққан. Бунга

Михаэл КРЮГЕР (1943). Носир, шоир, адабиётшунос танқидчи, бир неча академияларнинг, шу жумладан олмон тили ва адабиёти академиясининг аъзоси. “Ҳанзер” нашриётининг бош муҳаррири. “Акцентлар” номидаги адабий-бадиий журналнинг ношири. Кўплаб романлар, шеърый китоблар муаллифи. Ушбу асар “Энг яхши немис ҳикоялари” (2001) тўпламидан олинган..

қарши фикр билдириб бўлмайди. Аммо бизнинг хотинга бу гап ёқмайди. Баъзи-баъзидаги ваҳимага тушувчи кайфият, сир тутишга мойиллик, даъватчиликка хос кўтаринки гаплар буларнинг бари, хотинимнинг фикрича фақат мендан ўтган эмиш, чунки унинг ажодлари бу камчиликлардан бир неча авлод бурун қутулиб кетганмишлар.

Бироқ, бирмунча вақтдан бери эр-хотинни ташвишга солган ўзгаришлар юз бера бошлади. Бир бўғинли исм қўйилган ўғилларим (Фриц, Франц, Макс) ҳам, икки бўғинли номга эга (Анка, Ханна, Улла) қизларим ҳам: “Сизларнинг маданият деган анъанавий тушунчаларингизни биз инкор этамиз, бундан кейинги ҳаётимизда ундан фойдаланмаймиз”, деб ҳеч иккиланмай, ишонч билан баёнот бердилар. Аввалига бу оддий майнавозчилик, ота-она уйидаги рамзий кутубхона ва рояль бўлган мумтоз маданиятнинг кучлилигига қарши нозилик қилиғи сифатида туюлди бизларга. Аммо кейин, ҳатто уни-верситетни муваффақиятли тугаллаган кенжамиз Макс китоб сотувчига айланиб, газеталардаги адабиётшунослик мавзуларини инкор этиб, фақат олди-сотди хабарларига муккасидан кетганда, сўнгра, китобларга эстетик эмас, сотилиш рақобати ва маркетинг нуқтаи назаридангина баҳо бера бошлаганда, суҳандонлигида китоб савдосининг стратегияси биринчи ўринга чиққач, биз унга қўл силтадик-қўйдик.

Энг биринчи бўлиб болаларимиздаги ўзгариш тўнғич қизимиз Анкада сезила бошлади. Илгари у рақс театрининг юз фоизли шайдоси, мухлиси эди. Рақс-театрининг премьералари қўйиладиган Вена, Вуппертал ёки Эссен шаҳарларига бориб келиш учун неча кунлаб дарсларини қолдирарди. Биз мухлиси бўлган анъанавий драма театрининг “Ҳамлет”дан Хорватнинг пьесаларигача қамраган репертуарига рақс театрини қарама-қарши қўйиб баҳс этар, жон-жаҳди билан уни ҳимоя қиларди. Синглиси Ханка янги саҳналаштирилган “Торквато Тассо”га мақтов айтса, Анка заҳарли қаҳ-қаҳа билан мазах қиларди. Тўғриси айтиш керак, хотиним иккимиз “Торквато тассо”дан антракт пайтида қочиб қолгандик. Бу воқеадан сўнг Анкага ҳамхона бўлиб яшовчи Ханка, рақс театри шаънига айтилаётган мақтовлар жонига тегиб кетганини рўкач қилиб, Уллинг хонасига кўчиб ўтишга рухсат сўради. Синглисининг хонани бўшатиши эса Анкани хурсанд қилди. Чунки майдон кенгайганди. Энди мактабдан келибоқ ўз гавдасида рақс театрининг алмойи-алжойи, тасқара ҳолатларини жонлантиришига ҳеч ким халақит қилмасди. Унинг бу машғулотлари оиламизга янгидан янги можаролар тайёрлаши тайиндек эди. Йўқ, бир неча ой ичида қизимизнинг рақс театрига қизиқиши совиди-да, маданият соҳасининг иқтисоди ва менежменти хусусида қайнай бошлади. Гапларида рақс театри мавзуси йўқолиб, мабодо чиқиб қолса ҳам доимо ўтган замон феълида айтиларди.

Хотинимнинг фикрича, қизимизнинг рақс театрига бутун вужуди билан берилганлик даври ўтганди. Тўғриси айтсам, илгари Анканинг гайриоддий силтанишлари, полда ётиб қийшанглаши, нотаниш одамлар ёнида туриб ҳам ваҳшиёна қичқириб юборишларидан қутулганимга хурсанд бўлдим. Ўшанақа вақтларда қизимнинг театр ва рақснинг бу гайриоддий қоришувига бутунлай берилиб кетса-я, деб даҳшатга тушардим. Лекин ҳозир, батамом диққат бўлиб, маданий-менежмент дарсига боргунча битириши лозим бўлган бизнес-режалар устида қийналиб ўтиришларини кўриб, ўша ваҳшиёна қилиқлари ҳам тузук эди шекилли, деб ўйлаб ҳам қоламан. Нима бўлгандаям ҳозир у, росмана маданият менежментига санъат билан бевосита алоқада бўлиш

зарарлидир деган гапларни ишонч билан айтиб, рақс театрисиз яшаб юрибди. Санъатсиз яшаш мумкинлиги хусусида Макс ҳам у билан ҳамжиҳат. Иккови маданий-менежмент лойиҳалари агентлигини тузиб, икки-уч йил ичида уни агентлик акциядорлик жамиятига айлантириб, уни биржага киргизиб, ўзлари умрларининг қолган қисмини Ўрта денгизнинг биронта оролида роҳат фароғатда ўтказмоқчилар. Эрфуртда уч юзта шоир. Зульцбахда хор конкурси, Тюбингенда “Бадан ва маданият” кўргазмаси. Маданият ҳақида анъанавий тасаввурларга эга хотинимни уларнинг бу каби лойиҳаларию гаплари даҳшатга солади. Нега энди орол? Нимага оролларга интилишади?— деб сўрайди мендан.— Каттакон қитъада жимгина ўтирсалар бўлмайдими?

Хонамиздаги драматик театрга бўлган муҳаббат ҳам ҳавога учиб кетди. Яқингинада бутун оламда Ҳамлет, Тассо, Ричард, Лир гапларидаги эҳтирослар, пафослар, саҳна нутқининг маданияти, ахлоқ, хомхаёл орзулар, чироқ режиссураси, актёрларнинг саҳнада худбинлик билан ўзларини тиқиштириш, кўрпани ўзларига тортиш ҳолларига қарши курашдан бошқа нарса йўқ эди. Унинг аҳволига қараб қизимизни актриса бўлмоқчи деб хотиним саросимага тушганди. Ханканинг косметика, грим анжомларини ишлата туриб ҳиринглаб кулишлари, Виннига¹ ўхшатиб пешонасидаги соч тутамини силкиб қўйишлари, овқатланиб бўлиб талинкани суриб қўйишлари, хуллас, барча-барчаси тез орада қизимизни саҳнада кўриб қолишимиз мумкинлигидан далолат берарди. Эҳтимол яланғоч Дездемона² бўлиб чиқар ҳали, деб пўнғилларди хотин.

Бироқ, бир неча ойдан сўнг Ханка учун театр ўлди. Гапига қараганда, театрнинг ривожланиш кучлари сўнган эмиш. Энди Ханка рекрутёр, яъни ишга кираётган кишиларга маслаҳатчилик қилармиш. Ўлиб бўлган санъат, яъни театр билан умрни боғлашнинг зарурати йўқ эмиш. Энг муҳими ўз ролингни яхши бажариб, ўзингни яхши кўрсатиб, яхши сотиш эмиш. Хуллас, Ханка жуда келажаги равақли иш берадиган “Касблар менежменти” билим юртига ўқишга кирди. Хотиним рекрутёр нималигини яхши тушунмаса-да, сал кўнгли жойига тушди: ҳеч бўлмаса ечинмаса керак бу ишида, деб ўйлади у.

Кенжатоимиз Улла оиламизда илгаритдан машмашали бир аъзо эди. Кўп ўйлайдиган, индамас бир қиз бўлиб, овқатни кам ер, кам ухлар, аммо негандир кўп сув ичарди. Мактаб унинг учун деярли йўқ нарса эди. Соатлаб расм чизар, уларни томоша қилар ҳамда узоқ термилиб ўтирарди. Сюрреализмнинг алмойи-алжойи эротикаси қизиқтирарди уни. Қизимнинг акварелларидаги мавжудотларни оёғи осмондан келиб ишлашганига қарамай, хотинимга у тасвирларда жинсий алоқа кўринишлари бордек туюларди. Расмларни гоҳ остин, гоҳ устин қилиб кўришимизга қарамай, ўзимиз чиқарган мазмунларга ўзимизнинг ишончсизлигимиз ортиб бораверарди. Қизимнинг “Туғилаётган ва лаънатланган” деб аталган бир тасвири менга айниқса ёқарди. Нима чизилганлигини англамасак-да, ҳозиргача ўша сурат назаримда жуда антиқа туюларди. Бунинг нималиги ҳақида сўраганимизда қизимиз: “Кўриб тур-

¹ В и н н и — афтидан гап театр, кино, телесериалларда кўп ролларни ўйнаган атоқли ва таниқли актриса Винни Маркус (1921—2001) ҳақида бормоқда.

² Берлиндаги “Фрайе фольксброне” театрида жанжал ва баҳсларга сабаб бўлган “Отелло”нинг саҳналаштирилишига (1977 й.) шама.

ган нарсангиз тасвирланган” деб жавоб берди. Хотиним унинг жавобини сурбетлик деб атади.

Улла тарбияси огир бола эди-ю, одамлар билан тил топишиши осон кечарди. Ўтган йил баҳорининг бошларида уни гимназиядан ҳайдашди. Аммо май ойидаёқ уни бадий академияга қабул қилишди. Сабаби, унга устозлик қиладиган профессор Каршга қизимнинг эротик аквареллари маъқул тушган экан. “Худди шу руҳда давом этавер” деган маслаҳати ноябрь ойигача давом этди. Сабаби шундаки, профессор ўз ишларининг кўргазмаларини ташкил қилишдан вақт орттиролмасди. Декабрь ойининг бошларида Улла профессорнинг Регенсбургда ўтказилаётган кўргазмасини ташкил этишда ёрдам бериш шарафига муяссар бўлди. Унинг ёрдамида атай олиб келинган қизил қумни Галереянинг бурчакларига чиройли тўп-тўп қилиб қўйиб чиқишди. Бу қизил қум Перунинг сейсмик жиҳатдан хавфли ерларидан келтирилган эди. Регенсбургга етиб келгунича қумоқ-қумоқ қотиб қолгани учун уни майдалаш ва элаклашга тўғри келди. Кўргазманинг каталогига Улланинг номи тилга олиниб, миннатдорчилик билдирилганди. Бироқ, Исонинг тугилиш байрамига етмай, Улла бадий академиядан кетиб бир аслзода аёлнинг Санъат Менежерлиги агентлигига ишга кириб олди. Бу агентлик йирик-йирик фирмаларга офисларининг деворларини безаш учун санъат асарлари сотаркан. Ҳозир қизимнинг маоши меникидан икки барабар ошиқ. Хотиним хурсанд, қизим Регенсбург кўргазмасида ишлатилган қумни машина ишлаб чиқарувчи йирик бизнесменга сотворишни эплади. Бизнесмен қумни ўз мажлислар залининг бурчакларига сепиб, келувчиларнинг уни ушлаб кўриш истакларидан эҳтиётлаб чегаралаб қўйган. Давримиз ишбилармонларининг замонавий санъатга бўлган ҳурматларини кўриб қойил қолади киши. Улла эса худди мана шу соҳада одамларга ёрдам беради, лекин бу ёрдамида қўлини совуқ сувга урмайди.

Хўш, бу ёқда энди Фриц билан Франц қолдими? Икковиям маданият деса бурнини жийириб, Фриц фалсафа билан, Франц эса мусиқа билан шугулланарди. Фриц ўзи аслида ҳам оиламизда даҳо ҳисобланарди. Синфдошлари Микки-Маусларни томоша қилиб юрганда у “Руҳ феноменологияси”ни ўқияпман деб айтарди. Гимназияни аъло баҳолар билан битирди. Эвазига унга “Немис халқи фонди” ва “Фраусенгоф номидаги немис жамияти”нинг стипендиялари берилди. Сўнгра талабалар алмашуви шартномасига тушиб, Гарвард университетида ўқиб келди. Фалсафа журналларида мақолалари, тақризлари босилди. Шунча муваффақиятларга қарамай Фрицнинг бир ишқали борлиги сезилиб турарди. Буни хотиним биринчи бўлиб сезиб, далил сифатида Фриц ўзининг тугалланмаган “Фалсафа тарихининг тугаши” номли докторлик диссертацияси қоғозларининг орқасини қора ишлар ёзувига ишлатилаётганини айтди. Ниҳоят бир куни емакхонада йигилиб ўтирганимизда Фриц келиб, “Лингвистик бурилишни”¹ қўлдан чиқарганини эълон қилди.

“Қандай қилиб бунга йўл қўйдинг?” деб куюнарди хотиним. Бироқ бўлар иш бўлиб, бўёғи синганди. Яна ойнинг ўн беши қоронғи, ўн беши ёруғ дегандек, Фриц Интернетда ўзига шахсий сайт очиб олиб, у орқали одамларга ҳаётий масалаларда маслаҳатлар бермоқда. “Ҳеч

¹ Гап янги фалсафий оламга асос солган Америка файласуфи Ричард Рортининг “Лингвистик бурилиш” асари ҳақида кетмоқда.

қанақа назария-пазария йўқ. Лўнда аниқ иш”, деб қўйди хотиним кўнгли жойига тушиб. Бу ёғини айтсам, Фриц университетда “Лингвистик бурилиш” хусусида ишлаётган профессорнинг учта ойлигига тенг маош олади. У, яшашининг мазмуни нималигини йўқотган одамларга кечасию кундузи маслаҳат бериш билан шуғулланади. Биз уни деярли кўрмаймиз. Компьютер тугмаларининг шиқирлаб туришидан унинг ҳали ҳам тириклигидан хабардор бўламиз, холос. Кечалари баъзан бақриб, ҳайқириб овоз чиқаради. Бунисига кўникиб кетармиз, деган умидимиз бор.

Франц ўғлимиз эса ўзининг узун сочлари, қотма қомати, ўткир кўзлари, доимо киядиган қора пальтоси билан ҳамиша кўзимизга санъат оламининг типик вакили бўлиб кўринарди. Карнай ва икки фортепьяно учун ёзилган мусиқа асари Барида мукофот олган, “I – XII композиция”сининг премьераси Лейпцигда бўлиб ўтган, сўнгра эса Нюрнбергда ўйналганди. Дирижёрлик супасида Францнинг ўзи турганди. “IX Композиция”сида дўл устида бураб юргизиладиган ўйинчоқ – ўрдакни сакратиб қўйгани учун уни энгил-елпи самара кетига тушишда айблашди. Аммо у ўз ижодий топилдигидан қайтишни истамади. Хуллас, у санъат билан яшарди. Айтишича, англаб етиб бўлмас нарсаларни эшиттира оладиган ягона нарса – мусиқа санъати эди. Ҳар бир нота – сукунатнинг совғасидир. Бу каби баёнотлари бизни ҳайратга соларди. Бироқ, бир ярим ой бурун ҳақиқатан ҳам тунушиб бўлмайдиган воқеа юз берди. Нонушта пайтида “Кимда-ким биттагина бўлса ҳам мусиқа нотаси яратган бўлса уни жинни деб ҳисоблаш керак”, деб “баёнот” берди. Хотиним юм-юм оқаётган ёшини ютиб, ўзига келгунча ўгил емак-хонадан чиқиб кетди. Ҳамма мусиқа асбобларини пуллади, сочларини кестирди, “Армани”дан костюм, сўнгра “ролекс” соат сотиб олди. Кейин хусусий телевизион каналга мусиқа таҳририятининг раҳбари бўлиб ишга кирди. “Мусиқа консерва”ларини бошқаради. Ҳозир мен ушбу сатрларни ёзарканман, телевизорда ўғлимнинг “Жаҳон овози” деган дастури кетаётир, унда тўрт яшар болакай, духоба айиқчасини ушлаганча “Аё, Марям”ни куйламоқда. Хотинимнинг оғзи қулоғида.

Исонинг туғилиш байрамига Фрицдан бўлак барчамиз йиғилганмиз. Фрицда айни шу кунларда сайтига боғлиқлиги қўпайиб қолганди. Дастурхонга тортилган ғозни тугатганимиздан кейин ҳаммаси ўзининг кичкина компьютерига ёпишиб олди. Бири электрон почта орқали таниш-билишлари ила хат ёзиша бошлади, иккинчиси майда-чуйда нарсаларни харид қилишга тушиб кетди. Ҳаёт давом этарди. Исонинг туғилиш байрами билан янги йил орасида, хотиним иккимиз ўттиз йилдан бери адабиётдаги янгиликлар билан қувонтириб келадиган китоб клубига бир марта кириб чиқдик, холос. Болаларимизнинг фикрига кўра, ҳозир “books on demand” тизими билан ҳамкорлик қилиш фойдалироқ эмиш: китобларни уйга келтириб бериш текин экан. Франц бизга компьютер орқали мусиқаларни “кўчириб олишни” ўргатиб қўйгач эса, филармония концертларига оладиган абонентлардан воз кечдик.

Театрни умуман унутиш керак, деб тинмай уқтирарди Ханка қизимиз. Рақс театридаги янгиликларни билиб қўйсақ бўларди, деган фикримизни айтгандик, Анкамизни кулги жиниси тутиб босиб анчагача қўйвормади. Улла эса уйимиз деворларини Базелиц расмларидан кўчирма қилинган видеопроекция билан безатишни маслаҳат берди. Ёқмаса истаган пайтда ўчириб қўйиш мумкинлиги

билан қулай экан. Оилавий зиёфатимизнинг охиридаги ширинлик-кагина чиққан, озиб ранглари оқариб кетган Фриц эса, оддий маданий маънавият етишмовчилигидан туғилажак эҳтимоли бор танглик келса маслаҳат учун унга мурожаат қилишимиз мумкинлигини айтди.

Хуллас, болаларимиз ғамхўр, ҳар нарсани таъминлаб туришади. Шунга қарамай, хотиним унга нимадир етишмаётганлигидан шикоятланиб туради. Кечқурунлари мен пианино чалишга ўтираман, хотиним найда жўр бўлади. Иккаламиз болаларимиз ҳақида узоқ-узоқ мириқиб суҳбатлашамиз.

Эмина ЎЗДАМАР

УЛИ НИМА ДЕБ ЙИҒЛАЙДИ

Бадиа

1977 йилда мен иккала Берлинда ҳам яшардим. Шарқий Берлиндаги “Фольксбюкс” театрида Беко Бессон ва Маттиус Лангхофф деган режиссёрлар билан ҳамкор эдим, уйим ҳам шу ерда эди. Вақти-вақти билан эса Фарбий Берлиндаги дўстларимдан хабар олардим. “Фридрихштрассе” да поездга ўтириб, “Веддинг-Гезундбруннен” гача борардим. Кўчага чиққанимда “Қара-я, бу ерда ҳам худди Шарқий Берлиндагидек ёмғир ёғаяпти ёки “Қара-я, бу ерда ҳам қор ёғаяпти”, деб хайрон бўлардим. Фарбий Берлин билан телефонда гаплашсам: “Клаусс, Веддингда ҳаво қандай, сизларда ҳам қуёшми?” деб сўрардим.

Девор йиқилгандан сўнг ГДРнинг бошқа фуқаролари қатори мен ҳам Кудаммга автобусда жўнадим. Ёнимда кетаётган шарқ аёли бошини деразадан чиқариб Фарбий Берлин осмонига шавқ билан боқиб хитоб қилди: “Офтобни-чи, офтобини қаранг, бу ернинг!”

Ўша девор йиқилгандан кейинги биринчи кунлардаги Берлинни жуда яхши кўрардим. Мен кўпинча поезддан фойдаланганим учун яхши биладан ғарбликлар энди вагонларга чиққанда бир-бирлари билан ҳайиқмасдан баланд овозда гапира бошлагандилар. Кутилмаганда энг хотиржам вазиятларда театр сахналарида айтилишига лойиқ хитобу луқмалар эшитилиб қоларди. Вагон ресторанда официантга қилинган баланд овоздаги мурожаатни қаранг: “Илтимос, қаҳва беринг! Ўтиборингиз учун билиб қўйинг, мен худди Оскар Уайлдга ўхшаб аёлларни ёмон кўраман!”

Бутун Германия бирданига театр сахнасига айланиб қолганди. Бизлар ҳали қайси спектаклда ўйнаётганимизни билмасдиг-у, аммо ҳар биримиз ўзимизга биронта ролни албатта ғамлаб қўйгимиз келарди. Кудаммда баъзида кийими Фарбий Берлинга ҳеч мос келмайдиган, шарқликлар кўриниб қоларди. Уларнинг либоси ғарбнинг кўркам, зўр декорацияларига солиштирганда ночор чувриндига ўхшарди. Шарқли немислар бу ерда худди чиқадиغان театрларини адаштириб, бутунлай

Эмина ЎЗДАМАР келиб чиқиши турклардан бўлган олмон ёзувчиси, актриса ҳамда драматург. “Ҳаёт — карвонсаройдир” (1991), “Олтин шоҳ кўлтиғи устидаги кўприк” (1998), “Ерга галати юлдузлар боқади” (2003) романлари, бошқа ҳикоя, бадиаларнинг муаллифидир.

бошқа сахнага, бошқа спектаклга чиқиб қолган Максим Горькийнинг қаҳрамонларига ўхшардилар.

Кудаммда мен тасодифан икки французнинг суҳбатини эшитиб қолдим. “Шунча клошар¹ бу кўчага қаердан келиб қолди?” сўради бири иккинчисидан.

Шаҳар ҳаёт мароми тиқинга учраб секинлашди. Капитализмнинг “ZOO” “KDW” сингари рамзлари биринчи планга чиқди. “Вертхойм университетига кираверишдаги ҳид худди ҳожатхонаникига ўхшарди. Шарқликларнинг ошқозонлари эгаларининг иштаҳалари бирдан бошқа емишлар: гамбургер, дўнар кабоб, кока-колага ўтганини кўтаролмади. Туркияда: “Кўшнининг товуғи ғоздек, хотини қиздек кўринади”, – деган мақол бор. Худди шунга ўхшаб, бекатда турганимда тўртта шарқлик эркак келди. “Қара, бу ердаги хонимчаларнинг зўрлигини” шивирлашарди бошқаларига.

Автобус бекатида “туриш тақиқланади” деган белгининг остига иккита “Трабакт” машинаси қўйиб кетилганди. Бир хотин иккинчисига деди: “Буни қара, “Трабакт”ларини бекатга қўйиб кетишипти. Нима учунлигини биласанми? Улар озодлик, демократияни мана шундай тушунишади. Кейин у хотин Марксдан изоҳ келтирди. Менга уларнинг ғарбий немислар эмаслиги аён бўлди.

Кудаммда “KDW” яқинида машинада юра олиш мумкин эмас эди. Кўча шарқликларга тўлиб кетганди. Бурунлари ғарблик қашшоқлар тимирскиланидиган ахлат идишлар ҳозир банан пўчоқларига тўлиб ётарди. Кўриниши зиёлилардан эканлиги аниқ бир кудамлик дайди, ахлат идишининг банан пўчоғига тўлиб-тошганлигини кўриб, юзига ҳазар қилиш аломатини югуртириб, овозсиз кинолардаги сахнани ўйнаб кўрсатди: банан пўчоғини ерга ташлади-да, гўё уни босиб тойгандек Чарли Чаплинга ўхшаб йиқилди.

Бир турк қаҳвахонасига кирдим. Ҳамма жойни шарқий немислар банд қилган экан. Турк кабобидан тотинмоқчи бўлганлардан қаҳвахона худди “Макдональд” ларнинг заллари каби тиқилинч бўлиб, биттагина бўш стул қолганди. “Бўшми”, деб сўрадим яқинлашиб. “Марҳамат, марҳамат, бўш!” деди типирчилаб қолган шарқлик аёл ҳар бир “марҳамати”да ўрнидан бироз туриб. Сўнг эса, худди залдаги барча стуллар менга қарашлидек қиёфада ўз жойини ҳам бўшатмоқчи бўлди. Кейин мен автобусга ўтириб, Кудамм бўйлаб айландим. Эгнимда мўйна пальто эди. Семиз шарқлик аёл ёнимга жойлашаркан, пальтомнинг этагига ўтирди. Йўқ, ўзи сезиб дик этиб сакраб турди-да, “Мени кечирасиз қора кўзанингиз тагимда қолибди – деди. “Бу кўзан эмас”, дедим мен. “Э, худога шукур, мен кўрқиб кетибман”, деди у.

Қандайдир бир қашшоқ автобусга тутаётган сигарета билан чиқди. Ҳайдовчи унга қараб, “ГДР фуқароларига йўлқира текин”, деди. “Ҳей, сиз мени ким деб ўйлаяпсиз”, – деди бор овозда бақариб, сўнг намоийшкорона чипта сотиб олди.

Мен Далемдаги уйимга қайтиб келдим. Ёнимдаги вилада руҳий касалликка учраган бойлар яшарди. Ҳар бирининг боқувчилари бор эди. Улардан бири балконда туриб ўкириб йиғларди. “Унга нима бўлибди?” деб сўрадим синглимдан. “Вой, Севгижон, бечора миясига қуйиб олибдики, тез кунда уларни ҳайдаб чиқаришармиш-да, уйларига Хонеккер келиб жойлашармиш”.

¹ К л о ш а р (фр.) – ипириски, чувринди.

Мен биринчи қаватда яшардим. Хонамни боғдан ажратиб турувчи эшигим бор бўйича шишадан эди. Ҳамма “эски нацист” деб атовчи боғбон олдимга келди-да, ҳаяжонли хуфиёна суратда шивирлади:

– Эшигингизни яхшилаб қулфлаб ўтиринг. Ҳали-замон бу ёққа босиб келади ҳаммаси. Тамом бўламыз.

Кейин ишончли чиқсин деб, кўлини томоғига суртиб худди пичоқ тортгандек ишора қилди. Гўёки мени шу бало кутади демоқчи эди.

Дорис ДЁРРИ

МАВСУМ ОХИРИ

Зеппнинг айтишича, водийда бинафшалар очилганмиш. Зепп — кўтаргичларга хизмат қилувчи бўлиб, бу ерга барвақт етиб келиб радиони ёқар, гондолаларни ёқиб, осиб чиқарди. Кейинги уч ой ичида Лили водийга бор-йўғи тўрт мартагина туша олди. Ҳар бир тушиши ўн икки марканинг бошини ерди. Зепп кўтаргичларга бош-қош бўлса-да, бу сарф-харажатдан Лилини сақлай олмасди, чунки тўловларнинг барчаси тоғ чанғиси комбинатининг компютери орқали амалга оширилди. Боз устига водийдаги қишлоқ ҳам худди бу ердаги қорли тоғдан зерикарли эди.

Онаси ўшанда, мен учун шу ишни қилгин, умрингда бир мартагина бўлса-да, илтимосимни бажаргин деб роса ялинганди. Шунда Лили хўп деди ва оқибатда Хиргиальм тоғининг чўққисиди “Хирш” отелида юз кун хизмат қилди. Бу вақт ичида у на чанғи учишни, на сноуборд бошқаришни ўрганди. Лекин ҳар кун онамнинг илтимосига нега кўндим-а, деб ўзини койирди.

Онасининг чалакам-чатти, ёмон бўялган сочларини, рангпар ва касалманд юзларини, ҳорғин кўзларини, айниқса ҳамма официантларникидек осилинқираб шишган оёқларини ҳар кўрганда ачиниб кетарди. Ачинмайман дерди-ю, уддасидан чиқмай ачинаверарди. Айниқса, бош бармоғи кўкариб шишиб, тирноғи остидан бироз йиринг сизиб чиқадиған оёғини кўрганда, оёқларим шунақа бўлиб қолишини истамайман, сира ҳам истамайман, деб ўйлади-ю, аммо ўшанда онасининг ўрнига тўрт ой ишлаб беришга кўнди. Оқибати эса мана бу. Ҳалигача меҳмонхонанинг атрофи уч ярим метрлик қор уюмларига тўла. Водийда эса Зеппнинг айтишига қараганда қизлар пайпоқ кийишмай қўйишган.

Декабрдан бери Лилини оқлик қамраган. Оқлик атрофини ўрагандан ташқари каламуш дори сингари ичига ҳам кириб заҳарлаётгандек бўларди. У эса ниҳоятда яшил рангни соғинганди. Атрофини яшиллик қоплашини жуда-жуда орзу қиларди.

Унинг хонасида гуллар расми билан безалган фототақвим осиглиқ турарди. Лили ҳар бир гулнинг номини ёд олган ва уйкуга кетишда шивирлаб уларни такрорлайди: мовий сафсаргул, дафна, сувийғар,

Дорис ДЁРРИ. Серқирра ижодкорнинг куйидаги китоблари чиққан “Севги изтироблари ва шунга ўхшаган лаънати ишлар”, “Ҳикоялар” тўплами (1989), “Сизга менадан не керак?” Ҳикоялар, (1990) “Орзуимдаги эркак” (1992) Ҳикоялар; “Германияни севаман” (1982). Эссе. “Самсара” (1996) Ҳикоялар. 1999 йилда нашр қилинган “Энди нима қиламиз” номли романи ўқувчилар томонидан жуда яхши кутиб олинган.

Эълон қилинаётган асар “Энг яхши немис ҳикоялари” (2001) тўпламидан олинган.

оқйўсин, сариқ сафсар, кавушўт, айиқтовон, Альп атиргули, Альп эделвейси, газак ўт, можор газакўти. Габор, Марта, Золтанлардан, можоргазак ўти қанақа бўлади, деб сўраганда, умуман, бунақа ўтни эшитишмаганини айтишди. Бу венгер эр-хотин ўғиллари билан уч киши бўлиб ҳар йили қишда Жиршҳалмда ишлашар, апрелда эса икки ҳафта дам олиб, кейин Венгриядаги Болатон кўли отелларида ишлашга кетишарди. Озгин, уятчан Золтан нима учун ота-онасидан кетиб қолмайди, деган саволни Лили кўп ўйларди. Бўш вақтида ойнадан ташқарига тикилиб ўтираверади. Шунингдек, қачон менга гап отади деб ҳам кутарди. Ингичка деворнинг нариги тарафида яшовчи Золтаннинг баъзан тез-тез ингрангани эшитиларди. Албатта, дерди Лили, бечора ёлғизликдан жинни бўлиб қолмаслиги учун нимадир қилиши керак. Уч ойни йигитларсиз ёлғизликда ўтказиш қанча-лик қийин бўлишини ҳеч тасаввур қилолмасди.

Зепп-чи? “Меҳрибон, еб қўйгудек қарайдиган” мулойим Зепп. Юз кунлик ёлғизликдан Лили унга таслим бўлишига сал қолди. Мавсум тугашига ўн саккиз кун қолганди. Бироқ, худди шу куни кутилмаганда Ўтпуркар Аждар пайдо бўлди.

Аввалига Лили у ҳақда ҳеч нарса билмагани учун, фақат бу тоғдан қочиб кетишни ўйлади, холос. Гобор унга таскин бериш учун думбасидан чимчилаб-чимчилаб қўйди. Ишга киришишганда Габор билан Золтан оппоқ қўйлак, қора чарм жилет кийиб олишади. Отаси Габор бўйи пастроқ ва семиз, ўғли Золтан ориқ ва найнов. Салфеткаларни тахлашаркан Габор баъзан салмоқлиниб ўғлига венгерчалаб нималарнидир уқтирарди, баъзан эса ўша ишларини индамай қилишади. Габорнинг хотини Марта эса ўчоқбошида, залга камдан-кам чиқади. Мавсум охирлагани учун вужудида чарчоқ, юзи бўзарган кўринадиди ва ундан ҳамиша гўшт ҳиди келади. Лили этемаслар ақидасида эканлиги учун Мартанинг ўрнида ишлаш фикрининг ўзини ақлига сиғдиrolмайди. Марта ҳамиша, бошини чайқаб, соғлиқ учун ишим зарарли дейди-ю, шунча йилдан буён пишлоқ қуймоғи, қирол омлети, исмалоқли қуймоқларни пишираверади.

“Мавсум охири” деган сўзлар ресторан хизматчилари учун ўзга маъно англатади. Лекин барибир ҳали мавсум тугамаганди. Отел хўжайини фрау Пфефферле йил фаслларининг ҳар бири ўз беагига эга бўлиши керак деган ниятда, водийдан бутуқлар олиб келган ва тухумларни осиб қўйишни мўлжаллаганди. Шунинг учун ҳаммани тухум бўяб, расм чизишга жалб этди. Янги йилга улар пуфак пуфлашган, фашингда¹ конфет сочишган ва аҳмоқона шляпалар кийишганди.

Ҳозир эса фрау Пфефферле қаердандир жўжа тулумларини топиб келган, хизматдагилар уларга қўлбола пешбандлар кийгизишганди. Лили момикқина жўжа тулумини олганда унинг тумшукчаси кафтига қаттиқ санчилди. Лили ўзида ғайриоддий ирганиш ҳис этади. Габор буни сезмай, қўлини елкасига қўяркан, Лилимиз жуда таъсирчанда, деганча, жўжани ундан олади. Лили қўлига пичоқни олиб ҳаммани ўлдириб ташлагиси келарди.

Вой сичқончам, деб эркалайди онаси ҳар ҳафта у билан телефонда гаплашганда. Ҳафта сайин онасининг овози тетиклашаётгандек

¹ Ф а ш и н г — маскаралли карнавалли диний байрам. Русларнинг масленицаси даврига тўғри келади.

туюлади Лилига. Ва Лили онасининг оёғи у айтаётгандан анча тез тузалаётганини тушунади.

Лили бу тоғ чўққисига 27 декабрда қор бўрони пайтида етиб келганди. Дарахтлар узра чайқалаётган гондола якка ўзи эди. Ўзини жуда ёмон ҳис этарди ўша дақиқаларда. Лекин, гондолага тушмасдан олдинги руҳияти ҳам ундан яхши эмасди. Чунки сурункали базмлар, бола бўлиб қолишга қарши ичилаётган дорилар, алдоқчи йигитлар ич-этини еяётганди.

– О!– дея хитоб қилганди фрау Пфедферле уни илк бора кўрганда.– Хитой қизчаси. Ҳа, Рита бир оғиз айтиб қўйса бўларди!

Лили бошини силкитиб қўйди. Унинг бу ҳаракати пашша ҳайдаётган отнинг калла қимирлатишининг айнан ўзи эди.

– Ҳар бир хонага ўн икки дақиқа вақт ажратилади,– деб йўриқ берганди фрау Пфедферле.– Англадингизми, ўн икки дақиқа сочиқларнинг фақат полга ташлангани ювилади.

Эртасига мижозларнинг ўз хоналарида нақадар чўчқалик қилишини ўшанда билганди Лили. Тўртинчи хонага ўтганда ўкириб йиғлади.

– Рита ҳам биринчи кунлари итга ўхшаб увилларди,– деди фрау Пфедферле.

Лили болалигиданоқ кўкрак қафасида каттакон бир қушнинг қамалиб қолиб, потирлаб унинг қовурғаларига урилаётгандек туйганини ҳис қиларди. Лили бу туйғудан қутулиш учун ҳар нарса қилишга тайёрлигини кўп ўйлаганди. Кейинчалик, онасининг пастки лаби титрай бошлаганини кўрган заҳоти хонадан чиқиб кетарди. Онаси уни бемехр қиз деб ўйларди ва юрагидаги ҳамма гапни айтиб олибгина ўкириб йиғлашга тушарди.

Йўқ, тоғлар афсонавий мафтункор эмасдилар. Офтоб чарақлаб турса, Лили ўзини уларнинг олдида кўринмас даражада кичик, Альп чўққиларини туман қопласа ўзи адашиб йўқолиб қоладигандек, сезарди.

Биринчи кунлари каравотларни йиғиштириб, чойшабларни қайтадан ёзиб текислашнинг ўзиданоқ қўллари пешин овқатига дастурхон тузашни бошларди. Ва бу ишни ҳали охирига етказишмасдан, чангли ботинкаларни дўпиллатиб мижозлар кириб келарди.

Лили келганининг тўртинчи куни Янги йил байрами ўтказишганди. Ярим кечага борганда ҳамма мижозлар ташқарига чиқишди. Пешайвоннинг бир тарафида тўпланишиб, қўл телефонлар зўр-базўр ишласа-да, гапга тушиб кетишди.

Ҳамманинг юзида фрау Пфедферленинг ўпичларидан қизил излар қолди. Атрофини майда ажин қоплаган, халтачалари осилиб қолган кўзларидан ёш оқарди отел эгасининг. Янги минг йиллик билан! Барча рақсга тушади!– деб эълон қилди у. Баъзи бир мижозларнинг эрмак мушакларни отишаётганини Лили кузатиб турарди. Ранг-баранг мушаклар қоронғу осмон ичига кирган заҳотиёқ ўчиб, изсиз йўқоладилар. Ўзининг ҳаёти ҳам ҳали очилмай туриб мана шундай изсиз йўқолиб кетиши мумкинлиги хаёлига келиб, Лили даҳшатга тушди. У пастга ташланиб, гондоланинг олдидаги телекамера қаршисига турди-да, енгларини шимариб, яланғоч қўллари баланд кўтариб у ёқ-бу ёққа соллади, лекин шу дақиқадаёқ ўзининг қилигидан ўзи уялди ва ўзини ниҳоятда ёлғизликда туйди. Бу ҳолат “Кирш” телефильмларидаги бир манзарага ўхшарди.

Яхшиямки, кўкракларинг хитойларникига ўхшаган кичкина эмас, деб такрорлади онаси. Лекин Лилининг кўзлари барибир қисик ва қийиқ эди. Боғчада унга Хитой Лилияси (пиёзгули) деб от қўйишганди.

Онаси Лилиядан бошқа от тополмаган экан шекилли. Лилияга ота бўлган ўша одамнинг отини онаси яхши эслолмасди: ё Ле Фюн, ё Фен Лю эди. Розенхеймдаги хитой ресторанчасида официант бўлиб ишларди, у киши. Мактабдалиги пайтидаёқ, Лили онаси ишлайдиган навбатдаги рестораннынг столларидан бирида ўтириб дарсини тайёрлар экан, ўла қолсам ҳам официант бўлмайман, дерди ичида.

Лили энглари шимариб назорат камераси олдида турган янги йил кечасидан кейин Зепп ҳар куни кўтаргични ўчириб қўйиб, ресторанда ўтирар, мева шарбатини аста симираркан, Лилидан кўзларини узмасди. Йирик гавдали, тоғ офтобида қорайган, панжалари ҳам катта-катта эди. Ишқу муҳаббат саволларидан уч ой қантариб юрилган шу киши ҳам Лилининг диққат назарига туша бошлади. Зепп водийда очилган бинафшалар ҳақида гап бошлаганида, Лили тушундики, тез орада ундан бинафша гул олади. Лили тушунди. Сал ўтмай шоколадли ҳам бўлади.

Мавсум тугашига ўн саккиз кун қолганда, кичик жуссали, сочлари қизғиш ранга бўялган, хушқомат профессор аёл бошчилигида бир гуруҳ талабалар келишди. Аёлнинг қайси соҳа ўқитувчиси эканлигини Лили охиригача ҳам билолмади. Профессор пиёз бошоғи нусха соатини столга қўярди, талабалар дафтарларини очиб шоша-пиша унинг айтганларини ёза бошлардилар. Ҳар икки соатда танаффус эълон қилинарди. Лили термосда қаҳва келтирарди. Улардан фақат биттаси чой ичарди. Ва бу йигитларнинг энг чиройлиси эди. Бўйи баланд, тўлқинсимон сочлари қоп-қоралиги айни Лилиники каби эди. Никел қолипли кўзойнаги ортидан боқиб турувчи кўзларининг кўм-кўклиги худди газан ўт гулининг кўнғироқлари рангига ўхшарди.

Ўзининг кўп чизик ва белгилари фаришталарнинг тасвирига ўхшаб кетарди. Шунинг учун Лили у йигитга ўзича “улкан фаришта” деб от қўйди.

Эрталаб, нонуштада йигит овқатга энгаша туриб жўжага кўзи тушиб бурнини жийриб қўйди. Унинг жўжага билдирган худди мана шу муносабати Лилини қойил қолдирди. Йигит ўгириларкан, бехосдан тирсаги билан Лилининг кўзига тегиб кетди. Кечирим сўрагани, Лили ҳечқиси йўқ маъносида қўл силтади. Аммо кўз кўкариб чиқди. Энди ҳар учрашишганда йигит хижолатга тушади. Лили эса кулиб вужудида титроқ сезади. Йигитнинг хонасига кирганда кийимларининг тартиб билан илинганини ёки стулга териб қўйилганини, чиқиндилар эса челақка ташланганини кўриб ундан миннатдор бўлди. Тиш чўткаси ҳам янги эди. Фойдаланаётган дезодоранти ҳам, соқолини қирадиган устараси ҳам, хуллас ҳаммаси Лилига ёқди, каравотнинг ёнидаги столда турган китобни кўрди. Аждар йили. 2000 йилга хитойча юлдузлар жадвали. Китобни авайлаб олиб, ўзининг туғилган 1979 йилни очди. Туғилган йили эчки буржи экан. Ҳамма танишларим бунга рози бўлсалар керак деб ўйлади. Уқий бошлади: Эчки фаол, ғайратга тўлиб-тошган. Фақат жуда тезсан. Сал ҳовурингни босиб ҳаракат қил. Хоҳлаганингни қўлга киритолмасанг ҳам хаёл, орзуларга бериласан. Ўзингда боридан кўпроқ нарсага эгалик қилмоқни истайсан. Тўғри деб тўнғиллади Лили. Лекин ҳаёт сенга хайрли боқади. Ҳаёт менга хайрли боқади, шивирлайди Лили. Эски бошқа барча бурждагилар билан осон чиқишади. Фақат Қуён бундан истисно. Қуёнга келганда эчкининг сабри чидамайди. Хўроз, от, ит билан бирга бўлса охири яхши бўлади.

Тушликнинг таомномасига “қизил карам ва қийма билан сайғоқ жарқоби” деб ёзиб қўйганди. Мижозлар олдиларига тортилган ғоз гўштига ҳайрон бўлиб қарашарди. Улкан фаришта хохолаб кулди:

– Демак сайғоқнинг қанотлари бўларкан-да?

Лили қизариб кетди. Тушлик тугагандан сўнг Лили пешайвонга югуриб чиқиб улкан фариштани кўрмоқчи бўлди. Олисда кўтаргичлар гувиллаб ўйингоҳдек кўринаётган чанғичиларни қияликлардан тепага тортиб кетардилар. Балки унинг қизил комбинизони трассада кўриниб қолар? Чанғи учишни ўрганмаганига биринчи марта аттанг қилди.

Эй ҳаётжон, меҳрибонлик қил, деб шивирлади у.

Қайд журналидан унинг фамилияси ва туғилган йилини топди: Петер Брюклер, 1976 й. 7 июнь. Хитой тақвимида солиштириб 76 йилнинг Аждарлигини аниқлади. Демак, Фаришта – Аждар экан-да. Ўтпуркар Аждар кўкларга учди. *У қудратли ва таниқли бўлади. Ўзига иттифоқдош топади. Вақти билан оилавий бахтини топади. Аммо Ўтпуркар Аждар ёлғизликни ёқтиради, ўзини зоҳир этишида унга ёрдам даркор... Аждарни Илон, Сичқон, Маймун буржсидагилар тортади. От билан Эчкида Аждар билан бирга бўлиш имкони бор. Имкон бор. Имкон бор, ўйлайди Лили. У ҳали бу ерда бир ҳафта яшайди. 10–17 март: Аждар учун қийин келади. Озгина эҳтиётсизлик қилинса, фалокат юз бериши мумкин. Уйдан чиқмагани яхши.*

“Эчки”га маслаҳат: *Электр асбобларидан эҳтиёт бўлиб фойдаланинг. Севиб қолган Эчки бир ҳафта ичида масаласини ҳал этмаса кеч бўлади. Акс ҳолда ҳеч қачон ҳал этолмайди!*

Петер ўзига “Куйла мавр” тортини буюрганда юраги бир орзиқиб тушди.

– Чанғи учиш яхши ўтдими?

Ҳайрон бўлган йигитнинг қошлари чимирилди. Кўтаргичлар кундузги ишларини тугатишди. Зепп унга кичкина тоғ бинафшасини совға қилди. Лили совуққина қилиб “раҳмат” деди.

Петер ўрнидан кўзгалди. Лили бинафшани пешбанди тагига яшириб ошхонага кирди. Гулга кўзи тушгач Марта: “Мана, қор эриса, яна муҳаббат бошланади”, – даб мингирлади.

Об-ҳавонинг чанғи учишга мос келишини Лили жуда истарди. Ахир бор-йўғи беш кун қолганди-да. Аждар учун ҳам Эчки учун қийин келадиган ҳафта. Сешанба куни микротўлқинли иситгичнинг сими очилиб кетди. Чоршанба куни Габорни кучли грипп йиқитди. Пайшанба куни Марта касал бўлди ва Лили ошхонада ёрдам беришга мажбур бўлди. Жума куни Лили чарчаб кетганидан оёқда зўрға турарди. Аждар билан орадаги муносабат бир қадам ҳам олға жилмади. Ҳар куни эрталаб у Лилининг кўзи ҳақида сўрар, кўзнинг кўкаргани рангини ўзгартирарди, холос. Севиб қолган Эчки ўз масаласини ҳафта ичида ҳал этиши керак. Акс ҳолда ҳеч қачон ҳал этолмайди.

Унинг учун фақат бир кун вақт қолганди. Лили фақат бир нарсани, у на фақат севиб қолган, балки йигитнинг батамом шайдосига айланиб эс-ҳушини йўқотган Эчки эди. Лекин имкониятдан фойдалана олмаётганди.

Ўзларининг охирги кунларида талабалар ўйин ташкил этишди. Бунда биронта кимсанинг номи ёзилган қоғоз одамнинг пешонасига ёпиштирилар ва у одам бу номни топиши керак эди. Лили улар орасида виноми, коктейлми, тарқатиб юрарди. Қизлар ўзини жуда сипо тутишар, йигитлар эса аста-секин қизий бошлагандилар. Унинг йигити, фақат сув ёки чой ичар, зерикар, бироқ чидаб ўтирарди. Бирдан у ўрнидан турди-да, ҳожатхона томон юрди.

– Кўзгуга қараш йўқ, – деб бақиршиди унинг ортидан.

Лили унинг кетидан йўталди. У ҳожатхонадан чиққанда Лили “вой!” деб хитоб қилди. Йигитнинг пешонасидаги қоғозга бир кўтарилиб яна жойига ётди. У Лилига энгашиди-да, шивирлади:

– Мен кимман?

– Ўтпуркар аждар, – деди ҳаяжонда Лили, лекин дарров саволни тушуниб, – Гарри Поттер, – деб жавоб берди.

– Бу нимадир ўзи?

– Кўзойнак тақиб юрадиган, сеҳрлашни биладиган ёш бола.

– Шунақами? – деди Петер кўзойнакни тўғрилаб.

Иккови нима қилишини билмай турганда залга ҳовлиқиб бошқа талаба чиқиб сўради: – Кўзгуга қарадими?

– Йўқ, – деди Лили.

Петер унга энгашиб шивирлади.

– Ўйинлар ёқмайди менга.

Лилининг тиззалари букилиб, шундай зинага ўтириб қолди. Кафтлари терлаб, оғзи куриб қолди. Эчки ва Ўтпуркар Аждар. Ўтпуркар Аждар ва Эчки.

Кечаси Лили ухлай олмади. Хаёлида иккови бирга эди. Биргаликда сайёра узра тўғри Хирхалмга қараб юриб келишарди. Бу жуда табиий эди. Мантиққа тўғри келарди, Лилининг фикрича. Эчки ва Ўтпуркар Аждар. Ҳаёт унга меҳрибонлик қилади. Соат учда қор ёғди. Катта-катта лайлак қор. Ташқаридаги чироқларнинг ёруғида қоғоз парчалари учиб юргандек туюларди.

Яна, яна ёғсин, кўпроқ ёғсин. Ҳаммаёқни қор боссин, шивирлаб илтижо қилди Лили тангрига. Лекин шу ондаёқ қор учқунлари кичрайиб, кичрайиб кейин қор бутунлай тўхтади.

Лили соат етти бўлмасиданоқ нонуштага уни кута бошлади. Петер тўққизда келди. Лили унга круассадан олиб қўйганди. Петер табассум билан миннатдорчилик билдириб ўтирди-да, овқатга тутинди. Йигит қизил чанги комбinezонини кийиб олган эди. У деразадан қорни кузатиб, ўзича баҳоларди.

– Бугун эҳтиёт бўлиш керак, – деди Лили. – Қор ҳўлроқ.

– Ҳа, охирги кун йиқилиб тушсам аҳмоқлик бўларди, – деди Петер, кейин чиқиб кетди. Бироз туриб Лили унинг чангида трассадан оралиқ станция томон кетаётганини кўрди. Ялтираётган қор нигоҳини қамаштираётганидан Лили кўзларини қисди. Шу пайт орқадан келган Габор кафтини қизнинг елкасига қўйди.

– Барчаси тугади. Мавсум ҳам, қор ҳам. Мана бу расвогарчилик ҳам тугайди, – деди у ва кафтини олди. Кафтини олган сонияда узоқлашаётган Петер коржоманинг ялтирашидан пайдо бўлган нуқта ҳам йўқолди. – Ўзингни асра, қизалоқ, мен сени доим эслаб юраман, – секин қўшиб қўйди Габор.

– Ҳаёт менга меҳрибонлик қилади, – деди Лили баланд овозда дона-дона қилиб.

– Бу тўғри, – гўлдиради Габор. – Фақат уни маҳкам ушлаш керак.

Габор бурчакдаги диванда кийик сурати билан безатилган ёстиқни олиб қаттиқ силкитиб кўрсатди. Ёстиқдан майда чанг тўзиди. Офтоб нурида ялтираётган бу чангни иккови кузатиб туришди. Чанг батамом ётган эди-ки, Лили пешбандини ечиб отиб, йўлакка чиқди-да, қоziқдаги курткани юлқиб олиб, кўтаргич томон югуриб кетди. Қўлларида титроқ-ла автоматидан билет узди. Сўнг гондолага ўтириб, оралиқ станцияга кетди.

Олис пастликда трассадан тушаётган чанғичилардан қор юзида чиройли ёй излари қоларди. Лили қанча тикилмасин қизил нуқтани тополмасди. Оралиқ станцияда у назоратчининг дарчасини қоқди. Зеппнинг унга кўтарилган нигоҳида акс этган осмоннинг кўклиги ҳақиқатан самовий ва гўзал эди. Ҳаяжонланган Зепп каттакон бир кафтларини бир-бирига ишқади.

– Лилим, – деди у. – Сенмисан?

– Зепп, – деди Лили унинг гапини бўлиб, – бир илтимос бор.

– Нима десанг ҳам майли.

– Катта илтимос. Мен гондолага ўтириб тепага кўтарилганимда, икки минутга уни тўхтатасан. Фақат икки минут. Илтимос!

Зепп таажжубда қотиб, тикилиб қолди.

– Мен, осмонга яқин жойда икки минут қолишим керак.

– Нимага?

Лили нигоҳини ерга қаратди:

– Мен севиб қолдим, – деб гудранди.

– Шунақа дегин.

Зепп бошқарув пулти томон тескари ўгирилди.

– Мумкин эмас. Фавқулодда ҳоллардагина тўхтатишга рухсат бор.

Лили оғирлигини у оёқдан-бу оёққа солиб анча кутди. Чанғичилар учиб келиб, ёнгинасида тирғалиб тўхтардилар. Жуда узоқ кутди. Ниҳоят қизил чақмоқдек трассани ёриб кириб Петер пайдо бўлди. Лили гондола учун навбатга турди-да, то Петер орқасидан, навбатга тургунча бошқаларни ўтказиб юбораверди. Петер келганда силжий бошлади. Икки қадам ўгирилди. Петер кўзойнагини ечди-да:

– Салом, – деди ҳайрон бўлиб.

– Вой, салом.

– Наҳотки дам беришди?

– Йўқ, ишлар чиқиб қолди.

Лили тақдирга илтижолар қилардики, гондолага икковини ёлғиз чиқарсин деб. Ҳеч бўлмаса шу имконият керак эди унга.

Айтганидек, фирчиллаб тепага кўтарила бошлаган гондолада улар икковлон эдилар. Хиршхалмнинг чўққисига етти минут вақт бор эди. Лилининг юзида иккиланувчи, қатъиятсиз табассум пайдо бўлди.

– Чанғиларингиз қани? – қизикди у.

– Мен учишни билмайман.

– Шундай қорли тоғда ишлайсиз-у, чанғи учишни билмайсизми?

– Бизларнинг бари бир вақтимиз йўқ.

– Бечора, – Петер бошини чайқади.

Улар жим қолишди. Атроф жим-жит. Пастда арчаларнинг қорамтир учлари тескари томонга оқарди.

– Ҳув, ана у ерда кеча қор кўчди, – деди тоғ ёнбағридаги катта қор доғни кўрсатиб.

– Ҳа, ҳозир хатарли пайтлар.

– Кўзингиз яхшими?

– Ҳа, ҳаммаси ўтиб кетди. Рост, – жавоб берди Лили.

– Баъзан жуда кўпол бўлиб кетаман.

Улар бир-бирига қараб жилмайишди. Кейинги чўққидан сўнг Хиршхалм келишини Лили биларди. Тамом. Имконият йўқотилди. Бирдан-бир имкониятни йўқотди. Лили чуқур хўрсинди.

– Сафсаргул, дафна, сув йиғар, оқ йўсин, сариқ сафсар, айиқ-товон, Альп атиргули, Альп эделвейси, газак ўт, можор газак ўти, – деди бир нафасда Лили.

– Ҳа-ҳа, – каловланди Петер.

- Тез орада гуллар очилади.
- Ҳа, – деди Петер. – Тез орада очилади.

У кулди. Ўзининг фаришта сифат кулгиси ила жилмайди. Лили фақат унинг кулиб турган лабларини кўрарди.

– Мен – Эчкиман, – шивирлади Лили, буни ташида айтдимми ё ичидами – ўзи ҳам англамай.

- Нима дедингиз?
- Хитой тақвими бўйича, Эчкиман.
- Э-э, шунақами.

Орага яна жимлик чўкди. Шунда Петер тушунди.

– Менинг Хитой тақвимидан ўқиб олгансиз-а?

– Йўқ, йўқ, йўқ, – хижолат бўлди Лили. – Мен буни илгаридан биламан.

Петер бош ирғади.

– Ахир хитой қизиман-ку. Биз бу нарсаларни яхши биламиз.

– Ҳа, тўғри, тўғри, – деди Петер. – Биз бир хитойдан келган официантнинг ишини кўраётгандик. Китоб менга шунинг учун керак бўлганди. Официант ўзининг мучали отлигини, от эса Илондан кўрқишини важ қилиб, “қасдан оғир тан жароҳатлари етказган” моддасидан кутулиб қолмоқчи эди. Биз ҳуқуқшуносликка ўқиямиз. Профессор опамиз эса экзотик суд ишларни яхши кўрадилар.

Лили мулойим кулди. Гондола чайқалиб кетди.

– Эчкилар кимдан кўрқадилар?

– Фақат қуёнлардан.

Петер жилмайди. Лилининг юраги тўхтаб қолгандек бўлди.

– Мен қуёнман, – аста гапирди Петер.

– Йўқ, – эътироз билдирди қизиққонлик билан. – Хато айтдингиз! Сиз – Ўтпуркар Аждарсиз!

– Ўтпуркар Аждар?

– Худди шундай. Ўтпуркар Аждар.

– Э, ҳа. Бир марта менга айтгандингиз. Лекин унақа эмас, мен – Қуёнман.

Лили полга тикилиб қолди. Агар ўша ерда гондоланинг тагини очадиган ва пастга қулаш имконини берадиган тугма бўлса эди, у бир сония ҳам иккиланмай шу тугмани босган бўларди.

*Рус тилидан
Зоҳир АБЛАМ
таржималари*

Моника МАРОН

ЙЎЛДАГИ ҚИЗИЛ ЧИРОҚ

Агар Берлин шаҳрининг фуқаролари ажнабийлар бўлганида Пассаудан Фленсбургача, бутун Германияда тарқалган юримсик гапларнинг бир оғиз сўзини айтишга ҳеч ким журъат эта олмасди. Аммо улар ҳақиқатан ҳам ажнабий эмас, балки пойтахт фуқаролари каби ўзлариники, маҳаллий,

Моника МАРОН. – ёзувчи, журналист. Бир неча мукофотларнинг совриндори. “Чегарадан қочиб ўтган аёл”, “Павелнинг хатлари” романлари, “Тушунмовчилик” ҳикоялар тўплами, “Менинг англашимча” номли эсселар тўплами ва бошқа китобларнинг муаллифидир. Ушбу ҳикоя “Туғилган жой – Борлиқдир” (2003) китобидан олинган.

қўйинг-чи, киндик қонлари шу ерга тўкилган, қолган ҳаммаси, уларнинг шаънига айтиладиган ҳар қандай бетгачопар гап-сўзлар ҳам ирқий камситиш ёхуд камсонли миллатларнинг ҳақ-ҳуқуқини ёқлаш деб ҳисобланмас, аксинча ниҳоятда ҳаққоний ва одилона дея қабул қилинарди.

Яқиндагина, поездда Ульмадан Берлинга қайтатуриб, саккиз соатлик йўл давомида ҳалигача бирон марта Берлинда бўлмаган ва ниҳоят, талаба ўғлини кўргани биринчи мартаба ана шу — ўзи учун зерикарлироқ саёҳатга отланган эркак билан бир купеда суҳбатлашиб қолдим.

Ҳамроҳим кўринишидан ҳали эллик ёшга ҳам тўлмаган эди. Эғнида майда-майда катак гулли нимча, жигарранг шим ва жигарранг ботинка. Эшик ёнидаги илгакда тўқима астарли енгил камзули осиглиқ турарди.

Маълум бўлишича, Берлин қўшилгунича, гарчи ГДР чегарачилари сабаб ва яна уларнинг ҳаммаси ўзларини буюк қаҳрамонлар каби кўз-кўз қилганлари учун ҳам аччиқ қилиб, у ерга бормаган экан. Берлинликлар шахсан унга ҳеч қачон ёқмаган ва ўзи айтмоқчи умри давомида бунақаларнинг кўпини кўрганди! Чунки, улар бошқа ерга эмас, айнан унинг ватанига, жанубий Германияга дам олгани боришарди.

— Ҳамма дам олувчилар ҳам фаришта бўлмасалар керак, — ниманидир фаҳмлагандек бўлдим мен.

— Бўлиши мумкин, бўлиши мумкин, — жавоб берди у. — Фақат шу... берлинликлар улар орасида энг бемаънилари... бир сўз билан айтганда, бақироқ, сершовқин, кўпол, қуйиб қўйган пруссаklarнинг ўзи!

— Ҳа, балки, сиз ҳақдирсиз, — дедим мен. — Ҳар қалай кўпчилик шундай дейди.

— Лекин асосийси бу эмас. Фақат, илтимос, мenden хафа бўлманг, — давом этди ҳамроҳим, — асосийси, уларнинг ҳаммаси кўрқинчли даражада кўпол, ўғлим айтмоқчи — халқ орасидан чиққан дағал одамлар. Шунга қарамай, у барибир Берлинга ўқишга кетди. Уларнинг ўзлари ҳақидаги фикрларини-ку, асти сўраманг! Биринчи марта Альпга бориб қолган берлинлик бола ҳақидаги латифани эшитганмисиз? Унга тоғлар худди пастқам тепаликлардек туюлган эмиш! Шунда унга “Сизларнинг Берлинда шунақасиям йўқ-ку”, дейишса, у: “Ҳа, лекин бўлгандаям сизларникидан баландроқ бўларди”, — дебди. Қалай?

— Бу шунчаки ҳазил, — эҳтиёткорлик билан жавоб бердим мен.

— Ҳамма гап унга қандай қарашда, — жавоб берди ҳамроҳим. — Майли, ҳазил-ҳузул ҳам бўлақолсин. Аммо у менга мутлақо жиддий айтилгандек кўринади. Мен негадир берлинликларда юмор ҳиссини ҳалигача пайқамаганман.

Турган гап, буларнинг ҳаммаси, секин-аста менинг гашимни келтира бошлади. Чунки мен Берлинда яшайдиган аёл, бунақа, бизнинг унчалик хушмуомала эмаслигимиз ҳақидаги бемаъни гапларни жимгина эшитишга кўникмаган эдим. Тўғри, биз ўзимизнинг кўполлигимиз, айни чоғда кўнгилчанлигимизни жуда яхши билардик ва шу боис ҳеч нимага хомтама ҳам эмасдик. Лекин, дуч келган “доно” бизда юмор ҳисси йўқлигини айтиб турткилайверса — энди буниси ҳаддан ташқари! “Қолаверса, яна бизнинг шевамазни эслаш ҳам етмай турувди”, — ўйладим ва бўшлиққа тикилгандек жим бўлиб қолдим.

— ... сўзларни бузиб талаффуз қилишлари-чи, — деди ҳамроҳим худди кўнглимдан ўтганларни сезгандек. — “Ҳозир” ўрнига “ҳозе” (унинг ўзи ҳам шундай деди), “яна” ўрнига “янна” (ўзи ҳам шундай деди), ёки “нима” ўрнига “нема” дейишади...

– Нафасингизни ел олсин,– дедим мен ва пальтомни олиб купемни алмаштириш учун эшик тарафга юрдим.

– О, йўқ, илтимос,– ўрнидан сапчиб турди у.– Қаёққа? Наҳотки, сизни шунчалик кўрқитиб юборган бўлсам? Кетманг!

У шундай дея пальтомни тортиб олиб яна илгакка осиб қўйди ва қўярда-қўймасдан мени жойимга ўтказди.

– Мана кўраяпсизми, айтдим-ку сизга, берлинликларда умуман юмор ҳисси йўқ,– деди у.

– Қанақа кулгили гап айтдингизки...– дедим мен ўзимни аранг босиб.

Ҳамроҳим қувончдан қарсак чалиб юборди.

– Мен юмор ҳиссинглар йўқ, ўз устинглардан кула олмайсизлар,– дедим, холос.

У зимдан норози қиёфада назар ташлади ва мен унинг кўзлари кулгидан ёшланиб кетганини сездим.

– Сиз ўзингиз ҳам ўз устингиздан эмас, менинг устимдан кулаяпсиз,– эътироз билдирдим мен.

– Агар сиз мени ўз устимдан қанчалар очикдан-очик кулишимни билганингизда эди. Ана, хотинимдан сўранг. Бизнинг жануб томонларда бутунлай бошқача маданият, сиз берлинликлар эса жуда ўз-ўзингларни авайлайсизлар. Ҳатто дотацияларга шунчалар кўниккансизки, бугунги ижара ҳақинглар учун тўловларингиз биз олтмишинчи йилларда Ульмада тўлаганларимизга тўғри келади. Яна кўз ёши қиласизлар.

– Ким кўз ёши қилади?

– Сиз берлинликлар-да, ким бўларди?

– Етар,– тоқатим тоқ бўлиб кетди. – Энди менга кулоқ солинг. Биз ҳозир Ганновердамиз, демак, Цоогача қолган йўл давомида гапларимга кулоқ солиб кетишингизга тўғри келади. Худди мен сизни қандай тинглаган бўлсам, сиз ҳам шундай эшитасиз. Майли, юмор ҳисси йўқ деганингизни ҳам кечираман. Шундай қилиб, агар ўн йил аввал Ульма, Мюнхен ё Ҳайдельберг фуқаролари агар қолган бутун умрларини қурилишларда ўтказишлари эълон қилинсин дейилса, улар, сизнингча, нима қилган бўлардилар? “Бас, шундай экан, нимаям қилардик. Бундан бешбаттар бўлиши мумкин эди-ку?” Тўғрими? Берлинликлар эса айтардиларки, энди улар худонинг берган куни марказ атрофидаги янги айланма йўлларни излардилар ва у сизнинг Ульмангиздагига қараганда кўпроқ норози бўлардилар. Мабодо, қандайдир рус мафияси тасодифан Ульма шаҳрига кириб қолса, маҳаллий газеталар учун уч ҳафтага етарли материал вужудга келар ва бу хавфсизлик хизмати савдогарлари учун тиллага арзигулик кунлар бўларди. Бизга, рус мафиясидан ташқари, вьетнам, румин, албан, яна худо билади, полякми, болгарми, хайриятки мўғулларники йўқ, бордир-у, ҳали бизга етиб келмагандир. Уйлайсизки, ҳар бир сўзга юмшатгич сўз ясовчи кўшимчалар осиб қўйилаверса, улар бошқа ҳаммасидан кўра самимийроқ бўлади деб ўйлайсизми? Худди булдог қўлга ўргатилган лайчага айлангани каби ҳаммаси итвачча дейилаверадими? Мана берлинликлардаги болаларча тўғриликни, кўнгилчанликни сиз ҳис қилмаяпсиз ва уларни юмор ҳиссидан маҳрум деяпсиз... Лекин берлинликлар “Биз бутун шаҳрингизни ағдар-тўнтар қилиб ташлаймиз, сизларга эса ўнқир-чўнқирликларни кўриш учун ажойиб томоша майдончаси қуриб берамиз”, дейдилар. Улар дўстона тарзда юқорига чиқиб оладилар ва у ердан барча вайронагарчиликларни кузатадилар, бундай манзарадан лаззатланадилар. Агар берлинликларга, Рейхстаг минораси тикланди, энди унга бемалол қараш мумкин

дейишса, улар эртасигаёқ уч соатлаб навбатга турадилар, кейин миноранинг борлигидан ҳаяжонга тушиб атрофида узоқ айланадилар. Берлин музейлари томошабинларни кечкурун киритишни бошласа, улар гинг демай бораверадилар ва у ерда ўзларининг бирон таниш-билишларини учратиб қувонадилар. Мабодо, берлинликлар,— дедим мен Ульмалик жанобга,— эртага кейинги беш-ўн йил мобайнида энг кучли ёмғир ёғади десам, улар худди келишгандек резина этикларини кийиб, соябонларини кўтариб, бу фаройиб ҳодисани ўтказиб юбормаслик учун кўчага чиқадилар, айримлари, балки оёқяланг ва соябонсиз ҳам келишлари мумкин. Ана шунақа!

Мен тинимсиз гапирардим. Ҳамроҳим эса ҳадиқсираб жим бўлиб қолди, иккинчи тоифа оромкурсисининг юмшoқ суянчигига ёпишиб олди ва айтаримни айтиб, юрагимни бўшатиб олмагунимча ҳайрат тўла кўзларини мега тикканча (ким билсин, кўпол, ҳамиша азмойиш қиладиган кимсалар билан суҳбатлардан асабийлашган пайтларимда ўзим ҳам шунақадирман) ўтирди.

— Яна,— дедим мен ульмалик жанобга, — берлинликлар ўз майдонларини мусиқачиларга, югурувчилар, велосипедчилар, болалар, гуллар кўтарган намоишчиларга, миллий либослар кийиб олган ярамас кимсаларга бўшатиб берадилар, чунки, берлинликлар аслида ҳам кўнгилчанлар,— кўшиб кўйдим мен ва бир лаҳза ҳовлидаги ижарага бериладиган хоналарни ўнгу терсига қарамай сотиб юбораверадиган трактир хўжайини каби Берлин сенатини тез-тез айблашимни эсладим.

Сездим, ҳамроҳимга менинг мақтовга лойиқ нутқимни эшитиш ёқмасди. Бу унинг қаҳр тўла кўз ифодаси, вақт ўтгани сайин тундлашиб бораётган юзида зоҳир бўлди. У менинг кутилмаган танаффусимдан фойдаланди, ҳолбуки биз ташаббусни қўлга киритиш учун ҳали Берлин худудига етиб бормаган эдик.

— Бу, берлинликларнинг ўз вақтида нацистлар ва коммунистлар юксак баҳолаган меҳмондўстлиги эмасми?— деди у ва чуқур нафас олганди, бурун катаклари керилиб, турқи ўзгарди ва туйқус аянчли товушда бақирди: — Буюк Германия йўқ, диктатура йўқ!

— Ана,— дедим мен,— сиз бу гапларни худди ўқитувчилар каби айтаяпсиз, касбингиз ҳам ҳойнаҳой ўқитувчидир-а? Сизга яхши маълум бўлса керак, Гитлер Берлинда ҳеч қачон кўп овоз ололмаган. Коммунистлар эса, кўп овоз олиш учун шаҳарга саксларни жойлаш-тирганлар. Лейпцигдаги намоишлар ҳам, агар уларда берлинликлар фаол иштирок этмаганларида бунчалар даражага етмасди.

Сўнги жумлани мен очиги, алланечук ишончсизлик билан, аммо худди шундай бўлгандек оҳангда айтдим.

— Агар сиз Пруссия ва мункиллаган Фриц ҳақида суҳбатлашмоқчи бўлсангиз, — давом этдим мен,— аввало ўйлаб кўринг, бизнинг Фридрих (худди шундай, “бизнинг Фридрих” дедим) Вольтернинг яқин дўсти эди, мамлакатга картошка олиб кирган ва яҳудийларни ҳимоя қилганди.

Мен ирод этаётган нутқимнинг шу ерига келганда поездимиз “Берлин—Ванзее” бекатига кириб келди. Ҳамроҳим суҳбатимиздан безгандек, дераза тарафга қараб олди. Энди хулосага ўтишим керак эди.

— Мана нега сизга буларни айтаяпман,— дедим мен.—Аслида, ҳаммамиз яхшимиз. Биздан қўрқманг. Мабодо сизга кимдир, айтайлик, сиз йўл-йўлакай чиққан юк машинасининг ҳайдовчиси ёки сиз бирон нима харид қилиш олдидан узоқ ўйлаб қолаётганингизни сезган сотувчи аёл кўполлик қилса, хафа бўлмасликка ҳаракат қилинг, бундан жанжал чиқарманг, шунчаки хотиржамлик билан “Сиз, нега сўкинапсиз?” деб сўранг!

– Энди шуниси етмай турганди,– бурнини жийирди у.

– Сиз уриниб кўринг. Балки, ўшанда “Э-э-э, оғайни, бунақаси ҳар куни неча маротаба учрашини билсанг эди”, деган жавобни эшитасиз. “Йўқ, сен қара, қарагин, яна жим бўлиб қолдинг, у беўхшов бўлақолсин, сен эса бир кунда юз мароталаб айтасан, мен эса, қарийб ўн икки йилдан бери бунақа ҳодисалар қанча бўлганини ҳисобига етолмайман” дейди... Ва шундан кейин ўша ҳодисани айтиб беради ва охирида: “Шунақа, сен эса гапирасан. Майли, омон бўл, қария, лекин айтганларинг эсингда турсин”, дейди. Сотувчи аёл билан ҳам тахминан шундай бўлади. Шу тахлит қаршингизда бир қанча ҳаёт муаммолари пайдо бўлади. Чунки, кўнгил тўлмаслик ортида ҳамиша оддий хоҳиш туради, ишонинг менга, мен буни биламан. Балки сиз, суҳбатимизни шу аснода давом эттиришингиз мумкин ва ўшанда сиз бу одамлардан ўзингизни қийнаган саволларга жавоб топасиз, буни эса “ўз-ўзидан рўёбга чиқадиган гоё” дейдилар. Аслида эса, биз ҳаммамиз яхшимиз, буниси рост. Тўғри, ўзингизнинг берлинликлар ҳақидаги тасаввурингизга мос келадиган кишиларни топа олишингиз мумкин, аммо улар билан истайсизми-йўқми, бирингиз икки бўлмайди. Ана ўшанда уларнинг берлинлик эмас, бранденбурглик эканлиги аён бўлади. Таассуфки, кўпинча бизни улар билан адаштирадилар. Бранденбургликлар ҳақиқатан ҳам сиз айтганингиздек одамлар...

– Йўғ-е, нима деяпсиз?– хитоб қилди ҳамроҳим ва унинг овозида алланечук сохталик сезилди.

У эшик олдида ҳам узрхоҳлик қилди, менинг сабоқ бўлгулик суҳбатим учун миннатдорчилик билдирди.

“Ана холос, пишди гилос, сурбет!” – кулгим қистади ва айни чоғда унга Берлинда кўнгилчоғлик тилаб хайрлашдим.

– Қизил чироқ ёниб турганда кўчани кесиб ўтишдан уялманг,– кичқирдим унинг орқасидан, аммо афтидан, у мени эшитмади...

*Рус тилидан
Эркин УСМОНОВ
таржимаси*

Буркхард ШПИННЕН

КўНГИЛДАГИ АЁЛ

Хастенрат мўлжалдаги аёлни учратаман дея ўйланиб юра-юра уни май ойда топди. Мана, ҳозир улар бирин-кетин навбатда, озиқ-овқат дўкони кассаси ёнида турибдилар. Ҳали эрта бўлишига қарамасдан, аёл худди шошаётгандек харид қилган нарсалари турган аравача дастасини тинимсиз чертарди.

Хастенратнинг кўзлари унда. Ёши мабодо қаттароқ бўлмаса, ўттизлар чамасида, ўрта бўй, малласоч, эри йўқ. Ўғли саккиз ёшда. Ҳуқуқшунос ёрдамчиси бўлиб ишлаётгани боис кун бўйи ишда, ёлғиз ўғлини эса дугонасиникида қолдиради. Қадди-қоматига гап йўқ,

Буркхард ШПИННЕН. (1956 йилда туғилган). Адиба, немис ПЕН клубининг аъзоси. “Нуқтаи назарлар” мукофотининг (1991), шунингдек, Конрад Аденауэр жамғармаси мукофотининг (1999) совриндори. “Узун шанба куни”, “Овуниш ва тийиниш” кичик насрий асарлар тўплами ва бошқа китоблар муаллифи. Мазкур ҳикоя “Энг яхши немис ҳикоялари” (2001) китобидан олинган.

келишган аёл, саранжом-саришталикни қадрлайди, уст-бошларни фарқига боради. Яна нима десамикин, Шарққа – Осиёга қизиқади, Таиландда, Бирмада бўлган, эндиги йил Японияга бормоқчи.

Хастенрат деярли ҳеч нарса харид қилгани йўқ, фақат майда-чуйдалар олди. Аравачаси деярли бўш, остки панжарасининг у ер-бу ери очиқ кўриниб турибди. Комуфляж, хаёлидан хурсанд ўтказди у. Шунчаки баҳона. Баҳонанинг нималигини у татиб кўрган. Яқинда худди шунақанги аснода сут сотиб олганди, нима қиларини билмай, ича-ича сутга муккасидан кетиб қолди. Бўлди, бошқа гапнинг ҳожати йўқ, вассалом, сут бўлса, сут бўлгандир. Эски гап. Ўшандан сўнг сут деганни оғзига олмайди.

Аёл яхшигина нарсалар олган: бузилмайдиган маҳсулот ва емишлар. Аслида ҳайрон бўладиган жойи йўқ, бироқ нима бўлганда ҳам яхши аломат. Ҳисоб-китоб қиларкан, аёл кўлидаги пулни ғазначига узатди-ю, сумкасидан тезгина майда пул чиқарди. Матодан тикилган кулранг сумкача. Аравачадаги нарсаларни жойлаштириб, текширган кўйи ташқари отланаркан Хастенрат унинг шошаётганини аниқ ҳис қилди. Ахир осон эмас, у ёқда иш, бу ёқда бола. Ташқарига деярли югургандек чиқиб кетди.

Хастенратнинг пул тўлаш гали. Ҳисоб-китоб қиларкан, у билан яна икки кундан кейин учрашишни кўнглига тугди. Эрталаб, ишга отланганда, автобусда учрашди. Дарҳақиқат, аёл автобус ичида икки рўбарў ўриндиқнинг бирида ўтирибди. Хастенрат, аёлнинг кўзлари ташқарида эканлигидан фойдаланиб, қаршисига ўтирди ва уни кузата бошлади. Тўппа-тўғри, ёши ўттиз бешларда бор, малла сочлари елкасига тушиб турибди, сочининг айрим жойлари сариқ кокилдек товланади, кўзлари яшилроқ. Ўнг яноғида жажжигина тиртиқча, йўқ тиртиқ эмас, ингичга ялтироқ тиртиқча ўрни. Чақалоқлигида ота-онаси кўлчаларини эркин кўйган бўлса, тирнаган чоғи.

Тиртиқча бўлса тиртиқча-да, шунгаям ота гўри-қозихонами. Ҳаммамиз ҳам аллақачон бола эмасмиз энди. Қанча деворларга урилмади бу тилла бошлар.

Аёл кейинги бекатда тушиш учун кўзгалиб, автобус тугмачасини босди. Ҳар ҳолда бугунга шунинг ўзи кифоя, ўйлади Хастенрат. Ишни пачава қилмаслик керак. Қушчани чўчитмаслик лозим. Билъакс, пир этиб учади -кетди.

Оқшом Хастенрат уйи яқинидаги пивохонога йўл олди. Аёл албатта уйда. Бола уззу-кун уйда, жилла курса тунда бирга бўлмоғи лозим. Бекинмачоқ ўйнашади, китоб ўқиб беради, ўғли ҳам ўқишни билади-ю, барибир-да. Ўрмондаги қизчанинг ёввойи махлуқотлар билан гаройиб саргузаштлари ҳақида. Қизчанинг бир дўсти бор. Хуллас, воқеа охирига етмагунича, ўғли ухламайди, ухлаш у ёқда турсин, киприк қоқмайди. Хастенрат пивохонода роппа-роса икки соат ўтиради, уч кружка пиво ичади, чўчқа эти ва пишлоқ кўшилган багет тановул қилади. Уйга қайтиб телевизорда янгиликларни кўради ва ўрнига чўзилади. У ҳақда ўйлай бошлайди. Ҳуқуқшунос ёрдамчисининг лавозим пиллапоясидан кўтарилишига имкон йўқ. Умр бўйи шундоқ қолиши ҳам мумкин. Арз-дод қилиб бўлмайди. Турмуши ҳар ҳолда чакки эмас. Бошқаларни кўриб турибди. Носқовоққа нос борми деб юрганлар қанча.

Келгуси ҳафта сешанба кечқурун аёл дугонаси билан кинога тушмоқчи, ўғли синфдошиникида қолади. Хастенрат ҳам чипта буюриб қўйди, йўлга тушишдан олдин ювинди, ҳар эҳтимолга қарши соқолини яна қиртишлади. Кинода одам тўла, аксига олиб, кино ҳам

узундан-узоқ, бир ярим соат деганда танаффус эълон қилинди. Хастенрат икки аёлни дарҳол таниди, улар оҳиста унга қараб келишаётган эди. Одам кўплигидан фойе тикилинч, барча шошилганча салқин ичимликлар томон интилаётганди. Хастенратнинг гап очиши осон кечди.

Чамаси, аёллар бир фильмни муҳокама этишарди. Унга яқинлашаркан, аёлнинг тортиниб уялинқираши анчагина ортди. Хастенрат буни дарҳол пайқади, пайқади эмас, танасида ҳис этгандек бўлди. Ростда, ҳадемай ахир ҳамма нарса жиддий тус олади. Сочини янгича турмаклабди. Аҳмоққа ҳам аён-ку ахир, бу беҳудага эмас, шунчаки қилинмаган. Фурсатдан фойдаланган Хастенрат кинодан сўнг бирон жойда ўтириш истаги борми-йўқлигини сўраб олди. Аёл “майли” деганда, ҳатто унинг овозидаги шуқуҳни ҳам сизди. Аксига олиб қургур фильмнинг охири ёмон тугади. Уччовлон бозор томон миқ этмай йўл олдилар. Қахвахонага кириб жойлашиб-нетиб улгурмасданоқ, соатига қараган аёл дугонасига узоқ қола олмаслигини билдирди. Хастенрат шошиб қолди. Нима бало юз берса ҳам, яъни безорилар бостириб кирадими ёки тўсатдан ёнғин чиқадами, ишқилиб нима юз берганда ҳам вазиятни ўнглаш лозим. Ичимлик буюришаётганда аёл чойга мойиллик билдирди. Хастенратнинг яна боши қотди, энди у Осиё, Япония ҳақида гапира бошлади, яна нима ҳам десин?

– Япония? – Худди нима ҳақида гап кетаётганини англамагандай сўради аёл.

– Ҳа, Япония! – таъкидлади Хастенрат, қахвахонада шовқинсурон ҳукмронлиги учун гўё бақиргандай. – Ҳа, ҳа, Япония, – такрорлади аёл. Ҳақиқатда Японияга бориш керак. Борганда ҳам икки ҳафтага.

Чакки эмас. Ҳар ҳолда Хастенрат гап узилмаслигига эришди. Асосий мавзудан бир оз четлашилганига қарамай, мақсад муҳайё. Аввалига аёлнинг дугонасини, сўнг ўзини бироз кулдирди. Аёл унга тикилди. Дугонаси ҳалал бермаганида кўлидан тутса ҳам бўларди. Афсуски, илож йўқ. Ким билсин, ўйларди Хастенрат, балки бу яхшиликкадир.

Аёллар кетишди. Хастенрат қахвахонада қолди. Уйи ёнидаги емакхонадагидек катта кружкада пиво буюрди. Ярим тунда уйига қайтади. Бугун май ойи киргани аниқ билиняпти, хаёлидан ўтказди у. Ёзда ҳам тун бунчалик ифорли бўлмайди. Бу ҳид чамаси майсазорлар, шаҳар кўкаламзорларидан анқияпти, фикрлади у. Ўрмонлардан ҳам, албатта. Кираверишда эшикни ёпди. Зинапояда чироқни ёқди, уйига киргач, деразани ёпишга азм қилди. Эҳтиёт бўлган маъқул. Баҳорда тонг аёзли бўлади, шивирлади у.

Яна аёлни ўйлаб кетди. Эртадан кейин унинг яна оғир куни. Ишнинг тифизлиги боис кеч қайтади, ўғли дугонасиникида қолади. Уни эртаси ўзи олиб қайтади, мактабига ташлайди. Ноқулай, бироқ на илож. Дод деса ҳам, вой деса ҳам шу. Хастенратга эса навбатдаги ишора: жиддийроқ муносабатга ҳозирлик кўр. Шу ўй-хаёл билан кўзи илинади.

Икки кун кейин чошгоҳларда Хастенрат мактаб олдида турибди. Кўнғироқ чалинади, болалар ташқарига ошиқади; дугонаси эса кеч қолмоқда. Хастенрат болани дарҳол танийди. Онасининг қуйиб қўйгандек нусхаси. Йўлакда турибди, Хастенрат у томон юради. Энди бундай дейди: онанг сени олиб кетишимни сўраганди. Бугун биронта қизиқарлироқ нарса ўйлаймиз уччовимиз. Фақат бу сенга боғлиқ, нима десанг шу, қўшиб қўяди Хастенрат. Бола балки ҳайвонот боғини хоҳлар. Жуда соз, дейди Хастенрат. Аъло. Айтганинг бўла қолсин.

Суянганидан бола ҳатто онасини ҳам сўрамайди. У билан чиқаверишда кўришамиз, изоҳ беради Хастенрат ва бола сўраса-сўрамаса яна такрорлайди: хавотир олма, онанг бизни чиқаверишда кутади.

Илкис Хастенрат иккиланади. Балки икковлонга, яъни Хастенрат ва аёлга ёлғиз қолиш ҳам насиб этиб тургандир. Гаплашиш. Ҳатто кучоқлашиш. Вақти-соати ҳам битди. Бундоқ қараса, телефони жиринглаяпти. Бу ўша. — Кечаги иш битмаяпти, — дейди у, — яна қанча давом этади Худо билади. — Надомат чекади у.

— Чакки бўлди-я, — гудранди Хастенрат бироз ўтгач, — балки якшанба куни...?

— Ҳа-ҳа, албатта. Агар ҳеч нарса ўзгармаса...

Хастенрат уйига қайтади. Иш унмади. Бошлаб йўлини топган эди. Бола-сиз ҳеч нарсанинг иложи йўқ. Нима қиларди, Худонинг айтгани бўлади. Ҳамма бало ўзидан, ҳаммасини ўзи бузди. Бугун энди уйида ўтиради. Ертўлага тушиб, у ерни обдон саранжомлайди, шишаларни катта яшикка, эски-тускини қопга тикади. Уяли телефонни олволиш керак.

Шу алфоз кейинги кунлар ич-этими еди, на ўзини, на бошқани кўзга илди. Ўйламай иш қилиб қўйишига ҳам бир баҳя қолди. Бир эмас, яна бир нечта. Ишдан тўғри уйига жўнайди, ким билади, бирон балога гирифтор бўлмасин тагин. Ва ниҳоят ўзини тутадиган кун ҳам келди. Чоршанба куни сахармардонда аёлга нома битди: нима қилай, бундан буён сен билан бундай кетолмайман. Иккимизнинг галати, қалтис, тажрибани эслатадиган, ҳеч қандай мажбурият билан боғланмаган муносабатимизни айтмоқчиман. Ёки бирга таътил қилайлик. Ёхуд якшанба кунлари қаёққадир кетайлик. Учта аниқ таклифни ҳам келтирди: Денгиз, тоғ ёки Оврўпо пойтахтларидан бирига бориш. Кейин хатни почта яшигига ташлаб ишга жўнади. Уяли телефон кун кечгача ўчиқ юргани боис жавоб кечқурун олинади. Ҳаяжон деган нарса босилмайди.

Ҳаяжон ҳам беҳуда эмаскан. У Оврўпо пойтахтини танлади. Қай бир пойтахтлигини эса Хастенрат ҳал қилади. Қандай соз! — ичига сифмасди у. Фаолиятини мислсиз кучайтирди. Ҳафтанинг қолган қисми кутиш билан ўтди. Шанба куни эрталаб Париж йўналишидаги поезд тўхтайдиган бекатда турибди. Оёғи ёнида сафарбоп жомадон.

Поезднинг келиш вақти яқинлашяпти: уч минут тўхтайди-ю, жўнайди. Хастенрат роса икки марта аёлни перрондаги оломон ичида кўргандай бўлди, афсуски у эмас экан. У ўзини алдаб, ростдан асабийлашмоқда.

Асосий нарса ҳозир босиқлик. Йўлнинг дастлабки дақиқалари саёҳатнинг қандай кечишини, омад ёр бўладими-йўқми кўрсатади. Ҳозирча сафар халтадаги нарсаларни жойлаштириш, у ёқ-бу ёқни назаркарда қилиш, вагон ресторанини аниқлаш: дарҳол қаҳва ичиш керакми-йўқми, шунақа. Ана шуларни чамалаб тур. Токи ҳовуринг босилсин.

Кейин поезд келади, у эса йўқ. Хастенрат саккизинчи вагонга чиқади — ноумидлик ҳукмрон, фикри сочиқ. Жомадони билан суриб, эшикни ёпади, ўриндиқ суянчиғини энгаштиради. Ўрни бўш — рўпарасида у ўтирибди. Наҳотки, чиндан ҳам ўша бўлса. Хастенрат ҳангу манг: на тили бор, на бирон нарса қила олади. Аёлнинг сочи яна янгича турмакланган, сочининг ранги қорароқ, бўялган чоғи, ёноғидаги тиртиқча кўринмайди. Унга табассум ҳадя этади. Табассум-ла жавоб қайтаришдан ўзга илож йўқ. Жомадонни жойига қўяди, поезд силжийди.

Икковлон жим. Кўзлар ойнага қадалган. Ҳадемай чегара ортда қолади. Эшик устидаги табло алдамаса, поезд аллақачон максимал тезликда. Нигоҳларидаги кўриниш чақмоқдек учиб ўтмоқда. Майда-чуйда шаҳарчалар бошланиб-нетиб улгурмай, зумда адо бўлади. Тавба, ҳаш-паш дегунча Франция. Хастенрат шу ҳақда гапиргандай бўлади, аёл унга қарайди. Бош силкийди-ю, яна бурилади. Миқ этмаганини эса розилик аломати дейиш мумкин.

Парижга бир қадам қолганда ўрталарида гап уланди, бу гал кескинликдан асар йўқ — май ойи авжида, — бу ҳам умидбахшлик.

Аёл маъқуллади. Монматрдаги кичкина меҳмонхона, Булон ўрмонида, Люксембург боғида баҳор. Хастенрат машҳур кўшиқчи, мусаввир, мусиқачиларнинг номини айтди. Аёл кулди, Хастенрат орзу-хаёлга чўмди.

Тўсатдан: ана у! — у интиқ кутган нигоҳ, юз ифодаси, овоз, махсус ҳаракат. Шубҳа йўқки, шу дақиқада унинг фойдасига қарор қабул қилинди. Қолганига гап йўқ. Сўз устига сўз қуюлади.

— Париж, — дейди Хастенрат, энг тўғри қарор! — улар тўппа-тўғри вокзалга кириб келишмоқда.

— Париж, — деди Хастенрат, — ахир бу севишганлар шаҳри, — туриб жомадонни олди.

— Эҳ, — жавоб қилди аёл, — сен шундай ҳисобласанг... — Хастенрат унинг юкини ҳам кўтарди, поезддан тушдилар. Вокзал осмони мусаффо. Улар аркадалар бўйлаб кетишмоқда, аёл олдинда, Хастенрат орқада. Илк даъфадаги чорраҳада аёл унга ўгирилди, табассум ҳадя қилди. Хастенрат ўзида йўқ шод.

*Рус тилидан
Тилаволди ЖУРАЕВ
таржимаси*

Леопольд Седар СЕНГОР

Юлдузлар жилмаяр арши аълода

МАРҲУМЛАР ЁДИ

Якшанба.
Мен мрамар юзли яқинларим бесаранжом тўдаларидан
чўчийман.
Хаста ҳамда ташвишманд кексаларга тўла
минор ичидан
Термиламан туманга чулганган тепаликлар
ва томларга,
Яланғоч мўрилар – сукут ичра тек.
Марҳумлар ухларлар уйлар ва адирлар этагида,
Ухларлар менинг орзуларим, ёниб кул бўлган,
Менинг орзуларим – беҳуда тўкилган
ва кўчаларга оқиб чиққан қон янглиғ
Қассоблар дўконидан сизган қонга қўшилиб ухларлар.
Ва мен ойнаванд минорадан Гамбия¹ ёки Салум² ёки
Сена қирғоқларида қабилам сардорлари каби
қишлоқ чеккасида тургандек, илғайман тепаликлар остига
узанган орзуларимни.
Халал берманг марҳумлар ҳақидаги ўйларимга менинг!
Кеча нишонланди Қуёш байрами – жамики мўътабар,
эзгу руҳларни эслаш айёми,

¹ Г а м б и я – Ғарбий Африкадаги дарё, уч давлат чегараси. Гвинея, Сенегал ва Гамбиядан оқиб ўтади.

² С а л у м – Сенегалдаги дарё, унинг қирғоғида XIX аср охирига қадар Салум кичик феодал давлати ҳукм сурган.

*Рус тилидан
Мирғўлат МИРЗО
таржимаси*

Леопольд Седар СЕНГОР –(1906 – 2001) шоир, сиёсий ар-
боб, Париждаги Сарбонна университетининг филология фа-
культетини тугатиб, африкаликлар орасида биринчи бўлиб,
Француз лицейларида дарс бериш ҳуқуқини олади. 1939–
1940 йилларда француз армиясида хизмат қилади. Қарши-
лик кўрсатиш ҳаракатида қатнашади, икки йил фашистлар
концлагери асирлигида бўлади. 1945 йилдан 1960 йилга
қадар Француз ҳукуматида қатор министрлик лавозимлари-
ни эгаллайди. Узоқ йиллар давомида Сенегал республика-
сига президентлик қилади. Париж, Страстбург ва бошқа уни-
верситетларнинг фахрий фан докторлигига сайланади. Фран-
цуз академиясининг аъзоси.

Француз тилида ижод қилиб, дунёвий эътибор қозонган
Л.С.Сенгор майин лирик шоир бўлиб, эҳтиросли ишқ-му-
ҳаббатга, Ватанга кучли садоқат руҳига йўғрилган кўплаб шеъ-
рий тўпламлар муаллифидир.

Бироқ ёдга олмади ҳеч ким ҳеч бир қабристонда
 ўлимни инкор қилган зотларни.
 Марҳумлар! Сиз ўлимга бас келиб, ҳамма ерда —
 Сина³ дан Сенага қадар ва менинг томирларимни
 тўлдирган ўжар қонда ҳам
 Ҳимоя қиласиз менинг орзуларимни, ҳимоя қилганингиз каби
 саҳройи зурёдларингизни.
 О, менинг марҳумларим! Якшанба туманига чулганган
 Париж томларини офатлардан тўсинг,
 Менинг марҳумларимни кўриқловчи томларни.
 Ва мен тушаман бу сокин маъво —
 юксак минорадан кўча саҳнига,
 Мовий кўз биродарларим қошига
 ва маҳкам сиқаман уларнинг кўлин.

СИНА СОҲИЛЛАРИДА ТУН

О, аёл, ифорли қўлларингни бос манглайимга менинг,
 қўлларинг момиқдан ҳам майиндир.
 Ҳов, юксакликда пальмалар тебранар
 ва денгиз шабадаси ила тун ичра
 Таралади тотли оҳанг, майин қўшиқлар.
 Майли, аллаласин дилни сукунат куйлари.
 Тунги ҳарир туман оғушида Африка юраги урар
 ёғоч уйли қишлоқлар кўксиди.
 Бош кўяр тўлин ой сокин денгиз меҳробига.
 Олис кулгу садоси сингар уфққа, эртакчи чоллар эса
 тебранарлар бир тарзда
 Бамисли онасин кифтидаги гўдак сингари,
 Раққослар вужуди оғирлашар, бахшилар томоғига
 залвор қуюлар.
 Юлдузлар издиҳоми бошланар, тун хотиржам ёнбошлар
 пар ёстиқ булутларга, бўксасига Сомон йўлини
 қилиб ёпинчиқ.
 Кулбаларнинг томлари зарҳалланар ой шуъласида.
 О, нималарни сўйламас улар
 уйғоқ юлдузларга!
 Ўчоқларда сўнар чўғлар, ажиб бир ҳаловат шукуҳига тўлар
 кулбалар бу чоғ.
 Аёл, шамни ёқиб қўйгин сокин хонанга, майли,
 тўшакка узанган, лекин ҳали бедор гўдаклардек
 шивирлашсин руҳлар тегрангда.
 Аждодларинг имдодини тингла. Улар-да тотганлар
 биз сингари қувғинлик захрини,
 Бироқ ўлмоқни истамаганлар, қовжираб қолмаслиги учун
 зурёдлар қумда.
 Мен эса эзгу қалблар каломини
 тинглайман тутунга йўғрилган кулба ичида.

¹ С и н а — Сенегалдаги дарё, унинг қирғоғида кичик мустақил Син давлати бўлиб, 1925 йилда у Сенегал ихтиёрига ўтган.

Сенинг оловли кўксинг устида бошим қизир.
 Майли, тушсин менинг зиммамга —
 Аждодлар шукуҳидан кўксимни тўлдирмоқ,
 Уларнинг тирик овозини жамламоқ
 ва бўғзимга жойламоқ.
 Майли, ўрганай мен сўнгги дам қадар —
 заволатнинг юксак чоҳига шўнғир оним қадар
 Яшамоқни, матонат-ла яшамоқни.

ЗАНЖИ АЁЛ

О, яланғоч аёл, о, занжи аёл!
 Сенинг рангинг — ҳаёт ранги, о, вужудинг нақадар гўзал!
 Мен сенинг соянгда улғайдим, қабоқларимни силади
 сенинг нозик бармоқларинг.
 Жануб ҳарорати бор қалбимда — юксак маъволарда туриб
 Сени кашф этаман, орзуларим замини,
 Ва сенинг гўзаллигинг олов чақин янглиғ яралайди
 менинг нақ кўксимни.
 О, яланғоч аёл, қўл етмас вужуд!
 Ҳаёт болига тўлган сархил, қора шаробга
 лим-лим дудоқларинг
 куйдиргай менинг дудоқларимни
 Сахро бағридаги саванна, Машриқ шамоллари мавжларида
 титраган самбит ниҳол;
 Фолиб-жангчи бармоқларидан янграган
 ноғора тимсоли,
 Жарангос сурур;
 Сенинг юксак ва теран овозинг — жўшқин эҳтироснинг
 хуррам қўшиғи.

О, яланғоч, аёл, қўл етмас вужуд!
 Ажиб товланган қомат, ажин нималигини
 билмаган чеҳра,
 Баҳодирлар, жангчилар ва қадим Мали шаҳзодасин
 юрагин ром қилган жозоба;
 Шабнам қучган ўтлоқларнинг эрка оҳуси,
 Вужудингнинг тим қоронғи осмонларида жимирлайди
 юлдузлар нуқра;
 Сен туйғулар замзамаси, ақл эрмаги;
 Қора шоҳи вужудингда олтин жилваси,
 Сенинг зулфларинг соясида
 кўзларинг қуёшини кутароқ
 Ажиб титроқлар ила нурланади
 дилда соғинчим.
 О, яланғоч аёл, о, занжи аёл!
 Куйлайман мен — сенинг гўзаллигингни
 муҳрламоқ учун мангуликка,
 Токи гаюр тақдир замин куртақларини
 озиқлантирмоқ учун уни
 айлантирмас экан хоки туробга.

ЖОАЛЬ

Жоаль.¹

Ҳаммаси эсимда.

Эсимда — мовий ойнаванд айвондаги
маликалар,

Кўзлари уларнинг нурланарди, денгиз
соҳилини ёритган ойдек.

Эсимда — Шафақнинг алвон лавҳаси.

Ундан Кумба Н'Дофен² қироллик либосига ранг олган эди.

Эсимда — марака дастурхонлари ва
қуюқ таомларнинг хуштаъм бўйлари.

Бахшиларнинг қўшиқлари, тортишувлар
шовқин-сурони — эсимда.

Эсимда — насроний дуолари мажусийларнинг,
жамоалар давраси ё пальмалар ва
зафар қошоналари.

Эсимда — бўй етган қизларнинг нозли рақслари,
О, ўктам, мағрур йигитларнинг
давра ўртасида айланишлари, уларнинг
жанговор қўшиқлари!

Улар вужудидаги шиддат эсимда,
Эсимда: “Кор-Сига!”³ деган аёл товуши —
соф муҳаббат овози.

Ҳаммаси эсимда, ҳаммаси эсимда...

Оҳангга тақлидан тебранар бошим —
Европанинг зерикарли кунларида
кезаман соҳил бўйлаб,

Чалинар қулоғимга етим нола ва
У бўзлар, бўзлар, бўзлар.

ЛАГЕРЬ. 1940

Муҳаббатнинг ажиб гулшанин тўфон маҳв этди,
Настаринлар шохи синди, марваридгул ифори сўнди,
Шамолларга ва жануб дарёларига
кўксин очган Оролларга
яшириндилар келин-куёвлар.

Машриқдан мағрибга — шабнамлар нурланган узумзорлар,
қўшиқлар таралган кенгликлар узра
ўтди бир фарёд,

Чақмоқ ханжари санчилган янглиғ юракка.

Мана, тупроқ, шох-шаббадан тикланган қишлоқ —
заҳмли ариқлар билан
чирмалган.

Очлик ва нафрат ёз бағрини шишириб
юборар ортиқча.

¹ Ж о а л ь — шоирнинг ватани, Сенегалдаги кичик шаҳар ва порт.

² К у м б а Н'Д о ф е н — Син давлатининг ҳукмдорларидан бири.

³ К о р - С и г а — (Сига — шоирнинг сингилларидан бирининг исми) Сиги танлаган йигит, унинг хуштори.

Бу улкан қишлоқ сиртмоққа солинган
 тиконли симдан.
 Ва бу қишлоқ тўртта хушёр пулемётлар
 нишонидадир.
 Мард келбат аскарлар тиланарлар тамаки қолдиқларини,
 итлар-ла талашарлар сарқитларни,
 Тушларида тортишарлар кучуклар ва мушуклар борасида.
 Бироқ, ҳарқалай, дилдан кулмоқ ва кўнгил эрки
 сақланиб қолган улардагина.
 Ва бу қизил юз гўдаклар
 Уйқулари битлар ва бургалардан беҳаловат
 Кекса рангпар, сўлгин болаларни кўриқларлар.
 Уларни бедор тун эртаклари аллалар
 ва гамгин товушлар
 сингиб кетар
 жим-жит сўқмоқларга.
 Уларни аллалар аллалар, ноғора садоларисиз аллалар,
 Қора кафтларнинг ҳамоҳанг чапақларисиз аллалар.
 “Эртанги кунда бу чошгоҳдан кейин
 Жасорат они ва юксак қуёшнинг оппоқ саҳро
 узра сузиши”.
 Еллар наво тарар гитаралар янглиғ,
 Янграр тиконли сим арфа торидек.
 Қулоқ тутар ушбу сасларга томлар,
 Юлдузлар энгашиб, жилмаярлар
 бедор кўзлари ила, –
 Юксакда, фалакда, арши аълода
 Нурланар уларнинг тунд чехралари!..
 Лойли ва шох-шаббадан тикланган
 қишлоқда ҳаволар юмшар,
 Тупроқлар жонланар соқчилар янглиғ
 Ва йўллар уларни чорлайди эрка.
 Улар тек қотарлар! Ташлаб кетмаслар
 Заққум меҳнатни, бурчларини ўтарлар.
 Ким бажарар, ахир, бу бад юмушни,
 Мард келбат-ла туғилганлар
 ўтамаса гар?
 Ким тушади рақсга якшанба кунлар аскар товоқларин
 куйлари остида?
 Тақдирларин эрки ила эркинмас наҳот улар?

 Муҳаббатнинг ажиб гулшанин тўфон маҳв этди,
 Настаринлар шохи синди, марваридгул ифори сўнди,
 Шамолларга ва жанубнинг дарёларига
 кўксин очган оролларга
 яшириндилар келин-куёвлар.

* * *

(Тўрт торли гитара учун)

Мен оқшом пайти ўлтирардим зерикарли ўриндиқда.
 Кутиш онлари қаршимда узун йўл четидаги
 устунлар сингари чўзилган эдилар чексизликка
 Ва бирдан тегди ёноғимга олтин рангли
 қизғиш нурлари чехрангнинг,

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

34

О, қачон учратгандим қайноқ, мағрур бу рангни мен?
 Қадимги Сина ҳукмдорлари салтанатида, шаксиз.
 Отамнинг отаси ҳовузларнинг қалайли саҳифаларида
 ёрнинг чехрасини ўқиган чоғда.

Бирдан уфқлардан эди ҳарорат...
 Яна юракнинг кўчаларига ёз келган эди.
 Дарахтлар товланмоқда заррин,
 Дарахтларда ловулар ҳовуч-ҳовуч нур;
 Нима бу? Баҳордан даракми?
 Аёллар — ҳавода муаллақ қадам босарлар
 қуёшли соҳилда,
 Оёқларнинг узун мускуллари — худди қора тери остидаги
 арфа торлари,
 Чўри қизлар — маликалар янглиғ сарвқомат,
 Келишарлар кўза билан булоқ бўйига.
 Юсак шамдек тик хурмолар шохлари узра
 Куйлар еллар ўзларининг кўнгил шиквасин,
 Кўчалар-чи, худди олис болалигимнинг кундузига
 ястангандек осойишта, оқ.
 О, Африка бўстонининг якто гунчаси!
 Чўзгин менинг кутиш онларим.
 Қашшоқлик қийнаса кимники, беҳад ўткир бўлар
 унинг юрак туйғуси.
 Майин жилмаярлар.
 Бу жилмайиш мовий мозийда рақсга тушаётган
 аждодларимнинг жилмайишидир.

* * *

(Уч найда ижро учун)

Учиб ўтар қушлар мозий уфқлари сари.
 Нурли ва силлиқ, қора дарахт найи,
 Чулғар менинг хотирамни оқ туманларга.
 О, нолаваши най! Мудраб ётган
 хаёлимнинг сарҳадларига
 оқ, беғубор тонларингнинг ҳаририн тўша.
 Субҳи содиқ жамолини, куйлагин, о, зар уфқни куйла,
 Мужда берар у музаффар қуёш шаҳидан,
 Фил суягин жаранглаши,
 Хиралашган хотирамнинг уйғонишидан,
 Мужда берар кўкракдаги бир жуфт чўққи ва
 рақсга ташна толма белдан,
 гулгун ёноқдан.
 Ўлтираман чўнг япроқнинг сояларида
 Подалар ва ёввойи бол бўйидан сармаст.
 Табассумим қуёши, о!
 Қиёқ тусли лаблар узра ялтирар шабнам.
 Тилла қанот, нуқра қушлар юмшоқ патлари тўқинарлар
 Унинг тўти такаллумига.
 Кўктирғоқлар унинг мовий нигоҳларига шавқ-ла
 шўнғир, кўк чақмоқ янглиғ.

Намчил шоли поясидек қуюқ киприклар
 Тебранарлар оҳанг янглиф
 соф ҳаволарда.
 О, фароғат! Туяман мен вақтнинг
 ёрқин товланган кўкда аста-секин қанот кериб,
 парвоз қилишин.
 Мудрай бошлар тек қотганча ҳорғин пода ҳам,
 Тиниб қолар қумриларнинг мунгли саслари
 Айни чошгоҳ пайтидаги қуюқ сояда.
 Бироқ, мен-чи, эҳтиросим сўқмоқларида
 яна олға юрмоқ учун кўзгаламан даст.

* * *

(Икки най жўрлигида)

Мен сенга ажиб қўшиқ тўқидим чошгоҳ пайти
 Қумрининг кукулаши каби майин,
 Ва жўр бўлди тўрт торли гитара қўшиғимга.
 Мен қўшиқ тўқидим сенга, лекин
 Эшитмадинг сен бу қўшиқни.
 Мен сенга тухфа қилдим дала гулларин —
 Сеҳргар кўзларидек ифори сирли,
 Сангомир шафағидан кўра рангин, анвойи.
 Дала гулларин тухфа қилдим сенга,
 Наҳотки йўл қўйсанг сен улар сўлмоғига?
 Ахир, томоша қиласан-ку сен
 Соатлаб рангдор капалакни!

* * *

Мен сени кузатдим то тун чегараси,
 қишлоққа қадар,
 Бари бир олтин табассуминг тилсимин
 еча олмадим.
 Қисқа шом шафағи илоҳий нурлардек
 сенинг юзларингга тушарди.
 Тепалик устига омонат қўнган шуълаларнинг
 Қоматингда алвон шоҳи каби товланишин
 кузатардим мен,
 Сочларинг шалоладек оқади тун қучган
 далалар бағрига.
 Ва туйқус ташланган сиртлон каби
 Эски ваҳмлар чулғади кўнглимни менинг.
 Улоқтирмоқликка қудрат топмадим
 бу қўрқувни уфқнинг ортига
 Демак, бу ёғи тун? Демак, тунми бу ёғи?
 “Тонггача хайр!” деган сўз йўқми?
 Зулматга чўмилиб, она замин кўксига юзимни босиб
 йиғлайман,
 ухлайман кўз ёшларим сукунатида.
 Токи осмонларда товланмас экан
 сенинг лабларингнинг серёғду тонги.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

36

НИҚОБЛАР

Ниқоблар, о ниқоблар!
Қора, қизил, чипор ниқоблар –
Юзнинг тўрт нуқтасидан эсар менга
руҳнинг эпкини,
Ниқоблар, алқайман мен сизни жимгина,
Сени ҳам, арслон қиёфасидаги
менинг ажодим.
Сизлар қурғайсиз бу муқаддас жойни
аёлларнинг синиқ кулгуларидан,
тез ўчиб қолувчи табассумлардан.
Мангуликнинг бу соф ҳаволарида
туяман Оталар тиниқ нафасин.
Ажинлар нақшланган тунж тус ниқоблар,
оқ қоғоз меҳроби узра эгилган.
Бугун, қадим Африканинг салтанатлари
заволатга мангу юз тутар экан,
Жони жонга туташ саркаш Оврўпа,
нураб борар экан эски қальадек,
Сиздан мадад сўргум, ташланг бир назар
Бешафқат фармонлар қаҳрига маҳкум
Пажмурда гўдаклар – зурёдингизга,
Гадодек луқмага жонин бергувчи
ўз наслингизга.
“Биз шу ердамиз!” деб овоз берамиз
дунё уйғониб чақирса бизни.
Майли, биз хамиртуруш бўлайлик
энг эзгу туғёнларга.
Йўқса, ким жонлантиргай дунёнинг
бу ўлик мошинлари, ускуналарин,
Қим садо таратгай етимларни,
Ўлганларни Янги тонг учун уйғотиб,
Қим ҳаёт сафосин қайтаргай, умидига
найза санчилганларга?
Бизни пахта, ёғ-мой, қаҳва кишилари
деб атайдилар,
Атайдилар – жим ўлимга бўйсунганлар деб.
Лекин бизлар рақссевар инсонлар эмасмизми,
Ерга оёқ уриб, ундан чексиз
куч оладиган?!

Пауло КОЭЛЬО

Иблис ва Прим хоним

Роман

* * *

Руҳоний черковнинг ёриқ тушган деворлари, дурустроқ санъат асари ўрнига қачонлардир бу ерларда яшаган авлиёларнинг сувратларидан иборат арзон полотнолар жойлашган меҳробни кўздан кечирди. Гарчи шаҳарнинг қайта туғилиши авлиё Савиний билан боғлиқ бўлса-да, Вискос одамларида ҳеч қачон диний эътиқодга мойиллик кучли бўлмаган.

Лекин одамлар авлиёни унутишган, ўрнига Ахавни, келтларнинг минг йиллик ақидаю-бидъатларини эслашни хуш кўрадилар ва энг ҳаққоний йўл бор -йўғи Исони инсониятнинг Халоскори деб тан олиш эканини англамайдилар.

Бир неча соат олдин Руҳонийнинг ўзи шаҳид бўлишга рози бўлди. Бу хатарли йўл эди, лекин одамлар бунчалар гўл ва уларни осонгина ҳар қуйга солиш мумкин бўлмаганида эди, у чекинмас, ўзини қурбон қилишдан тап тортмасди.

“Бу нотўғри. Одамлар содда, лекин уларни ҳар қуйга солиш осонмас”, — дея ўзини-ўзи инкор қилди. Сукути ёки ёрқин нутқлари билан одамлар уни эшитишини хоҳлаган нарсани гапиришга мажбур қилишди: қурбонлик келтириш зое кетмайди, қурбон — омон қолиш гарови, таназул ўрнига тараққиёт, келажак. Керак бўлса одамлар ундан ўшанда фойдаланиши мумкин, дея гирромлик қилганди, лекин ўзининг гапига ўзи ҳам ишонганди.

Диндор бўлиш унинг пешонасига ёзилган бўлиб, бунга ёшлигида-ноқ берилганди. Йигирма бир ёшида у диний мансаб сан² унвонини олди ва тез орада нутқи ва ибодатчиларни бошқариш қобилияти билан овоза бўлди. У тунлари билан Худога илтижо қилар, кундузлари беморларга қарар, маҳбусларга ташриф буюрар, оч-ялонғочларга кўмаклашарди — Муқаддас Ёзувлардаги ашъорларга тўлиқ бўйсунарди.

Аста-секин унинг довуғи атрофга ёйилди, унинг номи доно ва алодат пешвоси — Епископ қулоғига етиб борди.

Ёш руҳонийлар қатори уни ҳам Епископ томонидан берилажак кечки зиёфатга таклиф қилишди. Дастурхон атрофида турли мавзуларда гап борди, суҳбат сўнгида қариб, зўрға қадам босувчи Епископ ўрнидан туриб, ҳар бир меҳмон олдига бориб, кўзасидан сув қуйиб беришни таклиф қилди. Барчаси бундан бош тортдилар, фақат угина Епископдан қадаҳига тўлдириб сув қуйишини илтимос қилди.

Охири. Боши ўтган сонларда

Шунда ёш руҳонийлардан бири секин, лекин Епископга эшитар даражада деди:

– Биз шундек муқаддас одам қўлидан сув ичишга ўзимизни ноллойиқ, деб билдик. Фақат ичимизда ўтирган бир одамгина дастурхон атрофида оғир кўзани кўтариб юрган епархиямиз бошлиғи ўзни қандай қурбон қилаётганини англамади.

Ўрнига қайтиб борган Епископ шундай деди:

– Сиз ўзингизни тақводор ҳисоблаб, менинг қўлимдан туфҳа олишга жазм қилмадингиз, бу билан мени марҳамат қувончидан бенашиб қилдингиз. Фақат бир одамгина Эзгулик қарор топишига изн берди.

Ва шу ондаёқ Епископ уни энг муҳим жамоатга бошлиқ этиб тайинлади.

Шундан сўнг улар тез-тез учрашиб турдилар, тез орада дўстлашиб олдилар. Қачонки ёш падрени бирор шубҳа-гумон таъқиб этса, у Епископ хузурига келар, уни “устозим” атаб, қаноатли жавоблар оларди.

Кунларнинг бирида у қилаётган ишидан Худо қоникқмаса керак, дея маҳзун бўлиб қолди. Ўзини қийнаган саволларни Епископга берди ва ундан шундай жавоб олди:

– Иброҳим мусофирларни қабул қилган, Илёс мусофирларни ёқтирмаган, Довуд ўз ишидан мағрурланган, Митар меҳроб олдида қилмишидан афсусланган, Иоанн Чўқинтирувчи чўлга кетиб қолган, ҳаворий Павел Рим империясининг катта шаҳарларини кезган ва уларнинг ҳаммаларидан Худо рози бўлган. Парвардигорга не хуш келишини бизлар англашга ожизмиз. Юрагинг нени буюрса, шунга жазм қил ва бунга ҳам Худо рози бўлади.

Эртасига Епископ тўсатдан юрак хуружидан вафот этади. Падре устозининг боқий дунёга кетишини ғайритабиий деб тушунди ва унинг сўнгги маслаҳати – юрак амрига бўйсунушга қаттиқ қарор қилди.

Тиланчиларнинг бирига садақа берса, иккинчисига ишлашини маслаҳат берди. Баъзида маросимни тантанали ўтказса, баъзида жамоат билан бирга куйлади. Унинг юриш-туришини янги Епископга етказишди ва падре унинг қабулига чақирилди.

У епархия бошлиғи курсисидан бир пайтлар сувни дея уни изза қилган инсонни кўриб донг қотди.

– Катта ва муҳим жамоатга бошчилик қилаётганингдан хабардорман, – деди у киноясиз падрега юзланиб. – Эски Епископнинг яқин дўсти бўлгансан. Эҳтимол, бу лавозимни эгаллашни хоҳлагандирсан?

– Йўқ, билим олишни хоҳлаганман.

– У ҳолда сен донишмандликни эгаллаганинг аниқ, лекин менга турли миш-мишлар етиб келяпти – айтишларича, кимгадир садақа берармишсан, баъзида эса черковимиз ёрдам бериши лозим бўлган кимсаларга қўмагингни дариф тутармишсан.

– Менда иккита чўнтак бор, ҳар бирига ёзув солиб қўяман, пулни эса фақат чапига соламан.

Янги Епископ бу гапларга қизиқиб, ёзувда нималар борлигини билмоқчи бўлди.

– Биттасига “Мен – фақат чанг ва хокман” деб ёзиб ўнг чўнтагимга солдим. Иккинчисига эса “Мен – Худонинг ердаги қулиман” деб ёзиб, пул турадиган чап чўнтагимга солдим. Қачонки ғариблик ва ноҳақликни кўрсам, қўлимни чап чўнтагимга суқиб, ёрдам берман, ялқовлик ва бекорчиликни кўрсам, қўлимни ўнг чўнтагимга солиб, ҳеч нарса қилолмаслигимни биламан. Шундай йўл билан мод-

дий ва маънавий дунё ўртасидаги мувозанатни ушлаб тураман.

Янги Епископ унга мурувватнинг бундай ёрқин кўриниши ҳикоя қилиб бергани учун миннатдорчилик билдириб, ўз жойига қайтишини айтди.

Тез орада Руҳоний Вискосга боришга буйруқ олди.

У тезда буйруқнинг таг маъносини тушуниб етди: Епископ унга ҳасад қиларди. Бироқ Руҳоний қаерга юборишмасин — Худо йўлида хизмат қилишга онт ичган, шунинг учун бу хўрликни ичига ютиб, Вискосга равона бўлди: бу синовни ҳам мардонавор енгиш лозим эди.

Орадан бир йил, икки йил ўтди. Беш йил ўтгандан сўнг Руҳоний қанча тиришмасин, динга ишонувчиларнинг сони ортмади: Вискос Ахав кўкларга кўтарган ўтмиш меросидан қутулолмади, диний маросим ва ибодатлар одамлар онгига ўрнашиб қолган афсона ва бидъатларни сиқиб чиқаролмади.

Ўн йил ўтди. Ўнинчи йил охирига келиб у қаерда хатога йўл қўйганини тушунди: ундаги билимга бўлган чанқоқлик — кибрни келтириб чиқарганди. Руҳоний илоҳий адолатга шу қадар ишондики, оқибатда уни дипломатия санъати билан уйғунлаштира олмади. У ҳар бир лаҳзада Худо намоён бўлган дунёда яшайпман деб ўйлади, лекин ҳақиқат одамлар Худони тан олмайдиган дунёда эканини ошкор қилди.

Ўн беш йил ўтгандан сўнг эса у Вискосни ҳеч қачон тарк этолмаслигини тушунди: уни суймайдиган Епископ кардинал даражасига кўтарилди ва Ватиканда муҳим лавозимни эгаллади, Папа тахтини эгаллаш учун яхши имкониятга эга бўлди. У ҳеч қачон олис бир шаҳарчадаги падренинг бировнинг рашк ва ҳасади туфайли ўзининг у ерга михланиб қолгани ҳақидаги гапларни овоза бўлишига йўл қўймасди.

Бу вақтга келиб Руҳоний рағбатнинг мутлақ йўқлигидан заҳарланиб бўлганди — ким ҳам унинг ўрнига атрофдаги бефарқликка қарши курашарди? У бир пайтлар диний лавозимни тарк этганимда Худога нафим кўпроқ тегарди, деб ўйлади ва бу қарорини вазият ўзгариб қолишига умид қилиб, ортга сурди. Энди эса кеч бўлганди — у дунёдан мутлақ узилиб қолганди.

Ва йигирма йил ўтгач, бир куни кечаси умрининг бесамар ўтганини аччиқ надоматлар билан англаб, уйғониб кетди. У кўп нарсаларга қодир бўла туриб, жуда кам нарсаларни амалга оширганидан қайғуга ботди. Руҳоний бир пайтлар икки чўнтагида олиб юрган ёзувларни эслади, энди эса қўлини фақат ўнг чўнтагига соларди. У донишманд бўлишни орзу қилди, лекин унда сиёсатдонлик етишмади. Адолатли бўлмоқчи эди, лекин донолик тақчил эди. Сиёсатчи бўлмоқчи бўлди — лекин бунга журъати етмади.

“Худойим, кароматинг қайда қолди? Нега Аюбга бўлган муносабатингни менга ҳам раво кўрдинг? Наҳотки барча имкониятлар ортда қолган бўлса? Менга яна бир имконият бер!”

Уша тун у ўрнидан туриб, таваккал қилганча Инжилни очди, жавоб излагандан у шундай йўл тутарди. Бу гал унинг нигоҳи Исонинг “Сирли оқшом”да хоиндан Уни аскарга кўрсатиб беришини сўраган баёнига кўзи тушди.

Падре узоқ ўйга толди: нега энди Исо хоиндан гуноҳ қилишини сўраган?

“Чунки, башорат қилинган нарсалар рўёбга чиқиши учун”, дейиши мумкин дин уламолари. Лекин бу жавоб Исонинг нега хоинни гуноҳ қилишга чорлаб, уни бир умр тавқи лаънатга дучор қилганини изоҳлаб беролмайди.

Исо ҳеч қачон бундай йўл тутмаган бўларди, зеро У ҳам, хоин

ҳам фақат қурбондир. Интиҳода Эзгулик тантана қилиши учун ҳам Ибтидода Ёвузлик ўз моҳиятини намоён қилмоғи лозим. Агар сот-қинлик бўлмаганида эди, қатл ҳам юз бермасди, демак буюк башорат амалга ошмаган, қурбон ҳеч кимга ибрат бўлолмасди.

Келаси кун Вискосда Мусофир пайдо бўлди, бундай воқеа бу ерда тез-тез бўлиб турарди. Падре бунга эътибор қилмади ва Инжилда ўқиган нарсалари билан боғлиқликни ҳам кўрмади.

У Леонардо да Винчининг “Сирли оқшом” асарининг яратилишига оид ривоятни эшитганда, шунга ўхшаш нарсани Инжилда ҳам ўқиганини эслади ва бу тасодиф бўлса керак, деб қўя қолди.

Ва фақат Прим хоним Мусофир режасини гапириб бергандагина Падре ниҳоят илтижолари ижобат бўлганини англади.

Бу ерлик одамлар қалбида Эзгулик барқ уриши учун ҳам Ёвузлик ўз кучини намоёниш қилиши лозим. Руҳонийнинг Вискосда ўтказган даври мобайнида биринчи бор черков одамларга тўлиб кетганди. Биринчи бор шаҳарнинг “казолари” бу ерга йиғилдилар.

“Инсонлар Эзгуликнинг қадрига етишлари учун ҳам Ёвузлик содир бўлмоғи лозим”. Ўз қилмишини кеч англаган ҳаворий каби бу одамлар ҳам ўзларидан уялиб, тавба қиладилар, черков эса уларнинг ягона паноҳига айланади ва ниҳоят Вискос тақводорлар юртига айланади.

Руҳоний эса Ёвузлик қўлидаги қуролга дўнади — Тангри олдидаги тобеликни бундан-да кенгроқ ва чуқурроқ кўрсатиш мумкинми?!

Келишганларидек Ҳоким кириб келди.

—Дўнинг-чи, падре, нима қилишим керак?

—Ўзим мажлисни бошқараман, — деб жавоб берди Руҳоний.

Ҳоким иккиланиб қолди, чунки у шаҳардаги энг олий мансаб эгаси ва бегонанинг бундай муҳим мавзуда одамлар олдида чиқиш қилишини хоҳламаганди.

Гарчи Падре Вискосда йигирма йилдан ортиқ яшагани билан у маҳаллий саналмасди, бу ердаги афсона ва бидъатларни билмасди ва унда Ахавнинг қони йўқ эди.

—Бундай муҳим вазиятда халққа мен мурожаат қилганим маъқул, деб ўйлайман, — деди Ҳоким.

—Майли, сиз айтганча бўлсин. Бу жудаям соз, зеро бирор жанжал чиқса, черков четда бўлади. Сизга ўз режамни айтаман, сиз эса уни одамларга етказасиз.

—Режа сизники экан, у ҳолда ўзингиз уни одамларга айтиб берсангиз, ўйлайманки, адолатдан бўларди.

“Мангу қўрқув, — деб ўйлади Руҳоний. — Одамларни ўзингга тобе қилмоқчи бўлсанг, уларни қўрқишга мажбур қил”.

Ўнта кам тўққизда меҳмонхона соҳибаси ва ҳокимнинг хотини Бертанинг уйига келдилар ва ичкарига кириб, кампирнинг тўқиб ўтирганини кўрдилар.

* * *

— Бугунги оқшом шаҳримиз ўзгача, — деди кампир, — мен кўплаб оёқ товушларини эшитдим, бунча одам барга сигмаган бўларди.

— Бу эркакларимиз, — дея жавоб берди меҳмонхона соҳибаси, — улар Мусофир масаласини ҳал қилиш учун майдонга йиғилишяпти.

— Тушунарли. Лекин ниманиям ҳал қилишарди? Ё унинг шартини қабул қилишади ёки икки кундан сўнг Мусофирнинг тўрт томони — қибла, бўлади.

— Унинг таклифини ҳатто хаёлга ҳам сиғдиролмаяпмиз, — гўё

жаҳл қилди ҳокимнинг хотини.

– Ростдан-а? Мен эса бугун Руҳонийимиз ажойиб маъруза қилганини, битта одам қурбонлиги бутун инсониятни қутқариши ва Худо шайтоннинг таклифи билан энг содиқ қулини жазолагани ҳақида гапирганини эшитдим. Агар юртдошларимиз Мусофир таклифини дейлик “битим” деб қабул қилсалар – бунинг нимаси ёмон?

– Ҳазиллашяпсиз, шекилли.

– Йўқ, жиддий айтяпман. Мени алдаётган кўринасиз.

Иккала аёл ўринларидан туриб, кетишмоқчи бўлишди, лекин бу иш жуда хавфли эди.

– Ҳа, айтганча, қадам ранжидаларига бирор сабаб борми? Авваллари бундай бўлганини эслолмаяпман.

– Икки кун олдин Прим хоним лаънати бўрининг увиллаганини эшитганмиш.

– Бу ҳақда Темирчимиз тўқиб чиқаргани одамларга маълум, – деди меҳмонхона соҳибаси, – аминманки, аслида у қўшни қишлоқлик бирорта жувонни ўрмонга етаклаб борган ва у ерда тегажоглик қилган ва аёлдан калтак еб, бўри ташлангани ҳақидаги уйдирмани тўқиб чиқарган. Лекин биз барибир уйингиз атрофи тинчми-йўқми, шундан бир хабар олайдик, дедик.

– Ҳаммаси жойида. Мен столга дастурхонча тўқияпман, лекин охирига етказа оламанми-йўқми билмайман. Эҳтимол, эртага ўлиб қоларман.

Орага ноқулай сукут чўкди.

– Ўзингиздан қолар гап йўқ, қариялар билан тез-тез шундай бўлиб туради: қарабсанки – ўлган-қўйган, – қўшимча қилди кампир.

Ўртадаги ноқулай вазият бироз енгиллашгандек бўлди.

– Сизга ўлимни ўйлашга ҳали эрта.

– Балким, эртадир, лекин эртага нима бўлишини ким билади? Айтганча, айнан мана шу ҳақда кун бўйи ўйладим.

– Бунга бирор нарса сабаб бўлдими?

– Алоҳида сабаб бўлиши шартми?

Меҳмонхона соҳибаси эҳтиёткорлик билан мавзуни ўзгартириш кераклигини сизди.

Бу вақтга келиб, майдонда йиғилиш бошланган эди.

– Ёшинг ўтган сари ўлим муқаррарлигини ўйлаб қоларкансан киши ва уни қўрқмасдан осуда қарши олиш лозим, зеро, айрим ҳолатларда у бизни ортиқча қайғулардан халос қилади.

– Ҳақ гапни айтдингиз, – деди Берта, – айнан шу ҳақда куни бўйи ўйладим. Биласизми, қандай хулосага келдим? Мен ўлимдан ўлгудек қўрқаман ва ҳали вақти-соатим етмаганига ишонаман.

Орага яна оғир сукунат чўкди, ҳокимнинг хотини черковга туташган ер ҳақидаги гапларни эслади – улар гаплашишган, лекин бошқа нарсани назарда тутишганди.

Аёллар шаҳар майдонида нималар содир бўлаётганидан беҳабар эдилар: Руҳонийнинг қандай таклиф киритишини, одамлар бунга қандай муносабатда бўлишини ҳеч ким билмасди.

Берта билан очикчасига гаплашишнинг маъноси йўқ – ҳеч бир соғлом одам ўлишни хоҳламайди.

Ҳокимнинг хотини хаёлан ўзига вазифа қўйди: одамлар чиндан ҳам кампирни ўлдирмоқчи эканлар, шундек йўл тутиш керакки, токи зўрлаш ва курашнинг изи қолмасин, чунончи бу воқеа устидан тергов олиб борилади.

Берта шунчаки гумдон бўлиши керак. Мусофир талаби қондирилгач, ўликни қабристон ёки ўрмонга қўмиб бўлмайди, яхшиси, уни

ёқиб, хокини тоғ бағрига сепиб ташлаш мумкин. Асл ва кўчма маънода Берта бу ерларни озиклантириб, уни серҳосиллигини таъмин этувчи одам бўлади.

– Нимани ўйлаб қолдингиз? – дея кампир унинг хаёлини бўлди.

– Гулхан ҳақида, – деди ҳокимнинг хотини. – Танамиз ва қалбимизни иситувчи ажойиб гулхан ҳақида.

– Ўрта асрларда яшамаётганимиз қандай яхши, биласизми, шаҳримиздаги айрим одамлар мени жодугар, деб ўйлашади, – деди Берта.

Кампирнинг бирор ёмон нарсадан шубҳа қилмасликлари учун иккала аёл маъқуллаб бош силкиди

– Ўша замонда яшаганимизда борми, кимдир мени нимадандир айблаб, ёқиб ташлашни, ҳа-ҳа, мени тириклайин ёқиб ташлашни хоҳлаган бўларди.

– Ўзи нималар бўляпти? – деб ўйлаб қолди меҳмонхона соҳибаси.

– Наҳотки бизни кимдир сотган бўлса? Наҳотки, олдимда турган ҳокимнинг хотини бу ерга олдинроқ келиб, кампирни огоҳлантиришга улгурган? Ёки ёвуз режасидан афсусланган Падре кампирнинг олдига келиб тавба қилдимикан?

– Ҳолимдан хабар олишга келганингиз учун раҳмат. Ўзимни жуда яхши ҳис қиляпман, соғлом бўлиш учун қондаги холестиринни камайтираувчи аҳмоқона парҳезни қилишга ям тайёрман, чунки узоқ яшашни хоҳлайман.

Берта ўрнидан туриб, эшикни очди. Келган аёллар хайрлаша бошладилар. Йиғилиш ҳали тугамаганди.

– Чиндан ҳам ташрифингиздан мамнун бўлдим, сўнгги қаторни тўқийман-да, ухлаб дам оламан. Тўғрисини айтганда, лаънати бўрига ишонаман, шунинг учун сизлардан бир илтимосим бор: ҳали ёшсизлар, балки йиғилиш тугагунга қадар уйим атрофини кўриқлаб турарсизлар, ўшанда мен бўрининг эшигим олдига келолмаслигига амин бўлардим.

Икки аёл бу таклифга рози бўлиб, кампирга хайрли тун тиладилар, у эса ётоғига кириб кетди. – У ҳаммасидан хабардор, – деди соҳиба овозини пастлатиб, – кимдир уни огоҳлантирган! Уни кўриқлашга келганимизни сезганини тушунмадингми?

Ҳокимнинг хотини хиёл таажжубланди.

– Кампир ҳеч нарсани билмайди. Бунақанги аҳмоқ... Борди-ю, кампир...

– Нима?..

– Ростданам кампир – жодугар бўлса-чи? Сухбатлашаётган пайтимиз хонада бирдан шамол эсиб қолди, эсладингми?

– Лекин деразалар ёпиқ эди!

Иккисининг юраги шув этди – минг йиллик ақидалар ўзини кўрсатганди. Берта ҳақиқатан жодугар бўлса, у ҳолда унинг ўлими Вискосни кутқариш тугул, унинг кулини кўкка совуради.

Ривоятларда шундай дейилганди.

Берта чироқни ўчириб, эшик тирқишидан ташқаридаги аёлларни пойлади. У на қулишини, на йиғлашини, на интиқомини жимгина қарши олишини биларди. Фақат бир нарсага тирноқча шубҳа қилмасди – айнан у қурбонликка тикилганди.

Куннинг иккинчи ярмида эри пайдо бўлди, кампирини ҳайрон қолдириб, бир ўзи эмас, Прим хонимнинг энасини ҳам эргаштириб олганди. Дастлаб кампирнинг рашки келди – нега улар бирга юришибди? Кейин уларнинг кўзларидаги хавотир ва нотинчликни кўриб, ўзини босиб олди. Меҳмонлар черковда бўлиб ўтган воқеани айтиб беришганида, кампирнинг тарвузи қўлтиғидан тушди.

Улар Бертадан тезроқ жуфтакни ростлашни сўради.

– Ҳазил қиялпсизлар, шекилли, – деди Берта, – “қочиш”? Оғриқ оёқларим билан қаёққаям қочардим, ахир уйимиздан юз қадам наридаги черковга аранг бораман–ку. Йўқ, яхшиси ўзингиз буни юқорида ҳал қилиб олинг. Мени ҳимоя қилинг! Бекорга бутун умр авлиёлар ҳаққига дуо қилиб, шамлар ёқдимми?

Меҳмонлар вазият кампир ўйлаганидан ҳам даҳшатли эканини тушунтирдилар: Эзгулик ва Ёвузлик ўртасида ҳаёт-мамот жанги бошланган, бунга ҳеч ким аралаша олмасди. Фаришта ва Иблис қачонлардир бутун ўлкаларни вайрон ёки фаровон қилгувчи жанглиридан бирини бошлаганлар.

– Менга бунинг алоқаси йўқ. Қандай ҳимояланаман? Бу жангга менинг дахлим йўқ ва бошлашларини мен сўрамаганман.

Дарвоқе, ҳеч ким сўрамаган. Бу машмаша бундан икки йил олдин бир фариштанинг ҳисоб-китобдаги адашувидан бошланганди:

Ўғирлик содир бўлган – иккита аёлнинг ўлиши, уч яшар қизалоқнинг омон қолиши кутилаётган эди. Айтишларича, келажакда қизалоқ отасига ўкинч бўлиб, умидини йўқотмаслигига, бу оғир изтиробни бошдан кечиришга ёрдам бериши лозим эди.

Гарчи унга тақдир бешафқатлик қилган бўлсаям (сабаби ёлғиз Худога аён, унинг режаларини ёлғиз угина билади) қизалоқнинг отаси яхши одам эди, пировардида кўнгил яралари битиб, қайғуларини унутиши керак эди. Қизалоқ эса ўсиб-улгайиб, йигирма ёшни қаршилаганда ўзгаларни дардига малҳам бўлиши, бутун дунёга татиғулик муҳим бир ишни қилиши кутилаётганди.

Ҳа, дастлабки режа шундай бўлган ва ҳамма нарса ўз йўлида кетаётгандек: тутқинлар турган уйга полиция бостириб кириб, отишма бошланади, ўлиши керак бўлган одамлар ўлади. Шу пайт қизнинг нажот фариштаси – уч яшарли болакайлар доимо ўзларининг фаришталарини кўриб, улар билан гаплашиб туришларини балки Берта билар, – қизалоқни девор тарафга тисарилишига ишора қилади. Лекин қизалоқ буни тушунмай, фаришта нима деяётганини эшитиш учун унга яқинлашади.

У атиги бир қадамгина силжиганди, дайди ўқ қизалоқни тилка пора қилади. Шундан бошлаб воқеа бошқача тус олади: инсон қалбини комилликка элтувчи воқеа шафқатсиз жангу жадалга айланиб кетади. Саҳнага Шайтон чиқиб, қалби нафрат, ожизлик ва қасос ҳиссиётларига тўлиб кетган қизалоқ отасининг имонини талаб қилади. Фаришталарнинг эса бу инсон имонини бергилари келмади, гарчи бу одам бошга тушган савдодан ножўя ўйларга берилган бўлса-да, алал-оқибат қизалоғи амалга ошириши лозим бўлган ишларига кўмак бериш учун танланганди.

Қизалоқнинг отаси ўшандан бери фаришталар маслаҳатига қулоқ солмас, Шайтон эса деярли унинг бутун вужудини аста-секин забт этаётганди.

– Деярли, – деб қайтарди Берта. – Сиз “деярли” дедингиз, шундайми?

Меҳмонлар “деярли” деб гапини тасдиқладилар: фақат биргина хира Нур қолганди, зеро фаришталардан бири таслим бўлишни хоҳламаган, кечаги кунга қадар овоз бермаганди. Энди эса Прим хонимни қурол қилиб фойдаланмоқчи бўлган.

Шанталнинг энаси айнан шу сабаб бу ерга келишга мажбур бўлганини тушунтирди – дунёда ҳар қандай вазиятни ўзгартиришга қодир инсон бор бўлса, бу ҳам унинг набираси бўлишини таъкидлади.

Лекин бўлажак жанг аёвсиз бўлиши муқаррар, чунки Мусофирнинг фариштаси унинг иблиси туфайли мутлақ мулзам бўлиб қолганди.

Берта ташриф буюрганларни тинчлантирмоқчи бўлди: ахир икки-си ҳам бу дунёда йўқ, кампирнинг ўзи гам-ташвишини қилади. Улар Шанталга ёрдам бера олармиканлар?

“Шанталнинг Иблиси ҳозирча устунлик қиляпти”, — деди улар. Қиз ўрмонга борганда энаси унга лаънати бўрини дуч қилди. — Эҳ-ҳе, демак, лаънати бўри мавжуд, Темирчи тўғрисиани гапирган экан. Улар Мусофир қалбида яхши хислатларни уйғотишни ҳам амаллашди. Лекин бундан кейин ишлар юришмаган: Шантал ҳам, Мусофир ҳам ўта ўжар бўлиб чиқди. Энди уларнинг фикрича, қиз кўриши керак бўлган нарсани кўришигина қолган. Аниқроқ айтганда, улар қизнинг кўрганини билишади, лекин унинг англаб етишини кутишмоқда.

— Қиз нимани англаб етиши керак? — деб сўради кампир.

Буни улар Бертага айтолмайдилар — тириклар билан бўладиган мулоқотнинг ҳам ўз чегараси бор, Иблислардан кимдир уларнинг гапини эшитиб қолиши мумкин, у ҳолда бутун иш чиппакка чиқиши аниқ. Бироқ, бу осон иш эканига улар кафил, Шантал тузукроқ ақлини ишлатса, бунга энасининг шубҳаси йўқ, — у ҳолатни яхши томонга ўзгартириши мумкин.

Сир-асрорларни ўлгудек яхши кўрадиган Берта, хиралик қилмай эшитган жавобларидан қониқди: ҳаётига зомин бўладиган нарсаларнинг тагига етиш — унга ёт эди.

— Сен уйимнинг олдига курси қўйиб, йилма-йил шаҳарга келиши мумкин бўлган Ёвузликни пойлашимни буюрдинг. Сен буни нажот фариштаси хатога йўл қўйиб, қизалоқнинг ҳалок бўлишидан аввалроқ айтгандинг.

Эри Ёвузлик барибир Вискосдан ўтишини, чунки у дунё кезиб, одамларга тўсатдан дуч келиши ва буни яхши кўришини айтди.

— Ишонмайман.

Чол ҳам бунга ишонмайди, лекин аслида шундай. Ҳар бир одам қалбида ҳар бир сонянинг ўзида Яхшилик ва Ёмонлик ўртасида жанг бўлади, зеро инсон қалби Фаришта ва Иблислар курашадиган майдондир. Мана минг йиллардан бери улар инсон вужудининг ҳар қаричи учун жанг олиб борадилар ва бу токи бири иккинчисини мағлуб қилмагунча давом этаверади. Гарчи бу жанг инсонларнинг маънавий оламида рўй берса-да, унда заминдагидан ҳам кўпроқ сир-синоат яширинган.

— Ана энди бироз тасаввур бердинг. Безовта бўлманг — ўлишимга тўғри келса, демакки, вақт-соатим етиб келган.

Берта чолини рашк қилаётгани ва унинг олдида бўлишни хоҳлашини айтмади: Шанталнинг энаси Вискосда доим ўзининг (ҳатто бировнинг ҳам) эрини тек қўядиганлардан эмасди.

Меҳмонлар Шантални тезроқ англашга даъват этишларини айтиб жўнадилар. Бертанинг баттар рашки келди, лекин тезда ўзини ушлаб олди, гарчи чоли Шанталнинг энаси билан танҳо бўлишни хоҳлаб, унинг олдига боришини кечиктиряпти, деб ўйлаган бўлсаям.

Ким билади, эҳтимол эртага чолининг эркига чек қўйилар. Кампир бироз ўйланиб, бошқа фикрга келди: бечора чол бир неча йил дам олишга ҳақли, Берта бунга қарши бўлармиди? Майли ўзини эркин қуш ҳисобласин, хоҳлаганини қилсин, лекин барибир кампирини соғинаётганини билади.

Кампир уйи олдида турган хотинларни кўриб, бу водийдаги тоғларни, эркак ва аёллар, дарахт ва шамоллар, Фаришта ва Иблислар ўртасидаги олишувни томоша қилиб, яна бироз яшасам ёмон бўлмасди, деган ўйга борди. Уни даҳшат чулғади. Кампир ўзини бошқа ўйлар билан чалғитмоқчи бўлди — эртага бошқа рангдаги жун калава олиш керак, негаки у тўқиётган дастурхонча бир хил рангда бўлиб қоляпти.

Шаҳар майдонида йиғилиш давом этар, кампир эса Прим хоним марҳумлар билан гаплашишни билмаса-да, уларнинг нима деяётганини уқиб олади, деган ишонч билан ухлаб ётарди.

— Черковда — ибодатхонанинг муқаддас ҳудудида қурбонлик ҳақида гапирдим, — деди Рухоний. — Бу ерда эса сизларни шаҳид инсонни кўришга тайёр бўлишингизни сўрайман.

* * *

Ягона фонус хира ёритиб турган майдонда (гарчи Ҳоким сайловолди чиқишларида улардан бир нечасини ўрнатишни ваъда қилган бўлса ҳам) одамлар тўлиб-тошганди. Рухоний Хоч олдида курси кўйиб, одамлар кўрсин деб унга чиқиб олди.

— Асрлар давомида Черковни, гарчи у бизларнинг турли хатарлардан ҳимоя қилиб, омон қолишимизга интилган бўлсаям, ноҳақ урушлар олиб борганликда айбладилар.

— Падре, — деди кимдир, — бизлар бу ерга Черков ҳақида маъруза эшитгани эмас, энди Вискосга нима бўлишини билгани жамулжам бўлганмиз.

— Вискос сизларни, сизларга қўшиб ерингиз, сурувингиз билан тез орада харитадан йўқ бўлиб кетишини тушунтиришга ҳожат йўқ. Мен Черков ҳақида гипирмоқчимасман, лекин шуни айтишим шарт: фақат тавба-тазарру, қурбонлик эвазигагина омон қолишимиз мумкин.

Ва мен гапимни бўлгунларига қадар, кимдир ўзини шаҳид келтириши биз учун ҳаводек зарурлиги, тавбагина шаҳарни қутқариб қолишини гапирдим.

— Эртага буларнинг қиммати бир пул бўлиши мумкин, — деди кимдир оломон ичидан.

— Эртага Мусофир бизларга олтинни кўрсатади, — деди Ҳоким, — Прим хоним биргина ўзи жавобгар бўлишни хоҳламагани учун, меҳмонхона соҳиббаси Мусофирни олтинларни олиб келишга қўндирган.

Ҳоким сўз олиб шаҳарни қутаётган афсонавий ўзгаришлар — ободонлаштириш, болалар хиёбони, солиқни камайтириш, осмондан тушган бойликни тақсимлаш ҳақида сўзлай кетди.

— Ҳаммага тенг бўлинсин, — деб кимдир қичқирди.

Ҳоким ўзи унчалик суймайдиган гапни айтиш вақти келганди, бироқ ҳамманинг кўзи унда бўлиб, майдондаги одамлар гўё энди уйқудан тургандек эдилар.

— Ҳаммага тенг бўлинажак, — деди Рухоний Ҳокимни ортда қолдириб. У бошқа йўл қолмаганини яхши тушунарди: ё ҳамма қилинажак иш учун жавобгар бўлиб бир хил улушини олади ёки кимдир ҳасад ва қасосга берилиб, бу жиноятни керакли жойга бориб чақади. Рухоний бу сўзларнинг маъзини яхши чаққанди.

— Ким ўлиши керак?

Ҳоким нега адолат юзасидан кампиршо Бертанинг танлаш лозимлигини тушунтириб берди — биринчидан аёл қариб қолган, марҳум эри доғида куйиб, адо бўлган, кампирнинг яқинлари қолмаган, шунингдек, ақлдан ҳам оғиб қолган, чунки эртадан кечгача кўча пойлаб ўтиради. Бундан ташқари унинг Вискос учун бирор нафи

тегмайди. Ер ёки қўй сотиб олиш ўрнига кампир пулларини банкка фоизли омонат қилиб қўйган, ундан фақат фургондаги нон ташувчи каби шаҳарга ҳафтасига бир марта келиб, молларини сотадиган савдогарларга фойда.

Оломон орасида бирорта ҳам норози одамнинг овози эшитилмади. Ҳоким бундай ҳолат обрўсини янада зиёда қилишидан мамнун бўлди. Бироқ Руҳоний вазиятга қараб, жимликни турлича изоҳлаш мумкинлигини биларди, зеро, доимо “сукут аломати ризо” бўлавермайди, баъзан у одамларнинг тезда англаб, қарор қабул қилолмаслигини ҳам билдиради.

Агар кимдир норози бўлса, у тез орада “нега жим бўлдим, ахир норози эдим-ку”, — дея виждон азобига учрайди, бунинг натижаси эса ёмон бўлиши муқаррар.

— Ҳамма бир фикрда бўлмоғи керак, — деди Руҳоний, — барчангиз овоз чиқариб айтинг — бу қарорга қўшилмасизми ё йўқ, токи Парвардигор ўз қўшинида довурак одамлар борлигини эшитсин, билсин. Агар кимдир Худога ишонмаса, у ҳолда одамлар олдида ё “ҳа” ёки “йўқ” десин, токи ҳамма ким нимани ўйлаётганини билсин.

Ҳокимга Руҳонийнинг ибораси ёқмади: У “керак” деди, тўғрироғи “бизларга керак” ёки “Ҳокимга керак”, — дейиши лозим эди. Бу машааша тугагандан сўнг у керакли йўл билан путур етган обрўсини тиклаб олади. Ҳозир эса моҳир сиёсатчидек, Падренинг ўзини кўз-кўз қилишига йўл қуйиб берди.

— Демак, кимлар рози?

Биринчи “мен” сўзини Темирчи айтди. Ундан сўнг ҳаммага жасурлигини кўсатиб қўйиш учун Ҳоким ўша сўзни баланд овозда қайтарди. Одамлар бақириб бирин-кетин розилигини билдиришди ва бирорта инсон қолмагунча бу ҳолат давом этди. Айримлар тезда уйга кетиш учун ҳам розилигини билдирган бўлса, бошқалари эса олтинни, у туфайли бойиб, Вискосни тарк этишни ўйлаб рози бўлдилар. Бошқа бирлари эса — катта шаҳардаги болаларининг дўстлари олдида уялиб қолмаслиги учун уларга пул жўнатишни ўйлаганликларидан рози бўлдилар.

Аслида, йиғилганларнинг бирортаси Вискоснинг аввалги шухратини тиклашига ишонмасди, барчаси, гарчи бунга лойиқ бўла туриб, эгалик қилолмаган — бойлик ҳақида ўйлардилар.

Ва ҳеч ким “Мен норозиман”, — демади.

— Шаҳримизда 108 хотин ва 173 эркак яшайди, — деди Руҳоний, — овчилик санъати қадрлангани боис, хонадонларда ҳеч бўлмаса биттадан қурол бор. Эртага ҳар бир эркак қуролига ўқ солиб черковга келсин. Қатор қуролларга эга Ҳокимимиздан эса мен учун ҳам биттасини қўшиб келишини сўрайман.

— Қуролимизни ҳеч кимга беролмаймиз, — деб оломондан кимдир бақирди, — Қурол — муқаддас нарса, у — ўжар ва ёт қўлларни ёқтирмайди.

— Гапимни тугатиб олай. Мен отишма қандай бўлишини тушунтириб бераман: одатда бунинг учун етти аскардан иборат ярим взвод тузилади ва ўшалар ўлим жазосини амалга оширадилар. Еттита аскарга еттита қурол берилади, уларнинг олтитаси жанговор ўқ билан, фақат биттаси ичи бўш ўқ билан ўқланади. Порох бир хилда ёниб, бир хилда ўқлар қуролдан учиб чиқади, лекин ичибўш патронда қурбонни ўлдирадиган қўрғошин каллак бўлмайди.

Аскарларнинг ҳеч бири ким бўш патрон билан отганини билмайди. Ҳар бири аввал кўрмаган, лекин хизмат бурчи юзасидан ўлдириши керак бўлган қурбонга бўш патрон билан отдим деб, бошқасига ўлим жавобгарлигини юклайди.

— Ҳар ким ўзини айбдор ҳисобламайди, — деди ҳалитдан жим турган зодагон.

— Худди шундай. Эртага мен ана шундай йўл тутаман.: 87 патрондан кўргошинни чиқариб, қолганларини шундоқ қолдираман. Ҳамма бирданига ўқ узади, лекин ҳеч ким қуролида қандай патрон бўлганини билмайди. Шундай қилиб бирортангиз ўзингизни айбдор санамайсиз.

Майдондаги одамлар толиқишгани сабаб, Руҳонийнинг сўзларидан сўнг ўзларини енгил тортдилар, гўё бу иш фожиавий маъносини йўқотиб, безарар хазина қидириш ишига айлангандек, ҳамма бир силтаниб, тетиклашиб ҳам олди.

Вискоснинг ҳар бир эркаги албатта унга бўш патрон тегиши, биров ўлимида айбдор бўлмаслиги, фақат она шахрини қутқариш учун ўртоқларига кўмак бераётганига ишонарди.

Ва ниҳоят Вискосда арзирли воқеалар юз бераётганидан одамлар жонланиб кетдилар.

— Ишончингиз комил бўлсин, менинг қуролим чиндан ўқланган бўлади. Ўзимдан яширина олмайман, олтиндан тегажак улуддан бош тортаман, чунки бунинг сабаблари бор, — деди Руҳоний.

Яна Ҳокимга нафақат бу сўзларнинг ўзи, балки уларнинг қай оҳангда айтилгани ҳам ёқмади.

Падре Вискос одамларига ўзининг нафақат довярак ва олийжаноб экани, балки шу билан бирга қурбон бўлишга тайёр ва етакчи одамлигини кўрсатиб қўйганди.

Агар майдонда Ҳокимнинг хотини бўлганида борми, Руҳоний ҳоким бўлишни кўзлаб, кейинги сайловда ўз номзодини қўймоқчи, деган бўларди.

“Ҳечқиси йўқ, душанбагача кутамиз”, — деб ўйлади Ҳоким. Душанба куни у бир фармойиш чиқармоқчи бўлди. Унга кўра черковга шундай солиқ солинадик, оқибатда Руҳоний шаҳарни тарк этишга мажбур бўлади. У бойишни хоҳламас экан — баттар бўлсин.

— Ҳўш, кимни биз... — сўради Темирчи.

— Қурбонни ўзим олиб келаман, — деди Руҳоний. Бу иш билан мен шуғулланаман. Фақат учта ёрдамчи керак бўлади.

Кўнгилдилар топилмагач, Руҳоний оломондан уч нафар бақувват эркакни танлаб олди. Улардан фақат бири бош тортмоқчи эди, лекин қолганларнинг ўқрайиб қарашидан чўчиб, шу онда рози бўлди.

— Қурбонликни қаерга келтирамиз, — деб Руҳонийдан билмоқчи бўлди зодагон.

Ҳоким обрўсини йўқотаётганини сезиб, зудлик билан уни тиклашга киришди.

— Бу ерда ишни мен ҳал қиламан, — деди у зодагонга газаб билан, — Вискосни қонга белаб бўлмайди. Эртага худди шу пайт Кельтлар тоши олдида ўлим жазоси ижро этилади. Қай томонга отишни кўриш учун ўзингиз билан бирга фонус, лампа, машғала олиб келинг.

Йигилиш тугаганига ишора қилиб, Руҳоний курсидан тушди.

Аёллар кўприкдан ўтаётган оёқ товушларини эшитдилар — эркаклар уйларига тарқалишаётганди. Улардан кимдир ичиб ўтирди, баъзилари деразадан ташқарини кузатди, айримлари мадори қуриб, ётиб ухлади. Ҳоким хотини билан кўришганда аёли Бертадан эшитганларини, қандай даҳшатни бошдан кечирганини гапириб берди.

У меҳмонхона соҳибаси билан кампирнинг ҳар бир сўзини элакдан ўтказиб, иккиси Бертанинг ҳеч нимадан шубҳа қилмаётганига амин бўлдилар, лекин бошида улар айбдорлик ҳиссини туйгандилар.

“Буларнинг бари лаънати бўрига ўхшаш — уйдирманинг ўзи”, — деб қўшимча қилди Ҳокимнинг хотини.

Руҳоний эса черковга қайтиб, у ерда тонггача ибодат қилди.

Шантал қаҳва ичиб, кечаги қотиб қолган нонни чайнаб ўтирди, чунки якшанба куни нон сотувчи келмасди. Ойнадан Вискослик эркаклар уйларида қурол олиб чиқишаётгани кўришиб турарди.

“Одамлар қурбонликка мени танласалар керак”, — деб ўйлаган Шантал ўзини ўлимга тайёрлар эди, бироқ эшигини ҳеч ким тақиллатмади, эркаклар черковга кириб, у ердан бўш қўллари билан қайтиб чиқишарди.

Қиз пастга тушиб, барга кирди. Соҳиба оқшом содир бўлган воқеани, шунингдек, қурбонликка кампир танлангани ва бу борада Руҳоний нималарни айтганини гапириб берди. Аёл жўн, кеки йўқ одамдай гапирди. Вискосдаги вазият Шантал фойдасига ҳал бўлгани кундек равшан бўлди.

* * *

— Шуни айтиб қўяй: қачонлардир Вискос сенинг нима қилганингни тушуниб етади.

— Лекин Мусофир олтинни кўрсатиши керак, — деди қиз.

— Албатта. У бўш қопчиқ билан меҳмонхонадан чиқиб кетди.

Шантал ўрмонга бориш фикридан қайтди, чунки у ерга борадиган йўл Бертанинг уйи ёнидан ўтар, қиз эса кампирнинг кўзларига қарашга ботинолмасди. У уйига қайтди ва яна кўрган тушини эслади.

Арафа куни қиз ғалати бир туш кўрди — унда Фаришта қизга ўн битта олтин ёмбисини бериб, ўзида олиб қолишини сўрармиш. Қиз эса фариштага бунинг учун кимнидир ўлдириш зарурлигини айтибди. Фаришта эса — йўқ, билъакс, бу ёмбилар олтиннинг йўқлигидан дарак беради, дермиш.

Шу сабаб қиз соҳибадан олтинлар борасида Мусофир билан гаплашиб олишини сўради — унда бир режа пайдо бўлганди.

Шантал бир умр жанглardan наинки мағлуб бўлган экан, бу режасининг ҳам амалга ошишидан шубҳаланди.

Берта қуёшнинг тоғлар чўққиси ортидан ботишини кузатиб ўтираркан, яқинлашиб келаётган Руҳоний ва уч эркакни кўриб қолди.

Кампир уч нарсадан афсусланди: вақт-соати тугагани аён бўлди, уни юпатиш учун чоли бошқа келмади (балки бўлажак воқеалардан қўрқиб, ожизлик қилаётганини билгандир) ва ниҳоят энди пуллари банк акциядорларида қолиб кетади, чунки у пулларини қайтариб олиб, ундан гулхан ёқишга улгурмаганди.

Лекин кампир ниҳоят бу дамда Прим хоним энаси билан сайр қилиб юрган чоли билан учрашажаклигидан қувонди. Ва яна — ҳаётининг охири куни совуқ, лекин чароғон бўлганидан суюнди, чунки ҳаммагаям бундай гўзал хотирани гўрга олиб кетиш насиб қилавермайди.

Руҳоний шерикларига четда туришни ишора қилиб, кампирнинг олдига келди.

— Хайрли оқшом! Қаранг, Парвардигор нақадар буюк, бундай гўзалликни яратган экан, — деди Берта ва ичида: “Сизлар мени олиб кетасиз, лекин бутун олам гуноҳини бошингизга соламан”, — деб ўйлади.

– Жаннат нақадар гўзаллигини тасаввур ҳам қилолмайсиз, – деди Руҳоний, лекин Берта отган ўқи нишонга текканини тушунди, шунинг учун Падре ўзини ниҳоят совуққон тутишга ҳаракат қилди.

– Ҳақсиз, тасаввур қилолмайман. Бундан ҳам баттари – жаннат борлигига ишонмайман. Сиз у ерда бўлганмисиз?

– Ҳозирча бунга имкон бўлмади. Лекин мен, четдан жозибали кўринса-да, жаҳаннамда бўлганман ва унинг даҳшат эканини биламан.

Берта Падре Вискосни назарда тутганини тушунди.

– Янглишяпсиз, Падре. Сиз жаннатда бўлдингиз, фақат буни ҳис қилолмадингиз. Чунончи, кўпчилик ҳам шундай – бахтга нолойиқман деб, энг гўзал гўшаларда ҳам изтироб чекадилар.

– Бу ерда кечган умрингиз зое кетмаган кўринади – сўзларингиздан донолик ҳиди уфурыпти.

– Кўп йиллардан бери ҳеч ким олдимга гаплашгани келмаганди, қизиқ, энди эса ҳамма бирдан мени эслаб қолишди. Тасаввур қилинг: кеча оқшом меҳмонхона соҳибаси ва ҳокимнинг хотини ўзларини уринтириб олдимга келишди. Бугун эса Руҳоний ташриф буюрди. Буни қандай тушунса бўлади? “Кеккайганга керилгин, бошинг кўкка етгунча!”

– Бунга сизда асос бор, – жавоб берди Руҳоний, – Вискосда сиздан ҳам муҳимроқ кимсанинг ўзи йўқ.

– Нима бало меросга эга бўлдимми?

– Ўн дона олтин ёмбиси! Ҳали қараб турасиз – авлодлар сиздан миннатдор бўлишади. Шарафингизга ҳайкал ҳам ўрнатишлари мумкин.

– Мен фавворани танлаган бўлардим, чунки у чанқоғингни қондиради, хавотириггни ҳам ювиб кетади.

– Унда соз: сиз учун фаввора қуришади. Сўз бераман.

Берта масхарабозликни бас қилиб, жиддий гапга ўтишга қарор қилди.

– Падре, мен ҳаммасини биламан. Сизлар бегуноҳ, қаршилик кўрсатолмайдиган бир тул кампирни ўлимга маҳкум қилдингиз. Сизга ҳам, шаҳаргаям, унинг одамларигаям лаънатлар бўлсин!

– Ҳақсиз, биз лаънатга учраймиз, – рози бўлди Руҳоний, – йигирма йилдан зиёд бу ўлкани эътиқод йўлига етакламоқчи бўлдим, лекин ҳеч ким менга қулоқ солмади. Йигирма йилдан ортиқ одамлар қалбига Эзгуликни жо қилишга уриндим, кейин билсам – Худо чап қўли билан одамлар мойил бўлган Ёвузликни кўрсатиш учун мени танлаган экан. Эҳтимол, бундан сўнг улар Тангридан кўрқиб, имон йўлига қадам қўярлар.

Бертанинг йиғлагиси келди, лекин у ўзини қўлга олди.

– Сўзларингиз тиллодек ярқироқ! Лекин афсус булар – қуруқ. Бу ботиллик ва адоватни оқлашга уриниш, холос.

– Мен бошқалар каби бу ишни пул учун қилаётганим йўқ. Мусофирнинг олтини бизнинг ўлкамиз каби лаънатланганини ва ҳеч кимга бахт келтирмаслигини биламан. Парвардигор мендан сўрагани учунгина бу ишга қўл урдим. Тўғрироғи, сўрамади, илтижоларимни эшитиб – менга буюрди.

“Беҳуда тортишув”, – деб ўйлади кампир. Бу пайт Руҳоний чўнтагидан ниманидир чиқарди.

– Ҳеч нарсани сезмай қоласиз, – деди у, – ичкарига киришга рухсат берсангиз.

– Ҳали тирик эканман на сиз, на Вискоснинг бошқа одами остонамни ҳатлай олади. Эҳтимол, тонгга қадар бу эшик очиқ қолар, лекин ҳозир эмас.

Рухоний ишораси билан шерикларидан бири пластик шиша келтирди.

– Мана бу дориларни ичиб олинг. Бир неча соат ухлаб қоласиз, уй-фонганингизда эса ўзингизни Арши Аълода, эрингиз ёнида кўрасиз.

– Мен доим эримнинг ёнидаман. Умримда уйқу дорисини ичмаганман, гарчи баъзида уйқусизликдан қийналган бўлсаман.

– Жуда яхши, у ҳолда дорилар сизга тезда таъсир қилади.

Куёш ботган, зулмат шиддат билан водий, черков, шаҳарни қоплаб борарди.

– Агар ичмасам-чи?

– Ичасиз.

Берта Рухонийнинг ҳамроҳларига қараб, у рост гапираётганини тушунди. У дориларни оғзига солиб кетидан бутун шишадаги сувни ичиб юборди. Сувнинг на ранги, на ҳиди, на таъми бор, лекин шунга қарамасдан у дунёдаги энг зарур нарса. Шу каби ушбу лаҳзаларда Бертадан ҳам муҳимроқ одам йўқ.

Кампир яна тоғларга боқди, лекин энди улар зулматга чўмгандилар. У самода биринчи бўлиб порлаган юлдузни кўрди ва яхши ҳаёт кечирганини ўйлади: севган юртида туғилиб – ўлди, лекин бу юрт уни севмаган бўлса на чора? Ҳақиқий муҳаббат – муҳаббат талаб қилмайди, кимки ўз севгисининг рағбатини ўйласа, билингки, у беҳудага вақтини ўтказган бўлади.

Тангри уни ўз марҳаматидан бенасиб қилмади. Берта ҳеч қаерга бормаганди, лекин ҳамма жойларда бўладиган воқеалар Вискосда ҳам бўлишига ишониб яшади. У жонидан ортиқ севган эрини йўқотди, лекин Худо унга бир қувончни ҳадя этди – эри ўлимидан кейин ҳам унинг ёнида бўлди. У шаҳарнинг гуллаган даврини кўрди, шунингдек, унинг аста вайрона бўлаётганига ҳам гувоҳ бўлди, лекин энди шаҳарнинг мутлоқ таназзулини кўролмай бу дунёдан кўз юмади.

У одамларнинг яхши – ёмон томонларини биларди, лекин эрининг зоҳир дунёда жанг кетаётганига қасам ичишига қарамасдан, охир-оқибат инсонлар қалбидаги Эзгулик тантана қилишига ишонарди.

Кампирнинг Рухонийга, Ҳокимга, Прим хонимга, борингки, бутун Вискос аҳлига раҳми келди, зеро у Ёвузлик ҳеч қачон ортидан Эзгуликни етаклаб келмаслигини яхши биларди.

Одамлар бу Ҳақиқатни англаб етганларида – кеч бўлади.

Берта фақат бир нарсадан армон қилди – у ҳеч қачон денгизни кўрмаганди. Унинг борлигини, улканлигини, бир пайтнинг ўзида ҳам ўжар, ҳам сокин бўлишини эшитган, бироқ унинг соҳилига бориб, денгизнинг шўр сувини туйиш, ялангоёқ қумларни ҳис этиш, буюк Она қучоғига талпинганидек (кельтлар шундай иборани севганлари унинг хотирасидан ўчмаган), уммон тўлқинларида чўмилиш насиб қилмади. Денгизни назарга олмаса, бу дунёдаги борки нарса билан видолашув уни маҳзун қилмасди. Лекин ҳаётни шу зайлда тарк этиш ёмон, жудаям ёмон. Кампир ўзини қурбон деб билмади – шубҳасиз Тангри Бертаи шу қисмат учун танлаган, лекин бу Рухонийга насиб қилган савдодан дурустроқ эди.

– Мен сизга Эзгулик ва Ёвузлик ҳақида гапириб бермоқчиман, – Рухонийнинг ушбу сўзларини эшитаркан, Берта оёқ, қўлларини ҳис қилмай қўйди.

– Керакмас. Эзгулик нималигини билмайсиз, Ёвузликдан заҳарлангансиз, энди эса уни бутун оламга тарқатаяпсиз. Бизларни яксон қилиш мақсадида Вискосга келган Мусофирдан фарқингиз йўқ.

Бертанинг ўзи охирги сўзларини базўр эшитди. Кампир юлдузли осмонга қараб, кўзларини юмди.

Мусофир ваннахонага кириб, ҳар бир олтин ёмбисини яхшилаб ювди ва эскириб кетган кир қопчиғига уларни тахлаб солди. Икки кун аввал у саҳнани тарк этганди, энди эса якуний қисмда парда ортида ҳозир бўлиши лозим.

* * *

Олис ўлкалардаги камсонли бир шаҳарчани танлашдан тортиб, ишлар чаппасидан кетгудек бўлса, уни ўлимни ташкил қилишда айбламасликлари учун ҳар қандай шубҳадан ҳоли қиладиган шерикни топишга қадар — буларнинг барчаси пухта ўйланган эди.

Диктофон ва мукофот — илк оҳиста қадам, Вискос одамлари билан дўстлашиб олгани — биринчи босқич бўлди. Мусофир режасининг иккинчи босқичи — бу ерларга қўрқув ва саросима уруғини қадагани бўлди. Худо унга нимани раво кўрган бўлса, энди у ҳам одамларни шунга дучор қилади.

Мусофир режасини олдиндан ўйлаб, кутилмаган нарсаларнинг олдини олганди, лекин бир нарсани назардан қочирган экан — бу ҳам бўлса режасининг амалга оширилиши бўлди.

У одамларнинг қарор қилиши керак бўлган пайтда кимдир бу жиноятга қарши чиқиб “йўқ” дейишини умид қилганди, зеро бу режа моҳиятни ўзгартириб, ҳали ҳаётдан умид борлигини англаган бўларди. Борди-ю, бир одам шаҳарни қутқариб қолса, демак, у дунёни қутқариб қолган бўлади: бу эса — умиднинг сўнмаганини, Эзгулик ус-тунроқ эканини, террорчилар қандай ёвуз куч эканликларини билишмаганини, кечирим туфҳа этилиб, изтироблар ўрнини ёруғ, ғамгин хотиралар эгаллашини англаган бўларди.

Унинг эшитишга зор бўлган ўша биргина “йўқ” сўз учун, Шантал билан баҳс бойланганига қарамасдан, Вискос аҳли ўша ўнта олтин ёмбисини олган бўлардилар.

Лекин унинг режаси барбод бўлди. Энди эса кеч — у кўзлаган мақсадни ўзгартиролмайди.

Эшик тақиллади.

—Тезроқ юринг, — меҳмонхона соҳибасининг овози эшитилди. — Вақт бўлди.

—Кетяпман.

У камзулини кийиб, барга тушди ва соҳибага деди:

— Олтинлар менда. Лекин тушунмовчилик бўлмаслиги учун, сизни огоҳлантириб қўймоқчиман — қаерда эканимни билишларидан хабардор бўлсангиз керак. Агар бошқа одамни қурбон қилмоқчи бўлсангиз, ишонинг, полиция айнан шу ерга келади. Телефонда неча марта кўнғироқлар қилганимни ўзингиз кўрдингиз, шундаймасми?

Меҳмонхона соҳибаси жимгина бошини силкитди.

Кельтлар Тошига қадар ярим соат пиёда юриш зарур эди. Асрлар давомида уни одамлар чақмоқ зарбидан қоядан узилиб тушган улкан тош бўлаги деб ўйлаганлар. Ахав бу ерда шаҳар кенгашини ўтказган, зеро улкан Тош табиат қўли билан очиқ ҳавода қўйилган минбарни эслатарди.

* * *

Ҳукумат томонидан кельтлар меросини ўрганиш учун юборилган илмий экспедиция иштирокчиларидан бири бу тошга эътибор бермагунига қадар, одамлар бу Тош ҳақида шундай фикрда юраверганлар.

Ўшанда бир гуруҳ археологлар Тошни ўлчаб, ковлаб, ҳисоб–китоблар қилиб, турли баҳс–мунозаралар уюштиришганди. Ниҳоят олимлар бу жойни қайсидир кельт қабиласи муқаддас санаган, деган тўхтама келдилар. Лекин бу ерда қандай маросимлар ўтказилгани номаълумлигича қолди. Айрим олимлар бу ерда фалакиёт расадхонаси бўлган десалар, бошқалари бу Тош олдида кельт қоҳинлари ҳосилдорлик Маъбуди шарафига бокира қизлар билан зинолар уюштиришганини исботладилар. Мунозара бир ҳафта давом этди ва олимлар бирор фикрга келолмай, бошқа сирлироқ жойни ўрганишга кетганлар.

Вискос шаҳри Ҳокими сайлангандан сўнг, бу ерга сайёҳларни жалб қилиш мақсадида маҳаллий газетага буюртма бериб, кельтлар меросига оид мақолалар чоп эттирди. Бу ерга элтувчи сўқмоқлардан юриш мушқуллиги, лекин бунгаям қарамай, улкан Тош олдида чиқишга довланадиган кимса топилиб қолса, Вискос Ҳокими унга ўша ерда ётган тош парчаларинигина соврин сифатида тортиқ қила оларди, ҳолбуки бошқа шаҳар ва қишлоқларда бу мақсадда қадим ёзувлар ва турли ашқол–дашқоллар совға қилинарди.

Шундай қилиб, бу каби уринишлар ҳеч қандай натижа бермади, анча вақтдан сўнг улкан Тош мозийдаги вазифасини ўташга қайтди — вискосликлар ҳар ҳафтада ўтказиладиган зиёфатда ундан улкан стол сифатида фойдалана бошладилар.

Уша куни Вискоснинг кўпчилик хонадонларида айнан бир масалада баҳслар авжига чиқди: эркаклар фақат ўзларигина боришга қарор қилган бўлсалар, хотинлари ҳам мазкур махфий қурбонликда қатнашиш учун ҳақларини талаб қилдилар. Содир бўлажак жиноят энди шундай аталаётганди.

Эрлари бу тadbир хавфли, ўқотар қуроллардан ҳар балони кутиш мумкин десалар, хотинлари эрларининг манманлик туфайли кўнишмаётганини, дунё аллақачон ўзгариб, энди хотинлар билан ҳам ҳисоблашиш зарурлигини ўқтирдилар. Охири эрлари ён босиб, хотинларининг қўли устун келди.

Мана энди қўлларида машғалалар ушлаб олган одамлар улкан Тош томон илон изидай оқиб келарди. Машғалалар сонидан Вискосда қанча одам яшашини билиб олса бўларди, уларнинг сони 281 та бўлиб, Мусофир ва кампир Берта бундан мустасно эдилар. Ҳар бир эркак бир қўлида фонус ё лампа, иккинчи қўлида ногоҳон отилиб кетмаслиги учун иккига бўлинган милтиқни ушлаб олганди.

Берта бу ерга ўз оёғи билан бормаидиган ягона одам эди — у икки ёғочсоз кўтариб олган ясама тобутда тинчгина ухлаб борарди. “Яхшиям бу кампирни қайтариб олиб кетишга тўғри келмайди, — деб ўйлади ёғочсозлардан бири, — унинг баданига шунчалар кўп қўрғошин киритишадикки, оқибатда вазни камида уч ҳиссага ортади”.

У чамалаб кўрди: ҳар битта ўқ одатда олтига майда қўрғошин шарчаларидан иборат бўлади. Ҳамма отилган ўқ унинг баданига кирса, у ҳолда кампирнинг танасида 522 та қўрғошинни санаш мумкин, бу унинг қонидан ҳам кўпроқ дегани.

Тоққа кўтарилаётган одамлар йўл давомида чурқ этмадилар, гўё улар тезроқ унутилса яхши бўладиган даҳшатли туш кўраётгандек эди. Чарчоқдан эмас, ҳаяжондан ҳаллослаб қолишганди.

Ниҳоят, улкан Тошни ярим ой шаклида машғалалар ўраб олди. Ҳоким ишора қилгандан сўнг, ёғочсозлар кампирни замбардан тушириб, Тош устига ётқизиб қўйдилар.

— Йўқ, бу тўғри келмайди, — деди уруш тўғрисидаги киноларда душман ўқидан ўзини ҳимоя қилиш учун ётиб олган аскарларни ёслаган Темирчи, — ётган одамга ўқ билан тегиш қийин.

Шунда ёғочсозлар Бертани ортидаги тошга тираб, ўтқизиб қўйдилар. Ажойиб нишон пайдо бўлди, лекин шу орада бир аёлнинг йиғлагани эшитилди:

— У бизга бақрайиб ўтирибди! Кампир нима қилаётганимизни кўриб турибди.

Турган гап, Берта ҳеч нарсани кўрмасди, лекин тез орада майда кўргошин парчаларидан тилка пора бўлажак жилмайиб турган бегуноҳ кампирга қарашга бировнинг юраги дов бермасди.

— Тескари қаратиб, ўтқизиб қўйинглар, — деди бу манзарага бефарқ қаролмаган Ҳоким.

Ёғочсозлар минғирлашганча кампирни тиззаси билан чўккалатдилар. Энди кампир юзини тошга, орқасини одамларга ўгирди. Бироқ бундай алфозда уни ушлаб туриш қийинлиги сабабли ёғочсозлар кампирнинг тирсақларини арқон билан боғлаб, учларини тошнинг нариги томонидан бириктириб қўйдилар.

Дахшатли манзара пайдо бўлди — одамлардан юз ўгириб тиз чўккан кампир қўлларини осмонга қаратиб, гўёки кимгадир нимадандир нола қилаётганга ўхшарди. Кимдир бу манзарани кўриб норози бўлди, лекин Ҳоким бунга барҳам бериш кераклигини айтди.

Иш қанча эрта тугаса, шунча яхши, нутқ ва ўз-ўзини оқлаш ишларини эртага қолдирса ҳам бўлади, чунки бусиз ҳам чўпон ва деҳқонлар бардами, кўчадами, барибир бугунги воқеани муҳокама қилишади. Бироқ энди шаҳарнинг учта қўчасининг биридан одамлар юрмаслигига шубҳа қилмаса бўлади, зеро улар бу кўчада олис тоғларга боқиб, ўзи билан ўзи гаплашиб ўтирадиган Бертани кўришга кўникиб қолгандилар. Яхшиямки қўлбола зинапоя орқали автойўлга чиқадиган тор йўлак ва шаҳарнинг яна иккита қўчасидан четга чиқиш мумкин.

— Келинлар, бу ишга барҳам берайлик, — деди Ҳоким, Руҳонийнинг жим тургани ва бу билан унинг обрўсига путур етказмаётганидан мамнун бўлиб. — Йўқса водийда бегона кимса бу машғалаларни кўриб, нималар содир бўлаётганига қизиқиб қолиши мумкин. Нишонга ол, ўқ от ва ҳамма уйига!

Бўшашмасдан! Она юртини ҳимоя қилишдек шарафли бурчни бажараётган яхши аскар каби! Қалб қийноқларисиз! Буйруқ бор ва уни бажариш лозим!

Шу пайт Ҳоким нафақат Руҳонийнинг жим турганини тушунди, балким қопқонга тушиб қолганини ҳам англаб етди. Бордию, бу воқеа ошкор бўлиб қолса, барча урушлардан сўнг қотиллар ўзларини оқлашгани каби одамлар ҳам “биз буйруқни бажардик, холос”, деб ўзларини оқлашлари турган гап. Уларнинг қалбида нималар кечаётгани Ҳокимга қоронғу, шундай экан у ҳолда ким у: Қотилми ё Халоскор?

Қуроллар отишга тайёр турганида бўшашмаслик керак. Ҳоким 174 қуролдан бирданига ўқ узилганда қандай шовқин пайдо бўлишини тасаввур қилди ва ўзини тинчлантирди: биров бунга эшитиб бу ерга келгунича одамлар ортга қайтган бўладилар, шунингдек у одамларга қайтиш чоғи машғалаларни ўчириб қўйишни буюрган. Одамлар кўзи юмуқ ҳолда ҳам уйлари топа олишади, ёруғлик эса фақат отишма пайтида бахтсиз ҳодиса юз бермаслиги учун хизмат қилади.

Эркаклар эллик қадам олдиндаги кампирни нишонга олганларида табиий, аёллар орқага тисландилар. Эркакларнинг болаликдан овчиликка ўрганишгани, улар югуриб кетаётган ҳайвон ёки учиб юрган қушни бир ўқ билан гумдон қилишини ҳисобга олинса, уларнинг хатога йўл қўйиши мумкин эмасди.

Ҳоким “Ўт оч!” дейишга шайланиб турганда бир аёлнинг овози жаранглади.

– Тўхтанглар!

Бу Прим хоним эди.

– Олтин, олтинларни кўрдингларми?

Эркаклар қуролларини туширдилар. Аслида олтинни ҳеч ким кўрмаганди.

Барча Мусофирга юзланди. У ўртага чиқиб, қопчигидан олтин ёмбиларини чиқара бошлади.

– Мана у, – деди у яримой тизимининг четига қайтаркан.

– Бу олтин, – деди қиз, – лекин сизларнинг ҳам бунга амин бўлишингизни истаيمان. Тўққизта аёл чиқиб, уларнинг ҳар бири олтинни биттадан қўлига олсин.

Ҳоким иккиланиб қолди – қизнинг айтганини қилишса аёллар ўқ учиш йўналишида бўлади, бирорта эркакнинг қўли қалтираб, тепкини босиб юбориши мумкин. Бироқ тўққиз аёл – унинг хотинини ҳам ҳисоблаганда, Прим хонимнинг олдига келиб, унинг айтганини қилди.

– Ҳа, бу – ҳақиқий олтин, – деди Ҳокимнинг хотини қўлидагини яхшилаб ўрганиб, тақинчоқлари билан солиштириб кўраркан, – мана давлат тамғаси ва ишлаб чиқилган санаси, вазни, номерини англатувчи рақамлар. Бизни алдашмаган.

– У ҳолда қуймаларни ушлаб, гапимни эшитинг.

– Ҳозир нутқ сўзлашнинг мавриди эмас, Прим хоним, – деб ўртага аралашди Ҳоким ва аёлларга деди:

– Бу ердан кетинглар, бошлаган ишимизни яқунлашга имкон беринг.

– Жим бўл, тентак!

Шантал қичқириб, ҳаммани кўрқитиб юборди. Вискосда кимнингдир ўзини бундай тутиши ҳеч кимнинг хаёлига келмаганди.

– Ақлдан озганмисиз?

– Жим бўл! – Шантал бошдан-оёқ қалтираб, Ҳокимдан нафрат тўла кўзларини узмаган ҳолда янада кучлироқ бақирди.

– Барчамизни тергов, ўлимга маҳкум қилувчи қопқонга тушиб, сен ақлингни йўқотгансан. Аслида сиртмоққа бошини суққан сен бўласан.

Ҳоким Шантал томон бир қадам босди, лекин уни икки эркак тўхтатиб қолди.

– Қиз нима демоқчи, қани эшитамиз! – дея оломон ичидан кимдир қичқирди.

– Ўн дақиқанинг аҳамияти йўқ!

Айни вазиятда ўн эмас, беш дақиқа ҳам муҳим аҳамиятга эга ва Вискоснинг ҳар бир одами буни биларди.

Дарада турганларни борган сари даҳшат чулғар, айбини чуқурроқ англагани сари, номуси қийнади. Одамлар қалтироқларини босолмай қолгандилар. Улар бирор баҳона топиб, тезроқ бу ишга чек қўйишни хоҳлардилар. Бу ерга келаётиб ҳар бир эркак “қўлимдаги қўролда бўш патрон бор ва бу машмаша бир зумда тугайди”, деб ўйлаганди, энди эса ҳақиқий ўқ билан ҳамма жодугар деб ўйлаган кампирни ўлдиришидан, унинг арвоҳи кечалари безовта қилишидан кўрқарди.

Кимдир оғзидан гуллаб қўйиши ёки Рухоний берган ваъдасида турмай, ҳар бири гуноҳкор бўлиб қолишидан ҳам кўрқдилар.

– Майли беш дақиқа, – деди Ҳоким, гарчи энди ўйин Шантал қўйган қоидалар асосида бурилиб кетган бўлсаям, бу ерда фақат угина буйруқ беришга ҳақли эканини кўрсатиб қўйиш учун.

– Қанча керак бўлса, шунча гапираман, – деди энди анча ўзини қўлга олган ва эгаллаган ҳудудининг бир қаричиниям бой бермасликка қарор қилган қиз. У аниқ ва бурро-бурро қилиб гапирди:

– Лекин кўп вақтингизни олмайман. Бўлаётган воқеани кўриб ажабланасан киши, чунки Ахав замонида кўрғошинни олтинга айлантиришга қодир галати кукуни бор машҳур одамлар шаҳримизда яшаганларини ҳаммамиз биламиз. Бу одамлар ўзларини Алкимёгар деб атаганлар. Ахав улардан бирини ўлдиришга қарор қилгандаям, – у бундан тонмаган ва ҳақиқатни гапирган.

Бугун Сизлар ҳам ўша ишни қилмоқчисизлар – кўрғошинни инсон қонига ботириб, уни ҳудди қўлимиздаги каби олтинга айлантиришга ишоняписизлар. Бир томондан ҳақсиз, лекин иккинчи томонини олсак, қўлингизга осонлик билан кирган олтин, шунча тез ғойиб бўлади.

Мусофир қизнинг нималар деяётганини тушунмаса-да, лекин сўзларини давом эттиришини хоҳлади, зеро унинг зулматга чўмган қалбининг бир четиди яна қандайдир Нур пайдо бўлаётганини ҳис қилди.

– Бизлар мактабда машҳур шоҳ Мидас ҳақидаги афсонани ўқиганмиз. Кунларнинг бирида у Тангри билан учрашиб қолади. Тангри ундан тила-тилагингни, деганида Мидас бадавлат одам бўлса-да, “Қўлим теккан нарса олтинга айлансин!” дейди

Шундан сўнг нималар бўлганини эслайсизми?

Мидас ўзини ўраб турган – жиҳозларни, саройини олтинга айлантиради. Унинг қўли теккан дарахтлар, зиналар олтинга эврилади. Туш пайтига келиб, қорни очиб овқат емоқчи бўлади. Хизматкорлар пишириб келган қўй гўштини қўлга олган заҳоти гўшт олтинга айланади. У ичмоқчи бўлиб қадахни лабига олиб келади, лекин қадахдаги шароб ҳам олтинга айланади. Фақат шундагина у қанчалар хато қилиб қўйганини тушунади ва хотинидан ёрдам сўрайди. Хотинининг қўлини ушлар экан у ҳам олтинга айланиб қолади. Буни кўрган хизматкорлар шоҳни ташлаб, қочиб кетадилар.

Бир ҳафта ўтар-ўтмас Мидаснинг гир-атрофи олтинга тўлиб, очлик ва ташналиқдан кўз юмади.

– Бу билан нима демоқчисан?, – деди Ҳокимнинг хотини. У тездагина олтинни ерга қўйиб, эрининг ёнига қайтди. – Бизларга бундай каромат кўрсатадиган Худо Вискосда пайдо бўлганми?

– Нима демоқчиман? Шуни айтмоқчиманки, олтиннинг ўзи аслида ҳеч қандай қийматга эга эмас. Уни еб, ичиб бўлмайди, унга на ҳайвон, на ер сотиб оласан. Фақат пул қийматга эга, хўш, қайси йўл билан бу олтинларни пулга алмаштирмақчисиз?

Олдимизда иккита йўл бор. Темирчимиздан олтин қуймаларини эритиб, уларни бир хилдаги икки юз саксон бўлакчаларга бўлишини сўраймиз. Ҳар ким ўз улушини олиб, шаҳарга сотгани боради. Ана шунда шубҳа остида қоламиз, чунки бизнинг водийда олтин конлари йўқ, шунинг учун бирдан вискосликларда олтин бўлакчалари пайдо бўлгани савол туғдиради.

Ҳукумат бу вазиятни текшира бошлайди.

Бизлар ўз навбатида Кельтлар хазинасини топиб олдик, дейишимиз мумкин. Текширув натижалари олтин яқинда қўйилганини, кельтларда бундай олтин бўлганида улкан бир бой шаҳар қуришган бўлишини аниқлайди.

— Сен ўта бетамиз одам экансан, — деди зодагон. — Биз қўймаларни шундоқлигича — тамғаси, сифати ва ҳақозоси билан банкка топширамиз ва уни пулга алмаштириб, тенг бўлишиб оламиз.

— Бу иккинчи йўли. Ҳоким ўнта олтин ёмбисини олиб банкка боради, улар учун пул сўрайди. Турган гап, биз борсак банк ходимида саволлар туғилиши мумкин, лекин у бундай саволларни Ҳокимга бермайди, зеро Ҳоким — шаҳар ҳокимияти вакили. Ундан фақат бир нарсани — бу олтинларга эгалик гувоҳномасини сўрашади. Ҳоким ҳужжат йўқлигини айтиб, унинг хотини таъкидлаганидек, улардаги тамға, рақамларга ишора қилади, олтинларнинг ҳақиқий эканини айтади: мана ишлаб чиқилган санаси, рақамлари бор, дейди.

Бу пайтга келиб азиз Мусофиримиз бу ерлардан олисларга кетишга улгуради.

Банк ходими Ҳокимни яхши танигани, унинг ҳаққонийлигига шубҳа қилмаслигини айтиб, банкнинг бундай катта суммада ҳақ тўлаши учун рухсат кераклигини айтади. Гап орасида банк ходими бу олтинлар қаердан келганини сўрайди. Ҳокимимиз анойилардан эмас, сўз қидириб қўлини чўнтакка солмайди: у бир мусофир совға қилганини айтади.

Ходим бу ҳақда мудирга хабар беради. Мудир ҳам ҳеч кимдан шубҳа қилмайди, фақат қуруқ маошга ишлаши ва калласини галвага тикмаслик учун, эҳтиёт чора — банк бошқаруви Кенгашини чақиради. Кенгаш аъзоларининг бирортаси Ҳокимни танимайди, гарчи катта пул борасида гап кетаётган экан, олтиннинг қаердан келиб чиқишини билиш мақсадида Ҳокимдан икки кун кутиб туришини сўрайдилар.

Хўш, бу орада нима аниқланади? Олтинлар — ўғирланган ёки гиёҳвандликка алоқадор кимсалар томонидан сотиб олинган!

Шантал жим бўлди. У биринчи бор ёмбини қўлга олганда пайдо бўлган кўрқув ҳисси энди ҳамшаҳарларини қамраб олганди. Бир одамнинг кечмиши — бутун одамзот кечмишидир.

— Ахир ҳар бир олтин ёмбисига рақам ва ишлаб чиқилган сана зарб этилган, унинг қаердан келиб чиқишини бир зумда аниқлаш мумкин.

Барчанинг нигоҳи ўзини сокин тутиб турган Мусофирга тушди.

— Ундан сўрашнинг ҳожати йўқ, — деди Шантал, — у жавоб беради, бизлар эса буни ҳақиқат деб биламиз. Бировларни жиноятга тақанган инсон ишончга арзимайди.

— Олтинлар нақд пулга алмашгунга қадар уни шу ерда ушлаб турсак бўлади-ку, — деди Темирчи.

Мусофир меҳмонхона соҳибасига ишора қилди.

— Унинг нозик жойидан ушлолмайсиз, — деди Соҳиба. — Мусофиримизнинг бақувват дўстлари борлиги аниқ. У менинг олдимда бир неча бор қўнғироқ қилиб, аллақимлар билан гаплашди, чипта буюрди. Бордию, у йўқолиб қолса, Мусофирнинг ўғирлангани аниқ бўлади, ана ўшанда Вискосни полиция босиб кетади.

Шантал қўлидаги олтинни ерга қўйиб, отишма йўналишини тарк этди. Қолган аёллар ҳам шундай қилдилар.

— Хоҳласангиз — отинглар. Лекин мен бу — Мусофир томонидан қўйилган тузоқлигини яхши биламан, шунинг учун жиноятга шерик бўлмайман.

— Сен ҳеч нарсани билмайсан!, — дея зодагон бақирди.

– Агар ҳақ бўлиб чиқсам, Ҳоким тез орада қамоққа тушади, ҳукумат вакиллари олтинлар кимдан ўғирланганини аниқлаш учун Вискосга ташриф буюрадилар. Кимнингдир буни тушунтириб беришига тўғри келади, фақат менинг эмас. Мен фақат жим бўлишни ваъда қиламан: бу ерда нима бўлганини билмайман, дейман холос. Эртага Вискосни мутлоқ тарк этувчи Мусофирга қараганда Ҳокимимизни яхши биламиз. Балки Ҳоким олтинларни Мусофирдан ўғирлаганига иқрор бўлиб, бор айбни ўз бўйнига олар? У ҳолда уни ҳаммангиз қаҳрамонга чиқарасиз, жиноят очилмай қолади, бизлар аввал қандай яшаган бўлсак, бундан кейин ҳам шундай яшайверамиз, фақат – олтинларсиз.

– Мен бу ишни қиламан! – деди Ҳоким қизни ақлдан озган ҳисоблаб.

Шунда кимдир милтигини ерга қўйганининг овози эшитилди.

– Менга ишонинг, – деб бақирди Ҳоким. – Мен буни бўйнимга оламан, таваккал қилиб кўраман!

Бунга жавобан одамлар бирин-кетин милтиқларини ерга қўя бошладилар – қачонгача сиёсатчилар ваъдаларига ишониш мумкин?!

Фақат Ҳоким ва Руҳонийгина милтиқларини нишонга тўғрилаб турардилар: улардан бири Прим хонимни, иккинчиси Бертани нишонда ушлаб туришди. Бироқ шу пайт кампир баданига қанча кўрғошин киришини сарҳисоб қилган ёғочсоз нималар бўлаётганини кўриб, иккисига ташланди ва қуролларини тортиб олди. Ҳоким ҳали қасос учун жиноят қилишгача ақлини йўқотмаганди, Руҳоний эса қурол отишни билмас, отган тақдирида ҳам нишонга теголмасди.

Прим хоним ҳақ эди: бировга ишониш жуда хавфли! Бирдан барча одамлар ушбу ҳақиқатни англагандай бўлдилар, чунки дастлаб катталар, улар кетидан ёшлар бу ерни аста тарк эта бошладилар.

Улар жимгина ортга қайтар эканлар об-ҳаво, қўйлар жунини қирқиш, шудгорлаш керак бўлган далалар, бошланаётган ов мавсумини ўйлаб, ўзларини чалғитмоқчи бўлдилар.

Аслида бу ерда ҳеч нарса бўлгани йўқ, бўлолмасди ҳам, чунки Вискос Вақт уммонига фарқ бўлиб кетган, унда ўтаётган кунлар бир-биридан фарқ қилмасди.

Одамлар уч кун ичида содир бўлган воқеаларни шунчаки тушда кўрдик, деб ўзларини ишонтирмоқчи бўлдилар.

Дарҳақиқат бу – туш эди. Даҳшатли туш.

Дарада уч нарса қолди – улардан бири тошга бойланган ҳолда ухлаб ётар, қолгани одамлар ташлаб кетган иккита фонус эди.

* * *

– Мана олтинлар, бундан кейин у Вискосга тегишли, – деди Мусофир Шанталга. – Мен эса олтинсиз, саволимга жавобсиз қоладиган бўлдим.

– У Вискосга эмас, менга тегишли. Сен эса мен билан бирга бориб, уларни нақд пулга алмаштиришга ёрдам берасан, чунки бирор-та сўзингга ишонмайман.

– Бу ишни қилмаслигимни яхши биласан. Менга қаратилган нафратингга келсак: ўзингдан нафратлансанг тўғри бўларди. Ўтган воқеалардан миннатдор бўлишинг керак, зеро, сенга олтинларни кўрсатиб, бойиб кетишдан ҳам муҳимроқ нарсани англадим: сени ҳаракат қилишга мажбур қилдим. Мен туфайли бу ўткинчи дунёга ҳасрат қилишдан воз кечиб, ўз йўлингни аниқлаб олдинг.

— Ўта олийжаноблик, —киноя қилди Шантал, — мен биринчи учрашувимизданоқ инсон табиатига доир фикримни айтишим мумкин эди; Вискос таназзулга юз туган, бироқ унинг тарихи шараф ва доноликка тўла бўлган. Сен бир умр қидириб юрган жавобни мен беришим мумкин эди.

Шантал улкан Тошга келиб, у ерда тирсакларидан бойланган Бертани ечиб олди. Қиз кампирнинг пешонасидаги қонли ярани кўрди, балки кампирни тошга қадаганларида пайдо бўлгандир, деб ўйлади. Лекин жароҳат арзимас эканига қиз амин бўлди. Энг ёмони Бертанинг уйғонишини кутиб, тонггача шу ерда қолишга тўғри келарди.

— Сен ҳозир ҳам жавобини айта оласанми? — деб Мусофир қиздан сўради.

— Сенга авлиё Савиний ва Ахавнинг учрашуви ҳақида гапириб бергандим, эсингдами?

— Ҳа, албатта. Руҳоний унинг олдига келиб, бироз суҳбатлашади, кейин араб авлиё жасоратига тан бериб, имон йўлини танлайди.

— Худди шундай. Сен фақат дарвиш ухлашдан олдин Ахав билан суҳбатлашганини эслаб ўтмадинг. Савиний унинг остонасини ҳатлаб ўтганда, Ахав пичоғини қайраб ўтирганди. Бутун дунёни ўзига ўхшатган қароқчи Руҳонийни синаш мақсадида сўрайди:

— Борди-ю, ҳозир олдимизга шаҳарнинг энг гўзал бузуқ аёли кириб келса, унинг гўзаллиги ва жозибасини ўйламай тура олармидинг?

— Йўқ. Лекин нафсимни тийиб тура олардим, — деб жавоб берибди Руҳоний.

—Агар сенга кўплаб олтин тангаларни бериб, ўзлигингдан кеч ва бизларга қўшил десам, олтинларни оддий тошдек қабул қилармидинг?

— Йўқ. Лекин нафсимни тийишга ҳаракат қилардим.

— Борди-ю, олдинга бири сендан нафрат қиладиган, иккинчиси сени авлиё деб тавоф қиладиган ака-укалар кириб келса, уларни тенг деб кўрармидинг?

— Мен бундан азоб чеккан бўлардим, лекин азоб ичра ҳам ўзимни қўлга олиб, уларни бир-биридан фарқламаган бўлардим.

Шантал жим бўлди, кейин қўшимча қилди:

— Айтишларича, Ахавнинг имон йўлини танлашга айнан мана шу қисқа суҳбат сабаб бўлган экан.

Мусофир қизнинг изоҳларига муҳтож эмасди — Савиний ва Ахавга айнан бир хил куч таъсир қилганини унинг ўзи ҳам биларди: Эзгулик ва Ёвузлик уларнинг, қолган барча инсониятнинг қалбидан муқим жой эгаллаш учун жанг қилган. Ахав Савинийнинг ўзига тенг кела олишини тушунганда, унинг ўзи ҳам Савинийга тенглаша олиши мумкинлигини англаб етган. Алал-оқибат буларнинг бари — ўзликни англаш ва йўл танлаш масаласидир.

Бошқа ҳеч нарса эмас.

Шантал болалигида бу ердаги булоқ сувларининг, майсаларнинг, бутун вилоятдаги энг яхши узум навидан тайёрланган ва сайёҳлардан сир тутилган хонаки шаробларнинг таъмини татиб сайр қилган водийни, тоғларни, ўрмонни охирги марта кўздан кечирди.

Гап шундаки, бу ерларда шароб кам тайёрланган, шунинг учун одамлар уни Вискосдан четга чиқармаганлар, катта пул кетидан қувиб, анъаналарини бузмаганлар.

* * *

У Берта билан видолашиш учунгина яна Вискосга қайтиб келди, катта шаҳарга қилган қисқа саёҳати уни бой-бадавлат аёлга айлантирганини ҳеч ким сезмаслиги учун одатда кийиб юрган эски кўйлагини кийиб олди: Мусофир барча юмушларни ўз зиммасига олиб, олтинларни пуллашга зарур бўлган ҳужжатларни имзолади, пуллар эса Прим хоним номига очилган ҳисоб рақамига ўтказилди. Қиз ва Мусофирга керагидан ортиқ мулозамат қилган банк ходими бирорта ҳам ортиқча савол бермади. Бироқ Шантал бу қартайиб бораётган банкир ўзининг ёш жазманига ҳисоб рақами очаётганига амин эди.

“Қандай ҳузурбахш дамлар бўлди!” — деб ўша воқеани эслади қиз. Эҳтимол, банк ходими қизнинг бундай катта пул туришини кўриб, ётоқда ҳам чакки бўлмаса керак, деб ўйлагандир?!

Шантал йўлда ҳамшаҳарларидан айримларини учратди: қизнинг Вискосни тарк этишини ҳеч ким билмагани боис одамлар ҳеч нарса бўлмагандай, шаҳарга Иблис ташриф қилмагандек қизга “салом” дедилар. Шантал ҳам жавобан бу кун ҳаётининг бошқа дамларидан фарқ қилмаслигини билдирди.

Қиз бошланган янги ҳаётининг қандай бўлиши, уни нақадар ўзгартириб юборишини ҳали англамасди — лекин бунни тушуниб этишга вақти етарли эди.

Берта шаҳарни қўриқлаш учун эмас, шунчаки бошқа ишга ярамаслиги туфайли уйининг олдида ўтирарди.

— Одамлар менинг шарафимга фаввора қуришадиган бўлдилар, — деди кампир. — Жим бўлишимни шунга нархладим. Биладан, у узоқ турмайди ва кўпчилик чанқоғини босолмайди, чунки Вискос барибир маҳкум этилган. Шаҳримизни бу ерда пайдо бўлган Иблис эмас, бизлар яшаётган Давр вайрон қилади.

Шантал фаввора қандай бўлишини сўради; Берта ўзи ўйлаб топган лойиҳани гапириб берди: қуёшдан сув отилиб чиқиб, тўғри оғзини очиб турган бақага куйилади. Берта — Қуёшни, Рухоний — Бақани англатади.

— Мен фаввора тургунга қадар унинг зиёга бўлган ташналигини қондириб тураман.

Ҳоким бу лойиҳа шаҳар газнасига катта зиён келтиришини айтиб, қаршилиқ ҳам қилиб кўрди, лекин Берта буларга қулоқ солмади ва ҳокимият рози бўлишга мажбур бўлди — келаси ҳафта фаввора қурилиши бошланиши керак.

— Қизим, охири мен айтган нарсани бажарасанми? Мен бир нарсани тўлиқ ишонч билан айтишим мумкин: инсон умрининг узун ёки қисқа бўлиши, унинг қандай яшашига боғлиқ.

Шантал кулиб, кампирнинг юзларидан ўпди ва Вискосга бир умрга орқа ўгирди.

Берта ҳақ: гарчи ҳаёти узун кечишидан умидвор бўлса ҳам у вақтини бой бермаслиги керак.

*Русчадан
Улуғбек ДОЛИЕВ
таржимаси*

Федерико Гарсиа ЛОРКА

Оқ кулги томчилари

БУЗИЛГАН ТОМОША

Уйқусираб, тумтайиб
ой жим сузиб келади.
ўйпараст тун оромин
босиб, бузиб келади.

Муаззин қурвақалар
қайга гойиб бўлдилар?
қамишзорни кийволган
ирмоқ бўғиқ ғўлдирар.

Майхонада машшоқ жим,
эшитилмас бирор сас.
Юлдуз яшил сайҳонда
жавлон уриб тушар рақс.

Тоғ пойида ўлтирар
шамол хўрлиги келиб.
Пифагор – кекса терак
кўтарди улкан қўлин,
адабсиз ой юзига
тарсаки урмоқ бўлиб.

ГИТАРА

Бошлар
гитар ноласин.
Синар
тонг пиёласи.
Бошлар

Ўзбек шеъриятини ўзининг мардона ва дилбар шеърлари билан бойитган Шавкат РАҲМОН XX аср ўзбек адабиётининг забардаст вакилларида бири эди. Шавкат Раҳмон ҳозир ҳаёт бўлганида 60 ёшга тўлган бўларди. Бетакрор шоирлар ўз халқига маънавиятнинг қатта дарвозаларини очиб берадилар. Шавкат Раҳмон ўзбек ўқувчиларига дунё адабиётининг испан шеърияти деган жозибали дарвозасини очиб берди. У нафақат шоир, балки қатта таржимон сифатида ҳам адабиётимиз тарихига ўз сиймосини муҳрлади. Шавкат Раҳмон испан шеъриятининг ошиғи эди, шу боис испан тилини ўрганиб, мумтоз ва замонавий испан шоирларининг юзлаб шеърларини ўзбек тилига ўтирди. Маҳорат ва муҳаббат билан ўтирилган бу шеърлар адабиётимиз хазиначисининг бебаҳо мулкига айланди. Саҳифаларимизда испан шеъриятининг забардаст вакилларида бири Ф.Г. Лорканинг шеърлари унинг таржимасида эълон қилинмоқда.

гитар ноласин.
Сўрма энди
жимликни.
Бир маромда йиғлайди,
гўё сувлар йиғлайди
гўё қорлар устида
ёлғиз шамол йиғлайди.

Сўрма энди
жимликни.
Йиғлар қўмсаб
қимнидир.
Йиғлар куйган саҳролар
қамолгул васлин ўйлаб.
Йиғлар тонгсиз кечалар,
бесамар учган ўқлар,
чирқираб баланд шоҳда
жон беради бир мурғак,
Ў, гитара!
Беш ханжар
қонга бўяган юрак.

ЎЙИН

Севилла шомларида
Кармен ёниб ўйнайди.
Сочлари қордай оппоқ,
ялтирайди кўзлари.

Қизлар,
ёпинг пардани!

Этар сариқ илондай,
тасмадай нур бошида.
Жон ато этар ўйин
Маҳобатли мозийга.

Қизлар,
ёпинг пардани!

Кимсасиз кўчаларда,
нурсиз уйлар қаърида
андалус юраклари
қўмсар эски дардларни.

Қизлар,
ёпинг пардани!

МАНЗАРА

Оқшом кийди адашиб
аёзнинг кўйлагини.
Болалар дарчалардан
сарғайган ёлғиз дарахт
қушларга дўнаётган

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

далага қарар карахт.
 Оқшом олис дарёда
 чўзилган бир паллада
 ногоҳ сопол томларда
 яшнаб кетди аланга.

ТЕНТАК ҚЎШИҚ

Ойи,
 Кумуш бўлайин.

Совқотасан,
 қўй, ўғлим.

Ойи,
 Ирмоқ бўлайин.

Совқотасан,
 қўй, ўғлим.

Ойи,
 Тиқиб қўйгин болишга.

Хўп бўлади,
 ҳозироқ.

* * *

Оғоч-эй, оғоч,
 қуригану ёш...

Зайтунзордан саҳарлаб
 зайтун терар хушрўй қиз.
 Минорадан тушган шамол
 қучоқлаб олди қўққис.
 Тўрт андалус байталида
 етиб келди тўрт сувори,
 узун қора ёпинчлари,
 камзуллари яшил, мовий.
 “Қурдобага кетдик, гўзал”.
 Қиз индамай қилар ўсал.
 Ўтар қувноқ уч тореро,
 зарғалдоқранг шойи либос.
 Белларини сириб боғлаб,
 шамширлари қадимий, хос.
 “Севиллага кетдик, гўзал”.
 Қиз индамай қилар ўсал.
 Оқшом чоғи, сийрак сафсар
 кўланкалар ётар чоғи,
 ойдин варду оқ гулларни
 ўсмир узиб чиқар боғдан.
 “Фарнотага кетдик, гўзал”.
 Қиз индамай қилар ўсал.
 Чиройли қиз зайтунзордан
 зайтун териб юрар ҳамон,

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

кулранг шамол қизболанинг
кифтларидан қучар ёмон.

Оғоч-эй, оғоч,
қуригану ёш...

СЕРЕНАДА

Ойдин дарё қирғоғида
рутубатга тўяр шом ҳам,
Лолитанинг кўкрагида
муҳаббатдан ўлар шоҳлар.

Муҳаббатдан ўлар шоҳлар.

Яланғоч шом куйлар ҳамал
узра учган кўприкларда,
Лолитанинг кифтларида
настариндан ёнар бўйлар.

Муҳаббатдан ўлар шоҳлар.

Анис олма, нуқра туни
порлар томда нур уфуриб.
Кўзгу, шарра нуқраси ҳам
оқ сонларинг анис нури.

Муҳаббатдан ўлар шоҳлар.

ВИДО

Агар ўлсам,
очиб кўйинг манзар эшигин!

Пўртаҳол ер болалар боғда.
(Кўринади менга манзардан.)

Ўроқчилар ўрмоқда буғдой.
(Эшитилар менга манзардан.)

Агар ўлсам,
очиб кўйинг манзар эшигин!

ИНТЕРМЕДИЯ

Тўққиз юз ўнинчи йилги кўзларим,
ҳали кўргани йўқ мурдаларни кўмганларини,
на тонг азадорга ёдгорлик — бир ҳовуч кулни,
на бурчакка қадалган денгиз тойидек
титраган юракни кўрмади.

Тўққиз юз ўнинчи йилги ўша кўзларим
тагига болалар сийган оппоқ деворни кўрди,
буқанинг тумшугию заҳарли кўзиқорин,
бурчакларда гира-шира ой ёгдусида
трунж пўчоғию қорамтир шишалар
соясин кўрди.

Менинг ўша кўларим ҳамон отнинг ёлида,
хобчил Санта-Росанинг ярадор баданида,
ишқ томлари, додлару покиза кафтлардадур,
мушуклар бақаларни ямлаб еган боғларда.

Чанг йўсин ва ҳайкаллар ясаган чордоқларда,
ейилган қисқичбақа жимлиги бор қутида,
туш билан ўнг ногаҳон тўқнашиб кетган жойда,
Шунда, ўша ерда болалигим кўзлари.

Мендан ҳеч гап сўраманг, қисматим қандоқ излаб,
қандоқ бир-бир бўшлиққа келганларни кўрганман.
Ўвчиллаган осмонда ўвчиллаган оғриқ бор,
кийингану вужудсиз жонзотлар кўз ўнгимда.

ТОНГ

Нью-Йўрк тонгининг
лойдан тўрт устунни бор,
чайқалгувчи сассиқ сувида
қора каптар бўрони бор.

Нью-Йўрк тонги инграр
ҳайбати зўр зиналарда —
сон-саноқсиз қирралари
ғусса чизган нардларни излар.

Тонг келар, аммо биров текизмайди лабини,
ахир кун барибир чиқмас, умид йўқ.
Гоҳ шиддат-ла ташланиб бир ҳовуч чақа,
ямлай бошлар ташланди болаларни.

Кимки уйдан чиқса
суяк-суягигача сирқиратар илм,
жаннат-да, севги-да, хазонрез-да йўқ деб уқтирар,
қонунлар ва сонларнинг лой йўлларида
алдовларга берилиб, беҳуда тер тўкишга ундар.

Илдизлари қуриган,
фан дағдағасидан қийналиб ўлган
нурнинг қабри узра янграр кишанлар.
Кўчаларда уйқусиз дайир кимсалар
гўё сузиб чиққандай қон уммонидан.

ЗАМИН ВА ОЙ

Қалдирғоч тухумларин еб юрадиган
кўнгли очиқ бир одам билан қоламан.
Бруклинда майхўрлар тепалаб кетган
яримланг чақалоқ билан қоламан.
Биргаман йўқлик сари жим кетаётган
томирлари кўкарган кимсалар билан.

Ягона замин бордир. Ягона замин
четлари ҳилпираган урхонлар учун,

булутнинг бод ялаган қорачиқлари,
қонталаш жароҳатлар, намчил фикр-чун,
замин бор заминдан не қочар бўлса.

Бу ёнган ашёлардан сочилган кулмас,
дарахтлар илдиэлари тагида чиркин
лабларин қимирлатган мурдалар эмас.
Пастликда қолдириб наҳанг галасин
осмонга талпинган луччак замин бу.

Шодлик тўла заминдир, хотиржам юзар,
келгану кетганда зоҳир тимсоли.
Бор бўлгин қирққулоқ сингари ўйнаб,
фиръавннинг чеҳрасига ўхшаган замин.

Борлигида бокира йўсинлар ёнган
тўнглаган битта аёл билан қоламан,
Бруклинда майхўрлар тепалаб кетган
яримьяланг болалар билан қоламан,
қоламан бурда-бурда йиртилган емиш,
айиқларнинг емиши-ла бирга қоламан.

Ўша маҳал тушиб келар зиналардан ой,
кўкимтир кукунлардан шаҳарлар тиклаб,
мармарий оёқларга тўлдиарар даштни,
оқ кулгу томчиларин сепар ҳар ёнга.

Ў, Диана! Диана, бўм-бўш, Диана,
арилар ўймалашган қабариқ ойна
лаҳзалик ишқдан сўнг ўлимга элтган
яланғоч баданни кўрсатмас асло.

Бу заминдир, э худо, ахир етишдим,
чеҳрасин кенглик ёпган, юрак зарби ва қабр,
босилгувчи бир оғриқ, ўтадирган муҳаббат,
тирик қондан тикланган куйган кўлли минора.

Аммоки, ой баланд-пастга югурар зиналардан,
кўзларига тўлдириб суман уруғин,
нуқра супурги билан болаларни ураркан,
шамолнинг думи билан артар юзимни.

КУТИЛМАГАН ИШҚ ҲАҚИДА

Қорнингдаги қора монихулиё
хушбўйин ҳеч кимса тасаввур қилмас,
ҳеч кимса севгининг полапонини
тишингда азоблаб юрганинг билмас.

Юзинг саҳнасида ой билан бирга
ухлади минг-минглаб эроний тойчоқ,
қорларнинг душмани — баданинг билан
тўрт кеча қучоқлаб олишганим чоқ.

Ганжу сумангуллар аро нигоҳинг
ниш урган бир гиёҳ каби рангпардир,
кўксимдан сенга деб фил суягидан
абадий деган бир сўзни ахтардим.

Абадий, абадий: абадиятга
сингаётган жисминг, талвасам боғи,
томирларнинг қони лабларимдаги,
қазомга аталган нурсиз дудоғинг.

ШОИР СЕВГИЛИСИДАН МАКТУБ ЁЗИШНИ СЎРАЙДИ

Тирик ўлим каби теран муҳаббат,
бир оғиз сўзингиз кутдим беҳуда,
чечак-да сўлмишдир, ўзимни фақат
йўқотиб яшамоқ мушкулдир жуда.

Фақат ҳаво ўлмас. Тош эса ғофил,
ёғду ва зулматни фарқламайди, бас,
қийналган юракка ойлардан оқиб
келгувчи муз каби асал керакмас.

Мен сени йўқотдим. Очдим қонимни,
йўлбарсу кабутар, нозик белинда
оқ бинафша билан илон олишар.

Тўлдир сўзларинг-ла жунун комини
ё яшай оҳиста ором елида
мангу зулмат учун руҳнинг шомида.

ВИДОЛАШУВ

Видолашдим
йўл ёқасида.

Дилим потраб шошилдим
йиғи келган ёқларга —
йиғлардилар бошимда.

Видолашдим
йўл ёқасида.

Нотаниш ўзга йўлдан
етиб борган заҳотим
машъум он келди дея
уйғотгум хомуш ёдни.
Дўнмасман саҳардаги
ҳўл юлдуз титроғига.

Қайтиб келдим овозсиз
куйларнинг оқ боғига.

*Испан тилидан
Шавкат РАҲМОН
таржималари*

Эдуард БУЛЬВЕР-ЛИТТОН

Помпеянинг сўнгги кунлари

Роман

ТЎРТИНЧИ КИТОБ

I БОБ

Илк насронийларнинг диний жўшқинликлари. Икки киши хатарли қарор қилади. Деворларнинг ҳам қулоғи бор, айниқса, деворлар табаррук бўлса

Илк насронийлик тарихини ўрганадиган ҳар бир одам уни ёйиш учун жабрдийда мухлисларига жасур, мурасасиз руҳ қанчалик зарур бўлганини кўради. Хукмрон дин учун мурасасизлик руҳи ҳалокатлидир. Заиф ва таъқиб остига тушган динни эса у мустаҳкамлайди. Илк масиҳийлар ўз динларини қаттиқ ҳимоя қилиш учун ўзга динларни (якка Худога эмас, кўп “худолар”га сажда қилувчи мушрикларнинг динларига) нафрат билан қарашлари табиий эди. Илк масиҳийлар ўз муқаддас китобларининг ягона ҳақиқат эканлигига ишонишлари шарт бўлган. Илк масиҳийлар биз оз бўлсак-да, эзгуликни фақат биз ҳимоя қиламиз, чеккан машаққатларимиз учун охиратда нажот топиб, роҳат-фароғатда бўламиз деб қаттиқ ишонар, мажусийларнинг динларини шайтон васвасаси деб ҳисоблар эдилар. Шу сабабли насронийларда юракларига яқин бўлган барча одамларни ўз динига оғдиришга интилар эдилар. Масиҳийларнинг кичик давраси ўз эътиқодларига садоқати билан ҳазрати Исо Масиҳнинг шон-шухратини оширдилар. Улар бировлардаги шухратпарастликни, бошқалардаги нафратни, файласуфнинг доноларча нафратию халойиқнинг тақволи кўрқувини бартараф этган ҳолда ўз ақидаларини дангал тиқиштира бошладилар. Мақсадга етишиш учун мурасасизликнинг ўзи унга энг яхши қуролни берган, охир-оқибатда кўнгилчан мажусийга шундай туюла бошлаганки, ҳеч нарса қаршисида тўхтамайдиган ва ҳатто қийноқлар остида ҳам ҳеч нарсдан кўрқмайдиган ва ўлим билан юзма-юз бўлганда тасалли ва фалсафа қидирмайдиган, балки ўзини тақдири илоҳий ихтиёрига топшириб қўядиган одамларнинг бундай кўз кўриб, қулоқ эшитмаган саъй-ҳаракатларида ростдан ҳам қандайдир муқаддас нарса бўлиши керак, деган хулосага келар эдилар. Зеро, бу ақидалар файласуфларнинг мавҳум баҳсларига асло ўхшамасди. Мана шу интилиш ўрта аср черковини раҳму шафқат нималигини билмайдиган ўтакетган мутаассибга айлантириб қўйганди, аммо дастлабки вақтларда у насронийни кўрқув нималигини билмайдиган ботир қилиб қўйганди.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

68

Бу чўрткесар, дангалчи ва тиришқоқ одамлар орасида Олинф сўнгиси эмасди. Апекид хочга чўқиниш расмини адо этиб бўлиши ҳамон назариялик энди унинг коҳинлик лавозими ва либосида қолиши мумкин эмаслигини уқдиришга шошилди. Ягона худони тан оладиган динга сизиниш ва шайтон меҳробига бош уришда давом этиш энди ҳеч мумкин эмасди. Гарчи у Исидага фақат юзаки сизинаётган бўлса ҳам.

Аммо тиниб-тинчимаган ва шиддаткор Олинф анча узоқни кўзлар эди — у, алданган одамларнинг кўзи олдида Исида кароматгўйлари-нинг сохталлигини Апекид ёрдамида фош этмоқчи эди. Оломонни гумроҳликдан олиб чиқиш ва, эҳтимолки, бутун шаҳарни оғдиришга тайёрланиш учун осмон унга яроқ юборганига амин эди у. Улар чўқиниш маросимидан кейин биз юқорида таърифлаган Кибела дарахтзориде оқшом чоғи учрашишга келишиб олдилар.

— Янаги сафар башоратчи — оракулдан масала сўрашганида, — деди Олинф самимий оҳангда, — сен тўсиқ олдида чиқасан-да, ҳамма эшитадиган қилиб, алдов ҳақида сўзлайсан, кейин эса кўпол, аммо ўзинг менга қилиб берган мудҳиш найрангхонага кириш ва ўз кўзлари билан кўришни таклиф қиласан. кўркма, Даниилни¹ ҳимоя қилган худо сени ҳам асрайди, биз, тақводорлар халойиқ орасида бўламиз, биз сени қўллаб-қувватлаймиз; халқ ғазабининг дастлабки хурружидаёқ мен ўзим меҳробга хурмо бутогини — инжил тимсолини кўяман ва менинг сўзларим худонинг сўзларидай садо бергай.

Эҳтиросли ва қизиқувчан Апекид бажонидил рози бўлди. У ўзи кирган мазҳабга садоқатини дарҳол намоен этишидан мамнун эди ва унинг тақволи туйғулари яқиндагина ўзи маҳлиё бўлган алдовга нисбатан нафратни ва алдоқчилардан ўч олиш истагини янада мустаҳкамлади. Мана шу жазавали иштиёқда (зеро, жўшқинлик барча олий ишлар учун зарурийдир) на Олинф, на Апекид ўз режаларини амалга оширишларида тўсиқни кўрмаётган эдилар —буюк Миср мабудасининг муқаддас меҳроблари қаршисида кўл қовуштириб турган оломон ҳатто коҳиннинг фош этувчи гувоҳлигига ишонмаслиги мумкин эди.

Апекид тезгина рози бўлди, бу Олинфни беҳад суюнтирди. Олинф насронийлар жамоасининг асосий аъзолари билан маслаҳатлашиб олиш ва уларнинг қўллаб-қувватлашларига келишиб, улар тарқалдилар. Шундай бўлиб чиқдики, мана шу суҳбатдан икки кун кейин Исида шарафига ўтказиладиган байрамлардан бирини нишонлаш турар эди. Кўзланган режани бажариш учун бу қулай вазият эди. Улар эртасига кечқурун ўша жойда учрашишга ва барча тафсилотларни узил-кесил муҳокама қилиб олишга шартлашиб олдилар.

Ўз суҳбатларини улар зиёратгоҳ ёки мен юқорида таърифлаб ўтганим чоғроқ бутхона ёнида тугатишди ва насроний билан коҳин кетишлари ҳамон бутхонадан бир тунд ва бадбашара одам чиқиб келди.

— Мен ортингдан бекорга пойлаганим йўқ, укаҳон, — деди у. — Сен, Исиданинг коҳини, бу баттол насроний билан куруқ валақлашгани учрашмагансан. Агтанг! Уларнинг суҳбатини эшитолмаганим чакки бўлди-да! Аммо шу ёғи ҳам кифоя. Сен одамларга муқаддас сирларни очиб ташламоқчисан ва ҳаммасини узил-кесил ҳал этиб олиш учун сизлар эртага мана шу жойда тагин учрашасизлар.. Сизларнинг бемисл жасоратингиз ҳақида ҳамма нарсани билиб олишим учун Осирис қулоқларимга ўзи куч берсин! Шунда мен дарҳол Арбак

¹ Инжил ривоятида айтилишича, пайғамбар Даниил (Дониёл)ни форс шоҳи Доро арслонлар бўлган чоғга ташлайди, аммо худо ўз фариштасини юборди ва у “арслон оғзини тўсиб қолади”.

билан маслаҳатлашаман. Биз сизларга, дўстларим, сиз бизга тайёрлаб кўйгандан кучлироқ зарба беражакмиз. Ҳозирча эса сизнинг сиригингиз менинг кўкрагим ичида кўмилиб туради.

Шу сўзларни гудраниб, Кален — ҳа, бу ўша эди — ридосига ўранди-да, тўғри келган томонга ўйчан юриб кетди.

II БОБ

Хўжайин, ошпаз ва ўчоқбоши

Ўша куни Диомед дўстлари ичидан энг саралари учун зиёфат берди. Меҳмонлар қаторида хушрўй Главк, соҳибжамол Иона, одил Панса, олийнасаб Клодий, шоир Фульвий, олифтанамо Лепид, эпикурчи Саллюстий бор эди. Аммо булардан ташқари яна Римдан кекса сенаторни (император саройида хизмати сингган ва марҳаматга сазовор бўлган одам) ва Тит кўшинида яҳудийларга қарши жанг қилган ва урушлар вақтида роса бойиб олган геркуланумлик машҳур жангчини кутар эдилар. Дўстлари унга кўпинча унинг “беғараз” жанговар меҳнатлари учун ватан ундан абадий қарздор деб айтишарди. Бироқ меҳмонларни кўпроқ айтиш бойлик нишонаси деб ўйлашарди. Сирасини айтганда, ўша вақтда римликларда зиёфатга учтадан оз ва тўққизтадан кўп меҳмон таклиф қилиш нодонлик белгиси деб ҳисобланган бўлса-да, ўзларини кўрсатмоқчи бўлган шинавандалар аксар бу қоидага хилоф иш тутар эдилар. Тарихдан биламизки, хушчақчақликнинг энг машҳур ишқибозларидан бири уч юздан ортиқ меҳмонларга зиёфатлар берган. Аммо Диомед камтарин бўлиб чиқди ва музалар миқдоридан икки баробар кўпроқ меҳмонларни таклиф этиш билан кифояланиб қўя қолди. Зиёфатхўрлар ўн саккиз нафар эди — бу бизнинг замонда ҳам анча оммабоп бўлган миқдор.

Эрта тонг. Гарчи Диамед олийжаноб ва ўқимишли одамлардан саналса-да, тижоратда ҳам ўз тажрибаси бўйича хўжайини назорати остида хизматкорлар чаққонроқ ҳаракат қилишларини яхши биларди. Шу боис катга қорнига туникаси устидан камар ҳам тақмай, энгил туфлида, қўлида калта таёқча билан гоҳ ўқталар, гоҳ биронта дангаса қулнинг елкасига тушириб қоларди.

У коҳинлар ўз қурбонлиқларини тайёрлаётган зиёратгоҳга киришни ҳам эътибордан соқит қилмади. У ўчоқбошига келганида идиш-товоқларнинг ёқимли тарақ-туруқларию қичқирини ва сўқинишлардан қулоғи битаёзди. Помпея уйларида ўчоқбошилар ихчам бўларди, аммо шундай бўлса-да, турли ўчоқлар, қозонлар, кастрюллар, товалар, пичоқлар, қошиқлар билан таъминланган бўларди. Хоҳ қадимий бўлсин ёки замонавий бўлсин, ҳақиқий ошпаз барибир буларсиз бирор нарсани тайёрлаши амри маҳолдир. Худди ҳозиргидай, ўша юртларда ёнилги етишмаган ва у қиммат тургани боис кучсиз оловда анвойи таомлар тайёрлаш учун озмунча эпчиллик керакми? Шу мақсадлар учун ажойиб кашфиёт — катталиги улкан китобдай келадиган, тўртта кастрюлга ўтхонаси ва сув қайнатишга қозончаси бўлган печкали кўчма ўчоқбошини ҳозир ҳам Неапол музейида кўриш мумкин.

Таңгу тор ўчоқбошида кўплаб одамлар ивирсирди.

— Ўҳ-ҳў! — тўнғиллади Диомед. — Бу лаънати ошпаз Конгрион ёрдамга ошпазларнинг бутун бир кўшинини ҳайдаб келибди-ку! Улардан ҳеч қанақа фойда йўқ, ортиқча харажат, холос. Дионис—Вакҳга¹

¹ В а к ҳ — Римда (Бохус) — май ва ишрат маъбудиди. (Тарж.)

қасамки, агар қуллар менинг бир неча кўза шаробимни ичишмаса, уч карра бахтли бўлардим. Ҳайҳот, барчасининг қўли эгри, туникаларининг чўнтаги кенг! Ҳай агар!

Афтидан Диомедни кўрмай, ошпазлар ўз ишлари билан овора эдилар.

— Ҳой Эвклион, қуймоқ товани узатиб юбор! Сизларда энг катта-си шуми? Унга ўттиз учтадан ортиқ тухум кетмайди-ку, одатда мени таклиф қилишадиган хонадонларда энг кичик товага, керак бўлса, элликта тухум кетади.

“Виждонсизнинг гапини! — ўйлади Диомед. — Худди тухумлар текинга келгандек гапиради-я!”

— Меркурий ҳаққи! — деди ҳунар ўрганишни энди бошлаган қув ошпаз бола. — Ширинликка бунақа эски қолиплар ишлатилишини ким кўрган? Бу идиш билан киши санъатини қандай намойиш эта олсин! Саллюстийникида пишириқларнинг энг оддий қолипларида Троя қамалидаги барча зотларни кўрасан: Гектор ҳам, Парис ҳам, Елена ҳам бор, қушончасига яна митти Астианакт билан Троя оти гижинглаб туради! (Меҳмонларга қаҳрамонлар шаклида ширинликлар тортилар эди. — *Тарж.*)

— Ҳой, аҳмоқ! — деди Диомеднинг баковули Конгрион, у, афтидан, бош ролни оғайниларига бериб қўйганга ўхшарди. — Менинг хўжайиним ҳамма ишда сўнгги урфга риоя қилувчи исрофгарлардан эмас!

— Нега ёлғон гапирасан, ярамас қул! — деди Диомед газаб ичида. — Сенга анчага тушганимнинг ўзи Лукуллни хонавайрон қилади! Қани, бери кел-чи, сен билан бир гаплашиб қўяй!

Шерикларига муғомбирона кўз қисиб қўйиб, қул унинг олдига келди.

— Ҳой, муттаҳам! — деди Диомед ўшқириб. — Мана бу ифлосларнинг барини уйимга чақириб келишга қандай ҳаддинг сигди? Кўрма-япсанми, ҳар бирининг пешонасига ўғри деб ёзиб қўйилган!

— Гапимга ишонинг, хўжайин, булар барчаси ҳурматли одамлар, шаҳардаги энг яхши ошпазлар, уларни ёллашнинг ўзи бўлмайди. Аммо ҳурмат қилиб...

— Сени деб, бадбахт! — унинг гапини бўлди Диомед. — Қанча пулларим ўғирланди, қанча тангаларни ўмаришди, қанча гўштаримни ташмалаб, кейин шаҳар чеккаларида пуллашди, гўё учган ва синган идишлар учун деб тўланган неча-неча минг ақчаларимни сени деб ишлагани учун уларга бериб юбординг, тўғрими?

— Ҳе, йўқ, хўжайин, сиз мендан бекорга гумонсираяпсиз. Худо урсин агар...

— Қасам ичма! — яна унинг сўзини бўлди қутуриб Диомед. — Акс ҳолда ёлғон қасаминг учун худолар жонингни оладилар-да, зиёфат бошланай деб турганда ошпазсиз қоламан! Бўпти, бас қил, бу ҳақда яна гаплашамиз. Яхшиси, ярамас ёрдамчиларинга кўз-қулоқ бўлиб тур-да, эртага синган идишлару ер ютган майкосалар ҳақидаги чўпчанингни айтма менга, бўлмаса, қичиган елкангни яхшилаб қашиб қўяман! Ҳа, эсингда бўлсин: мана бу беданалар учун озмунча пул тўландими? Геркулес ҳаққи, бу пуллар камтарроқ одамга бир йилга етарди, шунинг учун эҳтиёт бўл, беданаларни қовурганинга куйиб кетмасин. Охирги марта, Конгрион, дўстларимга зиёфат берганим-да, Мелос турнасидан қулинг ўргулсин қовурдоқ қилиб бераман, деб кўкрагинга уриб мақтанган эдинг, у эса Этна вулқони тошидан қаттиқ чиққанди, сен ёққан ўша Флегетон олови ундаги ҳамма сел-

ни қуришиб юборганди. Сал кўзинга қараб, меъёрни билиб овқат қил, Конгрион. Меъёр – буюк ишларнинг онаси; борди-ю, рўзгор пулини тежаб-тергаб ишлатишга нўноқлик қилсанг, ҳеч бўлмаганда менинг яхши номимни сақлаш пайида бўл!

– Таомлар шунақа қойилмақом бўладики, Помпеяда Геркулес замонидан буён ҳеч ким бунақасини кўрмаган!

– Сал ўпкангни бос, яна ўша лаънати мақтанчоқлик! Менга қара, Конгрион, менинг ширинлик қолипларимни ёмонлаган болакайнинг тили жудаям заҳар экан, нима, аччиқ сўзлардан бошқани гапиролмайдами? Мен эскича урфда қолиб кетишни истамайман, Конгрион.

– Йўқ, гап шундаки, биз ошпазларда бир ирим бор, – жавоб берди Конгрион, – ошхона буюмларини ёмонлаш маҳоратимиз юксалигидан дарак беради. Ширинлик қолиплари жудаям чиройли, бироқ хўжайин, Сизга бошқа сафар янгиларини сотиб олишни маслаҳат берардим.

– Бас! – деди Диомед, у, афтидан, қулини ҳеч қачон охиригача гапиртирмасликка онт ичган эди. – Энди ишга кириш, ўзингни кўрсатишга ҳаракат қил. Шундай ошпази бор экан деб ҳамма Диомедга ҳавас қилсин, Помпеядаги қуллар сени Буюк Конгрион деб тилга олишсин. Бўла қол!.. Ёки шошма-чи, харажатга берган пулларимнинг ҳаммасини ишлатмагандирсан?

– Афсуски, бари кетди! Булбул тилига, рим колбасасига, Британия устричасига ва яна алламбало нарсаларга ҳам пул тўлангани йўқ. Лекин бундан кўрқмаса бўлади. Бадавлат Диомеднинг бош баковулига ҳамма индамай қарз бераверади!

– Ҳой исрофгар! Бу қандай гап! Шунақаям совурадими пулни! Хонавайрон қилдинг! Бўпти, ишга кириш, имиллама. Кўз-қулоқ бўл, татиб кўр, жонингни жабборга бер! Рим сенатори очиққўл помпеялик савдогарни ёмон кўриб қолмасин. Бор, қулим, беданаларингга эҳтиёт бўл.

Ошпаз гойиб бўлди, барваста Диомед эса бундан кўра шинамроқ хоналарни айланиб кетди. Ҳамма нарса кўнгилдагидек эди: фавворалар қувноқ шилдирар, гуллар тароват ила барқ уриб турар, гулдор фарш ойнадай ярақларди.

– Қизим Юлия қани? – сўради у.

– Чўмилаяпти.

– Э-ҳа, яхши эсга солдинг! Вақт ганиматда мен ҳам чўмилиб олишим керак...

III БОБ

Помпеяда қабул маросими ва базми жамшид

Саллюстий ва Главк Диомеднинг уйи томон шошмай кетиб боришарди. Аҳмоқона қилиқларига қарамай, Саллюстийнинг яхши фазилатлари ҳам талайгина эди. Агар файласуф бўлишим керак, деган ўйни миясига қуйиб олмаганида, ундан содиқ дўст, фойдали фуқаро, қисқаси ажойиб инсон чиқиши мумкин эди. Римликлар юнон донишмандлиги олдида тиз чўккан мактабларда тарбияланиб, у кейинги эпикурчилар буюк устозларининг оддий таълимотини энгилтакликка айлантирган қоидаларни ўзлаштиради. У бутунлай лаззатларга берилди ва хушчақчақ ичкиликбозгина донишманд бўла олади, деб тасаввур қилди. Бироқ у ўқимишли, ақлли ва оққўнгил

эди, Клодийнинг тузалмас бузуқлиги ва Лепиднинг нимжон нозик табиатлиги билан бир қаторда ўзининг самимийлигини намоён этиб турарди; шу боис Главк уни бошқалардан кўра кўпроқ яхши кўрарди, Саллюстий эса, ўз навбатида, афиналикдаги олийҳимматликни юксак қадрларди ва уни қарийб муздай мурена – лаққа балиқдек ёки бир коса энг яхши Фалерно майидек севарди.

– Диомед жуда бемаза чол, – деди Саллюстий, – аммо унинг бир қанча фазилатлари ҳам йўқ эмас, шулардан биттаси – шароб қазноғи борлиги.

– Ва қизининг мафтункорлиги.

– Тўғри, Главк. Аммо назаримда, бу сенга унчалик таъсир қилмайди. Клодий сенинг ўрнингни эгалламоқчи дейман-да.

– Унга муваффақият тилайман. Соҳибжамол Юлия, албатта, ҳеч кимнинг хушмадидан ҳазар қилмайди.

– Сен Юлияга қолганда жуда катта кетасан. Аммо унда қандайдир иллат ҳам йўқ эмас, бироқ Клодий билан Юлия бир-бирларига шунчалик моски, узукка кўз қўйгандай. Менимча, бир тийинга қиммат бу ўйинчига биз ҳаддан ташқари кўнгилчанлик қилиб юбораёпмиз!

– Кўнгилхушликлар турли феъл-атвордаги одамларни бирлаштиради, – жавобан деди Главк. – Ундан завқланаман...

– Сенга тилёғламалик қилади. Буни қотириб бажаради ҳам! У мақтов сўзларини олтин зарраларидек пуркаб ёғдиради.

– Сал унинг қўли қинғирлигига шама қилар эдинг. Айт-чи, уни ростданам шунақа деб ўйлайсанми?

– Азизим Главк, рим зодағони ўз қадрини йўқотмаслиги керак, бу эса унга арзонга тушмайди. Бир инсофли одамдай яшамоғи учун Клодий учига чиққан каззоблардек муттаҳамлик қилишига тўғри келади.

– Ваҳ-ҳа-ҳа! Энди мен ошиқни “Гардкам!” – деб ташладим. Эҳ, Саллюстий, Ионага уйланиб олсам, ёшлиқдаги бебошликлар учун тавба-тазарру қиламан, худо хоҳласа. Биз яхши ҳаёт кечиришимиз керак, биз Эпикурнинг оғилхонасидан кўра юксакроқ ибодатхоналарда ибодат қилишимиз керак.

– Аттанг! – эътироз билдирди Саллюстий гамгин. – Бизлар нима биламиз?.. Умр қисқа, тобутдан у ёғи зулмат. “Қандингни ур!” деб айтилгандан бошқа ҳикматнинг ўзи йўқ.

– Вакҳга қасамки, гоҳо қандимизни уриб, ҳаётдан барча неъматларни олаётганимзга шубҳа қилиб қоламан!

– Мен нафси тийиқ одамман, – деди Саллюстий, – озига қаноат қиламан. ўлим бўсағасида туриб, шаробга тўйиб оламиз-да, ваҳшийлардек иш тутамиз, аммо борди-ю, шундай қилмасак, тубсизлик жудаям кўрқинчли кўриниб кетарди! Тан оламан, шаробга ружу қўймасимдан олдин мен маҳзунликка мойил эдим, у сенга янги ҳаёт бағишлайди, азизим Главк.

– Ҳа! Аммо ҳар кун эрталаб ҳаёт ортидан ўлим эргашиб чиқади.

– Тўғри, хумробостидан бемаза нарса йўқ. Аммо шундай бўлмаганида, ҳеч ким китоб ўқимай қўйган бўларди. Мен эрталаблари китоб мутолаа қиламан, чунки, худолар ҳаққи, тушгача мен ҳеч нарсага ярамайман.

– Оббо ваҳший-ей!

– Нима десанг деявер! Вакҳга иймон келтирмаганнинг бошига Панфеянинг куни тушсин!

– Эҳ, Саллюстий, шунча камчиликларинг етмагандай, мен билган ичкиликбозлар ичида энг аълосисан! Тўғри, агар ҳаётим хавф остида

қолгудек бўлса, мени қутқариш учун бутун Италияда битта сен қўлингни чўза оласан.

— Агар кечки овқат маҳалида шундай бўлиб қолса, қўлимни чўзмаслигим ҳам мумкин. Йўқ, рости, биз, италияликлар, ўзимизга жуда бино қўйиб юборганмиз.

— Эркинликдан маҳрум одамларнинг бари шунақа, — деди Главк хўрсиниб. — Фақат эркин одам бошқалар учун қурбон бўлишга ярайди.

— Ундай ҳолда, эркинлик — эпикурчи учун гоят оғир масала, — деди Саллюстий. — Мана, етиб ҳам келдик.

Диомеднинг ҳовлиси шу пайтгача Помпеяда вулқонда кўмилган бинолар ичида энг каттаси бўлгани ва боз устига Рим меъморчилигида одат бўлган шаҳардан ташқаридаги уйлар учун махсус режа бўйича қурилгани боис меҳмонларимиз ўтиб келаётган хоналарнинг жойлашувига қисқача таъриф берсак ёмон бўлмасди. Улар биз қария Медон билан танишган жойдаги унча катта бўлмаган вестибулдан ўтиши ва дарҳол меъморчиликда перистил деб аталадиган устунли ҳовлига чиқиши. Зеро, шаҳар уйи ва дала ҳовли ўртасидаги фарқ шундан иборат эдики, мана шу устунли ҳовли саҳни ўрнида шаҳар уйларида атрий жойлашган бўларди. Перистилнинг қоқ ўртасида ҳовузли кичик саҳн мавжуд. Мана шу перистилдан пастга зина тушган бўлиб, у хизматқорларнинг хоналарига олиб борарди; унинг нариги томонидаги энсиз йўлак юқорига олиб чиқарди; ён томонлардан устунли саҳнга, эҳтимол, узоқдан келган меҳмонларга мўлжалланган ихчам хоналар туташган. Кираверишдан чапдаги яна бир эшик уй ҳаммомларига туташ учбурчак пешайвонга очиларди; унинг ортида кийимхона бўлган, у ерда қулларнинг, эҳтимолки хўжайиннинг ҳам байрам либослари осиб турган. ўн етти асрдан сўнг бу қадимги либосларнинг қолдиқлари топилган: титилиб, чириб кетган бу буюмлар, ҳайҳот, уларнинг эҳтиёткор эгалари кийгизганидан ҳам кўпроқ муддат сақланиб қолганди.

Келинг, айвонга қайтайлик ва меҳмонларга эргашиб, бутун иморатга кўз югуртириб чиқишга ҳаракат қилайлик.

Китобхон энг аввал пешайвоннинг гулчамбарларга чулганган устунларни кўз олдига келтирсин; устунларнинг таги — курсилари қизил рангда эди, атрофдаги деворлар эса хилма-хил деворий сувратлардан ялтирар эди; очиб қўйилган пардалар ортида таблин¹ бўлиб, хоҳлаган вақтда девор ичига сурилувчи ойнаванд эшиклар билан ёпиб қўйилган. Таблиннинг ҳар икки томонида ихчам хоналар бўлиб, уларнинг бирида жавоҳиротлар сақланган; бу барча хоналар ҳар икки учи айвонга олиб чиқадиган узун усти ёпиқ тимда жамланар эди; айвонлар ораллигида эса тимнинг ўрта қисмига туташиб, танобий катта хона жойлашган. Ўша куни бу ерда базми жамшид дастурхони тузаб қўйилганди. Бу хоналар гарчи ер баравар бўлса-да, боғдан бир қават юқорида эди. Айвонлар эса боғни қуршаб турган устунларга суянган очиқ тимга айланиб кетарди.

Пастда, боғ билан баравар сатҳда биз юқорида таърифлаган хоналар бор — уларнинг деярли ҳаммаси Юлияга қарашли эди.

Диомед меҳмонларни усти берк тимда кутиб олаётганди. Тожир ўзини адабиёт ихлосманди қилиб кўрсатганидан барча юнонча нарсаларга ўзгача ҳис билан қарамоқда эди. Главкка айниқса алоҳида эътибор берди.

¹ Вақх байрамидаги маст-аластларни сўккани учун Панфеяни маст аёллар тилка-пора қилган экан.

² Т а б л и н — яширин тортма жавон.

— Кўриб турганингдек, дўстим, — деди у қўлини силкиб, — менинг бу ердаги нарсаларимнинг барчасида бир қадар мумтоз руҳ бор, аттика усули деса ҳам бўлади. Биз гурунг қиладиган танобий меҳмонхона юнонларга тақлидан қурилган. Римда бунақа танобийлар йўқ эмиш деб эшитаман, азамат Саллюстий.

— О! — жавоб берди Саллюстий енгил табассум билан. — Сизларнинг Помпеянгизда Юнонистон ва Римдаги барча аъло нарсаларни танлашни ва ўзлаштириб олишни қойил қилишади. Агар сен, Диомед, худди меъморчилик безакларидай таомларни яхши танлаганингда борми!

— Бизнинг Помпеямизда қанақа дидлар, қанақа пуллар борлигини кўрасан, ҳа, кўрасан, азизим Саллюстий, — жавоб берди Диомед.

— Униси ҳам, буниси ҳам мени қувонтиради, — деди Саллюстий. — Ие, ана, Юлия ҳам келиб қолди.

Олдин айтганимдек, афиналиклар ва римликлар ўртасидаги фарқ шундан иборат эдики, дастлабкиларда хотин-қизлар шарм-ҳаё туфайли деярли ҳеч қачон ўйин-кулгиларда иштирок этмайдилар, иккинчиларида эса улар кўпинча базми жамшидларга кўрк бағишлар эдилар, аммо бундай ҳолларда зиёфатлар одатда эрта тугарди.

Соҳибжамол Юлия дур ва заррин иплар билан ороланган улугвор либосда танобийга кириб келди.

У Главк ва Саллюстийнинг саломига алик олар-олмас, Панса хотини билан, Лепид, Клодий ва рим сенатори қарийб барабар кириб келишди; улардан кейин бева Фульвия пайдо бўлди; унинг изидан фақат исми ўхшашу ўзи бегона шоир Фульвий кириб келди; сўнгра ўз “соя”си ҳамроҳлигида геркуланумлик жангчи ва мундайроқ зодагон меҳмонлар ташриф буюришди. Ионадан ҳали дарак йўқ эди.

Қадимгиларда кўзга ташланган ҳар қандай нарсани кўкларга кўтариб мақташ одати бор эди, шу боис уйга кира солиб ўтириб олиш кўполликка кирарди. Худди биздагидек қўл беришиб ёки гоҳида янада дўстонароқ кучоқлашиб кўришишдан иборат салом-алик қилиб ва ҳол-аҳвол сўрашиб олгач, меҳмонлар бронза ҳайкаллар, сувратлар, жавонлардан завқланганча бир неча дақиқа ичида хоналарни томоша қилиб чиқдилар.

— Вакҳнинг ҳайкалини қаранг, қандай гўзал ишланган, — тўлқинланиб деди Рим сенатори.

— Э, шу ҳам гап бўлибдими, бир чақага қиммат-ку! — жавобан деди Диомед

— Сувратларга қойил қолиш керак! — деди Фульвия.

— Бир чақага арзимади, — жавоб берди хўжайин.

— Шамдонлар беқиёс экан! — деди жангчи.

— Чиндан беқиёс! — қувватлади уни “соя”.

— Бир чақага арзимади, арзимади! — такрорлади тожир.

Шу паллада Главк айвонларни улаб турган тимнинг деразаларидан бири олдига кетди ва Юлия унинг ортидан эргашиди.

— Менга айт-чи, Главк, сизларнинг Афинангизда олдинги дўстларни ташлаб қочиш одати борми? — сўради у.

— Э йўқ, соҳибжамол Юлия!

— Барибир ҳам менга Главк айнан шундай иш тутаётгандек туюлади.

— Главк ҳеч қачон дўстларидан қочмайди! — деб жавоб берди юнон, сўнги сўзни алоҳида чертиб.

— Юлия ўзини унинг дўсти деб атай оладими?

— Бундай ажойиб дўст император шаънини кўтарган бўларди.

– Сен саволимга жавоб бермадинг, – деди шайдо Юлия. – Сен неополлик қиз Ионани қаттиқ севар эмишсан, шу гап ростми?

– Гўзаллик севишга муносиб эмасми?

– Ҳа-а, айёр юнон, жавоб беришдан қочаяпсан-а! Қани, айт, Юлия ростданам сенга дўст бўлолмайдими?

– Мен худоларга шукур қиламан ва у менга шундай шараф кўрсатган кунни оқ тошча билан белгилаб қўяман.

– Ўзинг шунақа деяпсан-у, кўзларингда гам, ташвиш, рангинг оқариб кетаяпти, тескари ўгирилиб олаяпсан. Ионага пешвоз чиққани сабринг чидамаяпти.

Шу пайт Иона кириб келди ва Главкнинг ҳақиқатан ҳам хиёл тараддуланиб қолгани рашкчи соҳибжамолнинг нигоҳидан қочиб қутулмади.

– Бир аёлга бўлган муҳаббатим мени бошқаси билан дўстлашишга монe бўлармиди? Шоирларнинг аёллар шаънига қилган маломатларига наҳотки сен бу қадар ишонсанг?

– Билмадим. Нима бўлганда ҳам мен сенинг ҳақлигинга ўзимни ишонтиришга ҳаракат қиламан. Главк, яна бир гап. Сенинг Ионага уйланаётганинг ҳақми?

– Агар худолар менга шу бахтни раво кўрган бўлсалар.

– Унда дўстлигимиздан нишона сифатида қайлигинг учун мендан совға. Ол уни... йўқ дема, ол! Биласан-ку, ирими шунақа, келин билан куёвни табриклаб, дўстлар кичик-кичик совғалар беришади.

– Юлия! Сенинг дўстлигинг нишонини олишга йўқ деёлмайман. Мен Фортунанинг ўзидан яхшилик аломати сифатида совғани қабул қиламан.

– Ундай бўлса, базмдан сўнг меҳмонлар тарқалгач, пастдаги хонамга туш, уни менинг ўз қўлимдан оласан. Қара, тагин эсингдан чиқиб кетмасин! – деди Юлия ва Главкни Ионанинг олдига қўйиб юбориб, Пансанинг хотини қошига борди.

Бева Фульвия ва эдил Пансанинг хотини жиддий баҳс билан машгул эдилар.

– О Фульвия! Ишонтириб айтаманки, сўнгги маълумотларга қараганда гажак сочлар Римда урфдан чиқа бошлаганмиш. Энди Юлияга ўхшаб, баланд турмакда юришаётганмиш ёки менга ўхшаб, дубулга кўринишида. Бу яхши таассурот уйғотса керак деб ўйлайман.

Қачонлардан бери ҳеч ким Ионадек юнонча таранмайдиган бўлиб кетган.

– Э-ҳа, фарқи олдинда-ю, гумбараги орқадами? Ахир бу жуда кулгили-ку! Диана ҳайкалининг ўзи! Барибир Ионага етадигани йўқ, тўғрими?

– Ҳа, эркакларнинг гапи бу. У бир афиналикка турмушга чиқаяпти, унга толе ёр бўлсин. Аммо қиз унга узоқ вафо қилолмаслигини кўнглим сезиб турибди. Бу ёт эллик қизлар бевафороқ бўлишади.

– Э-ҳа, Юлиямисан? – деди Фульвия, тожирнинг қизи уларнинг олдига яқин келганда. – Сен ҳали йўлбарсни кўрмадингми?

– Йўқ.

– Қанақасига? Ахир барча хонимлар уни томоша қилгани кетишди-ку. У шунақанги чиройлики!

– Йўлбарс ва арслон учун битта-яримта жиноятчи топилиб қолар, – жавоб берди Юлия. – Эринг, – деди у Пансанинг хотини томон ўгирилиб, – сал дадилроқ ҳаракат қилса бўларди.

– Афсуски, бизда қонунлар ҳаддан ташқари юмшоқ, – жавоб берди дубулғанусха турмакли хоним. – Жиноятчилар анқонинг уруғи,

гладиаторларимиз ҳам талтайиб кетишган! Энг ботир бестиарийлар¹ ҳам фақат қобон ё ҳўкизга қарши жанг қилишга рози бўлишади, арслон ёки йўлбарсдан гап очишинг ҳамон улар буни ўта жиддий ўйин деб айтишади.

– Уларга аёлларнинг кийимини кийдириб қўйиш керак, – деди Юлия нафрат билан.

– Сизлар севимли шоиримиз Фульвийнинг янги уйини кўрдиларингми? – сўради Пансанинг хотини.

– Йўқ. Нима, чиройли эканми?

– Жуда! Дид билан қурилган. Аммо бир қусури, азизим, унинг уйи беадаб сувратларга тўлиб кетганмиш! У уларни хотинларга кўрсатмас экан. Вуй, баданим жимирлаб кетаяпти.

– Бу шоир халқи ўзи сал галатироқ бўлади, – деди бева. – Аммо у қизиқ одам. Ёзган шеърларини айтмайсизми! Шеъриятимиз, хайриятки, гуркираяпти, эски матоҳларни энди сира ўқиб бўлмай қолди.

– Рост айтасиз, – тасдиқлади дубулға турмакли хоним. – Замонавий шеърят мактаби жуда қудратли.

Шу дам хонимларнинг қошига жангчи келди.

– Мана шундай дилбар чеҳраларни кўрганимда, ҳозир уруш йўқлигига ажабланаман, – деди у.

– Оҳ! Сиз ботирлар жудаям тилёғлама бўласизлар-да! – жавоб берди Фульвия, такаллуфни ўз ҳисобига қабул қилишга шошиб.

– Император ўз қўли билан мени мукофотлаган шу занжир ҳаққи, – деди жангчи, – тинч одамлар одати бўйича қўксига тушириб олиш ўрнига бўйнида ёқадай осилиб турган калта занжирни ўйнаб, – мана шу занжир ҳаққи, сен мен ҳақимда нотўғри ўйлаётирсан! Мен аскарга лозим бўлганчалик тўғри одамман.

– Умуман Помпея хонимларини сен қандай кўрасан, ўзи? – сўради Юлия.

– Венера ҳаққи, улар ажойибдирлар! Барчалари менга хайрихоҳ, бу эса кўзимга уларни икки баравар мафтункор қилиб юборади.

– Бизлар жангчиларни севамиз, – жилмайди Пансанинг хотини.

– Буни биламан. Геркулес ҳаққи, бу шаҳарларда ўта таниқли бўлиш ҳатто ноқулай ҳам. Геркуланумда менга тарновдан бир бора кўз ташлаш учун айримлар атайин томга чиқиб олган. Юртдошларнинг ҳайратга тушиши ёқимли, аммо пировардида шуҳрат у яхши оқибатларга олиб келмайди.

– Сен ҳақсан, Веспий! – деди шоир уларга яқин келаркан. – Мен буни сезиб турибман.

– Сенмисан? – деди танти жангчи ғурурли шоирга ошкора нафрат билан бошдан-оёқ қараб. – Сен қайси легионда хизмат қилгансан?

– Менинг ўлжаларимни форумда кўришинг мумкин, – деди шоир аёлларга маънодор кўз ташлаб. – Мен энг буюк мантуялик² ҳамкорлар орасида эдим.

– Ҳеч қанақа мантуялик саркардани билмайман, – деди жангчи жиддий оҳангда. – қайси кампанияда иштирок этгансан?

– Геликон³ кампаниясида.

– Ҳеч эшитмаган эканман.

– Эҳ, Веспий, у ҳазиллашяпти, – жилмайди Юлия.

¹ Б е с т и а р и й л а р – симтўр ва паншаҳа билан жанг қилувчи гладиаторлар.

² Б у ю к м а н т у я л и к – шоир Вергилий.

³ Г е л и к о н – Юнонистондаги тоғ, афсоналарга кўра, унда Музалар истиқомат қилган.

– Ҳазиллашаяпти эмиш! Марс ҳаққи, мен билан ҳазиллашиш яхши эмас!

– Марснинг ўзи ҳазилкашлар онасини¹ севиб қолган эди-ку, – деди шоир, бироз тўлқинланиб. – Шуни билгинки, Веспий, мен шоир Фульвийман. Жангчиларни ўлмас қилган мен бўламан.

– Бизларни худолар ўз паноҳида асрасин! – пичирлаб деди Саллюстий Юлияга. – Агар Веспийни шоирлар ўлмас қилиб куйласа, келгуси авлодларга қандай мақтанчоқни раво кўрамыз?

Жангчи, афтидан, хижолатда эди. Бироқ шу топда меҳмонларни дастурхонга таклиф қилишди-ю, ҳамма енгил нафас олди.

Помпеяда қандай зиёфатлар берилишини юқорида таърифлаб ўтган эдик ва таомларни муфассал тасвирлаб ва номма-ном санаб, китобхоннинг вақтини олмаймиз.

Маросимларни ўтказишга суяги йўқ Диомед хос қулига меҳмонларни жой-жойига ўтқизишни тайинлади.

Базм дастурхони уч столдан иборат эди: ўртада биттаси ва икки ёқдан унга тўғри бурчак қилиб туташтирилган яна иккитаси. Меҳмонлар столларнинг фақат ташқи томонидан жойлашдилар, ички томонида эса хизматкорлар учун бўш жой қолдирилди. Бир учида мезбон бўлиб Юлия, иккинчи учида – Диомед ўтирди. Ўртадаги столнинг бурчагига, эдил Панса, қарши томонидаги бурчакка – рим сенатори жойлашди; булар жойларнинг тўри ҳисобланарди. Бошқа меҳмонларни шундай ўтқазилдики, ёшлар (эркаклар ва аёллар) ёши катталардан алоҳида бўлди. Бу жуда қулай эди, аммо ўзини ёш деб билганлар осонгина хафа бўлишлари мумкин эди.

Ионани Главк билан ёнма-ён ўтқазилди. ўринларга тошбақа пўстидан ишлов берилган бўлиб, устидан қимматли кашталар тикилган момиқ чойшаб билан қопланганди. Столга ёғоч ўймакорлиги, фил суяги ва қумушдан ишлов берилганди. Шу ерда маъбудлар, ларлар ва муқаддас туздон тасвири бор эди. Ҳар бир бурчакда баланд шамдонлар қўйиб қўйилганди, зеро ҳали кундуз пайти бўлса-да, хонада нимқоронғилик ҳукмрон эди. Бутун танобий бўйлаб хушбўй тутатқили учоёқлар қўйилганди ва устунларнинг уч томонида катта-катта гулдонлар ва турли қумуш безаклар жилваланар эди.

Удумга кўра маъбудлар ҳаққига узлуксиз равишда ҳамду санолар, оила, рўзғор маъбудаси Веста ҳаққига одатда биринчи бўлиб дуолар ўқилди.

Бу маросим ниҳоясига етгач, қуллар ўриндиқлар ва полга гуллар сочқи қилишди ва ҳар бир меҳмон бошига чинор новдаси билан боғланган атиргуллардан тўқилган, тасма ва печак поялари чирмалган ва аметист² билан безатилган гулчамбар кийдирилди – бу ўсимликларнинг ҳар бири шаробнинг маст қилувчи кучини қирқиш воситаси ҳисобланарди; Фақат аёлларнинг гулчамбарлари улар билан безатилмас эди, чунки одамлар кўз ўнгида шароб нўш қилиш хотин-қизлар учун одобсизлик саналарди. Диомед зиёфат шоҳи ёки мутасаддисини сайлашни зарур деб топди – бу эътиборли лавозимга баъзан қуръа ташлаб сайланса, баъзан ҳозиргидек, мезбоннинг ўзи тайинлар эди. Диомед узоқ иккиланди. Кекса

¹ Ҳазилкашлар онаси – маъбуда Афродита (Венера).

² Юнонча “аметистос” сўзи “мастликдан сақловчи” маъносини англатади. Енгил, кайф берадиган, шароб кучини босувчи узум тури шундай аталган.

сенаторнинг жуда боши қотган ва бундай вазифани удалашдан ожиз эди; эдил Панса бунинг учун ғоят мос келарди, аммо даражаси қуйи бўлган одамни афзал билиш сенатор учун ҳақорат ҳисобланарди. Қолган меҳмонларнинг обрў-нуфузини чамалаб туриб, бой отанинг беғам нигоҳи Саллюстийда тўхтади ва бирданига қувноқ эпикурчининг номини тилга олди.

Саллюстий ўзига хос камтарлик билан бу шарафли таклифни қабул этди.

– Мен ҳафсала билан ичувчилар учун мурувватли ҳукмдор бўламан, – деди у. – Бўйсунмаганларга эса Миноснинг ўзидан ҳам кўра қаттиқроқ тураман. Эҳтиёт бўлинглар!

Қуллар ҳар бир меҳмонга хушбўй сувли тоғора келтирдилар ва қўллар чайилиб, базми жамшид бошланди. Стол усти егуликларга тўлиб кетганди.

Ҳали суҳбат умумий тус олмаганидан Иона ва Главк аста шивирлаб гаплашмоқда эдилар, бу эса улар учун жаҳоннинг энг яхши нотиғини тинглагандан кўра ёқимлироқ туюлмоқда эди. Юлия ошиқ-маъшўқлардан ўтли нигоҳини узмай қараб турарди.

Бироқ ўртада ўтирган Клодий қизнинг хафалигини дарҳол пайқади, чунки бу ердан Юлия унга яхши кўриниб турарди ва у бундан фойдаланиб қолишга шошилди. У дастурхон оша қизга одатдаги такаллуфлар билан мурожаат қилди. Клодий асли-насли зодагонлардан бўлиб, ақл-фарсатдан кам эмасди, мутакаббур Юлия эса Главкни бефарқ бўлиб қолиш даражасида қаттиқ севиб улгурмаганди.

Хушёр Саллюстий мудом қулларни синчковлик билан кузатиб борар, косаларни шу қадар тез, пайдар-пай кўтарар эдики, гўё Диомеднинг уйи остида ҳозир ҳам сақланиб қолган улкан қазноқ шаробларини ичиб тугатишга азму қарор қилгандай. Мағрур савдогар танлаган одамидан пушаймон қила бошлади, чунки кўза кетидан кўза очишга тўғри келмоқда эди. Ҳаммалари ҳали гўр бола бўлган соқий қулваччаларга Саллюстийнинг завқ-шавқи маъқул келмоқда эди; (соқийлик қилаётган кичикларининг ёши ўнга ҳам тўлмаган, шаробга сув қўшиб турганлари улардан беш ёш каттароқ эди), базми жамшид шоҳининг саъй-ҳаракатларини қулваччалар жон-жон деб қўллаб-қувватлаётганларини кўриб, Диомед қизариб кетди.

– Кечир мени, сенатор! – деди Саллюстий. – Кўриб турибман, майхўрликка тоқатинг йўқ, аммо қирмизи тасмали либосинг сени май ичишдан сақлай олмайди.

– Маъбудлар ҳаққи, – деди сенатор йўталиб, – ҳозир мен ўт ичидаман. Сен шу қадар шитоб билан кетаяпсанки, Фаэтоннинг ўзи ҳам сенга бас келолмайди. Бўлмади, азизим Саллюстий, сени бўшатишга тўғри келади.

– Ҳеч қанақасига, Веста ҳаққи! Мен фуқароларимнинг барчасига бараварман – ичавер!

Бечора сенатор базм қонунларига бўйсунушга мажбур эди. Ҳайҳот! ҳар бир коса уни Стикс ботқоқлиги томон етакларди¹.

– Ўзингни бос, ўзингни бос, мурувватли шоҳ! – уҳ тортиб дерди Диомед. – Анча кайфимиз ошиб...

– Хиёнат! – деди Саллюстий. – Бу дастурхон устида қабиҳ Брут бўлишига чидолмайман, менинг ҳукмларимга аралашувларини кўтаролмайман!

¹ Яъни, яримботқоқ Стикс дарёси билан қуршалган ўликлар салтанати томон демоқчи.

– Ахир бу ерда аёллар...

– Кўявер, ичкиликбозларни севишсин. Ариадна ахир Вакҳни севиб қолмаганмиди?

Базм давом этарди, тиллар ишга тушиб кетди, меҳмонлар шовқин солар эдилар. Сўнгги таом ҳам алиштирилди – дастурхонда ширинликлар турарди, қуллар қўл чайдиргани мирра ва хушбўй гиёҳлар солинган сув келтира бошладилар. Бир вақт худди эртақлардагидай, бирданига столдан муаттар сув тизиллаб отилиб чиқа бошлади ва дастурхону меҳмонларни ҳўл қилиб юборди; шундан кейин чодир суриб қўйилди ва меҳмонларнинг кўзи олдида шифтнинг нақ тагида дор пайдо бўлди, Помпеяда шухрат қозонган ёш дарвоз раққослардан бири ҳамманинг боши узра ўз санъатини намоеён эта бошлади.

Ҳалиги кўланка телбаларча сакрарди, сал сирпаниб кетса борми, томошабинлардан бири устига қулаб, бошини мажақлаши тайин эди, бироқ зиёфатхўрлар бу томошага қизиқиб қараб туришарди, айниқса, раққос мураккаб сакрашни ижро этиб, ўзига ёққан томошабин устига қуламоқчи бўлар, аммо эпчиллик билан сақланиб қолганида чапак чалиб юборишарди. Хусусан, сенаторни худо бир сақлади, раққос дордан сирғалиб келиб, сўнгги дақиқада унинг қўлидан ушлаб қолди, акс ҳолда ҳамма римликнинг бошига бургут тошбақа деб ўйлаган шоирнинг кунни тушганига ишониб бўлганди. (Бир шоирнинг бошини тошбақа деб чангал солган бургут ҳақидаги масалга ишора). Ниҳоят, раққос тўхтади ва бундай томошаларга ўрганмаган Иона енгил нафас олди.

Ташқарида мусиқа янгради. Шунда раққос янада шиддатлироқ рақс туша бошлади, куй ўзгарди ва раққос сеҳрлангандай қотиб қолди, мусиқа ундаги сеҳрни тарқатишдан ожиз эди. У рақс тушганида ҳеч бир куч тўхтата олмайдиган ғалати касаллиги бор беморга ўхшарди – фақат муайян бир куйгина унинг дардига дармон бўлар эди. Охири машшоқлар ўшандай куйни топишди, шекилли, раққос ҳавода бир чарх урди-да, дордан ерга сакраб тушиб, кўздан яширинди.

Бир санъат ўрнига бошқаси келди: айвонда ўтирган машшоқлар паст, майин бир куйни чала бошлашди ва деворнинг нариги ёғидан элас-элас кўшиқ қулоққа чалинди...

Кўёш уфққа бош қўя бошлаганди, бироқ кун бўйи яйраган меҳмонлар нимқоронғи танобийда буни сезишмади. Ҳали Геркуланумга қайтиши керак бўлган ҳорғин сенатор ва жангчи ўринларидан туришди, бу энди ҳамма тарқаладиган вақт бўлганидан дарак берарди.

– Бир дақиқа шошманглар, дўстларим, – деди Диомед. – Модомики, мени бу қадар тез ташлаб кетмоқчи экансиз, ҳеч бўлмаса бизнинг сўнгги ўйинимизда иштирок этмасангиз бўлмайди.

Хизматкорлардан бирини чақириб, унинг қулогига шивирлаб бир нарса деди. Қул чиқиб кетди-да, тезда кичикроқ коса билан қайтиб келди, унда мумланган, яхшилаб муҳрланган ва кўринишидан бир хил найчалар бор эди.

Ҳар бир меҳмон энг кичик қумуш танга тўлаб, найчадан сотиб олиши керак эди; бу лотореянинг энг қизиқ жойи (уни жорий қилган император Августнинг севимли эрмаги), найчаларда кўрсатилган турли қийматдаги, гоҳо эса мутлақо ноқулай ютуқлардан иборат эди. Масалан, қошини чимириб олган шоир ўз шеърини ютиб олди (биронта ҳам доришунос ҳали ўз ҳапдорисини бу қадар ижирғаниш билан ютмаган бўлса керак); жангчига аёллар учун тўғноғичлар

солинган қутича чиқди, бу Геракл ва чарх¹ борасидаги кулгили воқеани эсга солди; Бева Фулвия каттакон майкоса ютиб олди; Юлия – эркаклар либосини, Лепид эса тўқув асбоблари солинган қутичани ютди. Уйинчи Клодийга энг қулай ютуқ насиб этди, четлари ўйиб, нишон туширилган ошиқларни унинг олдига кўтариб келишганида, у аламдан қизариб кетди. Бехосият аломат деб баҳоланган бир воқеа умумий хушчақчақликни бир оз хиралаштириб қўйди: Главкка энг қимматбаҳо ютуқ чиққанди – Фортунанинг юнон санъаткори ишлаган мраммар ҳайкалча, бироқ унга ҳайкалчани узата туриб, кул уни тушириб юборди ва ҳайкалчаси чил-чил бўлди.

Ҳамма чўчиб тушди ва маъбудлардан паноҳ тилаб, беихтиёр қичқириб юборди.

Гарчи бидъатчиликда бошқалардан қолишмаса-да, фақат биргина Главк пинагани ҳам бузмади.

– Азизим Иона, – меҳрибонлик билан мраммардай оқариб кетган неаполлик қизнинг қулоғига шивирлади, – мен буни хосиятли аломат деб биламан. Бу шуни англатадики, сени менга бериб, Фортуна бошқа ҳеч нима бера олмайди, мени сен билан сарафроз қилиб, у ўз сиймосини синдириб ташлади.

Бу воқеанинг тўпланганларда пайдо қилган шубҳаларни тарқатиш учун Саллюстий ўз косасини гуллар билан безаб, мезбоннинг соғлиғи учун кўтарди. Кейин император учун коса кўтарилди ва ниҳоят, барчага ширин уйқу юбориши учун Меркурий шарафига хайрлашув косаси кўтарилди, шундан сўнг Саллюстий меҳмонларга жавоб берди.

Помпеяда арава ва тахтиравонлардан кам фойдаланар эдилар, чунки шаҳар ихчам бўлиб, кўчалари тор-тор эди. Қарийб барча меҳмонлар базмхонага кираверишда ечиб қўйган кафшларини кийиб ва ридоларига ўраниб, ўз куллари ҳамроҳлигида уйга яёв равона бўлишди.

Бу орада Ионанинг кетганини кўриб, Главк пастга олиб тушадиган зина томон юрди ва чўри уни Юлия кутиб турган хонага кузатиб борди.

– Главк! – деди у, ерга қараганча. – Кўрдим, сен Ионани ростданам севар экансан. У дарҳақиқат гўзал экан.

– Юлиянинг мафтункорлиғи шунчаликки, у керак пайтида мислсиз даражада бағрикенг бўла олади, – жавоб берди юнон. – Ҳа, мен Ионани севаман. Барча ошиқларнинг ичида битта мана шундай самимий йигит топилганини чин дилдан истаб қоламан.

– Ўзим ҳам маъбудлардан шуни тилайман. қара, Главк, мана бу дурларни сенинг қайлиғингга совға қиламан. Юнона унга тани-сиҳатлик берсин, узоқ йиллар буни тақиб юрсин. – Шу сўзларни айтиб, Юлия йигитга анча йирик-йирик ва қимматбаҳо дур шодалари солинган қутичани узатди.

Помпеяда тўй олдидан мана шундай совғалар қилиш одат тусига киргани ва Главк маржонни ҳеч бир иккиланишсиз қабул қила оларди, ҳолбуки, ўз ҳолича мустақил ва мағрур афиналик Юлиянинг ҳимматини бундан уч баравар қиммат совға билан қайтаришга жазм этиб қўйганди. У ташаккур билдира бошлаган эди, Юлия уни тўхтатди ва чоғроқ косага шароб қўйди.

– Сен отам билан қўп ичдинг, – деди қиз жилмайиб. – Мен билан ҳам биргина коса ичсанг-чи. Қайлиғингга соғлиқ ва бахт тилайман!

¹ Афсонага кўра, Геракл уч йил ҳинд маликаси Ўмпҳалага хизмат қилиши керак эди ва малика унга чўқмори ва арслон терисини бир четга қўйиб қўйишни ва чўрилар билан бирга юнг калава йигиришни буюрган.

Юлия коса четига лабларини сал теккизиб қўйди-да, уни Главкка берди. Таомилга биноан Главк уни тагигача сипқориши керак эди ва шундай қилди ҳам. Нидия уни алдаганидан тамоман беҳабар Юлия ёниқ кўзлари билан йигитга қараб турарди. Гарчи жодугар дамлама бирданига таъсир қилмаслиги мумкин деган бўлса-да, у бир лаҳзанинг ўзида тантана қилишига умидвор эди ва Главкнинг косани аста қўйиб қўйганини ва у билан худди олдингидай бир текисда, аммо жиддий оҳангда гаплашишда давом этганини кўриб, тарвузи қўлтиғидан тушди. Гарчи у афиналикни одоб меъёри талаб этганча муддат ушлаб турса-да, унинг ўзини тутишида ҳеч қандай ўзгариш сезилмади.

“Аммо эртага, — ўйлади у, ҳафсаласи пир бўлганини билдирмасликка тиришиб, — Главк балога гирифтор бўлади”.

Дарҳақиқат — Главк балога гирифтор бўлди!

IV БОБ

Иситма-совутма дамламаси. Унинг таъсири

Уйга келиб, Главк боғда Нидия юрганини кўрди. Кўр қиз унинг эрта қайтишига умид қилиб келганди. Қўрқув, ташвиш ва интизорликдан эзилиб, у имкон бўлди дегунча иситма-совутма дамламани унга ичиришга аҳд қилди, шу билан бирга бундай ҳол рўй бермаслигига умид қилаётганди.

Аъзойи баданини ўт олиб, юраги дук-дук урганча, у кеч тушгунча Главкнинг йўлини пойлади. Главк дастлабки юлдузлар ёна бошлаб, осмон шафақ либосига бурканганда устунлар олдидан ўтиб келди.

— Мени қутаяпсанми, чирогим?

— Йўқ, гулларга сув бериб бўлиб, дам олиб ўтиргандим.

— Бугун кун иссиқ бўлди, — деди Главк, устунлар олдидаги скамейкага ўтираркан.

— Жуда.

— Давни чақир. Мен шаробни кўп ичиб юбордим, қизиб кетаяпман, бирон муздек нарса олиб келсин.

Нидияга қидирган имконияти оёғи остидан чиққандек бўлди: йигитнинг ўзи, ўз ихтиёри билан унга кўнглидаги ниятни амалга оширишга имкон бермоқда.

— Мен ўзим сенга Иона севадиган ёзги ичимлик қилиб бераман, — деди у. — Қор билан совутилган енгил шаробли бол.

— Раҳмат! — деди йигит. — Башартики, Иона уни севар экан, шунинг ўзи етарли; ҳатто заҳар ҳам мен учун табаррук бўлур.

Нидия бир хўмрайиб, яна жилмайди. У кетди ва кўп ўтмай ичимликни келтирди. Главк ундан косани олди. Бир соатгагина кўзининг очилиши ва умидлари не тариқа рўёбга чиқаётганини кўриш, тасаввурисида муҳаббатнинг илк жилваларини илғаш бахти учун Нидия неларни нисор этмоққа тайёр эмасди? Бу муҳаббат, форсларда бўлганидек, қуёш чиқишига сиғинишдан ҳам кўра тантанаворроқдир. Қизгинанинг ишонувчан кўнглини бу қуёш унинг мунгли туни орасидан чарақлатиб юбориши мумкин эди! Ушбу лаҳзада кўр қизнинг фикр ва туйғулари мутакаббир соҳибжамолнинг фикр ва туйғуларидан осмон билан ерча фарқ қиларди! Юлиянинг ич-этини нечоғли арзимас ва қуруқ эҳтирослар кемирмоқда! У бор овози билан севги деб аталган ўша туйғу қанақанги тубан алангадан, қанақанги майда қасоскорликдан, қанақанги манфур тантананага чанқоқликдан иборат экан-а?! Бироқ фессалиялик қизнинг ёввойи қалбида фақат

соф, ҳамма нарсада голиб, ўзгармас иштиёқ — зиддиятли, аёлларга хос бўлмаган телба ва барибир тубан майл-истаклар аралашмаган меҳр-иштиёққина бор эди. Севги унинг учун ҳаётдан азизроқ эди — севиб, севилиш имкониятини у бой бера олармиди!

Қиз деворга суянди ва ҳалигина қон томиб турган юзи энди қордай оқариб кетди; қўлларини жон-жаҳди билан қисган, лабларини хиёл очган, кўзларини ерга тиккан кўйи у Главкнинг оғзидан не сўз чиқаркин, дея кутар эди.

Главк косани оғзига олиб борди ва чоракчасини ичиб ҳам бўлган эдики, бирдан кўзи Нидияга тушди ва ундаги ўзгаришни кўриб, ҳайратдан қотиб қолди, қизнинг чеҳрасида уқубатли, аммо унга нотаниш бўлган бир ифода акс этиб турарди. У ичишдан тўхтади-ю, аммо косани ҳамон оғзи олдида тутиб, сўради:

— Нидия, Нидия, сенга нима бўлди? Бетобмисан? Эҳ, сен айтмасанг ҳам юзинг ўзи шундоқ айтиб турибди-ку. Қаеринг оғрияпти, қароғим?

У косани кўйиб, ўрнидан турди ва қизга яқинроқ борди, бироқ бирдан юраги қаттиқ санчди, боши айланиб, кўзи тинди. Оёғи остидаги ер сирғалиб кетди-да, бамисоли ҳавода муаллақ осилиб қолди, кучли самовий севинч юрагини тўлдирди, ерда юрай деса, пардай энгиллашиб, учишни истар эди, ҳатто унда қанотлар ўсиб чиққандай ҳис этди. Беихтиёр равишда у ёввойиларча қаҳ-қаҳ уриб кула бошлади. У чапак чалди, сакради — у гўё жазавага тушган пифияга¹ ўхшарди, кейин эса ундаги ҳаяжон қандай пайдо бўлса, ўшандай тўсатдан ғойиб бўлди, аммо беиз йўқолмади. Главк энди томирларида қон кўпириб қайнаётганини ҳис этди; у тошиб бораётганга, ўйноқлаётганга, дарёдай тўлқин ураётганга, соҳиллардан ошиб-тошиб, баҳри муҳитга шошилаётганга ўхшарди. Унинг қулоқлари қаттиқ шанғиллади, қон миясига қўйилиб келаётгандай, унинг газабнок тазйиқига бардош бера олмаётгандай ҳис этди, кейин эса унинг кўзларини зулмат қоплади ва шу зулмат орасидан у ярқироқ деворларни кўрди, уларга чизилган одам сувратлари худди арвоҳлардай ҳаракат қилар, сирпанар эди. Аммо янада ҳайратланарлиси шунда эдики, у ўзини бемордек ҳис этмаётган, унинг устидан босиб тушган жиннилик юки тагида қолиб кетмаётган эди. Унинг ҳислари янгилангандек бўлди, улар тетикланиб, тозаланди, гўё вужудига янги ёшлик қўйилиб киргандек бўлди. У ўзининг телбалик чоҳига кулаб тушаётганига заррача шубҳа қилмаётганди!

Нидия унинг саволига жавоб бермади, йигитнинг ваҳшиёна ва даҳшатли қаҳқаҳаси уни эҳтиросли интизорликдан уйғотганда, қизнинг нафаси ичига тушиб, тили калимага келмай қолганди. У йигитнинг шиддатли ҳаракатларини, чайқала-чайқала қадам босишларини кўролмас, аммо у Главкнинг узук-юлуқ, пойинтар-сойинтар, телбанамо сўзларини эшитиб турарди. Даҳшат ичида у ўзини йигитга одди, қўлларини ҳавода ўйнатиб, унинг тиззаларига тегиб кетди, кейин эса ерга йиқилиб, тиззаларни кучоқлаб олди, ҳаяжон ва кўрқувдан йиглаб юборди.

— Оҳ, бир нима десанг-чи менга! Айт! Мени ёмон кўриб қолмадингми? Гапирсанг-чи.

— Табаррук маъбуда ҳаққи. Қибрис ери нақадар гўзал! О! Томирларим қон ўрнига шароб билан тўлаётир! қон қандай вақирлаб

¹ П и ф и я — Дельфадаги Аполлон Пифий эҳроми қоҳинаси. Эҳромнинг қоқ ўрта-сида олтин учоёқ турарди. Пифия унинг устига чиқарди-да, ер остидан кўтарилаётган заҳарли ҳовурдан маст бўлиб, алмойи-алжойи гапларни айтиб қичқира бошларди, бошқа қоҳинлар шу сўзларни худодан келган ваҳийлар деб билар эдилар.

қайнаётганини кўрсатиш учун энди улар томирларни ҳов анови фавнларга ёриб беришди. Бери кел, кекса, қувноқ жин! Сен такага миниб олибсанми? Унинг юнги узун, ипақдай майинлигини қара! У барча парфия отлари баҳосича туради. Аммо мен сенга айтсам, сенинг шаробинг биз бандалар учун гоят ўткирлик қилади. Эҳ, қандай маза! Шохлар қилт этмайди. Ўрмоннинг ям-яшил тўлқинларини Зефир асир олиб, устидан кўмиб юбормиш! Фивир этган шабада йўқ, япроқлар қилт этмайди, мен эса туш кўраяпман, мен ухлаяпман, қанотларимни наридан-бери йиғиб олганман; пастга қараяпман-да, тинч тушки қуёшда мовий оқим учқунлаётганини кўраяпман. Фаввора, фаввора отилаяпти! Эҳ, нур булоғи, гарчи кумушранг қўлларинг билан унга интилсанг-да, Юнонистон қуёшини тўсиб қололмайсан. Буталар орасига яшириниб олган одам ким? Ойдин ёғдусидай у сирғалиб кетаяпти... Унинг бошида эман япроқларидан қилинган чамбар бор, қўлида тўнқарилган гулдон, ундан майда қирмизи чиганоклар тўкилаётир ва чарақлаб, сув қуйилаётир. Оҳ, мана бу чехрага бир боқ! Бандасининг кўзи ҳали бунақасини кўрмаган. Қара! Биз ёлғизмиз. Улкан ўрмонда фақат мен ва у. Унинг лабларида табассум йўқ – у жиддий ва гамгин яқинлашиб келмоқда. Ҳа! Югур, бу нимфа! Бу ёввойи орзодалардан¹ бири! Унга кўзи тушган одам ақлдан озади! Чоп! Вой-дод, у ҳозир менга қарайди!

– Главк! ҳой Главк! Сен мени танияпсанми? Бас қил бунақа қичқаришни, бўлмаса сўзларингни эшитиб, ўлиб қоламан!

Шўрлик афиналикнинг алангали ва маъюс миясида янги ўзгаришлар содир бўлди. У қўлларини Нидиянинг майин сочларига қўйди; силади, унга қайғули тикилди, кейин эса чил-чил бўлган фикр занжирида бир қанча ҳалқалар бутун қолгани боис қизнинг юзи унга Ионани эслатди ва бундан ундаги жунун яна-да даҳшатлироқ тус олди, бу жунунга яна эҳтирос ҳам кўшилди ва у қичқариб деди:

– Венера, Диана, Юнона ҳаққи, гарчи ҳозир юртдошим Геракл каби (ҳа, нодон Рим, барча буюклар Юнонистондан чиққан, агар биз бўлмаганимизда, сенда “худо” бўлмас эди!) бутун ер куррасини елкамда кўтарсам-да, мен уни Ионанинг биргина табассуми учун йўқликка улоқтиргум. О гўзалим, севгилим, – деди у оҳиста ва шикоятмуз, – сен мени севасан! Сен менга тошбағирлик қилаяпсан! Мисрлик менга туҳмат қилди ва мен деразанг тагида қанақанги даҳшатли соатларни кечирганимни билмайсан, менинг қуёшим қачон чиқаркин, дея тонггача юриб чиққанимни билмайсан, ҳа, сен мени севмайсан, сен мени ташлаб кетдинг! Ҳеч бўлмаса энди ташлаб кетмасанг-чи! Билиб турибман, умрим поёнига етай деб қолган. Ажалим етмасидан олдин сен билан завқ сурмоғимга изн бер. Мен оталарингнинг нури ериданман, Филадельфияда бепармон кезганман, Илессоҳилидаги зайтунзорларда атиргул ва гиацинтлардан даста-даста терганман. Сен мени ташлаб кетолмайсан, чунки бизнинг оталаримиз оға-ини бўлишган. Айтишларича, ўлим ўлкаси гўзал, бегалва эмиш, аммо мен сени ўзим билан олиб кетаман... О! Қора кўланка, нима учун мен ва севгилим ўртаимизда туриб олдинг? Манглайингда ажал муҳри бор, лабларингда жон олгувчи табассум ўйнайди. Сенинг исминг Орк, аммо ер юзида сени Арбак деб аташади. Кўрдингми, мен сени биламан! Йўқол, қора кўланка, сенинг афсунларинг ожиз!

¹ Орзодалар – ўрмон парилари.

– Главк! Главк! – шивирлади Нидия, қўлларини ёйиб ва гамдан, аламдан, қайгудан ерга йиқилиб.

– Ким чақирди мени? – сўради йигит баланд овозда. – Иона! Бу ўша! Уни ўғирлаб кетишди, уни қутқариш керак. Қаерда менинг пўлат қаламим? Ҳа, мана у! Мен ёрдамга шошаяпман, Иона! ҳозир, ҳозир!

Шу сўзларни айтиб, афиналик бир сакраб пешайвондан ошиб ўтди, уйдан ўқдай учиб чиқиб, алпон-талпон қадам ташлаган ва баланд овозда ўзича нималарнидир гудранган кўйи юлдузлар ёриштирган кўчалардан чопиб кетди. Даҳшатли дамлама унинг қонини қайнатмоқда эди – аввал ичилган шаробдан унинг таъсири, афтидан, бадтар кучайганди. Тунги саёқларга ўрганиб қолган шаҳарликлар кулиб, бир-бирига кўз қисиб қўйиб унга йўл берар эдилар; улар, ўз-ўзидан равшанки, уни Вакх мажнуни деб ўйлар ва шунинг учун ҳам уни Помпеяда ҳамма ҳурмат қилади дер эдилашар; аммо унинг чеҳрасига зеҳн солиб қараганлар англаб бўлмас даҳшатдан сесканиб тушар, лабларидаги табассум бирданига ўчар эди. Беҳуш бир ҳолда Ионанинг уйи томон кетиб борар экан, у гавжум кўчалардан чопиб ўтди, деярли ҳувиллаб ётган маҳаллани ортда қолдирди-да, Кибеланинг кимсасиз дарахтзори ичида пайдо бўлди – Апекид бир кун олдин Олинф билан худди шу ерда гаплашган эди.

V БОБ

Турли-туман ишгирикчи шахслар учрашадилар.

Бир-бирига терс оққан дарёлар кўшилиб, битта бўлиб кетади

Юлия унинг манфур рақибига дамламани бердими ё йўқми ва бундан нима чиқди – шунини билишга сабри чидамай Арбак унинг олдига кечкурун боришга ва кўнглини таскин топдиришга аҳд қилди. Олдин айтиб ўтганимиздек, ўша пайтдаги эркаклар кўпинча ёнларида қоғоз найчалар ва қаламтарош олиб юрардилар, уйга келганларида эса уларни камар билан бирга ечиб қўяр эдилар. Аслида ёзув қуроллари кўриниши остида римликлар ўзлари билан ўткир ва даҳшатли қуролни олиб юрар эдилар. Шундай қаламтарош билан Кассий Сенатда Цезарни ўлдирган эди. Камарини тақиб ва ридосини кийиб, Арбак узун таёққа таянганича уйдан чиқди, чунки у ҳали ҳам оёқда базўр турар эди, ҳолбуки умид ва қасд олишга ташналик ундаги хос табиблик санъати билан биргаликда ўзининг табиий кучларини тиклашда унга ёрдам берганди ва у Диомеднинг данғиллама ҳовлиси томон йўл олди.

Италиянинг ойдин кечалари нақадар гўзал! Бу ерда куннинг тунга айланиши жуда осон, оқшомни эса пайқамай ҳам қоласан. Бирпасгина осмонни чўғдай шафақ ялаб ўтади, денгиз узра қизғиш мавжлар сирпанади, соя ва нурлар олишуви бошланади, қарабсизки, ой чиқади ва ер узра тун ҳукмронлик қилади.

Ёрқин, аммо майин ой нури Кибелага бағишланган қадимий дарахтзорни ёритиб турарди. Бу ерда азал-азалдан ўсиб ётган баҳайбат дарахтлар ерга узун-узун соялар ташлаган, уларнинг шохлари орасидан сокин кўк гумбазида қалин сочилган юлдузлар кўринар эди. Қоп-қоронғи дарахтзор орасидаги мўъжазгина ибодатхона қандайдир ваҳимали тантанаворликка тўла эди, у бу жойнинг муқаддаслигини эслатиб турарди.

Дарахтлар панасида турган Кален ўрмонзордан тез юриб ўтди-да, ибодатхонага етиб борди ва унинг орқасидаги қалин шохларни аста икки томонга суриб, яхшилаб яшириниб олди, олдинда – ибодатхона,

орқада — дарахтлар, биронта ҳам ўтган-кетганнинг кўзи тушиши амри маҳол. Яна ҳаммасёқ жимжит бўлиб қолди; фақат узоқлардан зиёфатдагиларнинг қаҳқаҳалари ёки мусиқа қулоққа чалинади, худди ҳозиргидек, италияликлар ёз тунларида узоқ сайр қилар, жазирама кундан кейин кечки салқин ва ойдиндан хузурланар эдилар.

Дарахтзор ястанган тепаликдан, дарахтлар орасидан узоқларгача сатҳини мавжлар қоплаган қирмизи рангга бўялгансимон улкан денгиз, Стабийнинг оқ уйчалари ва рангин жануб осмонида хира акс этиб турган Лактария тизмаси кўзга ташланарди. Бир вақт дарахтзорнинг тўрида Диомеднинг уйи томон шошаётган Арбак пайдо бўлди, ўша аснода йўлда Олинф билан учрашувга кетаётган Апекид унга дуч келди.

— Э, сенмидинг, Апекид? — деди Арбак, дарров таниб. — Охирги марта биз душманлар бўлиб ажрашган эдик. Ўшандан бери сен билан бир кўришмоқчи бўлиб юргандим, чунки ҳалигача мен сени ўзимнинг шогирдим ва дўстим деб биламан.

Мисрликнинг овозини эшитиб, Апекид чўчиб тушди, таққа тўхтади ва Арбакка қаради; алданган ишонч туйғуси ўрнида нафрат тугён урди.

— Аблаҳ, ёлғончи! — деди у ниҳоят. — Демак, ўлим чангалидан қутулиб чиқибсан-да! Аммо мени ўзингнинг жирканч тўрингга илинтираман деб овора бўлма. Ретиарий¹, менда сенга қарши қурол бор!

— Секин! — деди Арбак шивирлаб ва титроқ лабларию қорача юзида пайдо бўлган қизилликкина қоҳиннинг сўзлари фиръавнларнинг нозли бу манман зурёди иззат-нафсига қаттиқ текканидан дарак бериб турарди. — Секин дедим сенга! Овозимизни эшитиб қолишлари мумкин, борди-ю, мендан бошқа кимдир сўзларингни эшитиб турган бўлса...

— Мени кўрқитмоқчи бўлаяпсанми? Хўш, сўзларингни бутун шаҳар эшитганда-чи?

— Унда ажодларим руҳлари сени аяб ўтирмайдилар. Мен рашкдан жинни бўлаёзганман ва бунинг учун қаттиқ тўлов тўладим. Мени кечир! ҳеч қачон ҳеч бир бандадан кечирим сўрамаган мен ўз гуруримдан воз кечаман. Шугина эмас: сени хафа қилган гуноҳимни ювиш учун, синглингга уйланишга тайёрман. Уйлагин-а, бу енгилтак юнон менинг олдимда ким бўлибди? Битмас-туганмас давлатим бор, ажодларим шу қадар қадимийки, улар олдида сизларнинг барча юнонча ва римча исмларингиз кечагига ўхшаб қолади, билимим эса — бу ёғи энди ўзингга маълум. Менга синглингни бер, бир дақиқалик хатойимни ўзимнинг бутун умрим бўйи ювиб ўтаман.

— Мисрлик, мен рози бўлганим билан барибир синглим сени яхши кўриб қолмайди. Албатта, мен ўзи гуноҳқорман, мени алдов қуроли қилганинг учун сени кечирарман, аммо сендай бир муртад каззобнинг мени ифлос ишларингга атайлаб шерик қилганинг учун минбаъд кечирмагайман. Типирчила! Сен ва сенинг сохта санамларинг фош бўладиган соат яқин. Қабиҳ ҳаётинг ёруққа олиб чиқилади, шунда ясама кароматларингдан ҳамма хабар топажак. Исида эҳромидан ҳазар қилажак. Арбак исмини нафрат билан тилга олажак. Типирчила!

Мисрликнинг юзидаги қизиллик ўликдек оппоқ тусга алмашди. У ёқ-бу ёққа кўз солиб, яқин атрофда ҳеч ким йўқлигига ишонч ҳосил

¹ Р е т и а р и й — паншаха ва симтўр билан қуролланган гладиатор. Бу ерда Арбакнинг маккорлигига ишора.

қилди, сўнг Апекидга тим-қора кўзларини шунақанги газаб ва дўқ билан қададики, худога хизмат қилиш истагида ёнмаган одам бу кўрқинчли башарадан даҳшатга тушган бўларди. Аммо ёш дин вакили пинагини бузмади ва у ҳам мағрурона ўқрайиб қараб тураверди.

– Апекид, – деди мисрлик титроқ ва синиқ овозда, – кўзингни оч! Нималарни ўйлаб юрибсан? Ногаҳоний газаб таъсиридан, ўйламасдан гапираяпсанми ё кўнглингда тайёр режа борми? Ўйлаб кўр, жавоб беришга шошилма.

– Мен энди ҳақиқий худо илҳоми билан гапираётирман, – дангал жавоб берди насроний, – ва биламан, унинг иродаси ила бандалик жасорати сенинг хоинлигинг ва шайтоний ибодатинг кунларини ҳисоб-китоб қилиб қўйган! Қуёш бир бора чиқишга улгурмаёқ ўзинг ҳаммасини билиб оласан. Типирчила, ёвуз жодугар, энди эса, хайр.

Арбакка ажодларидан мерос қолган, аммо одатда хиёнаткорона хушмуомалалик билан файласуфона вазминлик остида яширингандай бўлган барча шиддаткор ва қора эҳтирослар ташқарига отилиб чиқди. Фикрлар миясида чарх ура бошлади; унинг рўпарасида Главкнинг иттифоқдоши, ҳатто унинг Иона билан қонуний никоҳи учун ўтиб бўлмас гов ўрнатган, гарчи ишонмаса-да, у хизмат қилган қадамжони булғайман деб дўқ урган, барча режаларини чиппакка чиқарган, унинг номига иснод келтирган, алдовлари ва иллатларининг қайсар ва қўлга тушмас фош этувчиси турарди. Унинг севгиси, шон-шухрати, боз устига – ҳаётининг ўзи хатар остида қолганди; афтидан, унга қарши тўқилган фитнадан қай биринингдир амалга ошадиган кун ва соати тайин этилган ҳам эди. Апекид насронийликка кирганини энди у билиб олди! Бу диннинг янги маслакдошларига эга бўлган бетийиқ руҳ унга маълум бўлганди. Мана унинг душмани қанақа экан! Мисрлик наштаарига ёпишди.

Апекид унинг олдида ҳимоясиз эди. Улар ибодатхона ёнида турар эдилар. Арбак яна у ёқ-бу ёққа назар солди: атрофда жон асари сезилмасди, сукунат ва кимсасизлик уни ҳаракат қилишга ундарди.

– Ҳе, ўл, тентак! – гудранди у. – Қоч йўлимдан!

Апекид кетмоқ учун ўтирилган ҳам эдики, Арбак наштаарини кўтарди ва қўлини унинг чап елкаси устидан узатиб, ўткир қуролни Апектднинг кўкрагига икки бор санчди.

Юрагидан яраланган Апекид индамай, оҳ ҳам тортмай муқаддас ибодатхона ёнига йиқилди.

Бир лаҳза Арбак унга қабиҳларча севинч билан қаради. Аммо шу ондаёқ бошига қандай хатар сотиб олганини чуқур англади. У қуролини майсага ва қурбонининг кийимига обдон артди, сўнг ридосига маҳкам ўраниб олди-да, энди кетмоқчи бўлган ҳам эдики, кўзи ғалати чайқалганча йўлдан кетиб бораётган бир одамга тушди. Ойнинг майин ёғдуси унинг мрамардай оппоқ юзини ёритди. Мисрлик Главкни таниди. Бахти қаро телба юнон мадҳиялар ва муқаддас қасидалар парчаларидан иборат қандайдир узук-юлуқ ва ёввойи кўшиқни хиргойи қиларди.

“Э-ҳа! – ўйлади мисрлик, гап нимадалигини дарҳол англаб. – Демак, жаҳаннам дамламаси таъсир қилибди ва ҳар иккала ганимимни баравар гумдон қилмоғим учун тақдир сени бу ёққа юборибди!”

Бу фикр унинг миясида пайдо бўлиб улгурмасидан у жудаям тез ибодатхона ортига яширинди ва унинг ичидан қараб турган шер янглиғ у ўзининг иккинчи қурбонини кузата бошлади. У афиналикнинг жозибадор, бежо ва бесаранжом чақнаётган кўзларини, худди Лаокоп ҳайкалидагидек қаттиқ бужмайган, оппоқ юзини ва қонсиз лабларини кўрди. Қанчалик маҳзун туйғуларга кўмилган бўлмасин, бироқ у кўкрагидан майсага қип-қизил қон аста оқиб тушаётган Апекиднинг

жасадига яқин келганда, бу мудҳиш манзара уни тўхташга мажбур этиши турган гап эди. У бироз тўхтаб турди, фикрини бир жойга йиғмоқчидай, қўлини манглайига олиб борди ва деди:

– Бу қанақаси? Одам деган ҳам шунақа қаттиқ ухлайдими, Эндимион? Ой қулоғинга нималарни шивирлади? Сенга ҳасади келаяпти, энди уйғон.

Шундай дея, жасадни кўтармоқчи бўлиб эгилди.

Ўз заифлигини унутиб, мисрлик яшириниб турган жойидан сакраб чиқди, кучли зарб билан Главкнинг оёғига шундай урдик, у насронийнинг устига қулаб тушди, мисрлик овози борича қичқиришга тушди.

– Ҳой одамлар! Ёрдам беринглар! Бу ёққа, бу ёққа! Қотиллик, муқаддас ибодатхона олдида қотиллик! Ёрдам беринг, қотилни ушланг!

Шундай дея, у Главкнинг кўкрагидан босди. Аммо у бундай қилмаса ҳам бўлаверарди: дамлама таъсири остида йиқилиб, гангиганидан юнон қимирламай ётар ва аҳён-аҳёндагина бир нарсалар деб алаҳсирарди.

Арбак ёрдамга чақириб ҳамон қичқирарди ва аҳтимолки, қандайдир тазарру, қандайдир виждон азоби унинг кўнглида пинҳоний эди, — зеро, ўз жиноятларига қарамасдан у ҳали барча инсоний туйғуларини йўқотиб улгурмаганди; Главкнинг чорасизлиги, унинг бетайин гулдурашлари, унинг шикаста зехни мисрликка Апекиднинг ўлимидан ҳам кўпроқ таъсир қилди ва у овозини хиёл чиқариб деди:

– Шўрлик вужуд! Шўрлик фаросат! Бу йигитчанинг қалби ҳозир қаерда бўлса? Мен сенга раҳм қилган бўлар эдим, рақибим, собиқ рақибим, аммо менинг тақдирим очилмоғи учун, ўзимни қутқариш учун сени қурбон қилмоғим керак.

Виждон овозини бўғиш учун у янада қаттиқроқ қичқира бошлади, Главкнинг камаридан ханжарни олди-да, уни ўлганнинг қонига бўяди ва ерга ташлади.

Шунда ҳансираб-ҳаллослаганча бир нечта одам чопиб келди ва уларни қуршаб олди. Баъзилари машъал кўтариб олган эди, аслида бундай ойдин кечада машъаланинг зарурати ҳам йўқ эди; дарахтларнинг қоп-қора қўланкасида машъаллар қондай қизил аланга бериб ёнарди!

– Мурдани кўтаринглар, — деди мисрлик, — қотилга, айниқса қаттиқроқ кўз-қулоқ бўлинглар.

Одамлар жасадни кўтаришди ва унинг ўзлари жонларидан яхши кўрадиган Исиданинг қоҳини эканини таниб, юракларида аллақандай тақво ва табаррук газаб жўш уриб кетди. Бироқ қотил — йигитларнинг гули ва барчага суюмли афиналик эканини кўрганларида улар, турган гапки, янада кўпроқ таажжубга тушишди.

– Главк! — бир овоздан қичқиришди улар. — Бу қандай қилиқ?

– Бу ишни мисрликнинг ўзи қилганига гумоним бор, — деб шивирлади кимдир ёнидагига.

Шу топ кўпайиб бораётган халойиқ орасидан бир центурион¹ ҳокимона ситилиб чиқиб келди.

– Хўш! Қон тўкилган! Қотил ким?

Томошабинлар Главкни кўрсатишди.

– Уми? Марс ҳаққи, у кўпроқ жабрдийдага ўхшайди. Унинг айбловчиси ким?

¹ Центурион — қадимги Римда юз аскарлик қўшин бошлиғи, юзбоши.

– Мен, – деди Арбак гердаиб олдинга чиқаркан; унинг кийимларидаги қимматбаҳо безаклар центурионнинг кўз олдида чақнаб, бу серфазилат жангчини гувоҳнинг бақувватлигига дарровгина ишонтириб қўя қолди.

– Мени кечир... Исминг нима? – сўради у.

– Арбак. Мени Помпеяда яхши билишади. Дарахтзордан ўтиб кетаётган эдим, кўзим мана шу юнон билан қоҳинга тушди – улар нима ҳақдадир гаплашишар эди. Юноннинг кескин-кескин ҳаракатлари, унинг галати қўл силташлари ва баланд овозидан ҳайратга тушдим. У менга ё маст, ё жинни бўлиб кўринди. Бирдан у ханжар кўтарди. Мен унга ташландим, аммо зарбани тўхтатиб қололмадим. У рақибига икки марта ханжар суқди, кейин унинг устига эгилди, шунда азбаройи қазаб ва нафратдан мен унинг оёқларига қараб тепдим. У қаршилиқ кўрсатмади, бундан у жиноят содир этаётганида ақли жойидамаслигига кўпроқ амин бўлдим, чунки мен яқинда касалликдан тузалиб чиққан эдим ва зарбам кучли эмасди, Главк эса, кўриб турганингдек, навқирон ва бақувват.

– У кўзини очди, лаблари қимирляпти, – деди центурион. – Гапир, маҳбус, айбловга нима деб жавоб берасан?

– Айблов? Ваҳ-ҳа-ҳа! Чакки эмас: жодугар кампир менга илонни қўйиб юборганда ва ўттиз икки тишини кўрсатиб Геката ёнимда тиржайиб турганида, нима қилишим керак эди? Лекин мен касалман, зўрга турибман, мени илон чаққан. Мени олиб бориб тўшакка ётқизинглар-да, табибга одам жўнатишлар. Қария Асклепийнинг ўзи келади олдимга, агар юнон эканимни айтсангиз. Оҳ, раҳм қилинлар, раҳм қилинлар, ёнаяпман! Миям ёнмоқда!.. – шундай дея юракни ларзага солувчи оҳ тортиб, афиналик яна йиқилди.

– Алаҳсираяпти, – деди центурион ачиниб. – У ақлидан жудо бўлган ва телбаликда қоҳинни ўлдирган. Уни бугун битта-яримта одам кўрганмиди?

– Мен уни эрталаб кўрган эдим, – деди халойиқ ичидан бир киши. – Дўконим ёнидан ўтиб кетаётувди, мен билан саломлашди. Унда соппа-соғ кўринаётувди, ақлу ҳуши ҳам худди сизу биздай эди.

– Мен уни ярим соатча олдин кўргандим, – деди бошқа биров. – Кўчадан алланималарни вайсаб, қўлларини силтаб-силтаб кетиб борарди, худди мисрлик айтгандай.

– Кўрсатмалар тасдиқланмоқда. Афтидан, бу ҳақиқат. Нима бўлганда ҳам айбдорни преторга олиб бориш керак. Ҳай аттанг, шундоқ ёш ва бадавлат йигит-а! Аммо жиноят даҳшатли: Исида қоҳинини ўлдириш, тагин муборак либосда, энг қадимги ибодатхоналаримизнинг ёнгинасида!

Бу сўзлардан оломон содир бўлган жиноятнинг маъносини яна ҳам чуқурроқ англади. Куфр ва кўркувдан ҳаммининг юраги увушиб кетди.

– Мана шунақа бетовфиқларнинг гуноҳини кўтаролмай ер силкиниб кетса, не ажаб! – деди кимдир.

– Қамоққа ташлаш керак, қамоққа! – қичқирарди оломон.

Кимнингдир кулоқни тешиб юборгудек қувноқ чийиллаши бошқа овозларни босиб кетди:

– Йиртқичларга энди гладиатор керак эмас! -Ҳе-ҳе-ҳей! Зўр томоша кўрадиган бўлдик!

Бу яқинда гладиатор Медон билан гаплашган ёш жувоннинг овози эди.

– Тўғри, тўғри, ахир эрта-индин ўйинлар бўлади-ку! – қичқириб деди яна бир неча одам ва шу гапдан кейин айбдорга ҳеч кимнинг ичи ачимай қўйди.

– Дуркун ва келишган йигит – саҳна учун бундан боптасини топиб бўларканми?

– Ўликка тахталарми ё биронта замбилми топинглар, – деди Арбак. – Исида қурбонини ибодатхонага худди ўлик гладиатордек бегоналар қўлида олиб бориб бўлмайди.

Апекиднинг жасадини юзини тепага қилиб, ерга авайлаб қўйишида, бир нечта одам мурдани қўл теккизмай олиб бориш учун тахта қидириб кетди.

Бир вақт оломон чайқалиб кетди ва мисрликнинг рўпарасида Олинф пайдо бўлди. Аввалига у чуқур қайғу ва даҳшат билан мурданинг қонли кўкраги ва ажал азоби қотиб қолган юзига кўз ташлади.

– Эй марҳум! – деди у. – Худога муҳаббат сени бу ерга етаклаб келмиш. Улар сенинг муборак мақсадингдан воқиф бўлишган-да, сенинг ўлишинг билан ўз шармандаликларини яширганлар.

Кейин у кескин ўтирилди ва кўзларини гердаийб турган мисрликка қадади.

У хиёл титраб кетди, чехрасида бу кўрқинчли одамхўрга нисбатан нафрат ва ғазаб алангаланди. Насроний Арбакка гулга тикилган қушдай тек ва узоқ қараб турди. Аммо кейин беихтиёр тарзда пайдо бўлган ваҳимани енгиб, Олинф ўнг қўлини кўтарди ва баланд овозда деди:

– Апекид ўлдирилди! Қотил қани? Чик, мисрлик! Тирик худо номи билан айтаман: “Ўша одам сенсан”¹

Арбакнинг қорача юзида элас-элас ташвиш кўринди, бу баҳодирона ва кескин сўзлардан бир зум қотган томошабинлар ҳамманинг диққат марказида бўлган мана бу иккала одам томон яқинлашиб кела бошлагач, ташвиш ўрнини нафрат ва ғазаб эгаллади.

– Мени ким айблаётганини биламан, – мағрур деди Арбак. – Унинг нима учун тўхмат қилаётганини англаш қийин эмас. Помпея фуқаролари, билиб қўйинг, бу одам – энг ифлос назариячи ёки насронийдир, билмадим уни нима деб аташади! У ғазаб ичида мисрликни Миср маъбудаси коҳинини ўлдирганликда айбашаётганидан таажжубланмаса бўлади.

– Уни биламиз! Биламиз ўша итни! – қичқирарди оломон. – Бу Олинф, насроний ёки тўғрироғи даҳрий! У худоларга мункир!

– Жим бўлинг, оғайнилар, – деди Олинф гурур билан. – Марҳум коҳин ўлими олдидан насронийликни қабул қилди, у менга мисрликнинг қора қилмишларини ва Исида маъбудларининг сохталигини очиб берди. У бу ҳақда ҳаммага сўзлаб беришга тайёрланиб юрганди. У бир мусофир йигитча эди, у ҳеч кимга ёмонлик қилмаганди, унинг ҳеч қанақа душманлари йўқ эди. Унинг гувоҳлигидан кўрққан одамдан бошқа ким унинг қонини тўка оларди? Бу мисрлик Арбак эди!..

Центурион яна олдинга чиқди.

– Аввал айт-чи, Олинф, ёки отинг нимади ўзи, мана бу асоссиз гумонларингдан бошқа Арбакнинг айбдорлигини исботловчи биронта далилинг борми?

¹ “Таврот”да ҳикоя қилинадики, шоҳ Довуд аввал фуқаросидан суюкли хотинини тортиб олади, кейин уни жанг майдонининг энг хатарли жойига қўйишларини буюради ва у ўлиб кетади. Шунда шоҳ ҳузурда пайгамбар Нафан (Натан) пайдо бўлади ва унга камбағал қўшнисининг ягона қўйини тортиб олган бой ҳақидаги ҳикояни сўзлаб беради. Довуд ғазаб билан: “Бундай қилган ким? У ўлимга лойиқ!” дейди. Нафан эса унга Олинф бу ерда айтган сўз билан жавоб қайтаради.

Олинф сукутда эди, мисрлик эса тиржайиб кулди:

– Исиданинг ўлдирилган қоҳини назариячи мазҳабига қарашли одам, яъни насроний дедингми?

– Ҳа.

– Унда ўлдирилган сенинг динингга кирганига мана бу ибодатхона, Кибеланинг мана бу ҳайкали, Помпеядаги мана бу энг қадимги эҳром номини шафе келтириб қасам ич-чи!

– Шўрлик банда! Мен сизларнинг бутларингизга ишонмайман! Эҳромларингиздан нафрат қиламан! Кибела номини қандай шафе келтириб қасам ичай?

– Даҳрийга ўлим! Муқаддас дарахтзор ичида туриб, бу муртадларга эрк бериб қўйсақ, ер ёрилади-да, ҳаммамизни ер ютади! Ўлим унга!

– Уни тилка-пора қилдириш учун йиртқичларга ташлаш керак! – кўшимча қилди оломон ичидан бир хотин овози. – Бирини – арслонга, бирини – йўлбарсга ташлаш керак!

– Ҳой, назариячи, модомики, Кибелага ишонмас экансан, худоларимиздан қайси бирини тан оласан? – сўради центурион, қичқириқларга эътибор қилмай.

– Ҳеч бирини.

– Эшитдиларингми у нима деганини! – қичқириб юборди оломон.

– Ҳой бечора сўқирлар! – давом этди насроний, овозини кўтариб. – Ёғоч ва тошдан ясалган бутларга ҳам ишониб бўларканми? Наҳотки уларни кўра олади, эшита олади ёки сизларга ёрдам бера олади деб билсангиз? – Ахир бу тилсиз санам, одам қўллари билан йўнилган бут – маъбуда бўлдимми? Шунақа, ундан кўра унинг ҳеч нима эмаслигини ва ўзингизнинг телбалигингизни тан олсангиз-чи!

У ибодатхона томонга отилди ва ниятини биронта одам англаб етгунча бўлмай, супа устидаги ёғоч ҳайкални олиб ташлади.

– Қаранглар! – қичқирди у. – Маъбудангиз ҳатто ўзи учун қасд оломаяпти-ку. Тагин шунга сиғинасизларми?

Ортиқ унинг бир оғиз сўз айтишига йўл қўйишмади – бу қадар муқаддас жойда содир этилган куфронийлик шунчалик кўпол ва дангал эдики, ҳатто энг бефарқ одамни ҳам ғазабга миндириб юборди. ҳамма барабар Олинфга ташланди, агар центурион орага тушмаганида, уни тилка-пора қилиб ташлашлари ҳеч гап эмасди.

– Жим! – қичқирди центурион баланд ва амрона оҳангда. – Бу даҳрий қонуний суд олдида жавоб беради. Бусиз ҳам кўп вақтимиз кетди. Иккала жиноятчини ҳам ҳакамларга элтинглар. Қоҳиннинг жасадини эса замбилга солиб, уйига олиб боринглар.

Шу топ Исида қоҳини либосидаги бир одам олдинга чиқди.

– Удумга кўра, хокни эҳромга берилишини талаб қиламан.

– Қоҳин айтгандай қилинлар, – деди центурион. – Қотил қандай?

– Ҳушсиз, ёки ухляпти.

– Жиноят бу қадар оғир бўлмаганда, уни авф этган бўлардим. қани, кетдик.

Арбак ўгирилди ва кўзи қоҳиннинг кўзи билан тўқнашди – бу Кален эди; унинг нигоҳида шундай бир маъноли ва ғазабнок ифода бор эдики, мисрлик ўзича гудраниб қўйди: “Наҳотки у кўрган бўлса?!”

Оломон ичидан ёш хотин отилиб чиқди-да, Олинфга тикилиб қаради.

– Юпитер ҳаққи, тошдек бақувватсан! Қараб кўзинг тўймайди одам! Айтиб қўяй, биринг – йўлбарсга ем бўласан, иккинчинг эса – арслонга!

– Оҳ-оҳ! – қичқирди оломон. – Бири – арслонга, бири эса – йўлбарсга ем бўлади! Ана бунни омад дейдилар! Ура!

VI БОБ

**Бунда китобхон Главкнинг кейинги тақдирдан воқиф бўлади.
Дўстлик синови. Адолат сусаяди, муҳаббат ҳам,
чунки маъшуқалардан бири — сўқир**

Кеч тун бўлишига қарамай, Помпея кўчалари ва майдонларида одам қайнарди. Аммо беғам саёқларнинг чехралари одатдагидан жиддийроқ эди. Улар қатта-қатта гуруҳларга тўпланиб, ўзаро суҳбатлашар эдилар, бу суҳбатлар бир томондан нохуш бўлса-да, иккинчи томондан ёқимли туюлмоқда эди, чунки уларда ҳаёт ва мамот масаласи муҳокама қилинарди.

Бир ёш йигит Фортуна эҳромининг чиройли пешайвонидан тез юриб ўтди ва уйига, шаҳар ташқарисидаги данғиллама ҳовлисига йўл олган семиз Диомедни қаттиқ туртиб юборди.

— Ҳой! — шикоятмуз қичқирди савдогар ўзини базўр ўнглаб. — Кўзингга қарасанг-чи! Бу ердагилар одам эмасми? Юпитер ҳаққи, жоним чиқиб кетаёзди; яна бир туртганингда борми, жоним тўғри Аидга равона бўларди.

— Э, Диомед! Сенмисан? Узр, узр. Ҳаётнинг ифлослигини ўйлаб кетаётувдим. Шўрлик дўстимиз Главк... Оҳ! Ким ўйлабди бунақа ишлар бўлишини!

— Менга айт-чи, Клодий, уни ростданам Сенатда суд қилишадими?

— Ҳа. Айтишларича, жиноят шунчалик оғир эканки, ҳукми Сенатнинг ўзи чиқарар эмиш. Главкни у ерга ликторлар қўриқлаб олиб боришармиш.

— Бундан чиқди, оммавий суд бўлар экан-да?

— Албатта. Ҳеч нарсадан хабарсиз, қаерда юрибсан ўзи?

— Жиноятдан кейинги тонгда иш билан Неаполга кетгандим, яқинда қайтиб келдим. Жуда хунук иш бўлибди-да, ахир ўша куни оқшом у меникида бўлган эди

— Шубҳасиз, у айбдор, — деди Клодий елка қисиб. — Бу жиноят ўта оғир бўлганидан, Сенат ўйинлар бошлангунча ҳукм чиқаришга шошилаяпти.

— Ўйинлар бошлангунча! Э худолар! — қичқирди Диомед, титраб. — Наҳотки уни йиртқичларга ташлаб, тилка-пора қилишса? Шундай ёш ва бадавлат йигитни-я!

— Гапинг ҳақ. Аммо у юнон-да. Римлик бўлганида эди, минглаб юмшатувчи баҳоналар топиларди. Бу мусофирнинг айримлари бой бўлиб туғилдилар, аммо қийин дақиқаларда шуни унутмаслигимиз керакки, улар, аслида, қуллардир. Албатта, биз олий синф вакилларимиз, ҳар доим кўнгилчанлик қиламиз, агар ихтиёр бизда бўлсайди, у албатта осон қутиларди: ахир, мен сенга айтсам, ўлган қоҳин қон бўлипти? Исиданинг ўзи-чи? Аммо халқ бидъатчи, у жиноятчидан қон талаб қилади. Кўпчиликнинг фикрига қарши бориш хатарли.

— Анови шаккок-чи, — насронийми, назариячими, нима дейишарди уларни?

— Бечора! Борди-ю, у Кибелагами ёки Исидагами, садақа қилса, уни авф этишади, бўлмаса — уни ҳам йўлбарс тилка-пора қилади. Не бўлганда ҳам мен шундай ўйлайман. Аммо барини суд ҳал қилади. Ҳозирча қути бўш, юнон ҳали ҳам машъум “тэта”дан¹ қутулиб қолиши мумкин. Кел, бу ёмон ишлардан гапирмайлик. Гўзал Юлиянинг аҳволлари қалай?

¹ Овоз бераётиб, ҳакамлар қутига ё тошча, ё шартли белги билан фикрлари ёзилган мумли қоғоз пойгирни ташлашган. Шундай белгилардан бири “тэта” бўлган, у “танатос” — ўлим сўзининг биринчи ҳарфи эди.

– Дуруст.

– Салом деб қўй. Тўхта-тўхта! Преторнинг уйида эшик гийтиллагандек бўлдимиз? У ердан ким чиқди? Поллукс ҳаққи, бу мисрлик-ку! Дўстимиз преторда унинг нима иши бор экан?

Энсиз кўчадан ўтиб, Арбак Саллюстийнинг уйига яқинлашганда, бирдан қора шарпага кўзи тушди – эшик олдида ридога бурканиб, бир аёл ётарди.

У қилт этмас, арвоҳга ўхшарди, агар Арбакнинг ўрнида бошқа ҳар қандай одам бўлганида, вужудини хурофий қўрқув чулғаб, илгари ўзларига қарашли уйларнинг бўсағасига келишни яхши кўрувчи мунгли лемурлардан¹. бирини кўраяпман, деб ўйлаган бўларди. Аммо Арбак бунақа бўлмағур нарсаларга ишонадиган одам эмасди.

– Тур! – деди у ётган аёлни оёғи билан туртиб. – Ўтгани ҳам қўймайсан одамни.

– А! Ким бу? – деди аёл ва ердан кўтарилди; ой нури Нидиянинг юзини ва катта-катта очилган, аммо кўрмайдиган кўзларини ёритди. – Кимсан? Овозинг менга таниш.

– Кўр қиз! Шундай бемаҳалда нима қиляяпсан бу ерда? Пуф! Номинг ва ёшингга муносибми бу ишинг? Уйга бор.

– Сени биламан, – деди Нидия аста. – Сен мисрлик Арбаксан. – Кейин ногаҳоний шижоатга бўйинсунгандек, қиз унинг оёқларига йиқилди, унинг тиззаларидан кучоқлаб, жазавали оҳангда деди: – Эй қўрқинчли ва қудратли инсон! Уни қутқар, қутқар! Унда айб йўқ – ҳаммасига мен айбдорман! У шу ерда, мана шу уйда, касал, жонсарақ, ҳаммасига мен сабабчиман! Мени унинг олдига қўйишмаяпти, мени ҳайдашяпти. Уни давола! Ахир сен биронта гиёҳни, бошқа афсунларни қайтарадиган афсунларни биласан-ку, чунки у иситма-совутма дамламасидан ақлини йўқотган.

– Секинроқ, бўтам! Мен ҳаммасини биламан. Юлия билан бирга жодугарнинг горига борганимни унутибсан. Унга дамламани Юлия берган, аммо унинг номини ёмонга чиқармаслик учун сен чурқ этмаслигинг керак. Ўзингга таъна қилма – бўладиган нарса бўлмай қолмайди. Мен эса жинойтчининг олдига бораман, уни ҳали қутқарса бўлади. Мени қўйиб юбор!

Шу сўзларни айтиб, Арбак уни жон-жаҳди билан ушлаб турган қизнинг қўлларидан юлқиниб чиқди-да, эшикни қаттиқ-қаттиқ қоқди.

Бир неча сония ўтгач, ичкаридан оғир лўкидоннинг сурилгани эшитилди ва эшикни қия очиб, дарбон ким келганини сўради.

– Бу мен, Арбакман. Саллюстийда муҳим ишим бор эди, Главкка тааллуқди. Мен претор олдидан келдим.

– Эснаган ва томоқ қирганча дарбон мисрликни ичкарига қўйди. Арбак триклинийга² ўтди, у ерда Саллюстий ўзининг озод этилган суюкли қули билан кечлик қилмоқда эди.

– Арбакмисан? Шундай бемаҳалда-я? Бир коса шароб ич.

– Йўқ, азизим Саллюстий. Мен сени хушчақчақлик қилиш учун эмас, иш билан безовта қилишга журъат этдим. Тутқунинг қандай? Шаҳарда айтишларича, у ўзига келганмиш.

– Афсус! Бу ҳақ, – жавоб берди оқкўнгил, аммо беғам Саллюстий, кўзларини артаркан. – Бироқ унинг юраги ва жисми шунчалик дабдала бўлганки, менга ошна бўлган ўша қувноқ маишатпарастни зўрға танидим. Ҳаммадан ажабланарлиси, у тўсатдан телба бўлиб қолиши

¹ Л е м у р – римликлар эътиқодига кўра, қабрдан чиқиб юрувчи оч арвоҳлар. (Тарж.).

² Т р и к л и н и й – меҳмонлар учун таомхона.

сабабини сира айтиб беролмаяпти; нималар бўлганини элас-элас эслайди. Сенинг гувоҳлик берганинга қарамай, доно мисрлик, Апекиднинг ўлимида айбдор эмасман деб қаттиқ онт ичаяпти.

– Саллюстий, – жиддий оҳангда деди Арбак, – дўстингнинг ишини кўп жиҳатдан инобатга олса бўлади. Борди-ю, айбига иқрор бўлишига эришсак, қотиллик содир этишга уни нима мажбур қилганини айтиб берса, Сенатнинг мурувватига умид қилса бўлади. Ахир ўзингдан қолар гап йўқ, Сенат қонунларни юмшатиш ёки уларни янада қаттиқроқ қилиш ҳуқуқига эга. Мен шаҳардаги ҳокимиятнинг олий вакили ҳузурида бўлдим ва у менга бугун тунда афиналик билан юзма-юз гаплашишимга рухсат берди. Ўзинг биласан-ку, эртага суд бўлади.

– Начора, – деди Саллюстий, – агар ундан бирор нарса билиб ололсанг, ўз номинг ва шонингга муносиб бўлар эдинг. Уриниб кўр. Бечора Главк! Унинг иштаҳаси қанақанги зўр эди, энди эса ҳеч нарса емаяпти.

Шундай дея оққўнгил эпикурчи ўз гапидан ўзи қаттиқ таъсирланиб кетди. У хўрсинди ва қулларига яна бир коса шароб куйишни буюрди.

– Тун ўтаяпти, – деди мисрлик. – Мени асирнинг олдига олиб бор.

Саллюстий бош ирғади ва уни иккита мудроқ кул қўриқлаб турган хужрага бошлаб кетди. Эшик очилди. Арбакнинг илтимоси билан Саллюстий кетди ва мисрлик Главк билан танҳо қолди.

Беморнинг энсиз тўшаги ёнида ўша замонларда урф бўлган баланд чиройли шам бир текис ёниб турарди. Унинг нури афиналикнинг оппоқ юзига тушганидан Арбак унинг қаттиқ ўзгариб кетганини кўрди ва унга раҳми келиб кетди. Юзида қизилликдан асар йўқ, кўзлари ич-ичига ботган, лаблари қонсиз ва қийшайиб кетган; ақл ва телбалиқ, ҳаёт ва ўлим ўртасидаги кураш аёвсиз бўлган эди. Главкнинг ёшлиги ва кучи енгиб чиққанди, аммо қон ва жоннинг ёшлиги, чашмадай қайнаб турган ҳаётнинг ўзи ғойиб бўлганди.

Мисрлик оҳиста тўшак олдига чўкди; уни пайқамай, Главк чурқ этмай ётарди. Охири узоқ сукунатдан кейин Арбак тилга кирди:

– Главк, бизлар бир-биримизга душман эдик. ҳозир, кеч тунда қошингга дўст бўлиб, эҳтимолки, халоскор бўлиб, ёлғиз келдим...

Шерни сезган от сакраб тургандай, ўз ганими овози қулоғига чалингани ҳамон Главк сапчиб турди, ҳаяжондан титраб, бўғила бошлади. Уларнинг нигоҳлари тўқнашди ва бирмунча вақтгача улар бир-бирининг кўзига тикилиб қолдилар. Афиналик гоҳ қизарар, гоҳ оқарар эди, мисрликнинг қорача юзи эса сал ёришгандек бўлди. Ниҳоят Главк бўғиқ оҳ тортиб, тескари ўғирилди, қўлини манглайига қўйди, ўзини орқага ташлади ва гудранди:

– Наҳотки ҳали ҳам ухлаётган бўлсам?

– Йўқ, Главк, сен ухламаяпсан. ўзимнинг ўнг қўлим ва отамнинг боши ҳаққи қасам ичиб айтаманки, сен қаршингда халоскор одамни кўриб турибсан. Қулоқ сол! Сен нима қилганингни биламан, аммо ўзинг ҳам шубҳа қилмайдиган ишни қилишинг сабабини ҳам биламан. Сен қотиллик содир этдинг, бу жуда оғир қотиллик. Қовоғингни солма, қалтирама – мен буни ўз кўзим билан кўрдим. Мен сени қутқаришим мумкин, ақлингдан жудо бўлиб, билмай ҳаракат қилганингни исботлай оламан. Аммо қутулиб чиқишинг учун сен иқрор бўлишинг керак. Апекидни ўлдирганман деган мана бу иқрорномага имзо чек, шу билан машъум ҳукмдан омон қоласан.

– Нималар деяпсан? Апекидни мен ўлдирдимми? Ахир унинг ерда қонга беланиб ётганини кўрмадимми? Тагин буни мен содир этганимга ишонтирмоқчи бўлаяпсанми? Маккор! Йўқол кўзимдан!

– Ҳовлиқма, Главк. Жинойтинг исботланган. Телбаликда нима қилиб қўйганингни эслолмаслигинг тушунарли, ахир ақлинг жойидалигида ҳам бундай ёвузлик сени ларзага солиши тайин эди. Аммо ҳозир эзилган хотирангни тетиклаштираман. Эсингдадир, сизлар Апекид билан кетиб борар эдингиз ва унинг синглиси важдан баҳслашиб қолгандингиз; у ҳар доим мурасасиз бўлиб келганди ва назариячи бўлиб олгач, сени ҳам тортмоқчи бўлганди. Сизлар айтишиб қолдингиз. У сенинг турмуш тарзингни ҳақорат қилди ва Иона сенга турмушга чиқмайди, мен йўл бермайман деб онт ичди, шунда сен газаб ичида ақлингни йўқотиб, унга наштар билан зарба бердинг. Эсласанг-чи мундоқ! Мана бу қоғозагини ўқи, унда ҳаммаси ёзилган. Унга имзо чек, омон қолганинг шу.

– Ҳайвон, қани, бер менга ўша сохта қоғозни, майда-майда қилиб ташлай! Мен – Ионанинг акаси қотили эмишман! Мен яхши кўрган инсоннинг акаси бошидаги бир толага қўлимни теккизганимга иқрор бўлишим керакмиш! Бундан минг қарра ўлганим афзал!

– Эҳтиёт бўл, – вишиллади Арбак. – Олдинда бошқа йўл йўқ: ё иқрорномага имзо чекасан, ё арслон оғзига бориб тушасан!

Главкка қараб қўйиб, мисрлик бу сўзларда ҳаяжоннинг аниқ аломатларини севинч билан пайқади. Афиналикнинг бадани енгил жимирлаб кетди, лаблари қийшайди, юз ва кўзларида қўрқув ва шубҳа акс этди.

– Буюк худолар, – деди у аста, – тақдир деганлари қанчалик мунофиқ! Куни кеча ҳаёт менга кулиб турганди – Иона меники эди, ёшлик, саломатлик, муҳаббат менга неъматларини ёғдириб турганди, энди эса – дард, телбалик, шармандалик, ўлим! Нима сабабдан? Мен нима қилибман? Эҳ, балки ҳали ҳам мен телбадирман?

– Бунга имзо чек ва сен омонсан! – деди мисрлик сокин, авровчи овозда.

– Ҳеч қачон, васвос! – деди Главк газаб билан. – Сен мени ҳали билмабсан. Сен афиналикнинг мағрур қалбини билмабсан! Ажал шарпаси мени бир лаҳзагина чўчита олганди, аммо энди қўрқув ўтиб кетди. Номуссизлик то абад даҳшатли бўлиб қолажак! Ҳаётини қутқариш учун ким ўз номини билиб туриб иснодга қўяди? Ким қалб хотиржамлигини виждон азобига алишади? Одамлар ва севгилиси кўзи олдида ким номуссизликка рози бўлиб, ўзини ҳалок этади? Борди-ю, ҳаётимнинг бир неча мурдор йилларини бу қадар тубан қўрқоқлик эвазига сотиб олиш мумкин бўлса, ҳой мисрлик ҳайвон, Гарнодий юрган йўлга қадам босган, Сократ нафас олган ҳаводан ютган одам бундай қилишига икки дунёда ҳам умид қилмай қўя қол. Кет! Ёки пок виждон билан яшайман, ёки қўрқувсиз ўлиб кетаман!

– Яхшилаб ўйлаб кўр! Арслоннинг ўтқир тишлари, сенинг ўлимолди азобаларингу тилка-пора бўлган аъзой баданингни томоша қилиб турган тошбағир оломоннинг ҳайқириқлари. Жасадингни ҳатто дафн ҳам қилмайдилар; сен четлаб ўтиб кетмоқчи бўлганинг шармандалик сени абадул-абад тамғалаб ташлайди.

– Бекорга вайсама! Мен эмас, ақлдан озган сенсан! Шармандалик бошқаларнинг ўйлашларида эмас, – ўз кўзида пок бўлмоқ муҳим. Кетасанми, йўқми? Сени кўришга тоқатим йўқ! Мен доим сени ёмон кўриб келганман, энди эса ҳазар қиламан!

— Начора, мен кетаман, — деди Арбак. Дили вайрон бўлган ва газабга тўлганча, у ўз қурбони олдида ачиниш ва ҳаяжонни босишдан ожиз қолганди. — Мен кетаман. Биз яна икки марта кўришамиз — судда ва амфитеатрда. Хайр!

Мисрлик аста ўрнидан турди, ридоси барини йиғиштирди-да, чиқиб кетди. У бир дақиқа коса узра бедор ўтирган Саллюстий ҳузурига кирди, унинг кўзлари хуморлашиб улгурганди.

— У ҳали ҳам телба ёки тонаепти. Уни қутқаришга ҳеч қандай умид йўқ.

— Унақа дема, — деди Саллюстий, у афиналикнинг қораловчисига нисбатан беғараз эди, чунки саховатига унча ишонмасди ва дўстининг айбсизлигига амин бўлгандан кўра кўпроқ унинг бахтсизлигидан афсус қиларди.

— Унақа дема, азизим мисрлик! Агар тирноқча ҳам имкони бўлса, бундай дилкаш майхўрни қутқариб қолмоқ керак. Вакҳ — Исидага қарши!

— Кўрармиз, — деди мисрлик.

Лўкидонлар яна жангирлади ва эшик очилди; Арбак кўчага чиқди. Шўрлик Нидия ирғиб оёққа турди.

— Уни қутқариб қоласанми? — деди у қўлларини қаттиқ қисиб.

— Бўтам, юр мен билан. Уни деб сендан илтимос қиламан, сен билан гаплашиб олишим керак.

— Кейин уни қутқариб қоласанми?

Ҳарчанд қулоқларини динг қилмасин, кўр қиз жавоб ололмади. Арбак кўчада анча илгарилаб кетганди; қиз иккиланиб турди-да, индамай унинг ортидан кетди.

— Бу қизни бир жойга қамаб қўйиш керак, — гудранди мисрлик ўйчан, — бўлмаса дамлама ҳақида оғзидан гуллаб қўяди. Ҳа, тоинки калондимог Юлия сир бой бермас экан, у оғзига толқон солиб олади.

VII БОБ

Қадимгиларда дафн маросимлари

Арбак Главк билан гаплашгани йўл олар экан, Ионанинг уйида қайғу ва ўлим ҳукм суларди. Эрталаб Апекиднинг жасади устида тантанали дафн маросимларини ўтказиш лозим эди. Марҳумни Исида эҳромидан унинг бир яқин аёл қариндоши уйига олиб ўтишди ва Иона акасининг ўлиmidан ва қайлиғига қарши айбловдан дарров воқиф бўлди. Кучли дард ҳисларни ўтмаслаштиради ва қўллар унга ҳеч нима демаганлари учун у Главкнинг тақдири ҳақидаги тафсилотларни билмасди, унинг касаллиги, телбалиги ва яқинда бўладиган суди борасида ҳам беҳабар эди. Айблов ҳақидаги гапни эшитган заҳоти у уни газаб билан рад этди; боз устига, айбловчи Арбак эканини билгач, қотил мисрликнинг ўзи деган фикр миясидан сира нари кетмай қолганди. Аммо акасининг ўлими ундан қадимгилар катта аҳамият берган расм-русумларни адо этишни талаб этарди ва марҳум ётган хонадан чиқишга журъат қилолмаётганди. Ҳайҳот! Ионага севимли одамнинг жону жисми билан видолашиб, сўнгги сўзини тинглашдек эзгу бурчини адо этиш насиб этмади; у фақат акасининг шишадек қотиб қолган кўзларини ва қийшайган оғзини ёпиб қўя олди, холос. Кейин эса хушбўй сувда ювилган ва артилган акаси фил суягидан ясалган тобутда байрамона либосларда ётганида

ёнида бедор ўтирди; тобут устига гул ва япроқлар сочди, бўсағадаги сарв бутогини алмаштириб турди. Мана шу қайғули мажбуриятлар асносида йиғлайвериб, дуолар замзама қилавериб, Иона бутунлай ҳолдан тойди. қадимгиларнинг энг ажойиб удамларидан бири ёшларни тонг палласида, қуёшнинг илк нурлари таралаётганда дафн этиш эди, чунки ўлимнинг бешафқатлигини юмшатишга ҳаракат қилар экан, улар гўё ёшларни севувчи Аврора уларни ўз бағрига олади деб тасаввур қилганлар. Гарчи ўлдирилган коҳинни дафн этишда бу афсона тасалли бўлиб хизмат қилмаса-да, барибир шунга риоя қилинди — тарки одат амри маҳол.

Қайғули маросим куни. Иона уйи олдида жанозага келганлар саф тортганида сурранг осмонда юлдузлар бирин-кетин ўчиб, тун ўрнини аста-секин тонг эгаллай бошлаганди. Субҳи содиқнинг илк нурларида хиралашгандек бўлиб қолган узун ва ингичка машъалалар тантанавор ва жиддий ифодалар қотган чехраларни ёритиб турарди! Ана, босиқ ва мотамсаро мусиқа қулоққа чалинди, қайғули маросимга эш бўлиб, у ҳувиллаган ва унсиз кўчалар бўйлаб узоқ-узоқларга сузиб кетди; аёлларнинг жўрликдаги овозлари (кўпинча Рим шоирлари тасвирайдиган гўяндалар) най ва мисия шоҳнайига кўшилиб, дафн кўшигини куйлай кетди:

Атиргуллар эмас энди сенинг боғингда,
Сарв япроқлари қўйилур тупроғингга.
Ёруғ бу дунёдан эрта кетаётирсан,
Совуқ ва қоронғу лаҳад ичра ётурсан.

Қанча чақирсак-да, жавоб бермайсан,
Гулзору боғларда гуллар термайсан.
Ажал чангалидан қутулолмайсан,
Меҳмонга чақирсак кела олмайсан.

Шўх кўшиқлар, дилкаш суҳбатлар,
Туғади, тарк этди сени улфатлар.
Қуёш нурлари ҳам кирмас уйингга,
Очкўз итлар келар энди тўйингга.

Қаро ер ичида Сизиф кўринур,
Думалатиб тошин беҳуд уринур.
Сув ичолмас Тантал — Лидия шоҳи,
Каллироя ўғли — тоғ-тоғ гуноҳи.

Ўтганлар арвоҳи ўнгу сўлингда,
Учрамас яқинларинг энди йўлингда.
Стикс дарёси лабида Харон
Қайиғини созлаб кутмоқда ҳар он.

Дарахтлар мудрайди қабристон ичра,
Кўмилган жасадлар, марҳумлар шаҳри.
Янги уй эгаси қувар бизларни,
“Кутгаймиз қиёмат куни сизларни”.

Кўшиқ овозлари тингач, кузатувчилар эшикнинг ҳар икки томонидан туриб олишди; Апекиднинг жасадини оёқларини олдинга қилиб, қирмизи чойшаб ёпилган тобут билан бирга уйдан олиб чиқишди. Қора либосдаги машъалдорлар ҳамроҳлигидаги мотам маросими мутасаддиси ишора қилдию маросим йўлга тушди.

Оҳиста қуй чалганча машшоқлар олдинда боришарди. Ора-сира мотам сурнайининг баланд ва ғамгин инграши бу тинч ва тантанавор

музиқани босиб кетарди; уларнинг ортидан мотам кўшиқларини куйлаганча ёлланма гўяндалар борарди; аёлларнинг овозлари болалар овозларига қўшилиб кетганда, болалар овозидаги маъсумият ҳаёт ва ўлим ўртасидаги зиддиятни тагин-да бўрттириб юборарди: мисоли сўлгин куз япроғи олдидаги барра япроқдай. Аммо қўрқинчли хотираларни уйғотмаслик учун қизиқчилар, актёрлар ва ҳатто вазифалари марҳумни намоён этиш бўлган бош актёр ҳам (уларсиз биронта мотам маросимини ўтказиб бўлмасди) бугун чақирилмаган эди. (Чунки, дафн маросими Римча эмас, юнонча ўтказилаётганди. — *Тарж.*)

Гўяндалар ортидан ўзларининг оппоқ либосларида, оёқяланг, қўлларида бир тутамдан бошоқ тутганча Исида қоҳинлари боришарди, улар билан изма-из бораётганлар марҳум сувратини ва унинг афиналик аждодлари тасвирларини кўтариб олишганди. Тобут ортидан чўрилари қуршовида марҳумнинг боши очиқ, сочлари ёйилган, мрамардай оппоқ, аммо ўйчан ва сокин ягона аёл қариндоши секин қадам босади. Аҳён-аҳёндагина у маъюс карахтликдан ўзига келар, қўллари билан юзини ёпиб йиғлар эди; у юракни ларзага солар даражада уввос тортмаётган ва баъзи одамлар кўрар кўзгагина қилгандек ўзини ҳар томонга урмаётган эди. Бошқа барча асрларда бўлганидек, ўша асрда ҳам ҳақиқий мотам самимий ва тинч бўлган эди.

Кўчадан ўтиб, маросим гуруҳи шаҳар дарвозасидан чиқди ва ҳозир ҳам кўриш мумкин бўлган, девор билан қуршалмаган қабристонга етиб келди.

Меҳробга ўхшаб, рандаланмаган қайин ёғочидан тахланган, ораларига ёнилғи ашёлар жойлаштирилган дафн гулханининг саржини чўнқайиб турарди; атрофда эса бошларини эгганча қоп-қора ва маъюс сарвлар саф тортган, уларни ҳар доим қабрларнинг ёнига экиб келишган.

Замбил мана шу саржин устига қўйилиши билан сўнги йўлга кузатувчилар замбилнинг ҳар икки томонида туриб олишди. Иона марҳумнинг олдига яқинроқ борди ва унинг ёнида бир неча дақиқа қимир этмай, сукутда турди. Апекиднинг юзидан унда зўравонлик билан етказилган ажал ифодаси ғойиб бўлганди. Қўрқувлар ва шубҳалар абадан босилган, эҳтиросларнинг қайнаши тинган, тақволи жўшқинлик ғойиб бўлган, келажак олдидаги умид ва кўрқув — булар ҳаммасидан муқаддас ҳаётга интилган йигитча кўкси халос бўлган эди. Бу идроксиз манглай ва нафассиз лабларнинг даҳшатли хотиржамлигида нима қолган ўзи? Сингил ундан кўз узмас, ҳамма қимир этмай турарди; бу сукунатда қандайдир даҳшатли ва шу билан бирга тинчлантирувчи нимадир бор эди. Бирдан уни кескин ва кутилмаганда баланд ўтли қичқириқ бузди — узоқ ушлаб турилган алам ташқарига отилиб чиққан эди.

— Оғажоним! Оғажоним! — қичқирарди шўрлик Иона мурда устига йиқилиб. — Пашшага ҳам озор бермасдинг, сенинг ҳам душманларинг бормиди? Наҳотки сени ўлдирган бўлсалар! Уйғон! Бизлар бирга ўсгандик! Наҳотки бизга шундай айрилиқ битилган бўлса? Сен ўлмагансан — сен ухляпсан. Уйғон, оғажоним, уйғон!

Ионанинг ўткир овози гўяндаларни ҳаракатга келтирди, уларнинг Ионага раҳмлари келиб, хўнграб гиря қила бошлашди. Бу йиғи Ионани тўхтатди. Гўё келганларни энди кўриб тургандек, қиз тез ва хижолат ичида бошини кўтарди.

– Оҳ, – гудранди у, титраб, – демак, биз ёлғиз эмас эканмиз!

Қисқа жимликдан кейин Иона ўрнидан турди, унинг оппоқ гўзал чеҳраси яна қатъийлашиб, қотиб қолганди. Нозик ва титроқ қўллари билан у марҳумнинг қовоқларини кўтарди; бироқ хира, ортиқ тушкунликдан чақнамаётган кўзларнинг тек қараб турганини кўриб, худди арвоҳга дуч келгандай у қаттиқ қичқириб юборди. Ўзига келгач, Иона акасининг қовоқлари, лаблари, манглайини қайта-қайта ўпди, кейин эса нима қилаётганини ўзи билмаган ҳолда эҳром бош қоҳинининг қўлидан дафн машъаласини олди.

Иона энди бир четда, юзини қўллари билан яшириб ўтирарди, у на алангани кўрар, на мотам мусиқасини эшитарди, уни фақат бир туйғу – ёлғизлик туйғуси чулғаб олганди. Биз ёлғиз эмаслигимиз, ўлган биз билан эканлигини ҳис қилганимиздаги муқаддас таскин ҳали унгача етиб келмаган эди.

Шамол алангани пуфлаб тез авж олдириб юборди. Кейин эса у кичрая, хиралаша бошлади ва бир авж олиб, бир сусайиб, охири бутунлай ўчиб қолди. У ҳаёт тимсолининг ўзгинаси эди: бирпас олдин ҳамма нарса ҳаракат ва оловдан иборат бўлган жойда энди бир уюм кул ётарди.

Хизматкорлар сўнги учқунларни топтаб ўчирдилар, кўрларни бир жойга тўпладилар. Апекиднинг энг аъло шароб ва қимматли тутатқилар шимдирилган хоки кумуш кўзага жойланди, уни йўл ёқасидаги даҳмалардан бирига тантана билан ўрнатдилар, кўз ёшларига тўла косани ва шеърый хаёлот ҳамон тунд қайиқчига мўлжаллаб қўйган кичик тангачани ҳам ўша ерга жойладилар¹. Даҳма гулчамбарлар билан безатилган, меҳробда хушбўй тутатқилар ўт олдириб қўйилган, даҳма атрофида шамлар терилган эди.

Барча расм-русумлар адо этиб бўлингач, аёллардан биттаси дафна бутоғидан гўяндаларга уч марта сув сепди, сўнги: “Кетаверинглар” сўзини айтганидан кейин дафн маросими тугади. Бироқ эртасига қоҳин қабрга янги неъматлар билан келганида, мажусийлик инъомларига кимнингдир қўли яшил хурмо бутоғини қўшиб қўйганини кўрди. У бу нарса насронийликнинг дафн белгиси эканини билмаган ҳолда унга тегмади.

VIII БОБ

Ионага нима бўлди

Қоҳинлар билан мотам зиёфатини баҳам кўриш учун кўплар қолди, Иона эса ўз чўрилари билан уйга қайғули йўл олди. Акаси олдидаги сўнги бурчини адо этиб, у энди ҳаётга қайтгандек бўлди, бўлажак қайлиғи ҳақида, унга қарши қўйилган даҳшатли айблов ҳақида ўйлай бошлади. Ҳаммасида Арбакдан гумон қилган ҳолда у бу тутуриқсиз айбловга заррача ишонмаётганди, севгилиси ва ўлдирилган акаси олдидаги бурч унинг претор ҳузурига боришини, гарчи ҳеч нарса билан исботланмаган бўлса-да, ўзининг гумонларидан хабардор қилиб қўйиши кераклигини ҳис қилмоқда эди. Шу пайтгача бекаларига ичлари ачиганидан Главкнинг аҳволи ҳақида оғиз очмаган чўриларидан сўраб-сўраб, у севгилисининг қаттиқ бетоблигини,

¹ Юнонлар этиқодига кўра, марҳумлар диёрида ўликни Стикс дарёсидан олиб ўтувчи Харонга бир танга тўлаш одати бор эди. (Тарж.).

Саллюстийнинг уйида кўриқчилар назорати остида эканини ва суд куни ҳам аллақачон тайин этилганини билиб олди.

– Марҳаматли худолар! – хитоб қилди у. – Мен уни қандай унутай? У, эҳтимол, мени ташлаб кетди деб ўйлаётгандир! Тезроқ унга ёрдам бериш керак, мен, марҳумнинг энг яқин қариндоши унинг айбсизлигига амин эканимни ҳамма кўрсин. Тезроқ! Мен уни тинчлантираман, ҳамдард бўламан, далда бераман! Борди-ю, менга ишонмасалар, борди-ю мен уларни ишонтира олмасам, борди-ю уни бадарғаликка ё ўлимга ҳукм этсалар, мен унинг қисматига тенг шерик бўламан.

Паришонхотирликда қаёққа кетаётганини базўр англаган ҳолда у беихтиёр одимларини тезлатди; у ё аввал преторнинг ҳузурига ёки тўғри Главкнинг қошига бормоқчи эди. У шаҳар дарвозасидан тезгина кирди-да, узун кўчага келиб қолди. Уйларнинг эшиклари очик эди, аммо кўча бамисоли ўлик эди; шаҳар ҳали уйғонмаганди. Бирдан Ионанинг кўзи олдинда тик тахтиравон кўтариб кетаётган бир қанча одамга тушди. Тахтиравондан баланд бўйли бир киши чикди ва Арбакни таниб, Иона қаттиқ қичқириб юборди.

– Соҳибжамол Иона, – деди у меҳрибонлик билан қизнинг кўрқиб кетганини пайқаман киши бўлиб. – Менинг васийим, менинг шогирдим! қайғунгда сени безовта қилганим учун кечир, аммо сенинг номусингни ўйлаб, претор сенинг билиб-билмай олдинда турган суд ажримларига аралашиб қолишингдан кўрқаяпти, ахир сен икки ўт орасида қолгансан, зеро сен аканг учун ўч олиш қасдида ёнасан, аммо қайлигингга жазо беришларидан кўрқасан. Шу боис сенга ғамхўрлик кўрсатадиган ва мотамингга шерик бўладиган дўстинг ё ҳимоячинг йўқлигини билиб, претор оталарча донолик билан сени қонуний ҳомийингга топширди. Мана, шуни тасдиқлайдиган ҳужжат!

– Ичиқора мисрлик! – деди Иона, Арбакдан мағрур чекинган ҳолда. – Йўқол кўзимдан! Акамни сен ўлдиргансан. Унинг қони билан бўялган ўша қўлларингга энди синглисини топшириб қўядиларми? Сен титраяпсан. Сен қасоскор худоларнинг жазо чақмоғини кутаётирсан. Кет, қайғум билан мени ёлғиз қўй!

– Ғам ақлингни еб қўйибди, Иона, – деди Арбак, одатдаги хотиржам ҳолатига қайтишга беҳуда уриниб. – Мен сени кечираман. Сен ҳар доим мени ўзингга садоқатли дўст деб бил. Аммо кўча – ноқулай жой, бу ерда сен билан гаплаша олмайман, сенга тасалли беролмайман. Бу ёққа келинлар, қизлар! Ўтир, васийим, тахтиравон сенга мунтазир.

Ҳайрон бўлган ва кўрқиб кетган чўрилар Ионани ўраб олишди ва унга қисилиброқ туришди.

– Арбак, – деди улардан каттаси, – бу қонунга тўғри келмайди! Ахир дафндан кейин тўққиз кунгача марҳумнинг қариндошларини безовта қилиш ва уларнинг танҳоликларига халақит бериш тақиқланган эмасми?

– Ҳой аёл! – эътироз билдирди Арбак, қўлини амрона силтаб. – Васийни ҳомийнинг уйига олиш дафн қонунларига хилоф эмас. Айтдим-ку сенга, менда преторнинг буйруғи бор, деб. Аммо биз имилляяпмиз, бу одобдан эмас. Уни тахтиравонга ўтқазинлар.

Шу сўзларни айтиб, у қаршилиқ кўрсатаётган Ионани маҳкам кучоқлаб олди. Иона орқага тисланди, унинг башарасига қаради, кейин эса телбаларча қаҳ-қаҳ уриб кула бошлади.

– Ваҳ-ҳа-ҳа! Зўр иш бўлди-да! Ажойиб ҳомий, оталарча қонун! Ваҳ-ҳа-ҳа!

Ўзи ҳам бу шиддатли, девонавор кулгидан чўчиб тушди-да, беҳуш ҳолда ерга қулади. Арбак зум ўтмай уни ердан кўтарди-да, тахтиравонга ётқизди. Куллар тез олға қараб кетишди ва кўп ўтмай шўрлик Иона ётган тахтиравон кўз ёши тўкаётган чўрилар нигоҳидан ғойиб бўлди.

IX БОБ

Нидия ўзини жодугар қилиб кўрсатади

Нидияни ўз уйида қолдириб, Арбак бир чиқиб кетганича қайтиб келмади. Соатлар бирин-кетин ўтаверди. Нидия бир томондан қамаб қўйилгани, иккинчи томондан кўзи ожизлиги туфайли икки баравар кўпроқ азобда қолганди, қўлларини олдинга узатганча эшикни қолдириб, хонани пайпаслай кетди, ягона эшик қулфлог эканига ишонч ҳосил қилгач, табиатан шаддод бу қиз сабр-тоқати тугаб, дод солиб қичқира бошлади.

– Ҳой қиз! – деди эшикни очиб, уни кўриқлаётган кул. – Нима бало, чиён-пиён чақдими сени? Ё биз бу ерда жимликдан азоб чекаёпмиз-у, бола Юпитер сингари шовқин билангина жон сақлашимиз мумкин деб ўйлаяпсанми?

– Қани хўжайининг? Нега мени қамаб қўйишди? Мен кетмоқчиман, қўйиб юбор.

– Аттанг, қизгина, Арбакни яхши билмас экансан. Унинг айтгани-айтган, дегани-деган эканини унутдингми? У сени қамаб қўйишни буюрди, сен қамаб қўйилгансан, мени эса эшикка кўз-қулоқ бўлиб туришга қўйиб қўйган. Сен кўчага чиқолмайсан, аммо яхшироқ бир нарса – овқат ва шароб олишинг мумкин.

– Юпитер ҳаққи, – деди Нидия, бармоқларини қисирлатиб, – айт, нега мени бу ерга қамаб қўйишди? Шўрлик ожиза қиздан қудратли Арбакка нима керак экан?

– Мен билмайман. Бугун бу ерга тахтиравонда олиб келинган бекачингга хизмат қилишингни истаётган бўлса керак, ҳойнаҳой.

– Нима! Иона шу ердами?

– Ҳа, у шу ерда, бечора. Зўрлаб олиб келишган бўлса керак деб кўрқаман. Аммо Катор эҳроми ҳаққи, Арбак аёлларга меҳрибон. У сенинг бекачингнинг ҳомийси эканини биласан-ку.

– Мени бекачимнинг олдига олиб бор.

– У бетоб, газаб ва нафратдан ақлини йўқотган. Умримда ихтиёрим ўзимда бўлган эмас. Мени мана шу хоналарга қарашни топширганда, Арбак: “Мен сендан фақат бир нарсани талаб этаман, токи менда хизмат қилар экансан, сенинг на қулоғинг, на кўзинг, ни миянг бўлади. Буюрилганни бажар, тамом-вассалом”, – деганди.

– Иона билан кўришсам, бунинг нима ёмон жойи бор экан?

– Билмадим. Борди-ю, зерикадиган бўлсанг, мен жон-жон деб сен билан гап сотишаман, чунки бу хужрачамда ўзим ҳам зерикиб кетаман. Дарвоқе, сен ўзинг фессалияликсан – биронта фол-мол очишни билмайсанми, мамлакатингдаги кўплар сингари тақдирни олдиндан айтиб беролмайсанми?

– Жим бўл, кул, агар жуда валақлагинг келаётган бўлса, Главк ҳақида нималарни эшитдинг, шуни гапир.

– Хўжайин судга кетди. Қилган жинояти учун Главкка жуда ёмон бўлади.

– Қанақа жинояти учун?

– Коҳин Апекидни ўлдирган-ку.

— Ҳа! — деди Нидия қўлини манглайига босиб. — Бу ҳақда эшитгандим, аммо ҳеч нарса тушунмагандим. Унинг сочидан бир тола юлинса, рози эмасман.

— Бу арслоннинг қўлидан келади деб қўрқаман.

— Эй, марҳаматли Худолар! Қандай даҳшат!

— Ҳа, бўлмаса-чи, борди-ю, уни суд қилишса, унинг жаллоди ё арслон, ёки, аҳтимол, йўлбарс бўлади.

Худди юрагига ўқ келиб санчилгандек, Нидия сапчиб туриб кетди. У қаттиқ қичқирди, кейин қулнинг оёқларига йиқилиб, шундай қичқирдики, ҳатто қулнинг тошдек юраги ҳам зириллаб кетди:

— Оҳ! Ҳазиллашувдим, де, ёлғон айтдим, де! Айт, айт!

— Кошки менинг қонунларга ақлим етса, бўтам. Балки иш унчаликка бориб етмас. Аммо уни айблаётган Арбак бўлади, кўплар саҳна учун қурбон талаб қилаяпти... Сен кўпам ўзингни ўзинг ейверма! Бу афиналик билан сенинг қанчалик ишинг бор?

— У менга жуда меҳрибон эди. Хуллас, унга нима бўлишини билмас экансан-да? Арбак уни айбляптими? Оҳ, тақдир! Одамлар, одамлар! Оҳ! Ахир улар унинг юзини кўра оладилар, наҳотки улар бу қадар бераҳм бўлишса? Дарвоқе, севгилиси унга кўрсатган бераҳмлик етмасмиди?

Қиз бошини солинтирди-да, жим бўлиб қолди. Юзидан қайноқ ёш қуйилди, қанча тиришмасин, қул унга на тасалли бера оларди, на уни ўзига келтира оларди.

Қул чиқиб кетгач, Нидия фикрини бир жойга жамлашга ҳаракат қилди. Арбак Главкни айбляпти; Арбак уни бу ерга қамаб қўйди; демак Нидия эркинликда бўлса Главкка ёрдам бериши мумкинлигини кўрсатмайдими? Ҳа, уни тузоққа туширганлари кўриниб турибди, Нидия ўзи севган одамнинг ҳалокатига сабабчи бўлибди. Эркинликка чиқишни у қанчалик хоҳларди! Қиз ўзининг барча азобларини эсдан чиқарди ва фақат қочиб чиқишни ўйлади. Қутулиб чиқиш имкониятларини тарозига солиб, у ортиқ ўзини уринтирмай, хаёлини бир жойга тўплай бошлади. У кўплаб аёллар ҳийласини биларди ва қуллик пайтларида улардан усталик билан фойдаланишни ўрганганди. Айёрликни билмаган қул қул эканми! У қоровулнинг Фессалияликлар санъати борасидаги мутаассибона саволини эслаб, уни алдашга қарор қилди: балки қочиб чиқиш учун мана шу тадбир унга қўл келар? Шундай хаёлларга кўмилганча қиз кечгача ўтирди ва тун бўйи ҳам мижжа қоқмай чиқди, эрталаб қул Сосий унинг қошига келганида, у қул билан яқинда қизиқиб сўраган нарсаси ҳақида суҳбатлаша кетди.

Аммо у фақат тунда қочиб чиқиши мумкинлигини тушунарди, шу боис сабр қилиб, яна қоронғи тушишини пойлашдан бошқа иложи қолмаганди.

— Тун, — деди қиз, — тақдир ҳукмини билиш учун ягона қулай вақт. Сен олдимга тунда кел. Дарвоқе, нимани билмоқчисан ўзи?

— Поллукс ҳаққи, хўжайиним нима билса, мен ҳам шуларни билсам дейман! Аммо бунга умид қилмаса ҳам бўлади. ҳеч бўлмаса менга бир гапни айт, озодликка чиқишимга етарли пул тўплай оламанми ёки мисрлик мени текинга қўйиб юборадими? Баъзан у сахий бўлиб кетади. Ва яна, борди-ю, тақдир насиб этса, анчадан бери кўз тагига олиб қўйганим анови шинамгина хушбўй гиёҳлар дўконига эга бўламанми? Доришунослик касби улуғ, асли юраги тоза бўлган озод қулга жуда бопта!

— Хўш! Демак, сен мана шу саволларга жавоб олмоқчисан, шундайми? Бунинг йўллари жуда кўп. Бир гапирувчи тош бор, у

болалар овози билан жавоб беради, аммо бу тош жуда камёб ва қиммат туради. Яна сувга қараб фол очса ҳам бўлади: жин сувда келажакдан хабар берувчи оппоқ ва кўрқинчли арвоҳларни кўрсатади. Аммо бунинг учун муқаддас сувли алоҳида идишлар керак, улар эса бизда йўқ. Шу боис, менимча, сенинг хоҳишингни қондирадиган энг оддий йўл — бу ҳаво афсуни.

— Бунинг бирон зиёни урмайдими одамга? — сўради Сосий ваҳимага тушиб. — Мен арвоҳларни ёқтирмайман.

— Кўрқма. Сенга ҳеч нарса кўринмайди, фақат сувнинг қулқ-қулқ қилишидан сенга омад насиб этганми ё йўқлигини билиб оласан. Энг асосийси: кечки юлдуз пайдо бўлиши билан жин кириб келиши учун дарвозани қия очиб қўй, дарвоза олдига меҳмондўстлик белгиси сифатида мевалар ва сувли идиш қўйиб қўй, қош қорайгандан кейин уч соат ўтгач, бу ерга тоза ва муздай сувли коса келтир ва мен онам ўргатган фессалча йўл билан ўз тақдирингни билиб оласан. Аммо дарвозани қия очиб қўйишни унутма — ҳаммаси шунга боғлиқ; уни келишингдан уч соат олдин очиб қўйишинг, то фол очиб бўлгунча шундай қолдиришинг керак.

— Бу ёғидан ташвиш қилма, — деди соддадил Сосий. — Юзига эшикни қарсиллатиб ёпганда ўзини билган одам не аҳволга тушишини яхши биламан, ошпаз менга неча марталаб шундай қилган. Яна шуни ҳам биламанки, анови муҳтарам зот, яъни жин, албатта, бундай меҳмондўстликдан хурсанд бўлармиди. Ҳозирча эса мана бу нонушта сенга.

— Судда нима гаплар?

— Суд ҳали бўлаяпти, у ерда вайсашгани-вайсашган, бу эртагача чўзилса керак.

— Эртагача? Бунга ишончинг комилми?

— Шунақа дейишаяпти.

— Иона-чи?

— Вақх ҳаққи, унинг аҳволи анча яхши бўлиб қолган, ахир бугун эрталаб хўжайинни ер тепиб, лабларини тишлашга мажбур қилибдику, ҳар қалай. Хўжайин унинг олдидан булутдан ҳам тундроқ бўлиб чиққанини ўз кўзим билан кўрдим.

— Унинг хонаси яқинми?

— Йўқ, у тепада. Бўпти, сен билан ортиқча гап сотишга вақтим бор эканми.

Х БОБ

Ари ўргимчак тўрига тушиб қолаяпти

Суднинг иккинчи куни. Кеч кириб келмоқда. Тахминан шу вақтларда Сосий даҳшатли жинларга қараб, фол очиши керак, аммо у очиқ қолдирган дарвозадан ер ёки сувнинг сирли арвоҳи эмас, балки Исиданинг зилдай ва мутлақо дунёвий жисмга эга қоҳини Кален кириб келди. У жўнгина эҳсонлар — бир-икки ҳовуч гўр мевалару аччиқ шаробли идишга эътиборсизгина қараб қўйди, — уларни тақводор Сосий кўзга кўринмас нотаниш меҳмонни чорлаш учун маъқул деб билганди. “Боғ худосига садақа бўлса керак, — ўйлади Кален. — Аммо отамнинг боши ҳаққи, модомики бу худога бу қадар арзимаган нарсани садақа қилишар экан, у ўзининг илоҳий рутбасидан воз кечиши ҳам ҳеч гап эмас. Эҳ, агар биз, қоҳинлар,

бўлмаганимизда, “худолар”нинг иши чатоқ бўларди. Энди Арбакнинг олдига борай — ҳа, шувиллаган қумдан юриб кетаяпман, аммо етиб боришим керак. Мисрликнинг ҳаёти менинг қўлимда — буни у қанчага баҳоларкин?”

Шундай мушоҳадалар билан у эшикдан перистилга ўтди, бу ерда юлдузли тунда бир нечта шамчиноқ ёниб турарди, шу топда устунли девордаги эшикдан Арбакнинг ўзи унга пешвоз чиқди.

— Э, Каленмисан? Мени қидирмаяпсанми? — деди мисрлик, унинг овози бир қадар саросимали эшитилди.

— Ҳа, доно Арбак. Сенга халақит бермадимми, ишқилиб?

— Заррача ҳам. Ҳозиргина озод қулим Каллий ўнг томонидан уч марта акса урди, шу боис яхши нарса кутаётганини билиб тургандим, мана худолар менга Каленни юборди.

— Уйингга кирсак бўладими, Арбак?

— Бемалол. Аммо бугун тун шундай очиқ ва илиқки; бунинг устига касалликдан кейин тўла мадорга кирганимча йўқ, ҳавода тетикроқ бўламан. Яхсиси боққа борайлик, у ерда бизни ҳеч ким эшитмайди.

— Маъкул, — деди коҳин.

“Дўстлар” гулли мрамор гулдонлар териб қўйилган ва боғни қисмларга бўлган кўплаб шийпонлардан бирига шошмай йўл олишди.

— Ажойиб тун, — деди Арбак, — мен Италия қирғоқларини йигирма йил олдин дастлаб кўрганимдагидек ойдин ва ажойиб тун. Азизим Кален, бизлар қарияпмиз. Ҳеч бўлмаганда яшаганимизни ҳис этишимиз керак.

— Сен-ку бу билан мақтана оларсан, — деди Кален, суҳбатни уни қийнаб келаётган сирга эҳтиётлик билан буриб, кибр-ҳавоси баланд мисрлик кўрсатган камтарлик ва қувноқ оҳанг ундаги кўркувни фақат кучайтираётганини ҳис этган ҳолда. — Сенинг битмас-туганмас бойлигинг бор, ўзинг касаллик нималигини билмайсан — тўрт мучанг соғ, севгидан омадинг чопган, сурмаган лаззатларинг қолмаган, айни соатда қасос олишдан хузурлананаяпсан.

— Афиналикка шама қилаётирсан. Ҳа, эртага тонгда ўлим ҳукми чиқарилади. Сенат бешафқат. Аммо сен хато қилаяпсан: унинг ўлими менга ҳеч қанақа шодлик келтирмайди, у фақат Ионага муҳаббатимдаги рақибимдан мени холос қилади, холос. Бу бебахт қотилга нисбатан менда ҳеч қанақа адоват туйғуси йўқ.

— Қотилга! — такрорлади Кален секин ва маънодор қилиб, сўнг Арбакка тикилиб қаради. Юлдузларнинг заиф ва бир текисдаги нури ўз пайғамбарининг мағрур юзини ёритиб турарди, бироқ бу юзда ҳеч қандай ўзгариш сезилмади. Ҳафсаласи пир бўлган Кален хомуш кўзини ерга олди. У тез-тез гапира кетди:

— Қотилга! Албатта, уни бу жиноятда айблаш мумкин, аммо унинг гуноҳсизлигини биладиган одамлар йўқ эмас.

— Аниқроқ гапир, — совуқ оҳангда деди Арбак, кўнгли сирли бир нарсани сезиб, ўзини ушбу суҳбатга чоғлай бошлади.

— Арбак, — деди Кален деярли шивирлаб, — мен дарахтзордаги ибодатхона орқасида турган эдим. Мен ҳамма гапни эшитдим. Куролинг Апекиднинг юрагига қандай санчилганини ҳам кўрдим. Мен сени қораламайман — сен душманни ва мункирни ўлдирдинг.

— Демак, сен ҳаммасини кўргансан, — ҳиссиз оҳангда деди Арбак. — Шундай ўйлагандим. Сен бир ўзингмидинг?

— Бир ўзим, — жавоб берди Кален, мисрликнинг хотиржамлигидан ҳайрон қолиб.

— Ибодатхона орқасига нега яшириниб олгандинг?

– Апекид насронийликни қабул қилганини билардим, у муқаддас, маъбудамизни халқ олдида фош қилиш учун худди ўша жойда муртад Олинф билан кўришиши керак эди. Мен уларнинг изидан тушиб, режаларини барбод қилмоқчи эдим.

– Қўрганларинг ҳақида лоақал биронта тирик жонга айтдингми?

– Йўқ, хўжайин. Сир хизматкоринг кўкраги ичига дафн этилган.

– Ҳатто туғишганинг Бурдон ҳам ҳеч нарсани билмайдими? Тўғрисини айт!

– Худолар ҳаққи...

– Қўй бу гапни. Биз бир-биримизни биламиз – худоларга бало борми.

– Унда интиқом даҳшати ҳаққи – йўқ!

– Нега шу вақтгача менга чурқ этмадинг бу ҳақда? Нима учун афиналикнинг суди арафасидагина Арбакка унинг қотилини айтишга журъат қилдинг? Шу пайтгача жим юриб-юриб, нега энди айтаяпсан?

– Чунки... чунки... – Кален тутилиб, қизариб кетди.

– Чунки, – деди Арбак хуш табассум билан, қоҳиннинг елкасидан дўстона қоқиб кўяркан, – чунки, азизим Кален – ҳозир юрагингдаги гапларни қандай ўқиб, барча қилмишларингни қандай тушунтириб беришимни кўрасан, – чунки айблов билан чиқиб, калавам учини йўқотишимни ва ҳеч қандай йўл тополмай қолишимни кутгансан. Қотилликка сохта гувоҳлар қўшишимни кутгансан, зеро мен ўзим бошқаларда қонга ташналикни уйғотганимдан кейин на зар, на зўр мени қутқара олар эди. Энди эса, бегуноҳ одам устидан ҳукм чиқарилиши керак бўлганда сенинг биргина сўзинг эртага қанақанги даҳшатли тўрни тилка-пора қилиб ташлаши мумкинлигини англашим учун айтаяпсан менга буни, бу билан мум тишлашинг баҳосини оширмоқчи, халойиқда газаб алангасини ёққан менинг ўз эпчиллигим сенинг гувоҳлигингдан кейин менинг ўзимга қарши қаратилишини, Главк эмас, арслон оғзига менинг тушишимни кўрсатмоқчи бўлаяпсан! Шундай эмасми?

– Арбак, – деди Кален, ўзининг бутун сурбетлигини бой бериб, – сен ростдан ҳам жодугарсан! Сен бировларнинг юрагидаги гапларни китобдай ўқийсан.

– Бу менинг вазифам, – жавоб берди мисрлик босиқ кулиб. – Хуллас, жим юр, ҳаммаси тугаганидан кейин мен сени бой қиламан.

– Кечирасан, – деди қоҳин, очкўз Арбакнинг келажакда сахийлик қилишига умид қилиб бўлмаслигини бирдан англаб. – Сен тўғри айтдинг – биз бир-биримизни биламиз. Модомики, менинг жим юришимни истар экансан, Гарпократга садақа сифатида олдиндан бир нима беришинг керак бўлади. Мумсикликнинг нафис рамзи бўлмиш атиргул мустаҳкам илдиз отишини истасанг, унга зар ёмғири билан сув бер.

– Ғоят оқилона ва шоирона гап қилдинг! – деди Арбак, гарчи ҳарис суҳбатдошини чўчитиши ва ушлаб туриши керак бўлса-да, ўшандай тинчлантирувчи ва руҳлантирувчи қувноқ оҳангда. – Фақат эртагача сабр қил.

– Бугунги ишни эртага қўйиш на ҳожат? Бегуноҳ устидан ҳукм чиқарилишидан олдин беришим керак бўлган гувоҳлик ундан кейин керак бўлмай, шармандам чиқиб қолаверсам-чи? Менинг шартларимни унутиб юборсанг-чи? ҳалитдан бунақа галга соладиган бўлсанг, бундан кейин сенинг ҳиммат қилишингга кўзим етмайди.

– Хўш, ундай бўлса, айт, қанча истайсан?

– Ҳаётинг қиммат туради, бойлигинг эса ачиб ётибди, – деди қоҳин мийиғида кулиб.

– Бу яна оқилона гап. Хўп, гапир, қанча?

– Арбак, тағхонангда махфий хазина бор деб эшитдим, залворли гумбазлар остида сандиқ тўла олтинлар, гулдонлар, жавоҳирот сақланар экан, булар барчаси илоҳий Нероннинг хазинаси билан бас бойлашармиш. Каленнинг Помпеядаги энг бадавлат қоҳини бўлиши учун хазинангдан унга улуш ажратиш сенга чўт эмас ва бундан тариқча зарар кўрмайсан.

– Юр бўлмаса, Кален, – деди Арбак қувноқ оҳангда. – Сен менинг эски дўстимсан ва садоқатли хизматкоримсан. Сен менинг ўлишимни истамайсан, мен эса сахийлик билан сени мукофотлайман; ҳозир икковимиз сен айтган ўша хазинага тушамиз, ундаги олтину кумушларни кўриб, кўзингни қувнатасан ва этагингга сиққанича улардан оласан. Дўстингнинг хазинасини кўриб, сени сахийлик билан мукофотлаган одамга зиён етказиш нечоғли аҳмоқона иш эканлигини тушунасан. Главк ўлгандан кейин эса сен яна хазинамда бўласан. Кўрдингми, мен сен билан дўстона гаплашгандай, очиқ гаплашайман.

– Эй одамларнинг аьлоси, зоти олийлари! – деярли қичқириб деди Кален. – Сенинг одиллигинг ва саховатингга қилган ножоиз шубҳаларимни кечирасанми?

– Жим! Яна бир муюлишдан сўнг хазинага тушамиз.

XI БОБ

Қул каромат кутмайди. Кўрларни кўр қиз алдаши мумкин. Бир туннинг ўзида икки тутқун

Нидия Сосийни тоқатсизлик билан кутарди, унинг ўзи ҳам қизнинг қошига тезроқ боришга интиқ эди. Ботирланиб олиш учун у жинга деб қолдирган шаробга нисбатан аьло сифатли шаробдан тўйиб ичиб олиб, соддадил қул кўр қиз қамаб қўйилган хонага йўл олди.

– Ҳўш, Сосий, тайёрмисан? Косада тоза сув келтирддингми?

– Ҳа, албатта. Лекин қалтираб кетаяпман. Жинни кўрмаслигимга ишончинг комилми? Уларни унчалик хушфеъл ва яхши эмас деб эшитгандим.

– Хотиржам бўл! Дарвозани қия очиб қўйдингми?

– Ҳа, дарвоза олдидаги хонтахтача устига бир неча яхши олма ва ёнғоқлардан ҳам қўйиб қўйдим.

– Бу яхши. Демак, дарвоза ёпиқ эмас ва жин кира олади, а?

– Албатта.

– Унда, қани, эшикни оч. Ана шундай. Уни қия очиқ қолдир. Энди эса, Сосий, шамчироқни менга бер.

– Нима! Уни ўчириб қўймоқчимисан?

– Йўқ. Лекин мен унинг устида афсунлар ўқишим керак. Унда олов деви бор. Ўтир.

Қул ўтирди. Шамчироқ устига эгилиб, Нидия нималарнидир пичирлади.

– Уҳ, ҳозир жин келади, – деди Сосий, – ҳалитдан унинг нафаси сочимга ураётганини сезаяпман.

– Сувли косани ерга қўй. Энди эса рўмолчани бер, кўзингни боғлаб қўй.

– Э-ҳа! Жодугарлар доим шундай қилишади. Лекин жудаям қаттиқ боғлама, сал бўшроқ қил.

– Мана ҳеч нарсани кўрмаяпсанми?

– Юпитер ҳаққи, ҳеч нарсани! Ҳаммаёқ қоп-қоронғи.

– Энди эса истаган нарсангни арвоҳдан шивирлаб, уч марта сўра. Агар у “ҳа” деса жин пуфлаганда сувнинг қулқиллаган товушини эшитасан, агар “йўқ” деса, ҳамма нарса жим туради.

– Алдаш бўлмайдами?

– Мен косани оёқларинг тагига қўйиб қўяман, мана бунақа. Энди то сен айтмагунча мен унга теголмайман.

– Буни яхши ўйлабсан. О, Бакх, ўзинг марҳаматингни дариг тутма! Биласан, мен ҳар доим сени бошқа худолардан кўра кўпроқ яхши кўрганман, мен сенга бултур семиз уйбошиникидан ўмариб келган кумуш косани нисор этаман, башартики сув жинини менга раҳмдил бўлишга кўндиролсанг. Сен эса, ҳой арвоҳ, қулоқ сол... Келаси йил озодликка чиқишимга лойиқ пул ишлаб оламанми? Сен буни биласан, чунки сен ҳавода яшайсан, қушлар ҳам, албатта, бу уйнинг барча сир-асрорларини гуллаб қўйган бўлишса керак; биласан, сўнгги уч ойда ҳалол ташмалашим мумкин бўлган ҳамма нарсани ташмаладим (яъни, хавфсиз ҳолда демоқчиман), барибир ҳам менга икки минг сестерций¹ етмаяпти. Эй, меҳрибон руҳ, шу йил зарур даражадаги пулни тўплай оламанми ё йўқ? Гапир. Сув қулқуллагандай бўлди? Йўқ, ҳамма ёқ гўристондай жим-жит. Хўп, бу йил бўлмаса, келаси йил бўлар? Э-ҳа, қулогимга нимадир чалинаяпти; жин эшикни тирнаяпти, у ҳозир бу ерга келади. Демак, келаси йил-а, дўстим? Ахир бу катта муддат-ку. Нима? Тагин жиммисан? Майли, икки ярим йилдан кейин... уч йилдан кейин... тўрт йилдан кейин, хўпми? Балога йўлиқайин... тўрт йилдан кейин, хўпми? Балога йўлиққур, жин дўстим! Сен хотин киши эмассан, бу аниқ, йўқса бу қадар узоқ сукут сақламас эдинг. Беш йилдан кейин... олти... олтмиш йилдан кейинми? Йлоё, сени Плутон кўтарсин! Бошқа сўрамайман.

Сосий жаҳл билан косани тепиб юборди. Кейин қўлларини узоқ ўйнатганча ва ундан ҳам узоқроқ сўкинганча бошига ўроғлиқ рўмолчани ечди ва ўзи қоронғиликда эканини кўрди.

– Нима бўлди? Ҳой, Нидия... Шамчироқ йўқолган. Оббо ёлғончи-ей, у ҳам ғойиб бўлибди. Аммо шошмай тур, мен сени тутаман-да, ҳаммаси учун товон тўлаттираман!

Қул пайпаслаб эшикни қидириб топди, аммо эшик ташқаридан қулфлог эди. У Нидиянинг ўрнига тутқун бўлиб қолганди. Нима қилади энди? Унинг лақиллаб қолганини Арбак билиб қолишидан кўрқиб, у эшикни қоқишга ва ёрдам чақаришга журъат қилмади. Нидия эса бу вақт ичида дарвозагача бориб олган ва жуфтакни ростлаб қолган бўлиши керак, албатта.

“Аммо у уйга борса керак, деб ўйлайман ёки жуда бўлмаганда, шаҳарнинг бирон жойида юргандир, – мулоҳаза юритди Сосий. – Эртага тонгда қулар перистилда тўпланганда, овозимни эшитишади. Шунда уни қидиргани чопаман. Топаман-да, яна бу ерга олиб келаман, Арбак ҳеч нимани билмайди. Ҳа, энг яхши йўли шу. Ҳаҳ, митти алдоқчи-ей, бир дўппослаб қўлимнинг қичигини босиб олмасамми, бу ҳам етмагандай, сувли косадан бошқа ҳеч вақо қолдирмабди! Шароб қолганида ҳам майлийди, сал ўзимга тасалли бўлармиди”.

¹ Сестерций – пул бирлиги.

Тузоққа тушиб қолган Сосий тақдирдан нолиб, Нидияни қандай тутишни ўйлар эди. Нидия эса бизга маълум бўлган ўзига хос шитоб ва аниқлик билан ҳаракат қилганча аста перистилга ўтди, боққа олиб чиқадиган йўлакни қидириб топди, юраги гурс-гурс урганча дарвозага йўл олай деганда бирдан Арбакнинг яқинлашиб келаётган қадам товушлари ва қўрқинчли овози қулоғига чалинди. Даҳшатдан у нима қилишини билмай қотиб қолди; кейин бирдан яна битта йўлак борлиги эсига тушди, — у йўлак катта тағхонадан бу ҳам боққа очиладиган эшикка олиб борарди. Зора-мора бахтига шу эшик очиқ бўлса? Шундай ўйлар билан у шошиб орқага бурилди, энсиз нарвончадан пастга тушди ва ҳадеганда йўлак эшиги оғзида пайдо бўлди. Афсус, у эшик маҳкам ёпиб қўйилган экан. Нидия бунга ишонч ҳосил қилгани ҳамон орқадан Каленнинг овози келди, сўнг Арбак унга паст овозда, нимадир деб жавоб қилди. Қиз бу ерда қола олмасди, афтидан, улар айни мана шу эшикка келмоқда эдилар. Нидия тўғри келган томонга ўзини урди ва нотаниш жойда пайдо бўлиб қолди. Бу ернинг ҳавоси нам ва совуқ эди. Бундан у тетиклашди. Қиз тағхонагами ёки калондимоғ хўжайини кириши даргумон бўлган қандайдир қоронғи кунжак эканини англади, бирдан унинг қулоғига яна қадам товушлари ва овозлар келиб урилди. У қўлларини олдинга чўзганча ҳамон олға талпинарди, қўллари энди дамбадам йўғон ва залворли устунларга тегиб-тегиб кетмоқда эди. Қўркувдан сезгилари икки барабар ўткирлашиб, йўл топиб борар ва олға интилар эди. Ҳаво эса қадам сайин рутубатли бўлиб бормоқда эди; барибир ҳам, Нидия ҳар замон-ҳар замонда нафасини ростлагани тўхтаганида, қулоғига яна яқинлашиб келаётган одим товушлари ва ноаниқ овозлар чалина бошларди. Охири унинг йўлини девор тўсиб чиқди. Энди қаёққа яширинади? Нидия биронта туйнук-пуйнукми ёки меҳробми топилиб қолишига умид боғлади. Аммо қаёқда! У қаттиқ куёнганча тўхтади. Сўнг, овозлар яқинлашиб келаётганини эшитиб, девор ёқалаб чопиб кетди ва бирдан девордан чиқиб турган ўткир чорқирра ёғочга қоқилиб, йиқилиб тушди. Гарчи ёмон йиқилган бўлса-да, аммо ўзини йўқотмади, қичқирмади; қайтанга қувониб кетди, чунки ёғоч унга пана бўлиб хизмат қилиши мумкин эди-да. У ёғоч билан девор ораллигига гужанак бўлиб ётиб олди, шунда ҳеч бўлмаганда у бир томондан кўринмас эди, нафасини ичига ютиб, қисматини кута бошлади.

Бу орада Арбак билан қоҳин мақталган махфий хазианага йўл олдилар. Улар энди ҳайҳотдай ерости атрийси, яъни танобий уйда эдилар, пастак шифтни йўғон-йўғон устунлар кўтариб турарди, улар шакл жиҳатдан ўша даврга хос юнонча нафосатдан узоқ эди. Арбак кўтариб келаётган ягона шамчироқ катта-катта тошлардан қўпол ва бесўнақай қилиб кўтарилган яланғоч ва нотекис деворни хира ёритиб турарди. Безовталанган илонлар қақирилмаган меҳмонларга совуқ қараб турди-турди-да, кейин қоронғиликка, девор тагига ўрмалаб кириб кетдилар.

Атрофга назар солиб, рутубатли, бузуқ ҳаводан нафас олгач, Каленни титроқ босди.

Арбак бун пайқади ва мийиғида кулиб қўйди.

Ушбу рутубатли тағхоналар тепадаги хоналарни ҳаводор қилиб турарди. Улар меҳнаткашларга ўхшайди — қўполликлари учун биз уларни менсимаймиз, улар эса ўзларини менсимаганларни менсимамай мағрур турадилар.

— Чапдаги қоронғи йўлак қаёққа олиб боради? — сўради Кален. — Бу ерда зулматда унинг охири йўққа ўхшаб кўринади, гўё тўғри Аидга қараб кетгандай.

– Аксинча, у юқорига ёруғликка олиб чиқади, – жавоб берди Арбак эътиборсизгина. – биз эса ўннга, мақсадимиз томон буриламиз.

Помпеяда тез-тез учраб турганидек, танобий хона икки қанотга ёки йўлакка ажраларди, гарчи у қадар бўлмаса-да, аммо шамчироқдан қочувчи зулмат туфайли охири йўққа ўхшаб туюларди. “Дўстлар” ўнгдаги йўлакка бурилдилар.

– Қувноқ Главк эртага унча рутубатли бўлмаса-да, аммо анчагина тор уйга кўчиб ўтади, – деди Кален, улар кенг гўла панасида Нидия ётган жойдан ўтиб кетишар экан.

– Ҳа, аммо унғача саҳнадаги қуруқ жойда мириқиб дам олиб олади. ҳазилакам гапми, – деди Арбак дона-дона қилиб ва гоят босиқлик билан, – сенинг биргина сўзинг уни омон сақлаб қолиши ва Арбакни унинг қисматига гирифтор этиши мумкин эди.

– Аммо бу сўз ҳеч қачон айтилмайди, – уни қувватлади Кален.

– Тўғри, азизим Кален! Ҳеч қачон! – деди Арбак, қоҳиннинг елкасидан дўстона қучиб. – Энди эса тўхта – биз етиб келдик.

Титроқ ёғду деворга чуқур ўрнатилган ва устидан темир япроқчалар ва қавссимон михлар, дағал ва қорайиб кетган тахталар билан тамбаланган чоққина эшикни ёритиб турарди. Арбак камаридан уч-тўртта калта-калта, аммо зилдай калитлар осилиб турган ўртача катталиқдаги ҳалқани суғуриб олди. О, қўриқланаётган хазиналарига биров кириб келганидан безовта эски қулфларнинг ғичирлашини эшитганда Каленнинг ҳарис юраги қандай уриб кетганини кўрсангиз эди!

– Бу ёққа кел, дўстим, – деди Арбак. – Мен шамчироқни баландроқ кўтариб тураман, токи сен олтин хирмонларини яхшилаб томоша қилиб ол.

Бетоқат Кален шеригининг сўзини икки қилиб ўтирмади: у шошиб олдинга қадам ташлади.

Бироқ у ичкарига қадам қўяр-қўймас Арбакнинг кучли қўллари уни ичкарига итариб юборди.

– Бу сўз ҳеч қачон айтилмайди! – деди мисрлик тантанавор қаҳ-қаҳ уриб кулиб; сўнг эшикни гурсиллатиб ёпди.

Кален зинапоялардан пастга думалади, аммо оғриқни ҳам сезмасдан сапчиб ўрнидан турди-да, эшикка отилди. У жон-жаҳди билан эшикни дўппослаб одамзотдан кўра кўпроқ ҳайвонотга ўхшаш қулоқни тешадиган овозда қичқира бошлади:

– Қўйиб юбор, қўйиб юбор мени! Менга олтин керак эмас!

Қалин эшик ортидан унинг овози зўрға эшитиларди ва Арбак яна кулди. Кейин у эшикни жаҳл билан бир тепди-да, ниҳоят ўзини беҳавотир ҳис қилиб, деди:

– Далмациянинг ҳамма олтинига бир бурда куюк нон бермайди! Очингдан ўлиб кет, ифлос! Жонинг чиққандаги оҳларингга арвоҳ ҳам қарамайди. Сен ўзингни еб адо қиласан, Арбакка таҳдид қилган, унинг жонига зомин бўламан деган нокасининг итдай ўлиб кетганини биронта тирик жон билмайди. Хайр!

– Авф эт, раҳм қил! Тошбағир, ёвуз, наҳотки сен...

Аммо Арбак энди қулоқ солмасди, у зим-зиё тағхонадан орқага тез одимлаб кетди. Йўлда унга семиз, шишган бақа учради, Арбак босиб олмаслик учун уни айланиб ўтди.

– Ҳар қанча жирканч бўлсанг ҳам менга зиён етказа олмайсан, – гудранди у, – шу боис сенга тегмайман.

Каленнинг фарёдлари мисрликнинг қулоғига аранг етиб келмоқда эди. У тўхтаб, қулоқ солди.

“Ҳамма бало шундаки, — ўйлади Арбак, — то бу фарёдлар абадий тинмагунча мен бу мамлакатдан кетолмайман. Менинг хазиналарим бу ерда эмас, балки нариги қанотда. Аммо қуллар уларни олиб чиқа бошлаганида, улар қичқириқларни эшитиб қолишлари мумкин. Дарвоқе, нимадан кўрқардим? Агар у ўлиб қолмаса, уч кундан кейин овози ўча бошлайди, отамнинг соқоли ҳаққи! У лаҳадда ётгандай ётаверади. Лекин, Исида ҳаққи, бу ер совуқ экан! Хушбўй Фалерн шаробидан бир коса ичиб олмасам бўлмайди”.

Виждон азоби нималигини билмайдиган мисрлик кийимига яхшироқ ўраниб олди-да, юқорига кўтарилди.

ХII БОБ

Нидия Кален билан гаплашади

Нидия эшитган гаплар бир томондан уни даҳшатга солса, иккинчи томондан юрагида умид пайдо қилган эди. Эртага Главк устидан ҳукм чиқарилади. Арбакни ўлимга топшириб, уни қутқариши мумкин бўлган одам бор ва бу одам ундан атиги бир неча қадам нарида турибди! Гарчи эшик ортидан элас-элас қулоққа чалинаётган бўлса-да, унинг қичқириқлари ва фарёдларини, қарғиш ва дуоларини у эшитиб турарди. У одам зиндонда эди, аммо қиз сирни биларди. Фақат бу ердан қочиб чиқиб, преторни топиш керак — уни озод этишга улгурадилар ва афиналик омон қолажак. Ҳаяжондан у бўғилиб қолаёзди; мияси ишламай қолди, ҳушини йўқотди, бироқ у яна ўзини қўлга олди ва диққат билан қулоқ солиб, Арбакнинг кетганига ишонч ҳосил қилди. Нидия қичқириқлар томон юра бориб, Каленга ёпилган эшиккача етиб олди. Бу ерда унга тутқиннинг аламли дод солишлари аниқроқ эшитиларди. У Кален билан гаплашишга уч қарра уриниб кўрди ва уч қарра ҳам унинг овози қалин эшикдан ёриб ўтолмади. Ниҳоят, у қулфни пайпаслаб, калит тешигига эгилди ва тутқин кимдир унинг исмини айтиб чақираётганини баралла эшитди.

Каленнинг томирларида қон тўхтаб қолди, сочлари хурпайди. Бу даҳшатли танҳоликка қанақа сирли, гайритабиий хилқат кириб олган бўлиши мумкин?

— Ким у? — сўради у, баттар кўрқиб. — Бечора Каленни қайси арвоҳ, қайси жин чақираяпти?

— Коҳин, — деди қиз, — Арбак билмайди, мен тақдир тақозоси билан унинг хиёнаткорлигига гувоҳ бўлдим. Борди-ю, мен ўзим бу ердан чиқиб кета олсам, сени қутқараман. Аммо ҳозир мана бу тирқишдан менинг битта саволимга жавоб бер.

— Оҳ, меҳрибон даҳо! — севиниб деди коҳин тешикка эгилиб. — Мени қутқар, яхшилигингни қайтариш учун меҳробдаги барча косаларни сотаман.

— Менга сенинг олтининг эмас, сиринг керак. Тўғри эшитибманми гапларингни? Афиналик Главкни қатлдан сақлаб қола оласанми?

— Албатта, сақлаб қола оламан! Акс ҳолда фуриялар тилка-пора қилгур Арбак нима учун мени бу ерга алдаб олиб келди ва очдан ўлдирмоқчи бўлди?

— Главкни қотилликда айблашаяпти. Айбни сен рад эта оласанми?

— Мени озод қилсанг бўлгани, у Помпеядаги энг озод инсонга айланади. Арбакнинг қандай тиг урганини ўз кўзим билан кўрдим. Мен ҳақиқий қотилни фош этиб, гуноҳсизни қутқара оламан. Аммо

борди-ю, мен ўлиб кетсам, у ҳам ўлади. Сенга унинг тириклиги керакми? Эй, нотаниш аёл, олижаноб юрагинг унинг қисматини ё у ёқлик, ё бу ёқлик қилади!

– Сен нимани билсанг, ҳаммасини рўйи рост айтиб берасанми?

– Айтиб бераман! Алдасам, етти дўзах ўтида қуяй. Каззоб мисрликдан қасос олмай қўймайман. Ал-қасосул мин ал-ҳақ!

Кален тишларини гижирлатиб бу сўзларни айтганида, унинг мана шу газабининг ўзиёқ Главкнинг оқланишидан дарак беришини Нидия англади. Унинг юраги тез-тез ура бошлади. Наҳотки қисмат ёр бўлиб, севгилиснинг қутулиб кетишига имкон яратса?

– Яхши, – деди қиз. – Мени бу ерга олиб келган худолар чиқиб кетишимга ҳам ёрдам беришади. Ҳа, сенга ёрдамим тегишини сезиб турибман. Сабр қил, умидсиз бўлма.

– Сен ҳам эҳтиёт бўл, ақл билан иш тут, ҳой, меҳрибон қиз. Арбакка ёлбора кўрма – у тошдан ҳам ҳиссизроқдир. Преторни топ, унга ҳаммасини айтиб бер, бу уйни топишга одам қўйсин. Яхши аскарлардан, темирчилардан олиб кел бу ерга – бу қулфлар жуда қаттиқ! Вақт кетаяпти, тезроқ ҳаракат қилмасанг, очимдан ўлиб қоламан. Бор, бор тезроқ!.. Йўқ, шошмай тур... Бир ўзинг қолиш қандай даҳшат! Бу ернинг ҳавоси лаҳадга ўхшайди... чаёнлар ҳам бор... жинлар ҳам! Қетма, мени ташлаб кетма!

– Йўқ, – деди Нидия, қоҳиннинг кўрққанидан ташвишланиб, аслида у танҳоликда ҳаммасини обдон ўйлаб олмоқчи эди. – Сени қутқаришим учун мен боришим керак. Умид сенга ёру мадаккор бўлсин. Хайр!

Шундай деб, қиз устунлар оралаб, қўлларини олдинга чўзганча юқорига олиб чиқадиган йўлаккача етиб олди. Аммо у шу ерда тўхтади; то бутун уй уйқуга кетмагунча кутиб туриш маъқуллигини ҳис этди, шундагина сездирмасдан чиқиб кета олади. Шу боис у яна ётиб олди ва ўтаётган дақиқаларни санай бошлади. У узоқ дилгирликка ўрганмаганди ва юраги севинчдан гурс-гурс қиларди: Главкка ажал соя солиб турибди, аммо у севгилисини қутқариб қолади!..

ХШ БОБ

Нидия боққа чиқиб олади. У қочиб чиқа олармикан ва афиналикни қутқарармикан?

Билоғонлар юқори баҳолайдиган ўткир ва хушбўй шаробдан катта бир косасини симириб, қонини жўштириб олган Арбак янада руҳланиб кетди. Гарчи жиний мақсадларга хизмат қилса-да, ўз топқирликлари билан мағрурланиш одамларга сут билан кирган. Уларни кибр-ҳаво ўз айёрликлари ва енгил эришилган муваффақиятларидан суюнишга мажбур этади, кейин эса қаттиқ пушаймон қила бошлайдилар.

Аммо Арбак аллақандай пасткаш Каленни деб афсусланиб, ўзини қийнайдиган аҳмоқлардан эмасди. У қоҳиннинг азоблари ва унинг қийнала-қийнала аста-секин ўлиши ҳақидаги ўйларни миясидан чиқариб ташлади; у бир нарсани ҳис этарди – даҳшатли хатар орта қолди ва душман чурқ этолмайди. Энди бир бало қилиб Каленнинг гойиб бўлишини қоҳинларга тушунтириш қолган эди, холос, аммо бу унчалик қийин эмаслигини Арбак биларди. Турли топшириқлар билан у Каленни қўшни шаҳарларга тез-тез юбориб турарди ва уни Геркуланум ва Неаполдаги Исида эҳромлари учун инъом-эҳсонлар билан жўнатдим деб бемалол айта оларди. У унинг

коҳини Апекиднинг ўлимидан кейин маъбуданинг кўнглини олмай бўларканми? Кален ўлгач эса жасадни Сарн дарёсининг чуқур сувига улоқтириб юбориш мумкин ва шунда унинг тўрт томони қибла бўлади. Борди-ю, коҳинни топиб олсалар, шубҳа кўпроқ масиҳийлар зиммасига тушади: жанг саҳнасида Олифнинг ҳалокати учун қасд олишни истовчилар, албатта, шулар бўлиб чиқади-да. Шуларни тез-тез хаёлидан ўтказиб, Арбак шўрлик коҳинни эсдан чиқарди.

Ётишдан олдин хизматкорлари кийимларини ечгани келганида у Нидияни эслади. Хаёлига Иона қайлиғининг жиннилиги ҳақида билмаслиги керак деган ўй келди, акс ҳолда қиз уни жиноятда айблай олмайди; Нидиянинг бу ердалигини эса Иона қул чўрилардан эшитиб қолиши мумкин ва уни кўришни исташи ҳам мумкин. У ўзининг озод бўлган қулларидан бири томонга ўгирилди:

– Каллий, югур Сосийнинг олдига, – деди у. – Унга айт, ожиза Нидияни хонадан чиқишига зинҳор-базинҳор йўл қўймасин... Ёки тўхта. Аввал Ионага хизмат қилаётган чўри қизларга бориб айт, кўр қизнинг менинг уйимда экани ҳақида Ионага оғиз очишмасин. Югур тез!

Озод қул югуриб кетди. Ионанинг чўриларига Арбакнинг топшириғини етказиб, у Сосийни қидириб кетди. Бу муҳтарам зот ўз ҳужрасида йўқ эди, озод қул уни қичқириб чақирди ва шундоқ ёнгинасидан, Нидиянинг хонасидан овоз келди:

– Оҳ, Каллий, бу сенмисан? Худоларга шукур-ей! Эшикни оч, ўтинаман!

Каллий лўкидонни сурди ва эшикдан Сосийнинг ачинарли башараси кўринди.

– Ие! Сосий, ёш қиз билан ичкарига қамалиб олибсанми? Бу қандай шармандалик!

– Падарига лаънат ўша жодугарнинг! – шошиб унинг гапини бўлди Сосий. – У менинг бошимга етади!

Кейин у Каллийга ҳавойи жин ҳақида ва Нидиянинг қочиб кетгани хусусида ҳикоя қилиб берди.

– Бадбахт Сосий, энди дорга тортиладиган бўлдинг! Ҳозиргина Арбак менга тайинлаганди, бориб айт, қизни хонадан бир қадам ҳам жилдира кўрмасин, деганди!

– Шўрим курсин! – зорланди қул. – Энди нима қилдим? Шу вақтгача у шаҳарнинг ярмини кезиб чиққандир. Аммо эртага уни ўзининг ҳар доимги жойида албатта тутиб оламан. Фақат сен ҳеч кимга ҳеч нима дема, азизим Каллий.

– Сенга дўстлигим ҳаққи оғиз очмай тураман, токи менинг ўзимга ҳам зиён тегмасин. Аммо қизнинг бу даргоҳда эмаслигига ишончинг комилми? Тагин шу ерда бирон жойда яшириниб олган бўлса-чи?

– Шундоқмикан-а? У боққа бемалол чиқа олар эди, дарвоза эса, боя айтганингдай, очиқ эди.

– Йўқ, чиқа олмас эди! Бу вақтда Арбак коҳин Кален билан боғда юрарди. Хўжайиннинг эртанги чўмилишлари учун муаттар гуллардан тергани ўша ёққа ўтувдим, хонтахта устида сенинг эҳсонларингни кўрдим. Аммо дарвоза ёпиқ эди. Хотиржам бўл, Кален боғ томондан кириб, дарвозани ёпиб қўйган.

– Аммо қулф солмаган-ку!

– Йўқ, қулф солмаган. Лекин менинг бир нарсдан жаҳлим чиқаяпти – ахир ҳар қандай ўғри перистилдаги мис безакларни ўғирлаб кетиши мумкин-ку. Мен уни ўз қўлим билан қулфлаб қўйгандим, калит эса ёнимда эди. Ўша дарбон қўлимга тушсами, бошлаб таъзирини бериб қўярдим. Калит эса, мана, камаримда турибди.

– Эй, меҳрибон Валх, сенга бекорга таваллолар қилмаган эканман! қани, вақтни ўтказмайлик. Тезда боққа борайлик, балки қиз ҳам шу ердадир?

Оқкўнгил Каллий қулга ёрдам беришга рози бўлди. Қўшни хоналар ва перистилдаги меҳробларни беҳуда қидириб, улар боққа чиқишди.

Худди шу пайтда Нидия яшириниб турган жойини тарк этишга қарор қилди. Унсиз, қалт-қалт титраганча, кўксини тарс ёргудек бўлаётган нафасини ичига ютиб, гоҳ чирмовуқлар чирмаган устунларни пана қилиб, гоҳ улардан чиқиб, ойдинда ялтираб турган нақшинкор полдан юриб-юриб, у перистолгача етиб келди, айвондан боққа тушди, қоп-қора, тош қотган дарахтлар орасидан сирғалиб ўтди-да, лаънати дарвозагача етиб олди. Дарвоза кулфлог эди! Кулфга қўл учи тегишидан жаҳли чиққан кўр одамнинг чеҳрасида пайдо бўлган дард, ғазаб, кўрқув ифодасини ким билмайди? Аммо шу паллада Нидиянинг юзида акс этган юракни тилка-пора қилиб юборувчи гамни тасвирлашга сўз топилармикан? Унинг жажжигина титроқ қўллари бешафқат дарвозани қайта-қайта пайпаслар эди. Шўрлик қиз! Наҳотки сенинг ажойиб матонатинг, бегуноҳ айёрлигинг, ит ва овчидан қочиб қутулиш учун қилган барча саъй-ҳаракатларинг сувга уриб кетса? Сендан атиги бир неча қадам нарида, уринишларингдан, жон-жаҳдинг билан ҳаракат қилишларингдан қулган, энди ҳеч қаёққа кетолмаслигингни билган ҳолда тошбағирларча ўлжасига човут солишга мунтазир таъқибчиларни, афсуски, сен кўра олмайсан!

– Жим, Каллий, тегма унга. Кўрайлик-чи, дарвоза маҳкам ёпиқлигини билгандан кейин у нима қиларкин?

– Қара! Юзини осмонга қилиб, нималарнидир гапираяпти, ерга ўтириб олди. Йўқ! Поллукс ҳаққи, у қандайдир янги ҳийла ўйлаб топди, у орқага қайтмоқчи эмас. О, Юпитер, қайсарлик ҳам шунчалик бўлади-да! Қара, ирғиб турди, орқага қайтди, йўл қидираяпти. Илтимос, Сосий, ағрайма. Боғдан чиқиб кетмасидан уни тутиб ол. Қани!

– Ҳа-а! Қўлга тушдингми! – деди Сосий шўрлик Нидияни ушлаб олиб.

Зиндонбон уни маҳкам ушлаб олганда кўр қиз шунақанги қичқирдики, бу ит тишида тутиб турган кўённинг “одамга ўхшаб” жон ҳолатда чийиллашига ёки бирдан уйғотиб юборганда, кўрққанидан ойпараст солган ногаҳоний, дилтешар фарёднинг ўзгинаси эди. Бу фарёд шу қадар дард ва аламга тўла эдики, уни бир карра эшитган одам умрбод эсан чиқармасди. Қизга гўё Главк гарқ бўлиб кетаётгандек, ёпишган сўнги чўп ҳам қўлидан чиққандек туюлмоқда эди. Йигитнинг қисмати ҳал бўлмоқда эди – ё ҳаёт, ё ўлим; ўлим тантана қилмоқда эди.

– Ё худолар! Унинг фарёди бутун уйни остин-устин қилади-ку! Арбак сергак ухлайди. Оғзига бир нима тик! – деди Каллий.

– Бу жодугар кўзини боғлаган рўмолча, мана, кўлимда! Қани, бу ёққа олиб кел уни... Мана, бўлди. Энди сен кўргина эмас, гунг ҳамсан.

Сўнг момикдай енгил қизни қўлларига кўтариб олди-да, Сосий уйдан тез юриб ўтиб, Нидияни у қочиб кетган хонага олиб келди. У ерда қизнинг оғзидан латгани олиб кўйиб, қул уни азобли ва даҳшатли танҳоликда қолдирди, бу азобни ҳатто Аидадаги азоб билан ҳам таққослаб бўлмасди.

XIV БОБ

**Кувноқ дўстлар мусибатларидан одамлар қайғуда.
Зиндон қурбонлари**

Главк ва Олинф устидан бўлаётган суднинг охириги, учинчи куни. ҳукм чиқарилиб, суд тарқагандан бир неча соат ўтгач, бир нечта йигит Лепидникида зиёфатга тўпланди. Мезбон уларни тансиқ таомлар ва шароб билан сийлади.

– Шундай қилиб, Главк айбини охиригача тан олмабдими? – сўради Клодий.

– Ҳа. Арбак ҳам рад этиб бўлмас далилларни келтирди: қандай зарба берганини у кўрган экан, – жавоб берди Лепид.

– Коҳиннинг ўзи ҳам ўлгудай тунд, ичиқора одам эди. Ҳойнаҳой, у Главкни қувноқ ҳаёти учун ҳақорат қилган, Иона билан турмуш қуришига розилик бермаган бўлса керак. Улар уришиб қолишган. Главк, афтидан, қизишиб кетиб, ўзини тутолмаган. У маст бўлган, кейин эса алаmidан эс-ҳушини йўқотган ва бир неча кунгача ўзига келолмай юрган. Бечора! Нима қилиб қўйганини ўзи ҳам билмаса керак. Жуда бўлмаганда зийрак Арбак шундай деб ўйлайди, у далилларни жуда ўрни билан, жой-жойига қўйиб келтирди.

– Ҳа, бу унинг обрўйини ошириб юборди. Лекин юмшатовчи ҳолатларни ҳисобга олиб, Сенат ҳам бундай қаттиқ ҳукм чиқармаслиги керак эди.

– Ҳазабга тўлиб-тошган халқ бўлмаганида, у шундай қилар эди ҳам. Коҳин воқеаси бу тошбағир одамларни баттар қутуртириб юборди, одамлар Главк бойлиги ва насаби шарофати билан жазодан қутулиб қолиши мумкин деб ўйлаганди. Шу боис улар унга қарши қаттиқ туриб олишди ва ўлим ҳукми чиқаришни талаб қилишди. Нима сабабдандир Главк ўз вақтида Рим фуқаролигини қабул қилмаганди. Сенат омма ғазоби олдида ожиз. Бироқ шундай бўлса ҳам ҳукм атиги уч овоз кўпчилик билан маъқулланди. Ҳой, қул! Хиосникидан куйсанг-чи!

– Главкнинг ўзгариб кетганини қаранг! Аммо у аввлгидек маҳкам ва ботир!

– Кўрамиз, унинг қурчлиги эртагача бардош берармикан. Борди-ю, анави лаънати даҳрий Олинф матонатда ундан қолишмаса, унинг бу ботирлигидан нима фойда?

– Шаккок! – деди Лепид тақводорона ғазаб билан. – Гарчи осмонда бир парча ҳам булут бўлмаса-да, декурион¹лардан бири яшин уриб ўлганига нима дейсизлар? Муртад кофир ҳали ҳам борган жойларини булғаб тирик юрганидан худолар Помпеядан ўч олаяпти.

– Тагин ҳам Сенат бағрикенглик қилди: Олинф тавба қилса, Кибела меҳробига бир неча дона исириқ уруғи ташласа бўлди эди, уни тинч-эмин қўйиб юборишарди. Борди-ю, уларнинг худолари ҳайкалларини ер билан яксон қилганимизда, уларнинг урф-одатларини ҳақорат қилганимизда, динини рад этганимизда, бизнинг ўрнимизда бўлишганида уларнинг тек қараб туришларига ҳечам кўзим етмасди.

– Суд юмшатовчи ҳолатни ҳисобга олди, омон қолишга Главкда ҳали умид бор: у арслонга қарши коҳинни ўлдирган усулни ишлатишига рухсат берилди, ахир.

¹ Декурион – сенат аъзоси.

– Сен арслонни кўрганмисан, ўзи? Унинг тишларини кўрганмисан? Шунинг умид деса бўладими? Ҳатто қилич билан қалқон ҳам бу даҳшатли йиртқич олдида чўп билан папирус қоғозичалик бўлмай қолади-ку. Йўқ, ундан кўра жонини суғуриб олиб қўя қолишса, буни мурувват деса бўлади. Унинг бахтики, бизнинг инсонпарвар қонунларимизга кўра ҳукм, гарчи дарҳол чиқарилмаган бўлса-да, бетўхтов ижро этилиши керак. Ва амфитеатрдаги ўйинлар эртаси кунга тайинланган. Ўлимини кутган одам икки бора ўлади.

– Даҳрийга келсак, – деди Клодий, – уни қутурган йўлбарга қуролсиз ташлашади. Бу олишувларнинг охири аниқ. Хўш, ким мен билан гаров ўйнайди?

Ҳамма кулиб юборди – савол ҳаддан ташқари бемаъни эди.

– Бечора Клодий! – деди хўжайин. – Дўстни йўқотиш – бу ҳазил гап эмас, бироқ уни қутқариб қолишга ҳеч ким пул ташлашни истамас экан, бундан ёмон бахтсизлик бўлмайди.

– Шубҳасиз, бу ачинарли ҳол. У ҳам, мен ҳам битта ўйдан тасалли топган бўлардик: у сўнгги нафасигача дўстларга яхшилик қилди.

– Омма ҳукмдан мамнун, – деди Панса жиддий. – Кўплар бизни йиртқичларга ташлагани одам тополмайди, деб кўрққан эди. Энди эса ҳамма дўпписини осмонга отса арзийди – бир эмас, биратўла иккита жиноятчи чиқиб қолди. Одамларни иш эзиб юборган, бир кўнгил очишгани қолади.

– Ҳамма яхши кўрадиган Пансанинг уйларини кўрдингиз-а? Қачон қараманг, ортидан тиланчилар голиб лашкардай узун дум бўлиб эргашиб юради. У қачон қараманг, халқни гапиргани-гапирган. Эй худолар! У то Гракх бўлмагунча қўймайди!

– Ҳа, бўлмаса-чи, мен аллақандай калондимоғ патриций эмасман, – деди Панса камтарона оҳангда.

– Йўқ, – деди Лепид, – ўйин олдида мурувватли бўлиш хатарли. Гарчи мен туб римлик бўлсам-да, аммо борди-ю, қачондир менинг суд олдида туришимга тўғри келиб қолгудек бўлса, Юпитерга ялинаман, виварийда¹ йиртқичлар бўлмасин ё қамоқхонада жиноятчилар тўлиб-тошган бўлсин.

– Марҳамат қилиб айт-чи, – деди меҳмонлардан бири, – Главк уйланмоқчи бўлган шўрлик қизга нима бўлди? Эрга чиқмай туриб бева қолиш – оғир қисмат!

– Унга ҳеч нима бўлмайди, – жавоб берди Клодий. – У ҳомийси Арбакнинг паноҳида. Ҳам эридан, ҳам акасида бирдек жудо бўлгандан кейин уникага кўчиб ўтишига ажабланмаса бўлади.

– Венера ҳаққи, Главкнинг аёллар ўртасида эътибори баланд. Айтишларича, бой Диомеднинг қизи уни севиб қолганмиш.

– Булар бари уйдирма гаплар, дўстим, – деди Клодий хотиржам оҳангда. – Мен бугун уни кўрдим. Борди-ю, у шундай туйғуларни кечираётган бўлса, унинг кўнглига таскин беришдан бошим кўкка етган бўларди.

– Қулоқ солинг, дўстлар! – деди Панса. – Клодий Диомеднинг уйида тўй машғаласини ёқмоқчи бўлаётганини биласизларми? Олов ёқа бошлаган, кўп ўтмай Гимений меҳробида ял-ял қила бошлайди.

– Буни қаранг-а! – ҳайрон бўлди Лепид. – Наҳотки Клодий уйланаётган бўлса?

– Ўзингни бос, – жавоб берди Клодий. – Кекса Диомед қизини олийжаноб одамга бераётганидан ўзида йўқ хурсанд, у

¹ В и в а р и й – ҳайвонлар устида тажриба ўтказиладиган жой.

сестерцийларини аямайди. Мана кўрасиз, мен бу пулларни атрийга яшириб қўймайман. Бой меросхўр қизга уйланганда Клодийнинг қувноқ дўстлари учун толе кулган кун бўлади.

– Модомики шундай экан, – деди Лепид, – гўзал Юлия соғлиги учун косаларни тўлдириб бир кўтарайлик!

Серҳашам триклинийда шу суҳбат бўлиб турганида ёш афиналик бошқача муҳитга тушиб қолган эди.

Ҳукм чиққанидан кейин Главкни мусибатда ташлаб кетмаган ягона дўсти, оққўнгил Саллюстийнинг уйида қолишига ортиқ йўл қўйишмади. Уни кўриқчилар назорати остида форумдан олиб ўтишди ва Юпитер эҳроми деворидаги ён эшик олдида тўхташни амр этдилар. Бу жойни ҳозир ҳам кўриш мумкин. Эшик ўзига хос тарзда очиларди: у ўртасидан ўтказилган ўқда айланарди, у ҳозирги турникетга ўхшаш эди ва эшик ўрнининг фақат ярмини очар эди. Мана шу энсиз тешикдан уни ичкарига итариб киргизишди, унга нон ва кўзада сув қолдиришди, кейин уни қоронғиликда, ўзи ўйлаганидек, танҳоликда ташлаб кетишди. Уни ёшлик завқ-шавқларию бахтли муҳаббат чўққисидан шармандалик ва қонли ўлим чоҳига улоқтирган омад чархпалаги ана шундай туйқус тескари айланди, бу Главкка қандайдир ёмон тушга ўхшаб кўринди. Унинг бақувват гавдаси дамламанинг таъсирини бир амаллаб қўтара олди, яхшиямки унинг ярмидан кўпроғини сипқоришга улгурмаган экан. У эс-хушини яна тўплаб олган бўлса-да, бироқ қалби ҳамон мажруҳ эди...

У қаттиқ “уҳ” тортди. Унинг “уҳ”ига қоронғилик ичидан кимнингдир овози жавоб берди:

– Бу мудҳиш соатда менга ўртоқ бўлган ким? Сен эмасмисан, афиналик Главк?

– Ҳа, бахтли замонларда мени шундай чақирарди, энди эса, эҳтимол, отим бошқачадир. Сен ўзинг кимсан, ҳой нотаниш зот?

– Мен Олинфман. Бизни бирга суд қилишди ва битта зиндонга ташлашди.

– Сен ўша даҳрий деб аташган одам эмасмисан? Айт-чи, мана шу одамлардаги адолатсизлик сени худоларга мункир келишга ўргатмадимми?

– Афсус! – жавоб берди Олинф. – Ҳақиқий даҳрий мен эмас, сенсан, зеро ягона чин худони сен инкор этасан, мен эса ўз худойимни биламан. Мана шу оғир дамда ҳам у мен билан бирга. Унинг табассуми зулмат қаърини ёриб ўтиб келаяпти. Ажал бўсағасида юрагим мангулик ҳақида шивирляпти ва мен эзилган руҳим фалакларга парвоз қилиши учун ерни тарк этаман...

– Менга айт-чи, – унинг гапини бўлди Главк, – судда сенинг исмингни Апекид исми билан бирга айтишди. Менинг айбдорлигимга сен аминмисан?

– Юракдаги гапларни фақат худо ўқий олади! Аммо сендан гумоним йўқ.

– Кимдан бўлмаса?

– Сенинг айбловчинг – Арбак.

– Оҳо! Руҳимни кўтариб юбординг. Хўш, нима учун?

– Чунки мен бу одамнинг юраги кўмирдай қора эканини биламан.

Бунинг устига, унинг марҳум Апекиддан қўрқадиган жойи бор.

Шу тариқа Олинф китобхонга олдиндан маълум барча тафсилотларни Главкка сўзлаб берди, – хочга чўқингандан кейин Апекид мисрлик қоҳинлар ва Арбакнинг найранглари қандай фош этишга жазм этгани борасидаги гаплар эди бу.

– Шу боис, – яқунлади Олиф, – Апекид Арбак билан учрашиб қолса, уни алдоқчи деб атар, сирингни очаман деб дўқ урарди, кечки пайт кимсасиз дарахтзордан фойдаланиб, мисрлик газаб ичида унга ҳалокатли зарба берган бўлиши мумкин.

– Шундай бўлганига иймоним комил! – деди Главк суюниб. – қандай бахт!

– Бечора, бундан сенга нима фойда? Ҳукм чиқиб бўлган. Сен маҳкумсан, гарчи беайб бўлсанг-да, ҳалок бўласан.

– Аммо энди айбсизлигимга қаттиқ аминман, илгари эса телбалигимга бориб, гоҳо ўзимдан шубҳа қилар эдим...

ХV БОБ

Главк тақдирида ўзгариш

Нидияни яна устидан қулф уриб, қамаб қўйишгандан кейин унинг учун вақт ҳаддан ташқари секин ўта бошлади.

Сосий, афтидан, қиз уни яна аврашидан қўрқиб, унинг ёнига фақат эртасига келди, егулик ва шароб солинган саватчани қўйди-да, тезгина эшикни қулфладию кетди. Соатлар ўтиб борарди, Главкка ҳукм чиқарилиши керак бўлган кунда Нидия зим-зиё зиндонда тутқунликда ётарди, борди-ю, у қочиб кетса, йигитни ўлимдан асраб қолиши аниқ эди. Гарчанд қочишнинг сира иложи бўлмаса-да, нозиккина, аммо жасур ва ақлли бу қиз Главкни қутқаришнинг ягона имконияти унинг қўлида эканини билиб, тушқунликка тушмасликка ва энг кичик имкониятни ҳам бой бермасликка азму қарор этганди. Аччиқ фикрлар унинг шуурини хиралаштирмай қолмасди, бироқ у ўзини қўлга олди, куч тўплаб, шай туриш учун ҳатто тамадди қилиб, шароб ҳам ичди.

У қочишнинг кўплаб йўллари хаёлидан ўтказди, аммо ҳаммасидан воз кечишга мажбур бўлди. Сосий ўша-ўша унинг ягона умиди, фойдаланиши мумкин бўлган ягона қуроли эди. Қиз унинг примчи эканини ва қачон бўлмасин, озодликни сотиб олишга муваффақ бўладими ё йўқми, шуни билишга муштоқ эканини ҳам биларди. “Эй, марҳаматли худолар! Унга озодликни ваъда қилиб, уни сотиб олишнинг иложи йўқмикан? – деб ўйларди қиз. – Ахир бунинг учун унинг бисоти етарли эмасми? Унинг ингичка билагида Йона совға қилган билакузуклар бор, бўйнида эса Главк ҳадя қилган тилла занжир осилиб турарди. Қиз Сосийни тоқатсизлик билан қута бошлади. Аммо вақт ўтиб борарди, ундан эса ҳамон дом-дарак йўқ, тоқатсизлик ич-этини кемириб азоблар эди. Шўрлик қиз титрар эди, ёлғизликка ортиқ бардоши етмаётганди, у оҳ урар, қичқирар, эшикни урар эди. Унинг қичқирешлари атрийда акс садо берарди. Охири Сосий жаҳлидан гудранганча нима гаплигини билмоқ учун қизнинг олдига борди:

– Ҳай-ҳай! Бу қандай гап? – сўради у қўрс оҳангда. – Кўп қичқираверма, қизалоқ, бўлмаса яна оғзингга латта тиқиб қўйишга мажбур бўламан. Агар овозингни хўжайин эшитиб қолса, нақ бошимда тегирмон тоши юргизади-я.

– Меҳрибон Сосий, мени уришма, бунча узоқ бир ўзим қололмайман, – жавоб берди Нидия. – Қўрқиб кетаяпман. Ёнимда бирпас ўтир. Қўрқма, қочиб кетмайман, сен эшикнинг оғзида ўтира қол, икки кўзинг менда бўлсин, мен эса жойимдан бир қадам ҳам жилмайман.

Ўзи ҳам гап сотишни яхши кўрадиган Сосий унинг илтимосини қондиришга рози бўлди. Гаплашадиган ҳеч кими йўқ қизга раҳми келиб кетди, ахир ўзи ҳам зерикиб кетган эмасми, кўнгли ийиб, бир йўла дилининг чигилини ёзишга қарор қилди. Нидиянинг гапларини тинглаб туриб, у “узун курси”ни бўсагага қўйди, орқаси билан эшикка суянди ва деди:

– Мен асти бағритошлик қилмоқчи эмасман, сен билан ундан-бундан гаплашсам дейман. Аммо эсингда бўлсин, ҳеч қанақа айёрлик, ҳеч қанақанги найранг кетмайди.

– Йўқ, йўқ. Менга айт-чи, меҳрибон Сосий, соат неча бўлди?

– Кеч кирди, эчки подаси уйга қайтаётибди.

– Эй худолар! Суд нима билан тугади?

– Иккаласи ҳам ўлимга ҳукм этилди.

Нидия қичқириб юборишдан ўзини базўр тийди.

– Оҳ, худди ўйлаганимдай бўлибди. Уларни қачон қатл қилишар экан?

– Эртага саҳнада. Сен бўлмаганимда, ҳой шумшук қиз, мен ҳам бориб томоша қилган бўлардим.

Нидия деворга суянди. У чидаёлмади, лоҳас бўла бошлади. Аммо Сосий бундан сезмади, чунки қош қорайиб қолган ва бунинг устига ўзининг ташвишлари бошидан ошиб-тошиб ётарди. Шундай томошадан куруқ қолаётганидан афсусланиб, ҳамон ҳасратидан чанг чиқар, шунча қуллари туриб, ичидан зиндонбонликка уни танлаб олган Арбакдан ёзғиргани-ёзғирган эди. Сосийнинг ҳасратлари авж палласига етганида Нидия ўзига келди. Сосий қизга ачиниб, деди:

– Шунча оҳ-воҳлар тортаяпсан, сенга ичим ачиб кетаяпти! Начора, чидаганга чиқарган дейдилар-ку. Ҳа, сени аяб ўтиришгани йўқ, сенга ҳеч кимнинг раҳми келмаяпти.

– Сосий, озодликка чиқишинг учун сенга қанча пул керак бўлади?

– Қанча дейсанми? Ҳа, айтайлик, икки минг сестерций бўлса керак.

– Худоларга шукур! Ундан кўп эмасми? Мана бу билакузук ва занжирни кўраяпсанми? Улар айтганингдан икки баравар қиммат туради. Мен уларни сенга бераман, башартики...

– Мени аврама. Сени қўйиб юборолмайман. Арбак шафқатсиз ва золим. У мени Сарнга улоқтириб, балиқларга ем қилади. Афсус! У ҳолда дунёдаги бор сестерцийлар мени тирилтира олмайди. Итдай яшагандан кўра, арслондай ўлганим яхши.

– Сосий, ўйласанг-чи, сен озод бўласан. Яхшилаб ўйлаб кўр. Мени лоқал бир соатгагина қўйиб юбор! Ярим тунда чиқиб кетаман-да, тонгда қайтиб келаман. Сен мен билан бирга боришинг ҳам мумкин.

– Йўқ, – деди Сосий қатъий. – Битта қул Арбакка қулоқ солмаган эди, ном-нишонсиз йўқолди.

– Аммо қонун бўйича хўжайин қулнинг ҳаётига хўжайинлик қила олмайди.

– Қонун-ку, яхши-я, аммо ундан наф йўқ ҳисоби. Менинг билганим шуки, қонунлар ҳар доим Арбак томонида. Бундан ташқари, мени ўлдирадилар, қайси қонун менга ҳаётимни қайтиб беради?

Нидия аламининг чеки йўқ эди.

– Демак, сира иложи йўқми?

– Сира. То Арбак сени ўзи қўйиб юбормаса, иложи йўқ.

– Агар шундоқ бўлса, – деди Нидия тез-тез, – боиси мактубимни лоқал сен олиб бориб берарсан? Бунинг учун хўжайиннинг жонингни суғуриб олмас?

– Кимга?

– Преторга.

– Преторга? Зинҳор! Унда мени суд қилишларини биламан. қуларни эса калтаклаб сўроқ қилишади.

– Узр, ундай демоқчи эмасдим, “претор” сўзи оғзимдан чиқиб кетди, мен бутунлай бошқа одамни назарда тутган эдим – қувноқ Саллюстийга демоқчи эдим.

– Ҳа! У сенга нега керак бўлиб қолди?

– Главк менинг хўжайиним эди, у мени золим одамдан сотиб олганди. Битта шу йигит менга одам деб қарарди. Энди эса у ўлиши керак. Шундай соатда Главкка унинг жонига ора кирадиган бир юрак борлигини хабар қилолмасам, мен нима деган одам бўлдим? Саллюстий унинг дўсти. У хатимни унга етказди.

– Унинг бу ишни қилмаслигига кўзим етиб турибди. Эртагача Главкнинг ўйлайдиган нарсалари ўзига етарли, сен эса, ҳой кўр қиз, уни бекорга ташвишга солганинг қолади.

– Менга қара, – деди Нидия, ўрнидан тураркан, – озод бўлишни истайсанми, йўқми? Бу сенинг ўзингга боғлиқ. Эртага кеч бўлади. Ҳеч қачон озодлик бу қадар арзонга сотилмаган. Уйдан билдирмай чиқиб кетиш сен учун чўт эмас. Ярим соатга қадар бемалол қайтиб кела оласан. Озодликка чиқиш учун наҳотки шугина ишни қилиш ҳам қўлингдан келмаса?

Сосийнинг юраги дук-дук урарди. Тўғри таклиф, бу ёғи билан унинг нима иши бор? Қайтанга яхши эмасми? Нидиянинг устидан маҳкам қулфлаб қўяди, борди-ю, Арбак унинг йўқлигидан хабар топганида ҳам, бундан қўрқмаса бўлади, нима қилибди, эшик қулфлог; сўкса сўкар, жуда осмон узилиб, ерга тушмас. Борди-ю, Нидия мактубида ўзи айтганидан кўпроқ нарсаларни ёзганида ҳам, яъни уни қамаб қўйишганини, Сосийнинг қанақалигини ёзганида ҳам, ҳечқиси йўқ! Хатни Сосий олиб бориб берганини билмайди. Қисқаси, мукофот катта, зарар кичик, ҳавас қилса арзийдиган таклиф. Сосий ортиқ иккиланиб ўтирмади.

– Бер бу ёққа ялтироқ-палтироқларингни, хатни олиб борганим бўлсин... Йўқ, шошма, сен чўрисан-ку, бу тақинчоқлар сенга эмас, хўжайинингга қарашли.

– Главк менга совға қилган, у эса менинг хўжайиним. Бу ёғи, у энди қандай талаб қила оларди уларни? Улар мендалигини тағин ким билиб ўтирибди.

– Бўпти, ҳозир сенга папирус қоғози олиб келаман.

– Йўқ, папирус қоғози эмас, сопол варақ билан темирқалам олиб кел.

Нидия тагли-тугли хонадон қизи эди. Ота-онаси унинг бахтсизлигини енгиллатиш учун нималар қилмас эдилар, қизнинг ўткир зеҳни эса билимларни маҳкам ушлаб қолар эди. Шу боис, ўзининг кўрлигига қарамай, ҳали болалик чоғидаёқ, гарчи мукамал тарзда бўлмаса-да, мумланган лавҳага ўткир темир қалам билан пайпаслаб ёзишни ўрганиб олганди. Сосий унга сопол варақ келтирганида, у юнон тилида бир неча сатр жумлани тирмалаб ёзди, бу қарийб ҳар бир олийнасаб италиялик биладиган болаликдаги кадрдон тили эди. Кейин у хатни ип билан обдон ўраб боғлади ва мум билан муҳрлаб қўйди. Хатни Сосийга беришдан олдин у зиндонбонга деди:

– Сосий, мен кўрман ва қамоқда ўтирибман. Бирдан мени алдашинг, топшириқни бажармаслигинг, ўзингни хатни олиб бориб топширгандек қилиб кўрсатишинг ҳеч гап эмас. Шундай қилгудек

бўлсанг, бошингни тантанали сувратда Немесидага тортиқ қилиб юбораман, жонингни эса — дўзахий кучларга. Ўнг қўлингни менга бер-да, ортимдан такрорла: “Ўзим юрган ер ҳаққи, ўлим ва ҳаёт устидан ҳукмронлик қилувчи табиий ҳодисот қасоскор Орк ва ҳар нарсани кўриб турувчи Юпитер Олимпия ҳаққи қасам ичаманки, ўз ваъдамни виждонан адо этаман ва ушбу мактубни Саллюстийнинг ўз қўлига топшираман! Борди-ю, қасамимни бузгудек бўлсам, осмон ва дўзах қарғиши урсин мени!” Етар. Мен сенга ишонаман, мана бу мукофотинг. Қоронғи тушиб қолди, вақтни кетказма.

— Жуда ғалати қиз экансан, мени қаттиқ қўрқитиб юбординг. Лекин мен сени тушунаман. Борди-ю, Саллюстийни қидириб тополсам, қасамимга биноан хатни унга бераман. Унча-мунча гуноҳларим йўқ эмас, албатта, аммо қасамни бузиш — зинҳор мумкин эмас! Буни олийжаноб одамларга қўйиб берайлик.

Залворли лўкидонни эшикка обдон суриб ва унга қулф уриб, Сосий кетди. У калитни камарига осиб олди, ҳужрасига кирди, кенг чакмонига бошдан-оёқ ўраниб олди ва билдирмасдан орқа эшикдан чиқиб кетди.

Кўчада одам кўринмасди. Кўп ўтмай у Саллюстийнинг уйига етиб борди. Дарбон унга хатни қолдириб кетишини айтди, чунки Саллюстий Главкка мотам тутаётган бўлиб, уни зинҳор-базинҳор безовта қилиш мумкин эмасди.

— Хатни ўз қўлига топшираман деб онт ичган эдим, шундай қилмасам бўлмайди!

Лекин дунё кўрган Сосий берган худога ёқибди деган гапни билмай ўлибдими, дарбоннинг чўнтагига бир неча тангани солиб қўйди.

— Бўпти, — деди дарбон юмшаб. — Кирақол истасанг. Аммо тўғриси айтиб қўяй, Саллюстий қайғусини шаробга ғарқ қилишга азм этган. Бирон кўнгилсизлик рўй берса, у ҳар доим шундай қилади: яхши шаробли, ёғли зиёфат беришни буюради, то бошида шароб ҳовуридан бошқа ҳеч вақо қолмагунча ичади.

— Зўр усул экан! Эҳ, бой бўлганга не етсин! Саллюстийнинг ўрнида бўлганимда меникида ҳар куни кўнгилсизлик бўларди. Ҳай, мен учун хўжайинингга бир нима де, ана, ўзи келаяпти.

Саллюстий азбаройи гамга чўкканидан меҳмон кутадиغان аҳволда эмасди, бироқ танҳоликда томоғидан шароб ўтиши ҳам қийин эди. Шу боис одатига биноан, суюкли озод қулини чақирди-да, ғалати улфатчилик бошланди. Софдил эпикурчи дам-бадам оҳ тортар, хўрсинар, йиғлар, кейин эса ташналик билан янги таом ёки тўла косага ташланарди.

— Дўстим, — деди у озод қулга, — бу даҳшатли ҳукм... оҳ!.. Қўзичоғим! Бечора Главким, бу арслоннинг тишлари қанақалигини билсанг эди! Ҳай! Ҳай! Ҳай!

Саллюстий аввал йиғлаб юборди, орқасидан ҳиқичоғи тутиб қолди.

— Шаробдан ичиб юбор, — деди озод қул.

— Уй совуқлик қилаяпти. Аммо Главк ҳозир бундан совуқроқ жойда! Эртага эрталаб барча эшикларни қулфлаб ташла, қулларимдан биронтаси бу лаънати амфитеатрда бўлмасин. Бўлмасин, бўлмасин!

— Фалерн шаробидан ич, жуда ўзингни олдириб қўйибсан. Худолар ҳаққи, бунчалик куйма. Кулчадан е.

Ана шундай қулай аснода Сосийни куйиб-ёнаётган эпикурчи (Салмос тай) ҳузурига қўйиб юборишганди.

— Ҳой, нима гап?

– Мени Саллюстий хузурига юборишди. Мен бир ёш аёл келтирган мана бу мактубни унга топширишим керак. Жавобини олиб келмасанг ҳам бўлаверади, деган эди. Кетсам майлими?

Танимасликлари учун овозини ўзгартириб ва юзини чакмони билан яшириб фаросатли Сосий шундай деди.

– Худолар ҳаққи, бу қўшмачи экан! Ярамас, тошбағир! Қанақа азада эканимни кўрмаяпсанми? Йўқол! Пандарейдан қолган қарғишлар, илоё, сени ҳам урсин.

Сосий кетишга чоғланди.

– Хат бор эмиш, ўқийсанми, Саллюстий? – сўради озод қул.

– Хат? Қанақа хат? – деди эпикурчи. Унинг кўзлари гилайлаша бошлаганди. – Жондай дўстимни арслон гажиб ташлайман деб турганда... ҳик!.. Кўнглимга шунақа эрмаклар сиғар эканми?

– Яна битта бўғирсоқ е.

– Йўқ, йўқ! Куйиб кетаяпман.

– Олиб бориб ётқизинглар, – буйруқ берди озод қул.

Саллюстий бошини эгиб чуқур тин олганди. Уни ётоқхонага олиб кетишди, ўзи эса шўрлик Главкка ачиниб, Сосийни бўралаб сўкарди.

Сосий афеус-надоматга ботган қўйи уйига равона бўлди.

– Қўшмачи эмиш, ўзингиз айтинг-чи инсоф билан! – гудранди у. – Саллюстийнинг тили бунча заҳар бўлмаса! Мени каззоб ё ўғри деб атаганида ҳам бир нави эди, келиб-келиб қўшмачи эмишман! Туф! Бунақа ҳақорат ҳар қандай одамнинг кўнглини беҳузур қилиб юборади. Каззоб ўз кўнглини хуш қилгани ёлғон гапиради, ўғри тирикчиликни деб ўғрилик қилади. Ўзингни деб қиладиган бўлмагур ишларингда ҳам ҳатто қандайдир фахрли ва доно нарса бўлади: юракнинг кенглиги, талпинишни ҳис этасан. Қўшмачилик унақа эмас – у бамисоли бировларга обиёвгон пишириш учун оловга қўйиладиган тувак, меҳмонлар ва ҳатто пасткаш ошпаз бола қўлларини артадиган дастмол. Ундан кўра мени падаркуш дегин эди! Аммо у маст эди, нима деётганини билмаётганди. Бунинг устига, мен юзимни тўсиб олгандим. Агар у ким билан гаплашаётганини кўрганида, у мени шубҳасиз, “ҳалол Сосий” ва “ҳурматли одам” деб атаган бўларди. Э, нима бўлганида ҳам нолишимга ҳожат йўқ – мана бу матоҳларни оппа-осон топганимга қойил қолиш керак. Э маъбуда Ферония, мен тез орада озод бўламан! Ана шунда кўрамыз, қани мени қўшмачи дейишга кимнинг ҳадди сиғаркин... Фақат каттагина пул эвазига демаса...

У жаҳл устида гудраниб энсиз кўчадан амфитеатр ва унга туташ саройлар томон кетиб бораркан, муюлишда бурилди-ю, бирдан катта оломонга дуч келди. Эркаклар, аёллар ва болалар кулган, гаплашган, қўлларини тез-тез арра қилганча алақаёққа шошар эдилар. Сосий нима гаплигини англайман дегунча шовқинли оқим уни ўз домига тортиб кетди.

– Нима гап? – сўради у ёнида кетиб бораётган хунарманддан. – Бу одамлар қаёққа югуриб кетаяпти? Ёки биронта бой пул ё гўшт улашаётирми?

– Йўқ, ундан ҳам қизикроқ нарсани кўрамыз, – жавоб берди хунарманд. – Валломат Панса элим деганлардан эмасми, ҳаммага виварийдаги йиртқичларни бориб кўришга рухсат берди. Геркулес ҳаққи, эртага улардан биттаси ёруғ дунё билан хайрлашади!

– Чиндан қизиқ экан! – Шундай дея қул уни тортиб кетаётган оломон билан аста юриб кетди. – Эртага ўйинларни бориб кўролмасам керак, ҳеч бўлмаса йиртқичларни кўриб қолай.

— Яхши қиласан, — деди унга янги таниши, — Помпеяда арслон билан йўлбарсни ҳар доим ҳам кўравермайсан...

Ниҳоят улар керакли жойгача етиб келишди. Бироқ виварий жуда кичкина ва тор эди, оломон эса тобора бостириб келмоқда эди. Эшик олдида турган иккита посбон то олдингалари тўйиб кўриб олмагунча чипталарни оз-оздан сотиб, янги томошабинларни бироз ушлаб, гоят оқилона йўл тутмоқда эди. Ўзига етганча бақувват, унча-мунча нарсадан ҳайиқмайдиган ва андиша қилиб ўтирмайдиган Сосий одамларни итариб, олдинга сурила бошлади..

Янги танишини оломон ютиб юборди ва у кўп ўтмай иссиқлигидан нафас олиб бўлмайдиган бир тангу тор хонага кириб қолди. Бу ерда бир неча машғала порлаб ёнарди.

Одатда турли виварияларда сақлаб келишган йиртқичларни энди оломонга эрмак бўлсин деб, бақувват темир қафасларда бир-биридан ажратиб, битта виварийга жойлаб қўйилганди.

Сахрода шамолдай дайдиб юрган ва энди сал бўлмаса китобимизнинг бош қаҳрамонларига айланай деб турган йиртқичлар қафасларда ўтирарди. Нафсини ҳакалак отдириш учун йўлбарсга қараганда босиқ табиатроқ бўлган арслонга кўпам овқат берилмаётган эди, у тор қафас ичида бетоқат айланар, оч кўзлари газабнок ёнар эди; ҳар замон-ҳар замонда у тўхтаб, атрофга кўз югуртирганда, одамлар кўрққанидан орқага тисланар ва қалтирар эдилар. Йўлбарс эса бор бўйи билан чўзилиб ётиб олганди ва фақат аҳён-аҳёндагина думини ерга уриб кўяр ёки узоқ бетоқат эснарди, тутқунликка ва томошабинларнинг завқига у шундан бошқа ҳеч қандай муносабат билдирмаётган эди.

— Ҳатто Рим амфитеатрларида ҳам бунақа кучли йиртқичларни кўрмаганман! — деди Сосийдан ўнг томонда турган мушакдор баҳайбат одам.

— Панжаларига қараб, ўзимни чумоличалик ҳам эмасдай ҳис қиламан, — уни қувватлади чап томонда қўлларини кўкрагида чалиштириб турган бўйи пастроқ бошқа бир одам.

Кул олдин унисига, кейин бунисига қараб қўйди.

— Олтин ўрталикдан яхшиси бор эканми, — ўзича гудранди кул. — қўшнилариингга гап йўқ, Сосий, икки тарафингда икки гладиатор.

— Топиб айтдинг, Лидон! — деди баҳайбати. — Мен ҳам ўшандай сезаман ўзимни.

— Ким ўйлабди дейсан, — давом этди Лидон тўлқинланиб, — атиги бир неча кун аввал биз кўрган ёш, соғлом ва қувноқ азамат юнонни энди мана бу йиртқичлар тилка-пора қилиб ташласа!

— Ташламай-чи! — газаб билан деди Нигер. — Император бундай олишувларга қанчалаб виждонли гладиаторларни зўрлаб олиб кирмади, энди битта бой жиноятчини қўйса қўйибди-да.

Лидон хўрсиниб қўйди, елка қисди ва жим бўлиб қолди. Томошабинлар анграйганча уларнинг суҳбатига қулоқ солар эдилар; уларни гладиаторлар йиртқичлардан кам ҳайратга солмаётганди, улар учун гладиаторлар ҳам ўша йиртқичларнинг биттаси эди, гоҳ бу йиртқичларга, гоҳ у йиртқичларга қарар экан, оломон эртанги кун келишини бетоқат кутмоқда эди.

— Бўпти, — деди Лидон орқага ўгирилар экан, — менинг арслон билан ҳам, йўлбарс билан ҳам олишувимга тўғри келмаганидан худоларга шукурлар қиламан; ҳатто сен ҳам, Нигер, улардай қутуриб ўйин кўрсатолмасанг керак.

– Аммо улардан кам хатарли эмасман, – газабли тиржайди гладиатор.

Унинг кучли қўллари ва баджаҳл башарасига қараб, одамлар ҳам кулишди.

– Эҳтимол, – деди Лидон бепарво ва одамларни суриб-суриб, эшик томон йўналди.

“Унинг ортидан борақолай, ёнбошимни ортиқча эзиб ўтираманми, – ўйлади фаросатли Сосий, Лидоннинг изидан шошиб. – Одамлар ҳар доим гладиаторларга йўл очади, бир йўла менга ҳам осонроқ бўлади”.

Қария Медоннинг ўгли оломон орасидан тез юриб кетди, у ерда уни кўплар билар эди.

– Ана, ботир Лидон, эртага у саҳнага чиқади, – деди кимдир.

– Мен унга пул тикканман, – деди бошқаси.

– Қаранглар, қандай дадил келаяпти!

– Омад сенга, Лидон! – оқ йўл тилади учинчи бир одам.

– Лидон, юрагим сен билан, – шивирлади ўрта тоифадан кўҳликкина бир аёл. – Агар енгиб чиқсанг, биз яна учрашамиз.

– Барно йигит, Венера ҳаққи онт ичаман! – деди ўн уч ёшлардаги қизалоқ.

Гарчи Лидоннинг фикрлари тоза бўлиб, агар отасига озодлик сотиб олиб бериш нияти бўлмаганда эди, бу луқмаларга у барибир бепарво қарамаган бўларди. Ҳозир уни мақтаб турган овозлар эртага, ҳойнаҳой, унинг жон талвасасидаги азобларини олқишлаши мумкинлиги ҳақида ўйламаётганди. У бағрикенг ва самимий эди, аммо шу билан бирга қизиққон ва калтафаҳм ҳам эди; у касбини ёмон кўраман дерди-ю, тагин ўзи у билан фахрлана бошлаганди. Унинг бу қадар машҳур бўлиб кетганини кўргач, унинг одимлари янада енгилашди, юзи жонланди.

– Нигер, – деди у оломон ичидан суғурилиб чиқаркан, – биз тез-тез уришиб қолар эдик, биз бир-биримизга қарши жанг қилишимиз дуруст эмас. Аммо эртага икковимиздан биттамыз ўлишимиз турган гап. Қўлингни бер.

– Жону дилим билан, – жавобан деди Сосий қўлини узатиб.

– Бу қанақа тентак бўлди? Мен бу ерда Нигер бор деяпман!

– Хатоингни афв этаман, – деди Сосий одоб билан. – Ҳечқиси йўқ. Хато қилиш қийин эмас, биз Нигер билан бир олманинг икки палласидай ўхшайсиз.

– Ваҳ-ҳа-ҳа! Жуда зўр-ку! Агар шу гапларингни эшитганида, Нигер сени бўғиб ўлдиради!

– Сиз гладиаторлар одамлар билан жудаям кўпол муомала қиласизлар, – деди Сосий. – Кел, яхшиси бошқа нарсалар тўғрисида гаплашайлик.

– Туёғингни шиқиллат, – деди Лидон сабри тугаб. – Сен билан гаплашгани вақтим йўқ!

– Бўлмаса-чи, – уни қувватлади қул. – Сенинг ўйлайдиган нарсаларинг йўқ эмас: эртага биринчи марта саҳнага чиқасан. Сенинг ботирларча ҳалок бўлишингга имоним комил!

– Сўзинг оғзингдан чиқиб, ёқанга ёпишсин! – қичқирди бидъатчи Лидон, чунки Сосийнинг тилаги унга сира ёқмаётганди. – Ҳалок бўлармишман! Йўқ, насибам тугамаганига кўзим шундоқ етиб турибди.

– Ажал билан ўйнашган одам мағлубиятга тайёр туриши лозим, – деди Сосий тошбағирлик қилиб. – Аммо сен бақувватсан, сенга омад тилайман. Хайр!

Шу сўзларни айтиб, кул орқасига ўгирилди-да, уйга равона бўлди.

“Ишқилиб, бошимга бир балони ортгирмаса гўргайди, — ўйланиб қолди Лидон. — Мен отамни озод қилсам дейман, кучимга ишонаман, ўлим тўғрисида ўйлаётганим ҳам йўқ. Бечора отажонгинам! Мен унинг кўзининг оқу қорасиман. Агар ўлиб кетсам...”

Гладиатор қадамларини жадаллатди, бирдан кўчанинг нариги ёғида фикрини банд этган одамнинг ўзини кўрди. Ҳассага таянган, йиллар ва ғамлардан эгилган, бошини қуйи солган оппоқ сочли Медон битта-битта қадам босганча гладиаторга яқинлашиб келарди. Лидон бир зумга тўхтади, бундай бемаҳалда чолни бу ерга нима етаклаб келганини у дарров англади.

“У, ҳойнаҳой, мени қидираяпти, — ўйлади гладиатор. — Олинф устидан чиқарилган ҳукм уни даҳшатга солган, ўзи олдин ҳам саҳнани ёмон кўрарди, энди мени олишувдан айнитмоқчи. Ҳозир у билан кўришишим мумкин эмас, унинг йиғи ва кўз ёшларига чидаёлмасам керак!”

Биз бу ерда муфассал баён этган фикрлар Лидоннинг миясидан яшин тезлигида ўтди. У шартга орқасига бурилди-да, тез изига қайтди. У шаҳарнинг энг қувноқ ва чиройли маҳалласи кўриниб турган унча баланд бўлмаган тепалик устига ҳансираб етиб келгандан кейингина тўхтади.

Лидон ой нуридан товланиб турган сокин кўчаларга кўз югуртирди. Ой ҳозиргина чиққан бўлиб, амфитеатр олдидаги ғала-ғовурли оломонни ўзгача ёритиб турарди, гарчи у табиатан кўпол ва ҳиссиз бўлса-да, бу манзарадан ҳайратда қолди. У нафасини ростлаганча ҳувиллаб ётган пешайвон зинасига ўтирди ва сукунат унга ором бағишлаётганини ва вужудига қувват оқиб кираётганини ҳис этди. Рўпарасида хўжайин базми жамшид бераётган сарой чироқлари порларди. Саллюстий ҳовлиснинг эшиклари очиқ эди ва гладиаторнинг кўзи атрийда — гулзор ҳовлида столларда ўтирган кўплаб меҳмонларга тушди. Ҳув тўрда, чарақлаган хоналарнинг узун айвонида ой нурида фаввора жимирларди. Устунларга гулчамбарлар зеб бериб турибди; ҳамма жойда ҳаракатсиз мрамар ҳайкаллар ялтирайди. Шу пайт қувноқ қаҳқаҳа орасида кўшиқ янгради.

Аид зулмати — ерости диёрини
Куйламагин бизни кўрқитиб.
На уят, на виждон қолмаган замон
Ҳеч ким бермас бизга тасалли.

Осон эмас маъбуд Зевсга ҳам,
Бундай дамларни кузатиш оғир.
Зевс бизни унутган чиқар,
Бизга шодлик беролмас тақдир.

Шундай вақтда келди Эпикур.
Ғамгинларни қутқармоқ учун.
Ўйнаб-кулинг, — деди, — сизлар хур,
Аид йўлин тўсди у бутун.

Зевс агар бўлса оламда,
У бизларни кечирар эди.
Қуёш нури каби қалам да,
Гуноҳимиз ўчирар эди.

Май ичиб, рақсга тушиб,
Севинаялик гоҳида.

Зевс кўкда маъбуд бўлса,
Биз ҳам Ернинг шоҳи-да...

Лидон (гарчи у қадар тақводор бўлмаса-да, барибир ҳам ўша даврда кенг ёйилган фалсафани ўзида мужассам этган бу қўшиқни эшитиб, қўрқиб кетгани) бир амаллаб қўрқувини босди, ёнгинасидан бир тўда одам ўтиб кетди, кийимларига қараганда, улар ўрта тоифа вакиллари эди. Улар нима ҳақидадир суҳбатлашар эдилар ва афтидан, гладиаторни пайқашмади.

— Даҳшат, даҳшат! — деди бири. — Олинфни биздан тортиб олишди-я! ўнг кўлимиздан ажрадик. Бизни ҳимоя қилиш учун Исо Масих қачон ерга нозил бўларкин?

— Кўз кўриб, қулоқ эшитмаган ёвузлик! — деди бошқаси. — Сира айби йўқ одамни қотилдай қатл этиш! Майли, бунисига ҳам чидаб берайлик. Синай¹ дан худо момақалди роқ юбориб Олинфни қутқариб қолади...

Лидон бирпас ўтирди-да, уйга кетиш учун ўрнидан турди.

Юлдузлар нурига кўмилган ажойиб шаҳар беғам ухлаб ётарди! Устунлар кўрк бағишлаб турган унинг кўчалари қанчалик тинч! Узоқдаги дарахтзорларнинг шоҳлари нечоғли майин чайқалади! Кампаниянинг уйқудаги осмони нақадар баланд, булутсиз ва мовий! Барибир ҳам қувноқ Помпеянинг, қадимги халдейлар мустамлакасининг, Гераклнинг афсонавий шаҳрининг, шодон римликларнинг сеvimли масканларининг сўнгги тунни эди бу. Асрлар кетидан асрлар ўтаверди. Йиллар шаҳарни вайрон қилмади, уни вайрон қилишмади, энди эса сўнгги шуъла унинг тақдир лавҳи узра титраб турарди! Гладиатор орқа томондан кимнингдир енгил одимлари товушини эшитди — бир қанча аёл амфитеатрдан уйларига қайтишмоқда эди. қайрилиб қараб, у ғалати аломатни кўрди. Узоқдан элас-элас кўриниб турган Везувий чўққиси узра оппоқ, шаффоф, ўлик нур устини осмонга ўрлар эди — у бир лаҳза осмонда жимирлаб турди-да, кейин ғойиб бўлди. Шу аснода ёш аёлнинг қувноқ ва чийилдоқ овози янгради:

Ҳай, ҳай! Шодлик саси ёқимли ғоят!

БЕШИНЧИ КИТОБ

I БОБ

Арбакнинг туши.

Қутилмаган меҳмондан у хушёр тортади

Амфитеатр саҳнасидаги қонли ўйинлардан арафасидаги даҳшатли тун ўтиб борарди ва Помпеянинг сўнгги куни тонги аста бўзара бошлади. Фивир этган шабада йўқ, ҳаво дим эди, Кампаниянинг кенг далалари пастқамликлари бўйлаб сийрак ва тунд туман ёйилган. Бироқ овга эрта чиққан балиқчилар ҳаво тинч бўлишига қарамай, денгининг долғаланаётганини ва бамисоли кўрққандек қирғоқдан қочаётганини, мовий ва ювош, энди сайёҳ қидиргани билан қадимги кенг ўзанини топа олмайдиган Сарн дарёси жилмайган далалар ва хушқад

¹ Мисрдаги Синай яриморали.

дангиллама ҳовлилар ёнидан маънос зорланиб оқиб ўтаётганини кўриб ёқа ушладилар. Ер бағирлаб тушган туман узра қадимги шаҳарнинг вақт сийқасини чиқариб ташлаган кўҳна миноралари, уйларнинг қизил черепицали томлари, сонсиз эҳромларнинг устунлари, форумнинг ҳайкаллар ўрнатилган пештоқлари ва зафар арки қад кўтариб турарди. Узоқда, паға-паға туманлар узра водийни қуршаб олган тоғларнинг чўққилари савлат тўкиб турар, унинг этаклари тонгги осмоннинг алдоқчи ранглари тагига кириб кўздан йўқолар эди. Узоқ вақтдан буён Везувий узра турган булут бирдан ғойиб бўлди, энди тоғнинг мағрур ва улугвор чеҳраси қовоғини солмай ажойиб манзарани томоша қилар эди.

Ҳали барвақт бўлишига қарамай, шаҳар дарвозаси аллақачон очиб қўйилганди. Суворийлар ёки аравалар олдинма-кейин шаҳарга кириб келар эдилар ва сон-саноқсиз байрамона кийинган пиёдалар овозларининг борича бақириб, қувноқ гаплашар эдилар. Кўчалар қўшни қишлоқлардан келган одамларга ва шаҳарликларга тўлиб-тошган эди; улар сонсиз жонли оқимга айланиб, шовқин ила тез-тез юриб, мудҳиш томоша бўладиган жойга тартибсиз интилмоқда эдилар.

Сал бўлмаса шаҳарнинг бутун аҳолиси сиғадиған амфитеатр ҳар қанча катта бўлмасин, Кампаниянинг барча бурчакларидан келаётган одамлар тошқини тантанали воқеаларга қараб шу қадар катталашиб кетган эдики, ўйинлар бошланишидан анча олдиноқ амфитеатр олдиға одамлар оломон бўлиб тўпланиб улгурганди, уларнинг мавқеларига қўра олдиндан жой ажратиш кўзда тутилмаганди. Суд ва икки жиноятчиға чиқарилган ўлим ҳукми шу қадар катта қизиқиш уйғотган эдики, ўша куни кўз кўриб, қўлоқ эшитмаган оломон тўпланганди.

Авомуннос жанубликларға хос жўшқинлик ила бир-бирини туртар, итарар, олға интиларди, бундай ҳолларда ҳозирги италияликларға ўхшаб, бесабрлигига қарамай, ҳайратомуз даражада тартибга риоя қилган ҳолда ғалати бир меҳмон хотин Арбакнинг овлоқдаги уйи томон кетиб борар эди. Унинг ғалати кийимини, беўхшов юришини ва кескин ҳаракатларини кўриб, йўловчилар бир-бирини туртар ва жилмаяр эдилар; аммо унинг башарасига қараб туриб, бирдан ранглари қув ўчар эди, чунки хотиннинг башараси ўлик тусида эди. Мурдасимон башарасио жанда кийимлари уни шу туришида эски гўрдан тирилиб келган ўликка ўхшатиб турарди. Одамлар индамай, хавотир билан четланар эдилар, у эса шу юриб боришида кўп ўтмай мисрликнинг эшигигача етиб борди.

Бутун шаҳар каби қоратан дарбон ҳам бугун одатдагидан эрта турган эди, хотинга эшикни очар экан, сесканиб тушди.

Мисрликнинг бугун уйқуси қаттиқ бўлди, бироқ тонгга яқин кўрган алоқ-чалоқ тушлардан руҳи анча қийналди. Муздай терга ботиб уйғонди, атрофга аланглади ва энсиз, аммо баланд деразадан ёруғлик туша бошлаганини кўрди. Тонг яқинлашиб келарди. У тетикланди, жилмайиб кўзини деразадан олди ва бирдан рўбарўсида Везувийдаги жодугар кампирнинг кўрқинчли башараси, ўлик кўзлари ва қонсиз лабларини кўрди.

— Оҳ! — қичқириб юборди у, бу муздай манзарани кўрмаслик учун қўллари билан юзини тўсиб. — Наҳотки ҳали ҳам ухлаётган бўлсам?

— Йўқ, қудратли Гермес! Ўз дўстинг ва вафодор чўрингни танимайдиган бўлиб қолдингми?

Узоқ сукунат чўкди.

— Хўш, гапир. Нега келдинг?

– Сени огоҳлантиргани, – жавоб берди жодугар гўрнинг ичидан гапиргандай овозда.

– Огоҳлантиргани! Нимадан?

– Менга қара. Мана бу малъун шаҳар устига мусибат соя ташлаб турибди. Фурсат ганиматда қочиб қол. Ўзинг биласан, мен тоғда яшайман, унинг тагида, қадимги ривоятларга кўра, ҳали ҳам Флегетон олов дарёси оқади. Менинг горимда катта ёриқ бор, сўнги вақтларда кўпинча чуқурликдан юқорига қараб аста қизил оқим ўрмалаб келаётганини кўроламан, гумбурлаган ва шувуллаган овозларни эшитаяпман. Бугун тунда яна ёриққа қарадим ва оқим энди хира эмас, кўзни қамаштираётганини кўрдим. Уша ёққа қараб турсам, ҳозиргина менга суйкалиб турган тулким қаттиқ увиллади-да, ерга йиқилди ва нафаси қайтиб ўлиб қолди, башараси шундай куйик бўлиб кетганди. Мен шошиб горга қайтдим. Бироқ тун бўйи қояларнинг титраганини эшитиб ётдим, ҳаво тинч бўлса ҳам ер остидаги худди мойсираган арава гилдиракларидай, қамалиб қолган шамоллар чийиллаб гижирлар, ташқарига чиқмоқчидай бўлар эди. Тонгда туриб яна ёриқни бориб қарадим, қарасам, ялтироқ оқим қоп-қора тошларни оқизиб келаётибди, оқимнинг ўзи олдингидан ҳам кенгайиб, шиддатланиб, қизилроқ бўлиб кетибди. Шунда мен чўққига кўтарилдим. У ерда каттакон тешик пайдо бўлибди, у илгари йўқ эди, ўша ердан тутун бўралаб чиқаяпти, шунақанги аччиқ тутунки, бўғилишимги оз қолди. Мен тезда горга қайтдим, тиллаларим билан дамламаларимни олдим, кейин шунча йил яшаб келган масканимни тарк этдим, чунки қадимги этрусск кароматини эсга олдим: “Тоғнинг оғзи очилса, шаҳар ҳалок бўлади, куйган чўққини тутун қопласа, денгиз болаларининг ўйларида йиғи ва қайғу бўлади”. Ҳар нарсани билгувчи устоз, бу ерни тарк этишдан олдин, ҳузурингизга келдим. Юрагим сезиб турибди, ўн олти йил муқаддам бу шаҳарни таг-туғи билан вайрон этган зилзила янада даҳшатлироқ мусибат даракчиси бўлган эди. Бу деворлар ўликлар салтанати узра, сукут билмас дўзах дарёлари узра қад кўтарган. Огоҳлантирдим – фурсат ганиматда қочиб қол!

– Ташаккур, жодугар, қарздор бўлиб қолмайман. Ҳов анави хонтахтада олтин коса турибди, ол ўшани. Исида қоҳинларидан бирини ҳисобга олмаганда, аллакимнинг Арбакни қутқариб қолиши хаёлингга ҳам келмаганди. Ўчган ёнартоғ чуқурлигида сен кўрган бу аломатлар, – давом этди у ўйчан ҳолда, – шаҳарга хавф солаётган аллақандай хатардан дарак бераётир, бу аниқ; эҳтимол, олдингидан ҳам кучлироқ зилзила бўлар. Нима бўлганда ҳам мен бу ердан тезроқ кетишим керак. Эртага барча тадориклар кўриб бўлинади. Сен-чи, Этрурия қизи, йўл бўлмай?

– Мен бугуноқ Геркуланумга жўнайман, у ердан – денгиз ёқалаб ўзимга янги бошпана қидириб кетаман. Ёруғ дунёда менинг ҳеч кимим йўқ, иккала дўстим ҳам, тулки ва илон бўғилиб ўлди. Буюк Гермес, сен менга яна йигирма йил умр ваъда қилган эдинг.

– Ҳа, ваъда қилгандим, – деди мисрлик. – Аммо, айт-чи, жодугар, – сўради у тирсақларида кўтарилиб ва хотиннинг юзига қизиқсиниб қараб, – нимага ҳам яшайсан? Ҳаётдан нима завқ оласан?

– Ҳаёт ширин эмас, балки ўлим кўрқинчли, – жавоб берди жодугар кескин оҳангда.

Манман мунажжимнинг юраги бир тутам бўлди. У чўчиб тушди, чунки бу сўзлар тўғри нишонга бориб текканди ва ёқимсиз меҳмон хотиндан қутулиш ниятида деди:

– Вақт қараб турмайди. Мен бугунги томошаларга тайёргарлик кўришим керак. Хайр, сингил! Ҳаёт кули устида истаганча завқланавер.

Жодугар қимматбаҳо совғани кийими остига яшириб, кетишга чоғланиб ўрнидан турди. У эшикка етганида ўгирилиб деди:

– Балки ёруғ оламда биз охирги марта кўришиб тургандирмиз. Аммо ўзидан кейин кулни қолдириб, олов қаёққа борарди? Ботқоқ ҳовуридай, у айланиб юргандир, жаҳаннам ўчоқлари устида титраб тургандир. Жодугар ва кароматгўй, шогирд ва устоз, манфур ва буюк у ерда қайта-қайта кўриша олишади. Хайр!

– Йўқол, қарри қарга! – гудранди Арбак, жодугар эшикни ёпгач; сўнг ташвишли бир ҳолда кулларни битта-битта чиқаришга тутинди.

Амфитеатрга бормоқчи бўлган одам байрамона кийиниши керак бўлади ва Арбак шу куни айниқса, ҳашам билан кийинди. Оппоқ туникаси жимжима қиларди; сонсиз тўғаларида дуру гавҳарлар кўзни олади; туникаси устидан шарқона либос кийиб олганди – энг аъло тир қирмизидан тикилган чакмонсифат чопон; оёғида тасмалари тиззагача айлан-тириб боғланган кафшда ҳам қимматбаҳо тошлару заррин гуллар зеб бериб турибди. Эҳромдаги одамларни алдаб, Арбак ҳар доим тантанали маросимларда ўзининг ташқи кўриниши билан халойиқнинг оғзини очиб қўйишга ҳаракат қиларди, Главкни ҳалок этиб, ўша куни у рақиб ва фош бўлиш кўркувидан халос бўлиши керак эди, у бамисоли зафар ёки тўй зиёфатига келгандек башанг кийинганди.

Одатда, зодагонлар амфитеатрга куллари ва озод куллари ҳамроҳлигида келишарди. Ўз хўжайинлари тахтиравони изидан бориш учун Арбакнинг кўп сонли “аъёнлари” аллақачон саф тортиб туришарди.

Фақат Ионага хизмат қилаётган чўрилар ва Нидиянинг зиндонбони муҳтарам Сосий уйда қолишга мажбур бўлишганидан қаттиқ афсусда эдилар.

– Каллий, – деди Арбак унга камар тақаётган озод қулига, – бу шаҳар жонимга тегди. Агар йўлдош шамол бўлса, мен уч кундан кейин сузиб кетмоқчиман. Нарсалар ва Александрияга қарашли кемани биласан-а? У бандаргоҳда турибди. Мен уни сотиб олдим. Индин нарсаларни шунга кўчириб олиб ўтамыз.

– Шунча тез! Яхши, бош устига. Арбакнинг амри – вожиб. Унинг васияси Иона-чи, у нима бўлади?

– У мен билан кетади. Хуллас, ҳаммаси тайёр! Об-ҳаво қалай?

– Дим ва булутли. Тушга бориб қаттиқ жазирама бўлса керак.

– Шўрлик гладиаторлар! Жиноятчиларга ундан ҳам ёмон бўлади. Пастга туш-да, кулларга айт, чиқаверишсин.

Арбак ёлғиз қолгач, ўз хонасига ўтди, у ердан айвон орқали кўчага чиқди. Унинг кўзи амфитеатрга шошаётган одамларга тушди, қич-қириқлар ва шовқин қулоғига чалинди – оромбахш сояда ўз қондошларининг қийналганларини кўриб, томошабинлар дилларининг чигилини ёзишлари учун арқонларда улкан чодир тортишаётган эди. Бирдан қандайдир қисқа, даҳшатли, ғайриоддий овоз янгради – бу арслон ўкириги эди. Оломон жим бўлиб қолди. Бироқ кўп ўтмай қувноқ кулги кўтарилди – ҳаммани ҳайвонлар шоҳининг очликдан тоқатсизлангани завқлантириб юборганди.

– Ҳайвонлар! – бидирлаб деди Арбак нафрат билан. – Кошки сизлар шундай қотил бўлсангиз! Мен ўзимни ҳимоя қилиб одам ўлдирдим, сизлар эса қотилликдан томоша ясаяпсизлар.

Шундай деб, у Везувий томонга ташвишли қараб қўйди. Унинг ён-бағридаги токзорлар ям-яшил товланиб турарди. Абадият сингари қудратли, сокин тоғ тинч осмонга азод бўй чўзган.

«Зилзила бошланишидан олдин бисотимда бир оз вақт бор», – ўйлади Арбак ва орқасига бурилди. Сирли папирус қоғозлари ва юл-

дузлари жадвали ётган хонтахта ёнидан ўтар экан, кўнглидан шу гаплар кечди: “Юксак санъат! Каромат рўёбга чиққан ва хатар ўтиб кетгандан буён менинг сенга бир марта ҳам ишим тушгани йўқ. Нега ҳам тушсин? Шу дамдан бошлаб йўлим ёрқин ва тоза эканини биламан-да. Ахир бу ўз исботини топмадими? Йўқолинг, шубҳалар, йўқол, ҳей ачиниш! Юрагимда фақат иккитагина ҳавас қолган — олий мансаб ва Иона!

II БОБ

Амфитеатр

Сосий, хатинг Саллюстийнинг қўлига тегди деб ҳисоблайвер, дея ишонтирган Нидия умидларга тўлиб ўтирарди. Саллюстий, албатта, имилламайди ва преторийга боради, улар мисрликнинг уйига келишади, мени озод қилишади, Кален зиндонининг эшигини синдиришади. Бугун тундаёқ Главк озод бўлади.

Аммо, афсуски, тун ўтди, тонг отди, унинг қулоғига атрий ва перистилдаги шошиб юрган одамлар ва кишиларнинг овозларидан бошқа ҳеч нарса чалинмади — қуллар байрам тадоригини кўрмоқда эдилар. Кейин Арбакнинг амрона овози эшитилди, қувноқ мусиқа янгради ва афиналикнинг ўлим азобларини томоша қилиш учун амфитеатр томонга тантанали юриш бошланди.

Арбак бошлаб кетаётган намоёиш аста-аста ва тантанавор юриб борарди. Ҳамма тахтиравонлар ва аравалардан тушадиган жойга етганда мисрлик энг олийнасаб томошабинлар кирадиган эшик томонга ўтди. Унинг қуллари оломон билан аралаш-қуралаш бўлиб кетди ва худди бизнинг ҳозирги опера театримиздагига ўхшаб, бир ходим улардан чипталарини олди-да, ўзларининг авомунносга аталган жойларига қўйиб юборди. Арбак ўтирди ва улкан амфитеатрни лиқ тўлдирган бетоқат оломонга кўз югуртирди.

Юқоридаги ярусда, ярқираган кийимлардаги хотинлар эркаклардан алоҳида ўтирар эдилар ва бу ярус рангин гулзорга ўхшарди; улар томошабинларнинг энг сергап қисми эканини гапирмаса ҳам бўлади, кўп одамларнинг нигоҳлари, айниқса ўриндиқларда ўтирган ёш бўйдоқларнинг нигоҳлари уларга қадалган эди. Пастдаги ўриндиқларда бойлар ва мўътабар зотлар, шаҳар ҳокимлари, сенаторлар ва чавандозлар жойлашган. Саҳнага олиб чиқадиган йўлнинг қирғоқларидаги мустаҳкам тўсиқ девор йиртқичларнинг чиқиб кетишига имкон бермасди ва улар тўппа-тўғри суйри шаклидаги, қум тўшалган ва қурбонлари мунтазир турган майдонга чиқиб келар эди. Саҳнани қуршаган ва ундан қиялама қилиб ўриндиқлар кўтарилиб кетадиган девор бу жойларга мўлжалланган томоша тасвирлари туширилган расмлар билан безатилган эди. Бутун амфитеатр бўйлаб кўзга кўринмас қувурлар ётқизилганди, улардан куннинг энг жазирама соатларида муздек ва хушбўй сув отилиб, томошабинлар устига сочиларди. Хизматчилар ҳамон бутун амфитеатрни қоплаб олувчи улкан чодирни тортиш билан овора эдилар. Бу қулай кашфиётни Кампания аҳолиси ўзимиз топганмиз, деб фахрланар эди. Веларий оппоқ апулия¹ жунидан тўқилган ва эндор қизил йўллар билан безатилган эди. Хизматкорларнинг тажрибасизлигидан ё кўтариш мосламала-

¹ А п у л и я — Италиянинг жанубидаги вилоят. Бу ерда: шу жойда ишлаб чиқарилган маҳсулот номи. (Тарж.)

рининг носозлигиданми, чодирни ўша куни тузук қилиб тортиша олмади. Бу ҳар доим осонликча битадиган иш эмасди ва катта маҳоратни талаб қиларди — чодир шу қадар катта эдики, шамол эсган кунда уни тортиш учун озмунча жасорат ва куч-қувват керак бўлмасди. Бироқ кун гоят тинч эди, хизматчилар ўзларининг нўноқликларини яширишга ҳеч қандай баҳона йўқ эди ва амфитеатр тепасида мато бир-бирига улашмай қолгани боис катта тешик очилиб қолганида, томошабинлар норози бўлиб қичқира бошлашди.

Бу томошани ўзи уюштирган Эдил Пансанинг муваффақиятсизликдан ҳаммадан кўп жаҳли чиқаётганди. У куйиб-пишиб, терга ботиб, азбаройи жиғибийрон бўлганидан бўралаб сўкиб, фармойишлар бериб юрган хизматчилар бошлигини бошлаб жазолашга азму қарор қилди.

Бирдан говур тинди, хизматчилар ишни тўхтатишди ва чодир ҳаммагининг эсидан чиқди, чунки карнайларнинг баланд ва жанговар садоси остида саҳнага гладиаторлар чиқиб келмоқда эди. Уларнинг хотиржамлиги, мушаклари ва қуролларидан томошабинлар завқ олишлари, шунингдек бу ҳаяжонли онларда сўнгги нарх ҳақида келишиб олиш учун улар сўйри саҳнада аста-секин ва вазмин юриб борар эдилар.

— Оҳ! — деди бева Фульвия, Пансанинг хотинига мурожаат қилар экан; улар иккаласи ҳам олдинга энгашиб олганди. — Ҳов анави баланд бўйли гладиаторни кўраяпсанми? Кийимлари жуда кулгили эканми?

— Ҳа, — деди жавобан Эдилнинг хотини мамнун ҳолда, чунки у ўйиннинг барча иштирокчилари исми ва нуфузларини билар эди. — Бу ретпарий. Кўриб турганингдек, у уч тишли паншаха ва тўр билан қуролланган, битта ҳам зирҳ киймаган, фақат эгнида туникаю бошида боғич. У жуда ҳам кучли, Спор билан олишади, ҳов анави думалоқ қалқон ва қиличли баҳайбат гладиатор билан. Ҳамма кўрсин деб ҳозир бошига дубулға ҳам киймабди, башараси жуда ҳам хунук, бироқ жангга сипарини тушириб киришади.

— Қилич ва қалқонга қарши тўр ва уч тишли найза билан урушиб бўларканми.

— Бунча содда бўлмасанг, азизим Фульвия! Айни ретпарий баъзида қулай ҳолатда бўлади.

— Ҳув анави хушрўй гладиатор ким? Ўзиям шундай ечиниб олибдики, уяласан қараб. Аммо, Венера ҳаққи, жудаям хушқомат экан!

— Бу ёш Лидон, саҳнада янги. Худди ўзига ўхшаб кийинган, тўғрироғи, ечинган ҳов анови гладиатор Нетранднинг жангга таклифини шартта қабул қилибди. Аввалига улар юнон расмига кўра цестларда жанг қилишади, кейин эса зирҳлар кийиб, қилич ва қалқонларни қўлга оладилар.

— Чинакам мард, бу Лидон! Ҳамма хотинлар унинг албатта ғалаба қозонишига ишонади.

— Аммо тажрибали одамлар бошқача ўйлайдилар: Клодий унинг рақибига бирга учни қўяди.

— О, Юпитер! Нақадар гўзал! — деди бева, икки гладиатор тўла қуролланиб, югурик ва хушбичим отларда саҳнани айланиб чиққанда.

Улар кейинроқ ўрта аср жўмардлари тутган найзалар ва думалоқ қалқонлар билан қуролланган эдилар; уларнинг зирҳлари темир чивиклардан жуда айёрона тўқилганди, аммо фақат сонларию ўнг қўлини қоплаб турарди, холос; калта, тиззагача етар-етмас уст кийими ниҳоятда ранг-баранг ва нафис эди; яланг оёқларига шиппак кийиб олган бўлиб, тўпикдан сал юқоригача тасмалар билан боғлаб қўйилганди.

– Жуда ҳам хушрўй экан! Ким у? – сўради бева.

– Биттасининг исми Бертикс, у ўн иккита олишувда енгиб чиққан, иккинчисининг исми яна ҳам жарангдор – Нобилиор. Уларнинг иккови ҳам галлардан.

Хотинлар гаплашиб тургунларича ўйинларнинг тантанали очилиши ҳам ниҳоясига етиб бўлди. Кейин жиддий жанг кутиб турган гладиаторлар ўртасида ёғоч қиличларда олишувлар бошланди. Томошабинларга бундай воқеалар учун махсус таклиф этилган икки римлик гладиаторнинг санъати кўпроқ ёқди. Улардан кейин Лидон энг яхши деб топилди. Бу чигилёзди машқлар бир соатга ҳам бормади ва қўпол иштиёқ санъатини хуш ёқтирувчи билимдонларнигина қизиқтирди, холос; кўпчилик томошабинлар машқлар тугагандан хурсанд бўлди.

Оломон тинчиб қолди. Олдиндан кўзда тутилганидек, иштирокчилар жуфт-жуфт бўлиб сафланишди; ҳакамлар уларнинг қурола-рини кўздан кечиришди; фақат жанговар мусиқа бузиб турган гўристон жимлиги орасида гладиаторлар чинакамига жангга киришиб кетдилар.

Кўпинча ўйинлар энг даҳшатли томошадан бошланарди, унда йиртқичлар тилка-пора қилиб ташлаган бестиарий дастлабки қурбон бўлар эди. Бироқ аёвсиз воқеа сусаймаслиги, балки янада кучайиб бориши учун бу сафар тажрибали Панса бу йўлдан бормади, шу боис Олинф ва Главкнинг ўлимини энг охирига асраб қўйдилар. Энг биринчи иккита суворий гладиатор чиқишига келишилган эди, улардан ке-йин, ихтиёрий равишда, пиёда жангчилар чиқишлари керак эди. Ундан сўнг Главк билан арслон қонли томоша кўрсатса, йўлбарс билан назаранчи саҳнага сўнгилари бўлиб чиқишади. Рим тарихини яхши биладиган ўқувчи Помпеядаги томошалардан у қадар кўп нарса кутмаслиги керак, бу ерда Нерон ва Калигула буюк шаҳар фуқароларини меҳмон қилган ўша даҳшатли қирғин-барот бўлган эмас. Рим саҳналарида машҳур гладиаторлар ва жуда узоқдан келтирилган кўплаб ҳайвонлар иштирок этар эди, Рим империясининг майда шаҳарларида эса амфитеатр саҳнасидаги ўйинлар нисбатан сийрак бўлар ва у қадар ёвузона тус олмасди; бошқа муносабатларда бўлганидек, бунда ҳам Помпея Римнинг миттигина нусхаси эди, холос. Аммо барибир ҳам бу, бизнинг замонамизда, хайриятки, ҳеч нарсани қиёс қилиб бўлмайдиган даҳшатли ва ҳаяжонли манзара эди. Юқорига томон қаторма-қатор кўтарилиб борадиган ва ўн беш мингдан ўн саккиз минггача одамни бағрига сиғдира оладиган улкан амфитеатр томошани ҳам эмас, саҳнадаги фожиани ҳам эмас, балки чинакам олишувларни бесабрлик билан кутмоқда, саҳнага чиққан ҳар қандай одамга ҳаёт тантанасини ёки ўлим даҳшатини тикмоқда эди!

Икки суворий саҳнанинг икки чеккасида тўхтади. Пансанинг ишораси билан улар думалоқ қалқонларини тутган ва енгил, аммо мустаҳкам найзаларини кўтарганча бир-бири томон ўқдай учди, бироқ рақибдан роса уч қадам нарида Бербикснинг оти бирдан тўхтади, бурилди ва Нобилиор ёнидан от чоптириб ўтаётганда рақибни унга зарба берди. Нобилиор бу ҳалокатли зарбани қалқон билан моҳирона қайтариб қолди.

– Баракалла, Нобилиор! – ҳайқирди Претор, биринчи бўлиб у изҳор этган ҳаяжон барча томошабинларни қамраб олди.

– Зарбанга беш, Бербикс! – деди Клодий ўз жойидан.

Қаттиқ қийқириқлару гулдурос қарсақлардан бутун амфитеатр ларзага келди.

Ҳар иккала суворийнинг сипарлари тушириб қўйилганди (анча кейинги даврдаги жўмардларга ўхшаб), бироқ зарбаларнинг кўпчилиги бошига келиб тушмоқда эди. Энди эпчилликда рақибидан қолишмай жанг қилаётган Нобилиор найзани унинг дубулғасига йўллади. Бербикс ўзини тўсиш учун қалқонини кўтарди, бироқ Нобилиор найзани тезда тушириб, унинг кўкрагига санчди. Барбикс бир чайқалиб, кулаб тушди.

– Нобилиор! Нобилиор! – қичқириб юборди томошабинлар.

– Ўн минг сестерция йўқотдим, – деди Клодий тишлари орасидан.

– Тайёр! – деди Панса.

Ҳали дийдаси қотиб улгурмаган томошабинлар раҳм-шафқат аломатини билдиришди, бироқ хизматчилар яқинлашганда улар раҳм-шафқат аломати кечикканини кўришди: найза галлнинг юрагига тешиб кирган ва у ўлган эди. Ҳаёт унинг қони билан бирга чиқиб, қоп-қора ҳалқобга айланганча саҳнага тўшалган қум ва қипиқ устидан аста оқиб кетмоқда эди.

– Жанг ҳам шунақа тез тугайдими, одам кўнгилдагидек ҳаяжонга ҳам тушолгани йўқ, – деди бева Фульвия.

– Ҳа. Бербиксга заррача ичим ачимади. Нобилиорнинг фирромлик қилгани шундоқ кўриниб турувди. Қара, улар жасадни илмоққа илдириб, сполариёйга судраб кетишяпти, саҳнага эса янги қум сепишяпти. Пансага алам қилаётган жойи шундаки, Неронга ўхшаб саҳнага қизил упа тўшаб чиқай деса, давлати етмайди.

– Ҳа, олишув қисқа бўлди. Аммо, ана, саҳнага янги жангчилар чиқиб келишяпти. Қара, чиройли Лидон ва ретиорий қиличлари билан чиқишди. Жуда зўр!

Саҳнада энди олти гладиатор бор эди: қалқон ва катта қилич билан қуролланган Спорга қарши жанг қилган тўрли Нигер, белларидаги лунгини айтмаса, қип-яланғоч ва оғир юнон цесталари билан қуролланган Лидон билан Тетраид ва бошдан-оёқ пўлат зирх кийган икки рим гладиатори, иккаласи ҳам қўлларида катта-катта қалқонлару ўткир учли қиличларни маҳкам тутиб турарди.

Лидон ва Тетраид ўртасидаги цеста жанги у қадар аёвсиз бўлмаслиги маълумлигидан улар саҳнага чиқиб келишлари ҳамон қолган жангчилар, худди келишиб олгандек, орқага тисарилишди ва ундан даҳшатлироқ қуроллар билан жанг қилиш учун мана бу олишув тугашини кута бошлашди. Улар қиличларига суянганча бир четда туришарди ва гарчи томошабинларни ҳаяжонга солиш учун томоша у қадар қонли бўлмаса-да, кўпларни у тўлқинлантириб юборди, чунки мусобақаларнинг бу тури улар аждодаларининг ватани Юнонистондан келиб чиққанди.

Бир қарашда кучлар нотенгдай кўринарди. Гарчи Лидондан унча баланд бўлмаса-да, Тетраиднинг вазни оғирроқ эди; унинг йўғонлигидан гладиаторнинг мушаклари томошабинларга янада бақувватроқ кўринарди; кимнинг вазни оғирроқ бўлса, цестада жанг қилиш унга осонроқ, деб ҳисобланганидан табиат ўзи озгин қилиб яратмаган Тетраид янада семизроқ бўлишга ҳаракат қиларди. Унинг елкалари кенг-кенг, оёқлари йўғон, кучли ва хиёл эгри эди – бу унча чиройли бўлмаса-да, аммо жангда жуда қўл келарди. Лидон эса хушқад, қотмадан келган, гавда тузилиши чиройли ва ҳатто бир оз нозик ҳам эди; тажрибали кўз унинг мушаклари унчалик ҳайратомуз бўлмаса-да, аммо темирдай чайир ва қаттиқ эканини дарров пайқай олар эди. Гарчи вазнда у унчалик йўқ бўлса-да, бироқ у ўзига етганча чаққон эди; унинг Тетраиднинг хунук юзидан яққол ажралиб турган қатъиятли юзидаги

мағрур табассум томошабинларни ўзига оғдириб олмоқда эди, улар унинг галаба қилишига шубҳа қилмасдилар, енгилиб қолгудек бўлса, раҳм-шафқат тилашга ҳозир турар эдилар. Шу боис, кучларнинг яққол нотенглигига қарамай, томошабинлар Лидонни Тетраид билан деярли баб-баравар қичқириб олқишламоқда эдилар.

Замонавий боксимизни биладиган, инсон мушти билан моҳирона бериладиган зарбаларни кўрган ҳар қандай одам панжадан тирсакка довури темир япроқчаси ёки кўрғошин қоғламаси бўлган чарм тасма билан тангиб чиқиб, бу санъатни қай даражада такомиллаштира олишини осон тушуниб ета олади. Аммо бундан олишув ҳеч ҳам қизиқроқ чиқмади, аксинча, у тез тугаб қўя қолди. Муваффақиятли ва моҳирона туширилган бир неча зарба — галаба учун шу кифоя эди; шу боис рақиблар ўзларининг бутун кучлари, тиришқоқликлари ва эпчилликларини кўрсатишга кўпинча муваффақ бўла олмас эдилар, мана шу фазилатлар туфайли аксар ҳолларда кучсиз кучлини енгиб кўяр эди ва ўзининг жасорати билан томошабинларнинг бўронли олқишига сазовор бўлар эди.

— Эҳтиёт бўл! — гудранди Тетраид, рақибни томонга яқинлашиб бораркан; рақибни унинг атрофида гир айланар, аммо қочиб кетмаётганди.

Лидон унга нафратли боқиш билангина жавоб қайтарди. Тетраид бамисоли темирчининг болғасидай қақшатқич зарба берди; Лидон тезгина бир тиззасига йиқилди ва зарба унинг бошига келиб тушди. У ҳақини бермади: зумда оёққа турди-да, рақибининг тўғри кўкрагига зарба берди. Тетраид чайқалиб кетди ва томошабинлар қаттиқ қийқириб юборди.

— Бугун омадинг чопмаяпти, — деди Лепид Клодийга. — Бир галгисини ютқазган эдинг, энди иккинчисига навбат келди.

— Худолар ҳаққи, унда бринч ҳайкалларимни сотишимга тўғри келади! Мен Тетраидга камида юз минг сестерция қўйганман. Аммо қара, у ҳужумга ўтаяпти! Гоят аниқ зарба! У Лидоннинг елкасини пачоқлади. Тетраид! Тетраид!

— Лидон ҳам бўш келаётгани йўқ. Поллукс ҳаққи, у ўзини бардам тутаяпти! қара, болгадай даҳшатли анови муштларга қанчалик абжирлик билан чап бераяпти! Гоҳ у томонга, гоҳ бу томонга ўзини отаяпти, рақибни атрофида ирғишляяпти... Эҳ, бечора Лидон! Яна зарба!

— Бир Тетраиднинг ўзига учтаси қарши. Нима дейсан, Лепид?

— Кетади — учтага қарши тўққиз минг сестерция! Ие! Янами! Лидон тўхтади, оғир нафас олаяпти. Эй худолар, у йиқилди! Йўқ, у яна оёққа турди. Баракалла, Лидон! Аммо Тетраид ҳам тетиклашди, куляяпти, унга ташланди...

— Аҳмоқ, ютуқдан кўзини шира қолади, ҳолбуки, ҳушёр туриши керак эди. Лидоннинг кўзлари бамисоли силовсиннинг ўзи, — гудранди Клодий.

— А-ҳа, Клодий, кўрдингми? Гладиаторинг чайқалаяпти! Яна зарба, ҳа, у йиқилаяпти, йиқилаяпти!

— Аммо у заминдан куч олаяпти. У яна сакраб турди, юзи қонга бўялгани билан иши йўқ.

— Юпитер-момақалдироқ сочувчи ҳаққи, Лидон енгади! Қара, у қанақа зарбалар тушираяпти! Қаншарга туширилган бу зарба ҳўкизни ҳам йиқитади! Тетраид кулади! Ана, у яна кулади, туролмаяпти, туролмаяпти — тайёр, тайёр!

— Тайёр, — такрорлади Панса. — Олиб боринг уларни, зирҳларни кийиб, қиличларни олишсин.

— Олийнасаб эдитор, — дейишди хизматчилар, — Тетраид ўзига келолмас деб кўрқаяпмиз. Аммо биз уни ўзига келтиришга уриниб кўраимиз.

– Бўла қолинглар.

– Карахт ва ҳушсиз гладиаторни олиб кетган хизматкорлар бир неча дақиқадан кейин нохуш хабар олиб қайтишди. Улар Тетраиднинг ҳаётидан хавотирда эдилар: унинг саҳнага қайтишига ортиқ ҳеч қандай умид қолмаган эди.

– Ундай ҳолда Лидон захирада турсин, – деди Панса. – У биринчи ер тишлаган гладиатор ўрнини олади ва ғолиб билан жанг қилади.

Томошабинлар қийқириқлар билан буни маъқулладилар, кейин яна жимиб қолишди. Карнай баланд овозда янгради. Тўрт нафар ёвқур гладиатор жангга шай бўлиб, бир-бирига изма-из туриб олди.

– Сен бу римликларни биласанми, азизим Клодий? Улар машҳур гладиаторларми ё аллақандай чиртинг-пиртингларми?

– Эвмоли яхши қиличбоз, аммо жуда ҳам биринчилардан эмас, дўстим Лепид. Анови бўйи пастроғи Непимни эса ўзим ҳам энди кўриб турибман. Лекин у бир римлик гладиаторнинг ўғли, яхши гимнасияда таҳсил олган; улар чаққонлик кўрсатишига шубҳа қилмайман. Лекин менинг ўйинларга қизиқишим қолмади – бой берган пулларимни қайтариб ололмайман, мен хонавайрон бўлдим. Падарига минг лаънат бу Лидоннинг! Унинг бундай чаққон ва абжир ўйин кўрсатиши ҳеч кимнинг хаёлига келмаганди.

– Бўпти, Клодий, кўпам куйинаверма, сенга ўзим ёрдам берганим бўлсин, мана шу римликларингга сен хоҳлаганча йўл қўяман.

– Эвмолига ўнга қарши ўн минг қўясанми?

– Йўғ-е! Ахир Непимнинг саҳнага биринчи марта чиқиши! Йўқ, йўқ, бу жуда кўплик қилади.

– Хўп, саккизга қарши ўн бўладими?

– Бўлади.

Бу пайтда юқориги ўриндиқлардан биттасида изтироб билан олишувни кузатиб, бир одам ўтирарди. Лидоннинг кекса отаси худодан кўрққанига қарамай, азбаройи ташвишланганидан ўғлининг қандай жанг қилишини кўргани келганди. Ёт, шафқатсиз одамлар орасида, кўпол оломон ичра ёлғиз ўтирганча атрофда нималар бўлаётганини сезаётгани ҳам, кўраётгани ҳам йўқ эди. Унинг икки кўзи ботир ўлида эди. Ўғли икки бор йиқилганида ҳам у чурқ этиб садо бермади, фақат ранги қув оқариб, титрар эди. Бироқ Лидоннинг галаба қилганини кўрганда ҳали бу галаба ишнинг бошланишигина эканидан, ҳали даҳшатли жанг олдинда турганидан беҳабар ҳолда, қаттиқ қичқириб юборди.

– Ботир болажоним! – деди у, ёшларини артиб.

– Бу сенинг ўғлингми? – сўради ундан ўнг ёқда ўтирган давангидай йигит. – У яхши олишди. Кўрайлик-чи, бу ёғи қандоқ бўларкин. Эшитдинг-а, у биринчи ғолиб билан жанг қилиши керак. Ҳа, бобой, худоларга ёлвор, ишқилиб, унга римликлардан биронтаси билан ёки анави девқомат Нигер билан олишиш тўғри келиб қолмасин.

Медон ўтирди-да, кўллари билан юзини ёпиб олди. Энди томошаларнинг унга қизиги қолмаганди – Лидон уларда иштирок этмасди. Аммо шу он унинг миясидан бир фикр йилт этиб ўтди: йўқ, қизиги бор – ахир биринчи йиқилганнинг ўрнига Лидон тушади-ку. Қария титраб кетди ва олдинга энгашган, тишларини қисганча бутун вужуди кўзга айланиб, саҳнага тикилди.

Аввал ҳамманинг эътиборини Нигер ва Спор ўртасидаги олишув тортди – томошабинлар, айниқса, шунақа жанглари ёқтиришарди, чунки улар катта санъатни талаб этар ва одатда охири фожиали анжом топар эди.

Гладиаторлар бир-бирларидан анча узоқроқ туриб олишганди. Спорнинг юзини дубулға тўсиб турарди, бироқ Нигернинг ғазабнок ва

жиддий чехраси ҳамманинг нигоҳини ўзига қаратганди. Улар бир-бирларига тикилганча бир неча лаҳза тек туришди, кейин эса Спор ҳозирги қиличбозлар қуролини ўйнатиб қиличбозлик қилгандай, қиличини рақибининг кўкрагига мўлжаллаганча аста-секин, эҳтиёткорлик билан унга яқин бора бошлади. Ўнг қўли билан тўрни йиғар экан, йилтилаган кичик кўзларини Спордан узмай Нигер чекина бошлади. Спордан деярли бир қулочгача яқин борганида ретпарий олдинга сакради ва тўрни отди. Тезлик билан эгилиб, гладиатор ундан қутулиб қолди. У ғазаб билан тантанавор қичқирди-да, ўзини Нигерга отди, аммо Нигер тўрни орқага қайтариб тортди-да, уни елкасига ташлади ва саҳна теварагидан шу қадар тез югуриб кетдики, Спор ҳар қанча чиранмасин, унга етиши амримаҳол эди. Яғриндор гладиаторнинг баҳайбат рақибини қувиб етишга беҳуда чиранаётганини кўриб томошабинлар қотиб-қотиб кулар, қийқирар эдилар, аммо шу аснода уларнинг эътиборини римликлар ўртасидаги олишув ўзига тортди.

Аввал улар бир-бирларига яқин келишди, аммо эҳтиёт бўлиб ҳаракат қилишганидан жанг суст борарди ва томошабинлар ўз эътиборларини Спор билан унинг рақибни ўртасидаги олишувга қаратишлари мумкин эди, бироқ энди римликлар жунбушга келиб, чинакамига жанг қила бошлаган эдилар — улар гоҳ бир-бирига ташланиб, гоҳ орқага чекинар, иккала томон ҳам кучлар тенг бўлиб қолганда тажрибали жангчиларга хос тарзда пинҳоний эҳтиёткорлик билан яна ҳужумга ўтар эди. Бироқ, ана, улардан ёши каттаси Эвмолп Непимни биқинидан жароҳатлади. Томошабинлар қийқириб юборишди. Лепид оппоқ оқариб кетди.

— А-ҳа! — деди Клодий. — Жанг деярли тугади. Борди-ю, Эвмолп энди эҳтиёт бўлиб олишгудек бўлса, унинг рақибни аста-аста қонини йўқотади.

— Лекин, худога шукур, у эҳтиёткор эмас. У Непимни ер тишла-тади. Марс ҳаққи, у Непимга зарба берди! Ана, дубулғаси яна жангирлаб кетди! Клодий, мен ютаяпман!

— Бундан ошиқ ўйнаганим минг марта аъло эди, — гудранди Клодий. — Афсус, амфитеатрда гирром ўйин қилолмайсан!

— Спор! Спор! — қичқириб юборди томошабинлар, Нигер бирдан тўхтаб, тўрни иккинчи марта, аммо муваффақиятсиз иргитганди.

Бу сафар у тез чекинолмади — Спорнинг қиличи ўнг оёғини чуқур яралаганди; у энди қоча олмасди, Спор дабдурустдан унга ташланди. Лекин катта вазн ва узун қўллар ҳамон Нигерга устунлик бериб турарди; уч тишли найзани маҳкам ушлаганча бир неча дақиқа яхши ҳимояланиб турди. Энди аста ва қийналиб ҳаракат қилаётган рақибини Спор тезда айланиб ўтишга уринарди. Бироқ бир пайт у ҳушёрлигини йўқотиб, баҳайбатнинг жуда яқинида пайдо бўлиб қолди; Спор зарба бергани қўлини кўтарган ҳам эдики, уч тишли найза унинг кўксига санчилди. У чўккалаб қолди. Иккинчи лаҳзада машъум тўр уни чирмаб олди. Уч тишли найза зарбаси остида у тўлғониб, қутулиб чиқиш учун беҳуда уринарди. Тўр орасида ерга қон оқа кетди. Қўлларини тушириб, у таслим бўлди.

Ғолиб ундан тўрни олди ва уч тишли найзага суянганча нима дер экан, дея томошабинларга қаради. Мағлуб ҳам хира ва аянчли нигоҳи билан амфитеатрни кузатиб чиқди. Бироқ барча қаторлардан, барча ўриндиқлардан унга фақат бешафқат, қатъий кўзлар қараб турарди.

Қичқириқлар тинди, унинг ўрнини босиқ говур эгаллади. Сўнг сукунат чўкди, аммо бу ўз бешафқатлиги билан даҳшатли сукунат эди. Биронта ҳам қўл, ҳатто аёл қўли ҳам, шафқат аломатини қилма-

ди. Спорни хуш кўрмас эдилар; бу олишув халойиқни жунбушга келтиргани сабаби — Нигер яраланган эди. Сохта ўйинлар томошабинларнинг меъдасига тегиб кетганди, улар қон кўришга интиқ эдилар, биринчи қурбонни талаб этмоқда эдилар.

Қисмати ҳал бўлганини гладиатор англаб турарди: у на ёлворарди, на оҳ-вой қиларди. Халойиқ унинг ўлимини талаб қилмоқда эди. Сўнгги зарбани қабул қилиш учун у итоаткорона бошини эгди. Ретпарийнинг уч тишли найзаси дафъатан ва ишончли ўлдира олмаслиги боисидан саҳнага тунд, дубулгаси туширилган одам калта қиличини ўйнатиб кириб келди. Битта-битта қадам ташлаганча қовоғи солиқ жаллод ҳамон чўккалаб турган гладиатор олдига келди, чап қўлини унинг бошига қўйди, қиличини кўтарди, томошабинларга кўз югуртирди — ким билсин, сўнгги лаҳзада улар шафқат қилишар, аммо барча бармоқлар ҳамон пастга қаратилиб турарди; қилич ҳавода ярақлади, пастга шўнғиди, гладиатор қумга ағдарилди, бир силкинди-да, қотди-қолди — у ўлган эди.

Унинг жасадини тезда судраб, дарвозадан олиб чиқиб кетишди ва полярий деб аталадиган қоп-қоронғи хужрага келтириб ташлашди. Бу орада римликлар ўртасидаги олишув ниҳоясига етиб бўлганди. Эвмолп ўзининг унча катта тажрибага эга бўлмаган рақибини ҳалокатли яралади ва ўликларнинг мунгли масканида янги қурбон пайдо бўлди.

Энди улкан оломон гивирлаб қолганди, ҳамма мамнун ҳолда “ух” тортиб қўйди ва жойлашиброқ ўтириб олди. Кўзга ташланмас қувурлардан муздек фавворалар отила бошлади. Вужудлари яйраб, одамлар бир-бирларига таассуротларини изҳор қила кетишди. Эвмолп дубулгасини олди ва пешонасини сидирди; унинг жингалак сочлари, калта соқоли, кўркам римча чехраси ва чақноқ қора кўзлари ҳамманинг ҳавасини келтирмоқда эди. У бардам, тўрт мучаси соғ, кучга тўлиб-тошиб турарди.

Бир оз жимликдан сўнг эдитор эълон қилиб айтдики, Нигер яралангани боис энди саҳнага чиқолмайди, ўлган Непимнинг ўрнини Лидон эгаллайди ва Эвмолп билан жанг қилади.

— Бироқ, Лидон, — кўшимча қилди у, Лидонга юзланиб, — борди-ю, ўзининг ботирлигини исботлаган мана бу римлик билан олишишни истамасанг, йўқ дейишинг мумкин. Эвмолп сенга рақибликка тайинланган эмасди. У билан жанг қила оласанми-йўқми, ўйлаб ол. Борди-ю, ютқазсанг, сени шонли ўлим кутади, агар ютиб чиқсанг, мен ўз маблағимдан мукофотни икки баравар ошириб бераман.

Ўриндиқлардан олқишлаган қийқириқлар янгради. Саҳнада турган Лидон амфитеатрга кўз югуртирди; ҳув баланддаги жойда юзи бўздай оқариб кетган отасига кўзи тушди. У бир зум иккиланди. Йўқ! Цесталарда галаба оз эди — у ҳали биронта ҳам мукофот олгани йўқ, отаси эса ҳамон қул!

— Муҳтарам Эдил, — деди у қатъий оҳангда, — мен жангга тайёрман. Мен шаҳримиз шаънини қўллаб-қувватламоқчиман, шонли ланнистамиз шогирди мана бу римлик билан куч синашмаса бўлмайди. Томошабинлар янада қаттикроқ қийқиришди.

— Биттага қарши тўртни қўяман, Лидон ютқазди, — деди Клодий Лепидга.

— Биттага қарши йигирмага ҳам рози эмасман: ахир Эвмолп ахиллнинг ўзи-ку, мана бу шўртумшуқ бўлса ҳозир тухумдан чиққан.

Эвмолп мийиғида кулганча Лидонга қараб қўйди, эшитилар-эшитилмас нафасини ичига тортди — унинг рақибига раҳми келаётганди, бироқ жанг одатига кўра у яна қаҳрли тусга кирди.

Мана, сўнгги олишув етиб келди, шундан кейин саҳнага йиртқишлар чиқиши керак, ҳар иккала гладиатор дубулғаларини тушириб ва қиличларини яланғочлаб, бир-бирига юзма-юз турарди.

Шу он хизматкорлардан бири преторга муҳрланган пойгирни тутди. Претор пойгирни очди, ўқиб чиқди ва чехрасида ҳайрат акс этди. У хатни яна бир бор ўқиб чиқди ва гудраниб: “Бу мумкин эмас! Шунақа нарса хаёлига келган бўлса, демак у эрта саҳардан ичиб олган экан-да!” — деди ва пойгирни наридан-бери бир четга қўйди-да, диққат билан олишувни кузата бошлади.

Томошабинларнинг нафаси ичига тушган Эвмолп уларга ёқарди, аммо Лидоннинг мардлиги ва Помпея ланистасининг шаъни ҳақидаги унинг мағрур сўзлари халойиқнинг юз-кўзича уни юксакка кўтариб юборганди.

— Ҳой, чол! — деди Медонга унинг қўшниси. — Ўғлингга мана бу римлик билан олишиш қийин бўлар-ов! Аммо парво қилма — эдитор уни ўлдиргани қўймайди, халойиқ ҳам: ахир шундай ботирни кимнинг кўзи қияди! Ҳа! Мана буни зарба дейдилар. Аммо у бошлаб чап бериб қолди, Поллукс ҳаққи! Сол, сол, Лидон! Улар нафас ростлагани тўхташди. Нималар деб минғирляпсан, бобой?

— Дуо ўқияпман, — жавоб берди Медон умидвор оҳангда; энди у сал хотиржам эди.

— Дуо эмиш, шу ҳам гап бўлди-ю. Худолар одамларни булутга ўраб жанг майдонидан олиб чиққан замонлар ўтиб кетган. О, Юпитер, зарбани қаранглар! Биқиндан, у биқиндан киради, эҳтиёт бўл, Лидон!

Томошабинлар бир сесканиб тушди. Бошига келиб тушган қаттиқ зарбадан Лидон чўккалаб қолди.

— Тайёр! — чинқириб қичқирди аёл овози.

Бу йиртқишлар жиноятчилардан бирини парча-буриш қилишига интиқ бўлиб ўтирган ҳалиги ёш аёлнинг овози эди.

— Жим бўл, нодон! — деди Пансанинг хотини. — У яраланмаган!

— Афсус, шу вайсақи Медон чолнинг чакагини ўчирган бўларди-я, — минғирлади ёш аёл.

Шу пайтгача маҳорат ва ботирлик билан ҳимояланиб келаётган Лидон пихини ёрган римликнинг жон-жаҳди билан тушираётган зарбалари остида ҳолдан тоя бошлаганди; унинг қўллари зилдай бўлиб қолган, кўзлари тинган, оғир-оғир ва қийинчилик билан нафас оларди. Рақиблар нафасларини ростлаш учун бир зум тўхташди.

— Йигитча, — деди унга Эвмолп аста, — таслим бўлиб қўя қол. Сенга озгина жароҳат етказаман-да, сен қуролингни туширасан. Эдитор билан томошабинлар сен томонда, жангдан сен шараф билан чиқасан ва ҳаётингни сақлаб қоласан.

— Отам қул бўлиб қолаверсинми! — минғирлаб деди Лидон. — Йўқ! Ё ўламан, ё унга озодлик келтираман.

Кучлар нотенг эканини ва ҳаммаси энди тўсатдан ва жон-жаҳд билан қилинган тазйиққа боғлиқ эканини англаб турган Лидон ғазаб билан Эвмолпга ташланди. Римлик эҳтиёткорлик билан чекинди, Лидон яна олдинга ташланди, аммо Эвмолп чап бериб қолди, қилич унинг совутидан сирғалиб ўтди ва шу лаҳзада, Лидоннинг кўкси очиқ қолганида римлик қилични зирҳнинг чокига санчди. У қаттиқ яраламоқчи эмас эди, бироқ Лидон ҳолдан кетиб ва қийналиб, олдинга йиқилди; тиг унинг баданига чуқурроқ кириб бормоқда эди. Эвмолп қилични суғуриб олди. Лидон қаддини ростлашга ҳаракат қилди, қиличини тушириб юборди, гладиаторга қуролсиз қўли билан қулочкашлаб зарба берди-да, саҳнага юз-

тубан йиқилди. Томошабинлар ва эдитор бир бўлиб шафқат аломати берилди. Хизматкорлар Лидоннинг олдига югуриб келишди-да, унинг дубулғасини ечишди. У ҳали нафас оларди; у газабнок кўзларини душманига тикди. Гладиатор ҳунари унинг чеҳрасига ўз муҳрини аллақачон босиб бўлган ва ажал соя ташлаб турган бу чеҳрада нафрат қотиб қолганди. Сўнг у жон талвасасида инграб, титраб, кўзини юқорига кўтарди. У эдиторга ҳам, унга шафқат тилаётган томошабинларга ҳам қарамаётганди. У уларни кўрмаётганди — гўё уни катта бўшлиқ қамраб олгандай эди. Фақат бўздай оппоқ, изтиробдан буришган юзни таниди, оломон гувиллаши орасида биргина аламли қичқириқни эшитди. Унинг чеҳрасидаги шиддат ғойиб бўлди, ўглига бўлган майин ва нафис ифода бир карра ёғду ташлаб ўтди, кейин у ҳам изсиз ўчиб, тунд тус олди. Бирдан унинг чеҳрасини олдингидай қаҳр ва қатъият эгаллаганди. У бошини қумга қўйди.

— Олиб боринглар уни, — деди Эдил. — У ўз бурчини бажарди.

Хизматкорлар Лидонни сполярйга олиб кетишди.

— Шон-шарафнинг азалий қисмати шу бўлиб келган! — гудранди Арбак ва унинг амфитеатрга ташлаган нигоҳида шундай нафрат тўла эдики, бу нигоҳга тўқнаш келган ҳар қандай одамнинг нафаси ичига тушиб кетарди ва бир туйғу қолган барчаси — хурофий кўрқувни босиб кетарди.

Хушбўй фавворалар яна отила бошлади, хизматкорлар саҳнага янги қум сочишга киришиб кетишди.

— Арслонни қўйиб юборинглар ва афиналик Главкни келтиринглар, — деди эдитор.

Шу топ амфитеатрга гўристон жимлиги чўкди. Ҳамма қаттиқ интизорликда қотиб турарди, вужудларини чуқур даҳшат чулғаган бўлса-да, во ажаб, бу даҳшат одамлар учун қандайдир ёқимли эди!

III БОБ

Саллюстий. Нидиянинг мактуби

Ўша куни тонг саҳарда Саллюстий уч марта уйғонди ва ҳар гал бугун дўстининг ҳалок бўлишини эслаб, чуқур уҳ тортарди-да, ўзини чалғитиш учун яна уйқуга кетарди. Унинг ҳаётдаги ягона мақсади ўзини кўнгилисиз воқеалардан олиб қочиш бўлиб келган, борди-ю бунинг иложи бўлмай қолса, у, ҳеч бўлмаганда, уни унутишга ҳаракат қиларди.

Охири у ўрнидан туриб ўтирди ва ҳар доимгидек тўшаги ёнида севимли озод қулини кўрди. Фасоҳат билан сўзлашни жонидан яхши кўрадиган Саллюстий эрталаблари ўрнидан туришидан олдин бирикки соат китоб мутулаа қилар эди.

— Бугун мутулаа кўнгилга сизмайди! Тибул ҳам керак эмас! Пиндар ҳам керак эмас! Пиндар! Эвоҳ! Унинг номининг ўзиёқ менга ўйинларни эслатади — ахир уларни шафқатсиз саҳнамиз мерос қилиб олган-ку. У ёқда томоша бошланиб бўлгандир?

— Анча бўлди, Саллюстий! Карнайлар овози, оломоннинг тапир-тупурини наҳотки эшитмаётган бўлсанг?

— Ҳа, ҳа, лекин худоларга шуқур бўлсинки, мен пинакка кетган эдим, бу ёнбошимга ағдарилишим билан яна кўзимни уйқу олибди.

— Гладиаторлар анчадан бери саҳнада бўлишса керак, ҳойнаҳой.

– Шўрликлар! Қулларимдан ҳеч бири у ёққа бормадими?
 – Йўқ, албатта: ўзинг қаттиқ тақиқлаб қўйгандинг-ку.
 – Яхши. Тезроқ кеч бўла қолсайди! Анови столдаги қанақа хат экан?

– Буми? Э-ҳа, буни сенга кеча алламаҳалда бир қиз олиб келганди, унда сен фирт... фирт...

– Маст эдим, ўқиёлмадим, шундайми? Ҳечқиси йўқ, у шошилинч хат бўлмаса керак.

– Очайми уни, Саллюстий?

– Ҳа, балки менга эрмак бўлар. Шўрлик Главк!

Озод қул мактубни олди.

– Юнонча ёзилган экан, – деди у. – Биронта ўқимишли хонимдан бўлса керак, ҳойнаҳой. – У хатга кўз югуртирди, бироқ кўр қиз тирнаб ёзган қингир-қийшиқ сатрларни ҳадеганда англаёлмади. Кейин юзида ҳаяжон акс этди. – Ё қодир эгам! Аслзода Саллюстий! Нима қилиб қўйдик! Эшит! “Чўри қиз Нидиядан Главкнинг дўсти Саллюстийга. Мени Арбакнинг уйида зиндонда ушлаб туришибди. Преторнинг олдига югур. Мени озод қилиб ол, биз ҳали ҳам Главкни арслоннинг оғзидан қутқариб қола оламиз. Бу ерда бир маҳбус бор, унинг кўрсатмалари афиналикни оқлаши мумкин. У жиноятга гувоҳ бўлган ва қотил эркинликда юрганини, бу ярамасдан ҳеч ким гумон қилмаётганини исботлаб бера олади. Бир дақиқани ҳам зое қилма! Ўзинг билан қуролланган одамларни олиб кел, чунки қаршилиқ кўрсатишлари мумкин, зиндон эшигини синдириш учун яхши темирчи ҳам ола кел. Ўтган-кетган авлиёлар ҳаққи, отангнинг арвоҳи ҳаққи, тезроқ бўл, вақтни ўтказма”.

– Буюк Юпитер, – деди Саллюстий, титраб. – Айни шу бугун, эҳтимолки шу соатда у ўлади. Нима қилиш керак? Тез преторнинг олдига бориш керак!

– Бундан фойда йўқ. Претор ҳам, эдил Панса ҳам ўйин ташкилотчилари – оломон ер-қўкка сиғмайди! Оломон эса ўйинни қолдириш тўғрисида ўйламайди ҳам. Энди уларни тўхтатиб бўлмайди. Бундан ташқари, агар очиқчасига ҳаракат қилинса, айёр мисрлик бундан ҳабардор бўлиб қолади. У эса буни яширишдан ошкора манфаатдор! Йўқ! Хайриятки, барча қулларинг уйда...

– Тушундим, – унинг сўзини бўлди Саллюстий. – Тезда қулларни қуроллантир. Кўчаларда ҳеч ким йўқ. Биз тез Арбакнинг уйига бориб, маҳбусларни бўшатамиз. Тез! Тезроқ! Ҳой, Дав! Кийимларим билан кафшимни, қоғоз билан қаламни келтир: мен преторга Главкни қатл этишга шошмай туришини сўраб хат ёзаман, бир соатдан кейин эса биз, эҳтимол, унинг айбсизлигини исботлармиз... Мана, тайёр. Чоп, Дав, буни амфитеатрдаги преторга олиб бор. Қара, хатни унинг ўз қўлига топширишсин. Энди эса, эй худолар, менга ёрдам беринглр ва мен Эпикурни ёлғончи деб эълон қиламан!

IV БОБ

Яна амфитеатр

Главк ва Олинфни қоп-қоронғи зиндонга ташлашди, бу ерда одатда сўнги даҳшатли олишувни пойлаб ётган жиноятчилар сақланарди. қоронғиликка ўргангач, улар бир-бирларининг юзларини ва юзларини чулғаб олган оппоқ рангни фарқлай бошлаган эдилар, уларга башаралари бадтар ўлик тусига киргандай ва кўрқинчли бўлиб кет-

гандай туюлиб кетди. Аммо ҳар иккаласи ҳам ўзларини маҳкам тутмоқда эди, уларнинг лаблари қаттиқ қимтилганди. Бирининг садоқати, иккинчисининг гурури, ўз беайблигини англаши ва эҳтимолки бир-бирларини ўзаро қўллаб-қувватлашлари уларни қурбонларга эмас, балки қаҳрамонларга айлантирганди.

Ниҳоят эшик гирчиллаб очилди ва деворларга одам соялари тушди.

– Афиналик Главк, чиқ, вақт-соатинг битди, – деди баланд овоз. – Арслон сенга мунтазир.

– Мен тайёрман, – жавоб берди афиналик. – Оғам ва дўстим, кел, кучоқлашайлик! Мени дуо қил ва алвидо!

Насроний ёш мажусийни кўксига босди, унинг манглайи ва юзларидан ўпди, дамлама таъсиридан ҳали батамом ўзига келмаганидан очиқ ҳавога чиққанида чайқалиб кетиб, сал бўлмаса йиқилиб тушаёзди. Хизматкорлар уни ушлаб қолишди.

– Ўзингни тут! – деди биттаси. – Сен ёш ва кучлисан. Сенга қурол беришади. Дадил бўл, сен ҳали енгишинг ҳам мумкин.

Главк жавоб бермади, бироқ ўзининг заифлигидан уялиб, жонжаҳди билан ҳаракат қилди ва ўзини тутиб олди. Эгнида лунгидан бошқа ҳеч нима йўқ эди. Унга мой суртишди, қўлига темир қалам тутқазди (шу ҳам қурол бўлди-ю!) ва саҳнага олиб чиқишди.

Юнон ўзига қадалиб турган ўн минглаб одамни кўрди-ю, ўлим ҳақида ўйламай кўйди, қўрқув изсиз ғойиб бўлди. Унинг оппоқ юзига қизиллик югурди, у қаддини ғоз тутди. Хушбичим ва чайир гавда, қатъий, аммо ғазабдан холи чеҳра, унинг ҳар бир ҳаракатидан, кўзларидан, қимтилган лабларидан манаман деб турган нафрат ва саркашлик Главкни ватани ва унинг дини мардлигининг жонли тимсолига айлантирганди – бу битта қиёфадаги ҳам қаҳрамон, ҳам худо эди!

Уни саҳнага олиб чиқишганида унинг жинояти олдида норозилик ва даҳшатга тўла ғала-ғовур кўтарилди, бироқ ҳаял ўтмайёқ қарийб ҳамдардона сукунат чўкди; барча томошабинлар баб-баравар нигоҳларини саҳна ўртасида турган катта панжарали қутига қаратдилар. Бу ичида арслон бўлган қафас эди.

– Венера ҳаққи, бугун жудаям кун иссиқ бўлди! – деди Фульвия. – Ҳолбуки, офтоб йўқ. Бу аҳмоқлар чодирни ҳам дурустроқ тортишмаган экан-да.

– Ҳа, иссиқ. Кўнглим беҳузур бўлиб кетаяпти, ҳозир ўзимни ташлаб юбораман, – деди Пансанинг хотини; ҳатто у ҳам бошланиши керак бўлган курашни кутавериб, тоқати тоқ бўлиб кетганди.

Бир кеча-кундуздан бери арслонга овқат беришмаганди ва эрта-лабдан бери у қафасда безовталаниб айланарди, буни назоратчи очлик азоби қийнаётганга йўярди. Бироқ арслоннинг кўриниши хийла ювош эди, кўпроқ хуркаётганлиги сезилиб турарди; у мунгли улиб кўйди, бошини эгди, панжара симлари орасидан ҳавони ҳидлади, сўнг яна сакраб тушди-да, шундай бир ваҳшиёна ўкирдикки, бутун теварак-атрофни ларзага солиб юборди. Энди у қафасда бурнини симлар орасига тикқанча жим ётарди, бурун катаклари керилиб кетган, нафасидан саҳнадаги қумлар учар эди.

Панса бўздай оқариб кетган, лаблари титрар эди; у атрофга ташвишли кўз солди, тарадудланди. Томошабинлар тоқатсизликдан қичқиришга тушган эдилар. У ишора қилди, қафас ортида турган назоратчи аста эшикни очди ва арслон даҳшатли ўкирганча ташқарига отилиб чиқди. Назоратчи ҳайвонлар шоҳини унинг ўлжаси олдида қолдириб, панжарали йўлак орқали саҳнадан кетишга шошилди. Ар-

слонни қарши олишга тайёрланиб, Главк ўтириб олди ва заиф умид ичида ўзининг миттигина ялтироқ қуролини кўтарди, кўзга берилган аниқ бир зарба (иккинчи зарбани беролмаслигини у биларди) қутурган душманининг миясини ишдан чиқариши мумкин эди.

Бироқ арслон гўё жиноятчини пайқамаетгандек эди — ҳамма ҳайратдан ёқа ушлади.

У саҳна ўртасида таққа тўхтади, ёлларини ҳурпайтирди ва бетоқат ҳавони ҳидлай бошлади; сўнг олдинга отилди, аммо афиналикка эмас. У йўрғалаб саҳнани айланиб чиқди, худди қочиб чиқишга йўл қидираётгандай атрофга олазарақ боқарди; уни томошабинлардан ажратиб турган девордан ошиб ўтишга бир-икки уриниб кўрди ва бунинг уддасидан чиқмагач, шоҳона қудратли ўкирик ўрнига надоматли улиб қўйди. Унинг авзоида ҳеч қанақа ғазаб ё очлик аломати кўринмасди, думи ҳам у ёндан-бу ёнга қаттиқ-қаттиқ урилиш ўрнига қум устида чувалиб ётарди, кўзи Главкка тушганида эса, у бепарволик билан тескари қараб олар эди. Охири, афтидан, қочиб чиқишдан умидини узди, шекилли, ириллаганча қайтиб қафасга кирди ва ётиб олди.

Аввалига арслоннинг бепарволигидан таажжубга тушган томошабинлар энди унинг кўрқоқлигидан аччиқлана бошлаган эдилар. Ҳеч кимнинг Главкка ичи ачимай қўйганди.

Панса назоратчини чақирди.

— Бу қанақаси? Найзани ол, уни қафасдан ҳайдаб чиқ-да, эшикни ёпиб қўй.

Кўрқиб кетган, ундан кўра кўпроқ ҳайратга тушган назоратчи буйруқни бажаришга кириша бошлади, бироқ шу топ амфитеатр эшикларининг биридан қаттиқ қичқариқ янгради. Шовқин, галаговур кўтарилди, атрофни норозилик ҳайқариқлари тутиб кетди, гап нимадалигини англатувчи баланд овоз янграганда эса ҳамма бирдан сенаторлар жойи олдида сочлари тўзиган, ҳансираган, терлаб кетган, ҳолдан тойган Саллюстий пайдо бўлди.

У дарҳол саҳнага кўз ташлади.

— Афиналикни олиб чиқинглар! — қичқирди у. — Тезроқ бўлинглар, акс ҳолда, бегуноҳ одам ўлиб кетади! Мисрлик Арбакни ушланглар — Апекиднинг қотили ўша экан!

— Ақлингни едингми, Саллюстий! — деди претор ўрнидан тураркан. — Бу нима деганинг?

— Айт, афиналикни олиб чиқиб кетишсин! Тезроқ, бўлмаса унинг қони сенинг бошингдан тўкилади! Претор, бунинг учун императорга ҳаётинг билан ўзинг жавоб берасан! Мен қоҳин Апекид ўлимига гувоҳни олиб келдим. Йўл беринглар! Четланинглар! Одамлар, Арбакка қаранглар — ана у! Қоҳин Каленга йўл беринглар!

Очлик ва ўлим чангалидан ҳозиргина тортиб олинган, юзлари оппоқ оқариб кетган, озган, лунгилари осилиб, кўзлари хиралашган, ҳолдан тойган Каленни қуллар қўлтиқлаганча Арбак ўтирган қаторга олиб келишди. Халоскорлар йўл-йўлакай уни озиқлантиришга улгурган эдилар, боз устига қасос олиш фикри унга куч бағишламоқда эди.

— Қоҳин Кален! Кален! — қичқирарди оломон. — Наҳотки бу ўша бўлса? Йўқ, бу мурда-ку!

— Ҳа, бу қоҳин Кален, — деди претор совуқ оҳангда. — Гапир, Кален.

— Мисрлик Арбак — қоҳин Апекиднинг қотили. Унинг қандай ўлдирганини мен ўз кўзим билан кўрдим. Бу ҳақда гапириб бериш

учун худолар мени у ташлаган зиндондан, зулматдан, очликдан ўлиб кетиш даҳшатидан қутқардилар! Афиналикни озод этинглар — у бе-гуноҳ!

— Арслоннинг унга тегмагани шундан экан-да! Мўъжиза! — қич-қирди Панса.

— Мўъжиза! Мўъжиза! — уни қўлаб-қувватлади оломон. — Афи-наликни олиб чиқинглар! Арбакни саҳнага олиб кириглар!

Бу ҳайқириқ чор-атрофдан акс садо берди ва денгизгача бориб етди.

— Арбакни саҳнага олиб кириглар!

— Главкни олиб кетинглар, аммо қоровул қўйинглар унга, — деди претор. — Худолар биздан мўъжизаларини аяшмаяпти. Кален, Исида коҳини, айт, Арбакни Апекиднинг ўлимида айблайсанми?

— Ҳа.

— Қотиллик қандай содир бўлганини кўрдингми сен?

— Претор, иккала кўзим билан кўрдим...

— Ҳозирча етарли — қолганини судда сўзлаб берасан. Мисрлик Ар-бак, айбловни эшитдинг. Нега индамайсан? Жавоб бер!

Ҳамманинг нигоҳи аллақачондан бери Арбакка қадалган эди, бироқ Саллюстий ва Кален пайдо бўлганида уни қамраб олган саросималикни яширишга улгурган эди. “Арбакни саҳнага олиб кириглар!” — деган ҳайқириқни эшитиб, у титраб кетди, қорача юзи яна оқариб кетди. Шундай бўлса ҳам у ўзини дарров ўнглаб олди. Атрофга мағрур қаради-да, преторга ҳар доимгидай хотиржам ва амрона тусда жавоб берди:

— Претор, бу айблов шунчалик бемаъники, жавоб беришга ҳам арзимаёди. Менинг биринчи айбловчим, Саллюстий — Главкнинг яқин дўсти, иккинчиси — коҳин. Мен унинг либоси ва рутбасини ҳурмат қиламан, аммо сизлар Каленни биласизлар. У шунчалик оч-кўзки, унинг очкўзлиги мақолга айланиб кетган. Бундай одамни со-тиб олиш унчалик қийин эмас. Претор, мен ўзимнинг айбдорлигим-га иқрор бўлмайман!

— Саллюстий, — деди ҳакам, — сен Каленни қаердан топдинг?

— Арбакнинг тағхонасидан.

— Мисрлик, — деди претор, хўмрайиб, — демак, коҳинни тағхо-нага ташлашга журъат қилибсан-да? Нима учун?

— Гапимни эшит, — жавоб берди Арбак, ўрнидан тураркан. У бу сўзни жуда хотиржам айтди, ҳолбуки унинг юзида ҳаяжон аломатла-ри сезилиб турарди. — Бу одам олдимга келди-да, агар мен унга бой-лигимнинг ярмини бермасам, ҳозир сизлар эшитган айбловни бўйнингга қўяман, деб дўқ урди. Мен уни инсофга чақирдим, аммо у айтганида туриб олди... Жим бўлинглар, илтимос, коҳинга айтинг-лар, сўзимни бўлмасин! Олийҳиммат претор ва сизлар, шаҳар аҳли! Мен бу ерда мусофирман ва гарчи виждоним пок бўлса-да, коҳин-нинг гувоҳлигидан ҳаётим барбод бўлиши мумкин эди. Мен кўрқиб кетдим, хазинамни кўрсатмоқчи бўлган киши бўлиб бу одамни зин-донга алдаб олиб бордим, уни ўша ердан топиб келишган. То ҳақиқий жиноятчи устидан чиқарилган ҳукм ижро этилмагунча ва Кален-нинг дўқлари кучини йўқотмагунча мен уни ўша ерда сақлаб ту-ришга қарор қилдим. Бор-йўқ гап шу. Балки мен охирини ўйламай иш тутгандирман, аммо ўз ҳуқуқини ҳимоя қилишига қаршилик кўрсатувчилар борми бу ерда? Борди-ю, мен айбдор бўлсам, нега бу одам судда чурқ этмади? Ўша пайтда у ҳали эркинликда эди-ку. Нима учун мен Главкни айблаганимдан кейиноқ у мени фош этмади? Пре-тор, у шу саволларга жавоб берсин! Қолган барча масалаларда мен

ўзимни қонун қўлига топшираман ва ҳимоя қилишини сўрайман. Олиб кетсинлар айбловчи билан айбдорни, мен қонуний суд қарорига бажонидил бўйинсунгайман.

– У ҳақ, – деди претор. – Ҳой, посбон, Арбакни олиб кетинглар ва Каленни кузатинглар! Саллюстий, сен айбловинг учун жавоб берасан. Ҳийинни янгидан бошлаймиз.

– Қанақасига! – деди Кален, оломонга мурожаат қилиб. – Наҳотки Исидага шундай бўхтонлар қилинса? Наҳотки Апекиднинг қони ўша-ўша қасосга чақираверади? Наҳотки ҳакам ҳозироқ одил ҳукм чиқаролмай, жиноятчи яна қутулиб қолса? Наҳотки арслон ўзининг қонуний насибасидан бебаҳра қолади? Маъбуда! Сезиб турибман, менинг тилим билан маъбуда ваҳий келтираяпти! Арбакни саҳнага олиб тушинглар, саҳнага!

Азбаройи газабдан беҳол бўлиб, у жон талвасасида ерга қулади; унинг оғзидан кўпик чиқди, у чинданам ғайритабиий қудратга эга одамга ўхшаб кўринарди. Унга қараб туриб, томошабинлар сесканиб тушишди.

– Маъбуда унга илҳом берди! Мисрлик саҳнага олиб туширилсин!

Минглаб одамлар сапчиб турди-да, пастга отилди. Улар мисрликнинг устига бостириб кела бошладилар. Эдилнинг амрона қичқириклари, преторнинг қонунни ҳурмат қилиш керак дея томоқ йиртишлари бир пулга чиққанди. Томошабинлар қутуриб кетишганди, энди улар қондан сармаст бўлиб, яна қонга ташна эдилар; шафқатсизлик хурофотдан устун келмоқда эди. Ўз қурбонларининг кўз олдиларида турганини кўриб, улар қонунга бўйсунганини унутган эдилар. Бу рим вилоятлари учун ғоятда хос ва мос бўлган ярми қуллардан иборат жоҳил оломон эди. Преторнинг буйруғи довул остида қолган қамиш поясидай бўлиб қолганди; шундай бўлса-да, унинг амри билан посбонлар зодагонлар ўтирган пастки ўриндиқларни оддий фуқаро ўтирадиган юқориги ўриндиқлардан ажратиб турувчи йўлаккача сиқиб келишди. Бу лиқилдоқ девор олдида одамлар тўлқини бир зумга тўхтади ва Арбак қисмат чеҳрасига сўнгги марта кўз ташлай олди. У газаб ва даҳшат ичра ғурурини унутганди, у ғуфрон ураётган оломонга қараб турарди ва бирдан айни боши узра, чодирнинг кенг ёригидан у шундай бир нарсани кўриб қолдики, шу нарса унинг эсини йигиб олишига ёрдам берди.

У қўлини кўтарди. Унинг кибрли чеҳрасида амрона ва тантанавор ифода зоҳир бўлди.

– Қаранглар! – қичқирди у момоқалдиरोқдек овоз билан оломон ғовурини босиб. – Қаранглар, худолар бегуноҳнинг тарафини олаяпти! Қасоскор Оркнинг чақмоқлари ёлғон гувоҳларнинг қулини кўкка соуражак!

Оломон юқорига қаради ва Везувий чўққиси узра улкан чинор шаклидаги булут кўтарилаётганини кўриб, қўрқиб кетди; унинг танаши қора, шохлари эса оловли эди ва мана шу олов дам сайин рангини ўзгартирар эди: у гоҳ кўзни олар даражада ёрқинлашар, гоҳ қип-қизил бўлар, гоҳ яна чарақлаб, кўзни қамаштирарди.

Гўристон жимлиги чўқди, уни аввал арслоннинг, ундан кейин вивариядаги йўлбарснинг ўкириги бузди. Улар табиатнинг қаттиқ газабидан дарак бермоқда эдилар.

Аёллар чинқира бошлашди, эркаклар жимгина бир-бирларига қарар эдилар. Шу аснода ҳамма оёқлари остидаги ер силкинаётганини, амфитеатр деворлари титраётганини сезди, узоқлардан қулаб тушаётган тошларнинг қасир-қусур овозлари қулоққа чалинди, яна бир лаҳ-

задан сўнг тоғ устида турган булут ўз қорнидан чўғдай қизиган тош аралаш кул дўлини ёғдирганча шиддат билан тўғри шаҳар устига бостириб кела бошлади. Бу даҳшатли дўл ҳамма жойга — жизғанақ бўлган узумзорларга, бўм-бўш кўчаларга, амфитеатрларнинг ўзига ёғмоқда эди, денгизда сув фаввора каби отиларди.

Оломон Арбакни зумда унутди, ҳамма фақат ўзининг омон қолишини ўйларди. Одамлар қочишга тушдилар, улар бир-бирларини туртар, қисилар, талпинар эдилар. Улкан оломон йиқилганларни босқилаб, дод-фарёд кўтариб, сўкиниб, дуолар ўқиб ва вовайлолар қилиб, сонсиз эшиклардан чиқа бошлади. Аммо қаёққа қочиш керак? Айримлар янги зилзилани кутиб, бор қўр-қутларини олиш ва фурсат ганиматда шаҳардан чиқиб кетиш учун уйга шошар эдилар: бошқа бирлари дапқур-дапқур ёғиб турган кул ва тошлар дўлидан қўрқиб, тўғри келган жойга — энг яқиндаги уйларгами, эҳромларгами, кошоналаргами кириб яширинар эдилар, ишқилиб очиқ ҳавода қолиб кетишмаса бўлгани. Бироқ тепаларидаги булут тобора қорайиб, катталлашиб, даҳшатли равишда қуюқлашиб борарди. Гўё зулматли тун кўкқисдан кундуз салтанатига бостириб киргандай.

V БОБ

Главк зиндондан чиқади

Соқчилар карахт бўлиб қолган, ҳамон ўз бахтига ишонмаётган Главкни амфитеатр деворидаги бир кичикроқ меҳробга олиб ўтишди ва устига енгил кийим ташлашди. Чор-атрофда одамлар қайнар, уни табриклар, ҳайрон бўлар эдилар. Ташқаридан бетоқат қичқирик эшитилди, халойиқ йўл очди ва қайсидир яхши одам етаклаб келган кўр қиз ўзини Главкнинг оёқларига отди.

— Мен қутқардим сени! — ҳўнграб йиғларди у. — Энди ўлсам ҳам розиман!

Аммо бу мутаассир манзара юқорида тасвирлаганимиз офат туфайли бўлиниб қолди.

— Вулқон! Зилзила! — овозлар келарди ҳар ёқдан.

Главк ва Нидияни ўз ҳолларига ташлаб, соқчилар бошқаларга кўшилиб чопиб кетишди.

Хатарни англаб, валломат афиналик дарҳол Олинфни эслади. Демак худолар уни йўлбарсдан сақлаб қолганлар. Наҳотки бу ерда, зиндонда унинг пешонасига бундан-да оғирроқ азоблар билан ўлиб кетиш ёзилган бўлса? Главк Нидиянинг кўлидан тутиб, ички йўлаклардан тезда насроний ётган зиндонгача етиб олди. Олинф чўкка тушганча ибодат қиларди.

— Тур ўрнингдан, дўстим! — қичқирди Главк. — Чоп, қочиб қол! Кўрмаяпсанми — табиатнинг ўзи сени озод қилди.

У лол қараб турган насронийни зиндон ичидан суғуриб чиқарди-да, яқинлашиб келаётган булутни кўрсатди, булут тобора қорайиб бормоқда ва ерга тош дўлларини ёғдирмоқда эди. Ҳамма томондан қичқирлар ва чопаётган оломоннинг дод-фарёдлари тутиб кетганди.

— Бу худойимнинг қўли! Худога шукур! — деди Олинф шукроналик билан.

— Чоп! Одамларнингни қидириб топ-да, улар билан бирга жон сақла. Хайр!

Главк ҳам Нидия билан бирга ҳар бир қадамда ҳалокатли хатар хавф солиб турган шаҳар бўйлаб чопиб кетди. Афиналик кўр қиздан

Ионанинг ҳали ҳам Арбакнинг уйида экнини билиб олди. Қизгинани қутқариш учун у ўша ёққа шошди. Мисрлик уйда қолдирган оз сонли куллар амфитеатрга йўл олиб, Саллюстийнинг қуролланган бир гуруҳ аскарларига йўл кўрсата олмас эдилар, вулқон отила бошлагач эса, улар қулоқлари чиппа битиб ва юраклари ёрилиб, уйнинг энг олис бурчакларига кириб кетишганди. Ҳатто бадҳайбат ҳабаш ҳам эшик олдидаги ўз жойини ташлаб кетганди. Нидияни эшик тагида қолдириб, унга Ионанинг хонаси қаердалигини кўрсата оладиган ҳеч кимни учратмай, атрийдан югуриб кетди. Қоронғилик шунчалик тез қуюқлашиб борардики, у йўлни базўр топиб борарди. Гулчамбарлар билан безатилган устунлар титрар ва чайқалар эди; очиқ перистилга кул сония сайин кўпроқ тўкилмоқда эди. Главк зинадан чопиб чиқди-да, ҳансираб, баланд овозда Ионани чақира бошлади. Айвоннинг энг тўридан қизнинг овози қулоғига чалинди. Олдинга ташланиш, деворни ёриш, Ионани қўлларига кўтариб олиш ва у билан уйдан қочиб чиқиш йигит учун кўз очиб-юмгунчаликда бўладиган иш эди. У Нидия турган жойгача етиб борган эди ҳамки, қадам товушлари қулоғига урилди ва Арбакнинг товушини таниди. У бойликлари билан бирга Ионани ҳам олиб, бу худонинг қаҳрига учраган шаҳардан қочиб кетиш учун қайтиб келганди. Бироқ атроф шу қадар қоронғи эдики, гарчи жуда яқин турсалар-да, душманлар бир-бирларини кўришмаётганди ва Главк мисрликнинг оппоқ либосини элас-элас илғамоқда эди, холос.

Главк, Иона ва Нидия олға шошар эдилар. Қаёққа? Энди икки қадам наридан ҳам ҳеч нарсани кўриб бўлмаётганди ва қоронғилик бутун борлиқни ютиб юборганди. Улар даҳшатли номаълумлик қуршовига тушиб қолган эдилар, Главк ҳозиргина халос топган ажал ҳам, афтидан, фақат қиёфасини ўзгартирган ва янги қурбонларга кўз тиккан эди.

VI БОБ

Кален ва Бурдон.

Диомед ва Клодий.

Амфитеатрдан чиққан қиз ва Юлия

Жамиятнинг асос-негизини чинакамига ларзага солган ногаҳоний ҳалокат маҳбусни ҳам, зиндонбонни ҳам озод қилиб юборди. У претор тайинлаган соқчилардан Каленни халос қилди. Оломон ва зулмат қоҳин ва унинг ҳамроҳларини ажратиб юборгандан кейин у журъатсиз одимлар билан ўз маъбудаси эҳроми томон шошилди. Йўлда, бутунлай қоронғи бўлишдан сал олдин кимдир унинг кийимидан тутди ва хирқироқ овозда қулоғи устидан деди:

– Жим! Кален! Бу не кўргулик бўлди!

– Ҳа, отамнинг боши ҳаққи! Аммо сен кимсан? Юзингни яхши кўролмаёпман, овозинг эса нотаниш.

– Наҳотки Бурдонни танимаган бўлсанг? Уял-е!

– Эй худолар! Қоронғилик қуюқлашиб кетаяпти! Қара, анави даҳшатли тоғ устида чақмоқлар қанақанги чақаяпти! Худди рақсга тушаётгандай. Аид эркинликка отилиб чиққан.

– Бекорларни айтибсан! Бунақа аҳмоқона нарсаларга ишонмайсан-ку, Кален! Ҳозир биз бойиб кетишимиз учун энг қулай пайт бу.

– Бу нима деганинг?

– Менга қара! Сенинг эҳромингда олтин ва турли-туман қиммат-баҳо буюмлар тўлиб-тошиб ётибди. Юр, бориб уларни олайлик, кейин эса шартта денгизга борамиз – кемага чиқиб оламиз. Бугун истаган нарсангни қила оласан, ҳаммаси ўзи қўлингга кириб турибди.

– Тўғри айтасан, Бурдон. Жим! Орқамдан юр. Коҳинмисан ё йўқми, энди сени ким билиб ўтирибди? Ҳаммасини ўртада бўлашиб оламиз.

Эҳром ҳовлисида меҳроблар атрофида коҳинлар уймаллашиб юрарди; улар йиғлар, ёлворар, ерга бош урар эдилар. Ҳали уларга ҳеч нарса таҳдид қилмаганида улар бошқаларни лақиллатиб юрар эдилар, бошларига офат ёғилиб турган айни вақтда эса ўзлари ғирт бидъатчи-га айланиб қолганди. Кален улар ёнидан ҳовлининг жанубий қисмида ҳозир ҳам кўриш мумкин бўлган уйга ўтди. Бурдон унга соядай эргашиб келарди. Коҳин шамни ёқди. Столда қурбонлиқ зиёфати сарқитлари – шароб ва таомлар бор эди.

– Икки кундан бери туз тотмаган одамнинг ҳатто мана бундай кунда ҳам иштаҳаси карнай бўлади, – гудранди Кален ва очкўзлик билан ўзини овқатга урди.

Мазкур ярамасларнинг тубан ғаразгўйликларидан даҳшатлироқ ва қабиҳроқ бирор нарсани тасаввур этиш қийин эди, зеро, очкўзлик туфайли пайдо бўлган жасоратдан жирканчроқ нарсанинг ўзи йўқ. Дунё тагидан зил кетганида ўғрилиқ ва шаккоклик тантана қилади! Табиий офат инсондаги иллатларни нақадар даҳшатли тусга солмайди!

– Бас қилсанг-чи энди, барака топкур! – деди Бурдон тоқатсизланиб. – Қип-қизил бўлиб кетдинг, кўзларинг ҳам пешонангга ирғиб чиқди.

– Умримда бунақа очқамаган эдим. О, Юпитер. Бу қанақа овоз бўлди? Сув шовуллаяптими? Наҳотки мана бу булут оловга қўшиб қайноқ сув ҳам сочаётган бўлса? Ҳа! қичқириқларни эшитаяпман. Энди эса жимиб қолди. Қара, нималар бўлаяпти.

Қудратли тоғдан энди қайноқ сув отилиб чиқмоқда эди. Чўғдай кулга қоришиб, сув дам-бадам кўчаларга отилиб тушарди. Исида коҳинлари илоҳларни кўкларга кўтариб беҳуда шарафлашга уринганча ҳозиргина меҳробларга ёпишиб турган ҳовлига катта-катта харсангни думалатиб қудратли тошқин ёпирилиб кирди. Сув коҳинларнинг эгилган бошларига келиб тушди ва уларнинг фарёдлари – ажалдан, жим бўлиб қолишгани – абадиятдан дарак эди. Кул ва қоп-қора балчиқ меҳробларга чапланди, ерни қоплади ва жасадларни дафн этди.

– Улар ўлди, – деди Бурдон. Юраги ёрилганча у ўзини орқага, том остига отди. – Хатар шу қадар яқин деб ўйламагандим.

Икки малъун бир-бирига қараганча тик турар эди, юраклари гуп-гуп ураётгани эшитилиб турарди. Шеригига қараганда очкўзроқ ва кўрқоқроқ Кален биринчи бўлиб ўзига келди.

– Ишни тезроқ битириб, қочиб қолиш керак, – деди у шивирлаб, ҳатто ўз овозидан кўрққанча.

У остонадан ҳатлади, тараддулланди, сўнг ўз қавмлари мурдалари ёнидан чўғдай ерни босганча ибодатхонага кирди-да, Бурдонни чақирди. Бироқ собиқ гладиаторни қалтироқ босиб, орқага тисарилди.

“Яна яхши, – ўйлади Кален. – Менга кўпроқ тегади”.

У шоша-пиша жавоҳиротдан кўтарганича олди-да, ўртоғи тўғрисида ортиқ ўйламай, жуфтакни ростлади. Тўсатдан чаққан чақмоқ ёруғида бўсагада қимир этмай турган Бурдоннинг кўзи ўлжаси оғирлигидан букилиб, қочиб кетаётган коҳинга тушди. Бурдон журъатини тўплади-да, унинг ортидан отилди, бироқ шу он кулнинг бутун бир тошқини осмондан тўғри эҳром устига келиб тушди. У яна ортга чекинди. Атроф

зим-зиё бўлиб қолди. Кул эса ҳамон устма-уст келиб тушмоқда эди; кул гарамлари ўсиб борар, улардан бадбўй, нафасни бўғувчи буғ кўтариларди. Бурдон бўғила бошлади. У жон-жаҳди билан қочмоқчи бўлди, бироқ ўша заҳоти кул эшикни босиб тушди — мальун қичқириб юборди ва қайноқ балчиқдан ўзини олиб қочди. Энди қандай қочиш чикади?

У очиқ жойга чиқиб ололмас эди, бироқ чиқиб ололганида ҳам барибир қўрқув унинг оёқ-қўлларига кишан солиб қўйганди. Демак, энг яхшиси, жойидан қимирламаслиги керак: бу ерда ҳеч бўлмаганда тепадан уни том ҳимоя қилади. У ўтирди ва тишларини қисди. Аста-секин заҳарли буғлар хонани тўлдирди бошлади. Унинг нафаси қайта бошлади. У ёқ-бу ёққа аланглаб, бу ерда қўхонлардан бири қолдирган қурбонлиқ болтасини кўриб қолди. Болтани олди-да, жон-жаҳди билан деворни ўйишга ҳаракат қила бошлади.

Бу пайтга келиб кўчалар деярли ҳувиллаб қолганди, одамлар уйларига яширингани шошар эдилар. Пастқам жойлар кулга тўла бошлаганди, бироқ гоҳ у, гоҳ бу ердан қочоқларнинг ҳорғин қадам товушлари қулоққа чалинарди, чақмоқнинг мовий ёғдусида ёки йўллари ёритишга ҳаракат қилган машъалаларининг хира нурида уларнинг оппоқ, аянчли чехралари кўриниб қоларди. Бироқ дам-бадам тўсатдан бостириб келган ва ўша заҳоти ғойиб бўлган қайноқ сув, кул ёки шамол эпкини бу оловларни ҳам, уларга қўшиб одамларнинг сўнги умидини ҳам ўчирар эди.

Геркуланум дарвозасига олиб борадиган кўчадан икки букилганча апил-тапил одимлар билан Клодий юриб борарди. “Шаҳардан чиқиб олсам бўлгани, — ўйларди у, — у ёқда, дарвоза ортида, албатта, арвалар бор, Геркуланумгача эса қўл чўзса етади. Меркурийга шукур, йўқотадиган ҳеч нарсам йўқ, мен бор жойда ҳаммаси меники”.

— Ҳой-й! Ёрдам беринг! Ёрдам беринг! — қичқирди кимнингдир қўрқувли овози. — Йиқилиб тушдим, машъалам ўчиб қолди, қулларим мени ташлаб кетишди! Мен Диомедман, бой Диомедман. Ёрдам берганга ўн минг сестерций инъом қиламан!

Шу он Клодий кимдир унинг оёғидан ушлаб олганини ҳис этди.

— Қўйиб юбор, падарингга лаънат! — қичқирди у.

— Ёрдам бер, ёрдам бер! Қўлингни узат менга!

— Хўп, майли, қани, тур.

— Бу сенмисан, Клодий? Овозингдан танидим. Қаёққа кетаяпсан?

— Геркуланумга.

— Худоларга шукур! Сен билан дарвозагача бориб олай. Айтганча, уйимга кириб яширинсак-чи? Ўзинг биласан, у ерда чуқур тағхоналар бор, ҳеч қандай ёмғир кирмайди у ерга.

— Тўғри, — деди Клодий, ўйлаб. — Озуқа гамлаб олиш керак, борди-ю бу даҳшатли бўрон ҳали-вери тинмаса, бир неча кун ўтириб жон сақлай оламиз.

— Шаҳар дарвозасини ўйлаб чиқарганнинг отасига балли! — деди Диомед. — Қара! Анови арк остида чироқ ёниб турибди. У бизга йўл кўрсатапти.

Шамол бир оз тинди; дарвозадаги фонус узоқдан кўриниб турарди. қочоқлар кўп ўтмай дарвозага етиб олишди ва соқчи ёнидан ўтишди; чақмоқ унинг ярқироқ дубулғасини ва қўрқув дахл қилмаган жиддий чехрасини ёритди. У тик ва ҳаракатсиз ҳолда ўз ўрнида турарди. Ҳатто шундай соатда ҳам бу ҳиссиз мослама, Римнинг бешафқат улуғворлиги маҳсули жонланмаган, ақлли ва фикрловчи одамга айланмаган эди. У қутурган офат кўйида тик турарди, чунки ўз ўрнини ташлаб кетишга буйруқ олмаганди.

Диомед ва ҳамроҳи олдинга ташланишди, бироқ тўсатдан уларнинг йўлини бир хотин киши тўсди, бу кўпинча қувноқ оҳангда: “ҳе-ҳей! ўйнаб-кулиб қол бу дунёда!” деб қўшиқ айтиб юрадиган аёл эди.

— О, Диомед! — деди у. — Ёрдам бер! Мана бу гўдакни кўраяпсанми? — У бир болани кўксига босиб олганди. — Бу менинг ўғлим. У беникоҳ туғилган. Шу пайтгача у бировлар қўлида эди, аммо энди мен унинг онаси эканимни эслаб қолдим! Мен уни асровчининг уйида бешикдан ечиб олдим — у хотин қочиб кетди! Қутқар бизни! Қутқар!

— Нега бўғизланган молдай чийиллайсан? Йўқол кўзимдан! — тўнғиллади Клодий тиши орасидан.

— Бўпти, муштипар, — деди одамохунроқ бўлган Диомед. — Истасанг, биз билан юр. Тағхонага тушиб оламиз.

Улар жадалроқ юриб кетишди, Диомеднинг уйига етиб олишди ва хатар орқада қолди, деб ўйлаб, суюнганча ичкарига киришди.

Диомед кулларига тағхонадаги йўлакка озиқ-овқат ва жинчиروқлар учун мойдан кўплаб гамлаб қўйишни буюрди, шундан кейин у ерга Юлия, Клодий, болали хотин, кўплаб куллар ва Диомеднинг ўтакалари ёрилган меҳмонларию мижозларидан бирқанчаси кириб яширинишди.

VII БОБ

Вайронагарлик давом этади

Куюшни тўсиб турган булут янада қалинлашиб, қоп-қора тусга кирганди. Бу ялдо кечасидаги тунга ўхшамасди — худди тор хонадагидай, зулмат ҳам бўғиқ, ҳам зим-зиё эди. Везувий устидаги чақмоқлар эса тобора кўпроқ чақиб, кўзни оларди. Улар ўзига яраша гўзал бўлиб, турфа рангларда товланарди, ранг-барангликда ва ёрқинликда биронта камалак унга бас келолмасди. Гоҳ тубсиз жануб осмонни янглиғ кўм-кўк, гоҳ маҳзун яшил тусда чақмоқлар бир илондай биланлаган, бир тутун устунини кесиб, бутун шаҳарни кўча-қўйларигача ёритганча осмонда ялт-юлт қиларди, қип-қизил ёғду бериб чарақларди-да, ўша заҳоти тиниқ оқ тусга кириб, кўздан йўқоларди.

Осмондан кул ёғиши тўхтаганда ернинг титраб гувиллаши ва денгизнинг гамгин шовуллаши эшитила бошлади, қўрқиб, ҳар бир товушга қулоқ тутганларга эса тоғдаги тешикдан ташқарига отилиб чиққан газларнинг ҳуштак чалган ва вишиллаган овози эшитиларди. Гоҳо булут парчаланар ва чақмоқ ёғдуси улкан одамлар ёки зулматда чопаётган даррандалар шаклини оларди; улар бир-бирларига ташланар ва зулматнинг қайноқ қаърида ғойиб бўлар эди. Қўрқиб кетган одамларга бу аломатлар баҳайбат душманлар бўлиб кўринар ва улар юрагига ҳалокатли кўрқув солар эди.

Кўп жойларда кул тиззадан келарди, вулқон отган қайноқ балчиқ эса уйларга оқиб кириб, бўғадиган буғ таратар эди. Улкан харсанглар томларга келиб тушганда, уйлардан бир уюмгина хароба қолар эди ва соат сайин кўчада ҳаракат қилиш қийинлашиб борарди. Вақт ўтиб борар, ер кучлироқ силкинар, оёқ остидаги тупроқ сурилиб кетар эди ва аравалар ёки тахтиравонлар ҳатто текис жойда ҳам турмаётганди.

Гоҳо харсанглар ҳавода тўқнашиб, майда бўлақларга бўлиниб кетар, улардан учқунлар сочилар ва ёнғинлар келтириб чиқарарди; бу даҳшатли яллиғ нафақат уйлар, балки узумзорлар ҳам алангаланаётган шаҳар деворларидан ташқаридаги зулматни тарқатиб юбормоқда

эди. Шаҳарнинг ўзида, эҳромларнинг пешайвонларида, форум эшик-лари тагида аҳоли қатор қилиб машъала ёқиб қўйишга уринар эдилар, аммо бу машъалалар узоқ ёнмасди, энди тузукроқ ёна бошлаганда ёмғир ва шамол ўчириб қўяр эди. Шунда атрофни бирдан аввалгига қараганда икки баравар даҳшатли қоронғилик чулғарди, чунки қоронғилик инсон умидларининг беҳудалигини исбот қилар эди.

Вақти-вақти билан мана шу учаётган машъалалар ёруғида тўда-тўда қочоқлар кўришиб қоларди – бирлари денгиз томонга шошаётган, бошқалари у ёқдан орқага қайтаётган бўларди, чунки сув қирғоқдан қочган бўлиб, ҳаммаёқда зим-зиё зулмат ҳукмронлик қиларди ва пишқирган, ўзини ураётган тўлқинлар устига кул ва тошлардан иборат бутун бир довул бостириб келмоқда эди, яширинишга эса ҳеч қанақа пана жой йўқ эди. Телбаланган, эзилган, хурофий даҳшатдан ларзага тушган бу одамлар бир-бири билан учрашганда ҳатто гаплаша, маслаҳатлаша олмас эдилар, чунки кул ва тошлар тобора кўпроқ, деярли узлуксиз ёғилмоқда, машъалаларни ўчириб ташламоқда эди, қоронғилик ичидан бир лаҳзагина кўзга ташланиб қолаётган ўлик тусли одамлар ва қочоқлар энг яқиндаги бошпана тагига кириб яширинишга шошилар эдилар. Жамоат тартиби қулаб тушганди. Хира, элас-элас ёруғлик орасида дам-бадам ўлжасини ортмоқлаган ўғрининг қонун ўрнатувчилар кўздан қочиб кетаётганини ва ваҳшиёна қаҳ-қаҳ уриб кулаётганини кўриш мумкин эди. Зулмат эрларни хотинларидан, болаларни – уларнинг ота-оналаридан жудо қилмоқда эди ва бир-бирларини қидириб топишга ҳеч қандай умид қолдирмаётган эди.

Ҳамма тўғри келган томонга, мутлақо бетартиб ҳолда чопар эди. ўз жонини сақлашдек оддий қонундан ташқари ижтимоий ҳаётнинг рангоранг ва мураккаб қурилмасидан ҳеч бало қолмаганди.

Мана шу тало-тўп орасида афиналик азамат Иона ва Нидия билан кетиб борарди. Бирдан улар устига денгиз томон чопиб кетаётган мингларча одамлар бостириб келди. Оломон зумда Нидияни ютиб юборди, Главк билан Ионани эса олдинга судраб кетди; ва ниҳоят оломон (алоҳида одамни улар кўринаётганди, чунки қоронғилик шунча қуёқ эди) ўтиб кетди-ю, Нидия кўздан йўқолди. Главк уни чақира бошлади. Сас-садо йўқ. Улар орқага қайтишди – беҳуда. Кўр қизни топишнинг иложи бўлмади – турган гапки, одамлар оқими уни ўзи билан бошқа томонга судраб кетганди. Улар дўстлари ва қутқарувчиларидан айрилиб қолган эдилар. Ахир шу пайтгача уларни Нидия бошлаб келаётган эди-да. Кўр бўла туриб, қоронғилик қўйнида йўлни фақат у топа олар эди. Абдий зулмат ичида шаҳарда юришга ўрганиб қолиб, у шерикларига денгизга олиб борадиган йўлни беҳато кўрсатиб келаётганди – ҳа, улар денгизда халос топишга қарор қилган эдилар. Энди қайси томонга юриш керак? Қийналган, эзилган, ҳолдан тойган ҳолда улар барибир олға қараб ҳаракат қилишда давом этишди, кул эса ҳамон бошларига келиб тушмоқда, тош парчалари эса оёқларининг нақ тагида учкунлар сочмоқда эди.

– Афсус! Афсус! – шивирлаб деди Иона. – Ортиқ юролмаيمان. қайноқ кул устига қулаб тушаман. Бор, азизим! Мени ўз ҳолимга ташлаб кетавер!

– Бундай дема, севгилим, қайлигим менинг! Сенсиз яшаганимдан кўра, сен билан ўлганим афзал! Аммо бу зулматда қаёққа борамиз? Назаримда, биз доира ясадик ва яна соат миладай олдинги жойимизга келиб қолдик.

– Эй худолар! Қара, катта харсанг уйнинг томини тешиб юборди! Кўчада ўлиб кетишимиз ҳеч гап эмас.

– Шафоатли чақин! Қара, Иона, қара! Бу Фортуна эхроми айвонику. Ўшанга кириб беркинамик; у бизни кул ва тошлардан сақлайди.

Ионани кўлидан тутиб, у бир амаллаб эхромгача етиб олди. У қизни энг тўрдаги, энг ишончли бурчакка олиб борди ва гавдаси билан чақин ва тошлардан тўсиб, унинг устига энгашди. Муҳаббат гўзаллиги ва фидоийлиги ҳатто шундай даҳшатли дамларни ҳам табаррук қилиб юборганди.

– Ким у? – уларгача бу ерга кириб яширинган одамнинг бўғиқ ва қалтироқ овози сўради. – Аммо бари бир эмасми? Ёруғ дунёнинг бу пучмоғида дўстлар ҳам, душманлар ҳам йўқ.

Иона овоз келган томонга ўгирилди ва заиф қичқириқ билан яна юзини Главкнинг кўксига яширди. Уша томонга қараб, Главк қизнинг қўрққани сабабини англади. Чаққан чақмоқ эхром узра осилиб қолганди ва Главк устунлар оралигида уни парча-буриш қилиши керак бўлган арслонни кўрди. Ёнгинасида эса бундан беҳабар ҳолда уларни чақирган одам ётарди – бу ярадор гладиатор Нигер эди.

Чақмоқ йиртқич ва одамни ёритди, аммо биронтаси ҳам бошқасига ганимлик қилмаётганди. Аксинча, бамисоли дўстлигини ҳис қилгандек, арслон тобора гладиатор томонга ўрмалаб келмоқда ва гладиатор бундан қўрқмаётган эди. Даҳшатли офат барча майда кўрқувларни ютиб юборган ва одатдаги муносабатлар бузилган эди.

Эхром ёнидан машъала тутган бир гуруҳ эркагу аёллар ўта бошлади. Бу назаранчилар жамоаси эди. Барча илк насронийлари сингари улар яқинда қиёмат қойим бўлади, деган ақидага кўр-кўрона ишониб келар эдилар.

– Офат! Офат! – қичқирар эдилар улар кулоқни батангга келтирадиган овозда. – Қаранглар! Худо даҳшатли ҳашр¹ учун ерга нозил бўлмоқда! У одамларга самовий оловни намоён этмиш! Офат! Офат сизга, бу дунёнинг зўравонлари! Ликторларга қуршалган ва қирмизи либосларга бурканганларга офат! Авлиёлар қонини тўкканлар ва худонинг бандалари ўлимидан суюнадиганлар бошига офат! Офат! Офат! Офат!

Назаранчилар аста-аста юриб ўтиб кетишди. Бирмунча вақтгача уларнинг машъалалари шуъласи кўриниб турди, огоҳлантирувчи овозлар кўрқинчлироқ ва тантанаворроқ янграрди, кейин эса тинчиб қолди ва яна зулматли сукунат ҳукм сура бошлади.

Бирпасда осмондан кул тўкилиши тўхтади ва Главк Ионага далда бериб, йўлда давом этишга қарор қилди. Улар нима қилишни билмай айвоннинг пастки поғонасида туришган эди, сал наридан кўлида ҳалта тутган, бир йигитча елкасига таянган чол оғир чопиб ўтиб қолди. Йигитча машъала кўтариб олган эди. Булар ота ва ўғил эди.

– Ота, – деди йигитча, – агар тезроқ чопиб юрмасангиз, мен сизни ташлаб кетаман, бўлмаса иккаламиз ҳам ҳалок бўламиз.

– Нима ҳам дердим, чоп, отангни ташлаб кетавер.

– Ахир мен очдан ўламан! Олтинни беринг! – шундай дея йигитча халтага ёпишди.

– Нобакор! Отангни таламоқчимисан?

– Шундай дамда бировнинг бировга раҳми келар эканми? Ўлиб кетмайсанми, қари қирчанғи!

Йигитча чолни оёғидан чалиб йиқитди, халтани унинг нимжон кўлидан юлқиб олди-да, қичқириб олдинга югуриб кетди.

– Эй худолар! – деди Главк. – Сизлар ростдан ҳам кўрмисизлар ёки зулмат сизларни кўр қилдими? Ҳақми, ноҳақми, бундай ёвузлик ҳамманинг бошига етиши аниқ. Кетдик, Иона! Кетдик!

¹ Х а ш р – бандаларнинг қиёмат куни ҳисоб-китоб пайтида жазога тортилиши.

VIII БОБ

Арбак Главк билан Ионани учратади

Бамисоли қаро ер тагида юргандек, қўллари билан пайпаслана-пайпаслана Иона билан Главк таваккалига йўлда давом этишди. Вулқон чақинлари шаҳар узра осилиб турганда уларнинг заиф нурида бир амаллаб йўлни топиб олса бўларди, аммо теварак-атрофдаги ҳодисотни кўриб, руҳлари тушиб кетмоқда эди. Кул қуруқ бўлган ва вулқондан дам-бадам отилиб чиқаётган қайноқ оқимга тўлиб улгурмаган жойларда ер тиниқ оқаришиб кўринарди. Бошқа жойларда тошлар уюм-уюм бўлиб ётар, уларнинг тошдан янчилиб кетган одамларнинг қўл ёки оёқлари чиқиб турарди. Жон бераётганларнинг оҳ-воҳлари орасида аёлларнинг жон ҳолатда қичқирганлари эшитиларди, бу қичқириклар гоҳ узоқлардан таралса, гоҳ жуда яқиндан янграрди ва бу дўзахий зулматдаги ночорлик ҳиссини оширар эди, холос, аммо бу барча шовқинларни вулқоннинг даҳшатли ўкириги босиб кетмоқда эди. Шамол хуштак чалар ва гувиллар эди, сув шовилларди, баъзан кучли портлашлар ерни титратиб юборарди. Кўчалардан гувиллаб эсаётган шамол қизиган чанг ва шунақанги балбўй ва захарли буғларни олиб келар эдики, одамлар бўғилар, хушдан кетар эдилар, ўзларига келганда эса бор вужудлари билан яқин ва азобли ўлимни ҳис этар эдилар.

Главк! Севгилим! Мени сўнги бор қуч! Кел, сени бағримга босай-да, ўлимга бўйин эгай, ортиқ мадорим қолмади.

Мен учун, менинг ҳаётим учун ўзингни бардамроқ тут, азизам Иона! Мен сенсиз яшолмайман. Қара — машъалалар! Тезроқ! Шамол уларни ўчиროлмайди. Бу одамлар денгизга боришяпти, биз ҳам улар билан бирга борамиз.

Худди уларнинг додига етган каби шамол тинди ва осмондан тўкилаётган кул тўхтади. Ҳамма ёқ жим-жит бўлиб қолди, янгидан отилишга куч тўплаётган каби тоғ дам олишга қарор қилгандек эди. Машъаладорлар тез олға юриб кетишди.

Денгизга яқин қолди, — хотиржам деди олдинда кетаётган бири. — Бу кунни мен билан бошидан кечираётган ҳар бир қулга озодлик ва бойлик инъом қилгайман. Бўла қолинлар! Мен сизларга айтсам, худоларнинг ўзлари менга халоскорлик ваъда қилган эдилар. Олға!

Машъалаларнинг қизил алангаси Главк билан Ионанинг кўзларини қамаштириб юборди, қиз титраганча йигитнинг кўксига ёпишди. Бир қанча қул машъалабардорлар билан изма-из оғир қути ва сандиқларни кўтариб келар эдилар, олдинда эса қўлида яланғоч қилич билан Арбак борарди.

— Аждодларим хоки ҳаққи, — қичқирди у, — мана шундай соатда ҳам тақдир менга кулиб боқмоқда — офағ ва ўлим орасида у мендан иқбол ва муҳаббатини дариг тутмаяпти! Йўқол, юнон! Мен ўз васиямни талаб қиламан!

— Сотқин, қотил! — деди Главк, кўзлари чакнаб. — Сендан қасос олишим учун сени бу ерга Немесиданинг ўзи юборибди! Бу Аиднинг ер устига отилиб чиққан арвоҳларига адолатли қурбонлиқ бўлажак. Ионага қўлингнинг учини теккизадиган бўлсанг, қўлингдаги қилич қамиш толасичалик ҳам бўлмай қолади. Мен сени бурда-бурда қилиб ташлайман!

Бирдан чор атрофни кўзни қамаштирувчи ёғду чулғади. Зим-зиё қоронғилик қўйнида дўзах деворлари каби олов уфурувчи улкан тоғ чарақлаб кетди. Унинг чўққиси қоқ иккига бўлингандек бўлиб туюл-

ди ёки тўғрироғи, чўққи узра икки бадҳайбат қиёфа қад кўтарди ва гўё дунё устидан ҳукмрон бўлишга қурашаётган девлар сингари бири-бирига ташланди.

Қондай қип-қизил қиёфалар узоқ-узоқларгача ер билан осмонни ёритди, бироқ тоғ ёнбағирлари ҳамон қоп-қора эди, фақат чўгдай лаванинг учта оқими ялтираб илондай иланг-биланг ҳаракатлар билан пастга ўрмалаб туша бошлади. Улар тўқ-қизил тусда ўзларининг қора қирғоқларидан чиқмай, тўғри бахти қаро шаҳар томон аста оқиб келарди. Улардан энг кенги узра улкан арк қад кўтарди, худди дўзах дарвозаси каби унинг орасидан Флегетон пишқириб оқиб ўтди. Борлиқ қотиб қолган эди, фақат тошлар шақирларди, улар жойидан кўчиб думалаганча лава оқимига келиб тушарди; бир нафас лава оқими бетида қора нуқталар бўлиб кўринарди-да, оловли тўлқинлар қаърига кириб, кўздан йўқоларди.

Қуллар қаттиқ қичқириб юборишди ва қўллари билан юзларини ёпишди. Мисрликнинг ўзи худди қоққан қозикдай бир жойда қимир этмай турар, чарақлаган ёғду унинг кибрли башараси-ю, башанг либосини бошдан-оёқ нурга чуллаган эди. Уларнинг тепасида, баланд тамал устида Августнинг бринч ҳайкали қад кўтарган ва гўё бу ҳайкал ҳам оловдан қуйилганга ўхшарди.

Главк чап қўли билан Ионани қучганча ўнг қўли билан таҳдид ила темир қаламни кўтарди, хайриятки қочаётганларида уни ташлаб юбормаган экан — мана шу темир қалам билан у саҳнада арслон билан олишиши керак эди; у хўмрайиб, тишларини тиржайтириб, даҳшат солиб мисрликнинг рўбарўсида турарди — шу ҳолида у қаҳр ва ғазаб тажассумига айланганди.

Арбак энди вулқонга қарамаётган эди, у кўзларини Главкка тикканди. Бир лаҳза у жим қолди.

— Нега иккилаби турибман ўзи? — деди у минғирлаб. — Ахир юлдузлар менга бор-йўғи биттагина хатарни башорат қилмаганмиди? Бу хатар орқада қолди-ку!.. Рух, табиий офатлар ва номавжуд худолардан кучлироқдир! — давом этди у овозини баланд кўтариб. — Рух қудрати менга ёрдам беражак! Олға, қуллар! Афиналик, ўзингга эҳтиёт бўл, ўз қонинг ўз бошингга тўкилсин! Иона меники бўлади!

У олдинга бир қадам ташлади ва бу унинг заминдаги сўнгги қадами эди. Унинг оёғи остидаги замин титраб кетди, унинг жазаваси чор-атрофни ларзага солди. Шаҳар бўйлаб қасир-қусир овозлари ёйилди — кўплаб томлар ва устунларнинг қулаши эди бу; худди осмонга қадалиб қолгандай бир чақмоқ император ҳайкали устида бир зум осилиб турди. Кейин эса ҳайкал чайқалди-да, тагсупаси билан қулаб тушди ва тош йўлни ушатиб юборди. Юлдузларнинг каромати рўёбга чиқди.

Гумбурлашдан афиналик бир неча сония гаранг бўлиб қолди. У ўзига келганида атроф ҳали ёруғ эди ва оёқлари остидаги ер титрарди. Иона ёнида ҳушсиз ётарди, аммо йигит уни кўрмади — унинг кўзлари қулаган устун бўлаклари тагидан чиқиб турган танасиз кўрқинчли бошга қадалганди — башарасида чидаб бўлмас азоб ва ғазаб муҳрланиб қолганди. У тез-тез киприк қоқарди ва афтидан, кўзлари ҳам фикрий ифодани сақлаб қолганди, лаблари қийшайди, кейин бу бадбашара чехрага бирдан ногаҳоний хотиржамлик ва зулмат кўнди — буни эсдан чиқариб бўлмасди.

Доно жодугар, буюк Арбак, Гермес, Оловли камар ҳукмдори, миср фиръавнларининг сўнгги зурёди ана шундай ўлиб кетди.

IX БОБ

Ошиқлар надомати. Шаҳар аҳлининг мусибатлари

Худоларга астойдил шукур қилиб, Главк ўтирилди, Ионани қўлларига олди ва ҳали ҳам чарақлаб ёришиб турган кўчадан чошиб кетди. Бироқ бирдан яна қоронғилик чўкди. Главк беихтиёр тоғ томонга қаради ва нимани кўрди денг! Икки катта чўққидан бири чайқалиб кетиб, шунақанги гумбурлаб қулаб тушдики, буни ҳеч қандай сўз билан ифода этиб бўлмайди, кейин у оловли дарёга айланиб, ёнбагирдан пастга қараб оқа кетди. Бир лаҳзада осмонни, ерни ва денгизни қора тутун қоплади.

Усти-устига кул ва тошлар тобора қалинроқ тўкилиб, борлиқни вайрон қила бошлади. Зулмат шаҳарни чойшабдай ўраб олганди. Ботир юраги ниҳоят газабга тўлган Главк Ионани кўксига босганча қандайдир арк тагига яширинди-да, ажалга шайланди.

Бу орада Нидия оломон ажратиб юборган Главк билан Ионани беҳуда қидирарди. Унинг қичқирришга уринишларидан ҳам фойда йўқ эди: унинг шикоятимиз қичқирриги бошқа минглаб овозлар ичида йўқолиб кетарди — ҳар ким ўзи билан ўзи овора эди. Уларни ажратган жойга у қайта ва қайта келар, барча йўловчилар кийимидан ушлар ва Главкни суриштирарди, аммо уни қўполлик билан силтаб ташлашар, одамларнинг у билан иши йўқ эди. Ким бу маҳалда яқини ҳақида ўйларди? Эҳтимол, умумхалқ даҳшати манзарасидаги энг кўрқинчли нарса — бу ундан келиб чиққан мудҳиш манманлик, худбинлик эди. Охири Нидия, модомики дўстлари денгиздан нажот топишга қарор қилишдими, уларни ўша жойдан қидирсам тўғри бўлади, деб ўйлади. Бир зум ҳам кўлидан қўймайдиган ҳассаси билан у йўлни пайпаслаб ва кўчаларни тўсиб, уюлиб ётган тош парчалари гарамларини айланиб ўтиб, қиз ҳар доим унинг бахтсизлиги бўлиб келган кўрлигига шукроналар айтганча денгизга борадиган энг яқин йўлни беҳато топиб олди.

— Шошма! — бирдан кимнингдир овози янгради. — Ахир бу ботир кўр қиз-ку! Вақҳ ҳаққи, мен уни бу ерда ўлиб кетгани қўйиб қўймайман. Кетдик, фессалиялик қизалогим! Жароҳат-пароҳатинг йўқми? Жуда соз! Юр биз билан. Бизлар денгизга бораёпмиз.

— Саллюстий! Овозингдан таниб турибман. Худоларга шукур. Главк қаерда? Сен уни кўрмадингми?

— Йўқ. У, албатта, шаҳар девори ортида бўлиши керак. Уни арслондан сақлаб қолган худолар олов уфурувчи тоғдан ҳам қутқаради.

Нидияга таскин-тасалли бериб, меҳрибон эпикуриячи уни ўзи билан етаклаб кетди.

Юқорида тасвирлаганимиз ногаҳоний ёғду, лаванинг отилиб чиқиши ва зилзила Саллюстий ўз ҳамроҳлари билан бандаргоҳга олиб борадиган тўғри йўлга чиқиб олганда содир бўлганди. Қолган йўлда уларни оломон тўсиб қолди — бу ерда шаҳарнинг салкам ярим аҳолиси тўпланганди. Улкан майдон қаёққа қочишини билмай турган минг-минглаб одамларга тўла эди. Денгиз қайтганди, унгача етиб олишга улгурганлар, қирғоқдан жуда узоққа кетиб қолган бу табиий офатнинг қутуришидан кўрққанлар қумлоқда қолган балиқлар ва беўхшов денгиз ҳайвонларининг типирчилашларини кўриб сувга қаттиқ шалошлаб тушган харсанглардан чўчиб икки балодан кичикроғини танлаб изларига қайтган эдилар. Шу тариқа одамларнинг икки оқими учрашганди: бири денгиз томонга интилса, иккинчиси — денгиздан бу ёққа йўл олганди; ҳаммаларининг бирга бўлишларидан ўзларини дадилроқ сезиб, улар иккиланиб тўхтаб қолишганди.

– Қиёматда ёруғ дунёни ўт олади, – деди кенг ва узун либосдаги бир чол, у файласуф-стоик эди. – Стоиклар ва эпикуриячилар ҳикмати шундай каромат қилган, мана, ўша соат келди!

– Ҳа, қиёмат бошланди! – уни қўллади кимнингдир баланд, аммо гамгин овози, қўрқмасдан.

Ҳамма даҳшат ичида атрофга аланглай бошлади. Овоз аллақадан баланддан келарди. Бу Олинф эди. Бошқа насронийлар қуршовида у доира тепалик устида турарди, бу ерда юнон мустамлакачилари бир вақтлар эндиликда шарти кетиб, парти қолган ва ярим вайрона Аполлон ибодат-хонасини тиклаган эдилар.

Шу аснода Арбакнинг ҳалок бўлганидан дарак берувчи ёғду чарақлади, одамларнинг бадани жимираб кетди, сесканишди, типирчилаб қолишди – дунё дунё бўлиб ҳали бандалар орасида бу янглиғ аянчли чехраларни, бундай андуҳни, қўрқувни ва эъзозли даҳшатни ҳеч қачон кўрмаган эди ва то Исрофил сури тортилмагунча ҳеч қачон кўрмайди ҳам. Оломон узра қўлларини ишқалаганча, титроқ оловлардан ёришган пайгамбарона юз-андомли Олинф кўтарилди. Одамлар ҳам парча-буриш қилиб ташланишга ҳукм этилган қурбонни таниди – ўша қурбон энди уларни огоҳ қиляпти ва сукунат ичида унинг ваҳимали овози янгради:

– Қиёмат бошланди!

Насронийлар бу қичқириқни қўллаб-қувватлашди. Бу бир оғиз сўз оломоннинг у бошидан-бу бошигача юриб ўтди, эркалар ва аёллар, қариялар ва болалар аста такрорлар эдилар:

– Қиёмат бошланди!

Бирдан ваҳшиёна ўкирик таралди ва қаяққалигини билмаган ҳолда чопиб кетаётган телба йўлбарс тўғри оломон ичига сакради. Одамлар тум-тарақай қочишга тушди. Шу орада зилзила бошланди ва ҳамма нарса яна зулмат қўйнида маҳв бўлди.

Оломон катталашиб борарди. Энди эгасиники бўлмай қолган хазинани кўтариб, Арбакнинг қуллари бошқаларга келиб қўшилишди. Энди уларда фақат битта машғала ёнарди, уни Сосий кўтариб олганди. Нур Нидиянинг юзига тушди ва қул уни таниб қолди.

– Ҳўш, сўқир қиз, озодликдан энди менга қанчалик зиёну қанчалик фойда бор? – деди у.

– Кимсан? Сен Главкни кўрмадингми?

– Бир неча дақиқа бурун кўргандим.

– Сени худолар ярлақасин! қаерда у?

– Форумдаги арк остида ётибди, ўликми, тирикми, билмадим. Энди ёруғ дунёда йўқ Арбакнинг изидан кетган.

Нидия ортиқ битта ҳам сўз айтмай, Саллюстийнинг ёнидан сирғалиб ўтди-да, оломон орасидан орқага, шаҳарга йўл олди. У форумдаги арккача етиб келди, эгилиб, қўллари билан ерни пайпаслаганча Главкни чақирди.

Унга заиф овоз жавоб қайтарди:

– Ким мени чақираётган? Аиднинг арвоҳларими? Начора, мен тайёрман!

– Тур! Мана, менинг қўлим! Кетдик, Главк, мен сени қутқараман.

Ҳайрон бўлган Главк ўрнидан турди ва юрагида яна илиқ умид пайдо бўлди.

– Нидия! Тирикмидинг?

Йигитнинг овозида жаранглаган севинч шўрлик қизни тетиклан-тириб юборди – демак, Главк уни унутмабди!

Ионани қўлларига олиб, Главк Нидияга эргашди. Нидия оломонга лиқ тўла кўчалардан ҳайратомуз эҳтиёткорлик ила четлана-четлана денгиз томонга бошқа йўлдан кетиб борарди.

Йўл-йўлакай уларнинг кўп жойда тўхташларига тўғри келди ва жуда катта қийинчилик билан улар денгизгача етиб келишди, шу ерда бундан кейин даҳшатли номаълумликда қолгандан кўра ҳар қандай хатарни юзма-юз қарши олишни афзал билган бир гала таваккалчиларга қўшилиб олишди. Улар зим-зиё қоронғилик ичида сузиб кетишди ва анча жойгача бориб олишганда сувга қизил шуълалар сочаётган оловли оқимларни кўришди.

Охири ҳолдан тойган Йона бошини Главкнинг кўксига эгганча ухлаб қолди, Нидия эса йигитнинг оёғи ёнида ётарди. Ҳамон осмонга учиб чиқаётган кул сувга келиб тушмоқда ва палубани қоплаб олмоқда эди. Шамол уни денгиз узра олис-олисларга олиб кетарди; қора танли африкаликларни ҳайратга солиб, кул узоқдаги мамлакатларга бориб кўнар ва шамол уни Шом ва Мисрнинг қадимий ерлари бўйлаб совураб эди.

Х БОБ

Эртаси куни тонгда. Нидиянинг қисмати

Безовта денгиз узра ниҳоят кунишибгина, жимгина ва чиройликки-на тонг отди. Шамолдан кўм-кўк сув сатҳидаги кўпик ғойиб бўлди. Шарқ томонда тонгдан хабар бериб, бўзарган зулмат қизара бошлади. Дунё узра нур яна ўз ҳукмини ўтказишга ҳозирланарди. Бироқ олисларда мудҳиш булутларнинг қоп-қора ва кўрқинчли лахтаклари осилиб турар ва улардан аста-секин хиралашиб, қизил чизиклар — олов уфурувчи тоғнинг сўнги чақмоқлари ҳамон учиб чиқар эди. қирғоққа зеб бериб турган оппоқ уйлар ва чўғдай қизил устунлардан ном-нишон қолмаганди. Яқин-яқингача Геркуланум ва Помпея шаҳарлари қад кўтариб турган соҳил энди хувиллаб ётарди. Мовий табиат қўйнидан отилиб чиққан фарзандлар ҳалок бўлган эдилар. Асрлар оша уларнинг қудратли оналари ўзининг мовий қўлларини чўзаверажак ва фарзандларини тополмагандан кейин уларнинг қабрлари устида нола тортаверажак.

Оппоқ тонг отганда денгизчилар уни қийқириқлар билан қарши олмадилар — тонг отганини кўплар билмай ҳам қолди, уларнинг ўз севинчларини ҳаяжон билан изҳор этишга мажоллари қолмаганди ва палубада фақат босиқ “хайрият” сўзи пичирлаб айтилди, холос. Ҳамма бир-бирига жилмайиб қараб қўйди, ҳамманинг баданига жон кирди, оёқлари тагида ер, бошлари устида осмон борлигини яна ҳис этишди. Энг даҳшатлиси ортда қолганига ишонч ҳосил қилгач, қийналиб кетган одамлар тош қотиб ухлаб қолдилар. Бўронли тундан кейин ёришиб келаётган осмон остида сукунат ҳукм суради. Кема аста бандаргоҳ томон сузиб борарди. Узоқдан яна бир нечта кема кўринди, ҳаракатсиздай туюлса-да, улар ҳам олдинга ўрмалаб келмоқда эди. Кема уларнинг тик мачталари ва оппоқ елканлари ёлғизлик туйғусини ҳайдаб, қалбга умид ва хотиржамлик бахш ётарди. Аммо улар қирғоқ сари, халоскорлик сари олиб келаётган ҳар бир одам озмунча дўст-ёридан жудо бўлмаган эди!

Ҳамма уйқуга кетгандан кейин Нидия аста ўрнидан турди. У Главк устига энгашиди, йигитнинг бир текисдаги уйқули нафаси юзига урилганини ҳис этди, хавфсирабгина ва ғамгин унинг пешонасидан, кейин лабларидан ўпди, Ионанинг қўлини маҳкам сиқиб олган унинг қўлини топди, чуқур хўрсинди ва юзи қайғули тус олди. У яна йигитнинг пешонасидан ўпди-да, майин сочлари билан Главкнинг юзидаги тунги шабнамни артиб қўйди.

— Худолар ўз паноҳида асрасин сени! — деди шивирлаб Нидия. — Маъшуқанг билан бахтли бўл. Гоҳ-гоҳ Нидияни эслаб тур. Э-воҳ! Ерда менинг бошқа қиладиган ишим қолмади!

Шу сўзларни айтиб, у ўгирилди. Эшкакчиларнинг тумшукдаги ўриндиклари ёқалаб овоз чиқармай юриб кетди ва ўша жойда тўхтади, сувга энгашди; муздек томчилар унинг ловуллаган чехрасига урилди.

— Бу ажал бўсаси, — деди у. — Хуш келибсан!

Муаттар шабада унинг узун сочларини ўйнарди, у сочларини юзидан олиб ташлади-да, маъсум, аммо нобийно кўзларини умрида кўрмаган осмонга, унинг кўркам жамоли томонга қаратди.

— Йўқ, йўқ! — деди аста овоз чиқариб, ўйчан ҳолда. — Мен бунга чидаёлмайман: бу рашкли муҳаббат мени куйдириб кул қилади, ақлдан оздиради. Бирдан мен унга тагин ёмонлик қилиб қўйсам-чи! Мен уни омон сақлаб қолдим, икки марта омон сақлаб қолдим, мана шу фикр мени бахтли қилади — бахтли бўлиб ўлганимга нима етсин? Бу тақдиримга ёзилган энг сўнгги қувончли фикр. Эй табаррук денгиз! Эркалаб чақираётганингни эшитиб турибман. Айтишларича, сенинг бағринг жон учун ҳалокатли эмиш, қурбонларинг машъум Стиксни сузиб ўта олмас эмишлар, бўлса бўлар! Мен арвоҳлар салтанатида у билан юзма-юз бўлишни истамайман, чунки у ерда ҳам Главк Иона билан бўлади. Ҳаловат! Ҳаловат! Юрагим учун бундан бошқа фароғат йўқ.

Палубада мудраб ўтирган денгизчи қулоғига енгил шалоपлаган овоз чалинди. У уйқусираб бошини кўтарди, кема тумшугига қаради ва мавжлар узра кўзига қандайдир оқ нарса кўрингандай бўлди, бироқ ўша заҳоти ҳаммаси кўздан йўқолди. Денгизчи юзини ўгирди-да, уйи ва болаларини ўйлаб кетди.

Главк билан Иона уйғонганишганда улар аввал бир-бирларини ўйлашди, ундан кейин эса — Нидияни. Аммо Нидия ҳеч қаерда йўқ эди ва ўша кун тонгда уни ҳеч ким кўрмаганди. Улар бутун кемани тинтиб чиқишди ва ундан ном-нишон топишолмади. Кўр қиз ҳаммашаликка ғойиб бўлган эди. Ҳамма индамай унинг қисмати ҳақида ўй сурарди. Главк ҳам, Иона ҳам бир-бирининг пинжига кириб (ахир улар бир-бирларини дунёда энг азиз деб билар эдилар) ва ўзларини унутиб, худди сингилларидай эслаб йиғлашди.

СЎНГГИ БОБ

**Бунда ҳаммаси тамом бўлади.
Помпея ер билан яксон бўлгандан
ўн йил кейин Главкнинг Саллюстийга ёзган хати.
Афина**

Главк дўсти Саллюстийга саломлар йўллаб, тани соғлиқлар тилайди! Сен мени Римга чақирасан — йўқ, Саллюстий, яхшиси, сен бу ерга, Афинага кел. Мен империя пойтахтидан, унинг шовқинидан ва талотўпли қувончларидан тўйиб кетганман. Умримнинг сўнгги кунларигача мен ватанда яшайман. Сизларнинг бутун дабдабангизу хушчақчақлигингиздан менга ўтмишимиздаги улугворлигимиз азизроқдир. Шонли ва эъозли одамлар хотиралари табаррук қилган пешайвонларда мен учун бетакрор нафосат мавжуд. Илисс соҳилларидаги зайтунзорларда мен ҳамон шеърият садоларини тинглайман, Фила устидаги маҳзун булутлар менга ҳалок бўлган эркинлик кафани ва келажакнинг даракчиси — ҳа, даракчиси бўлиб туюлади! Менинг ҳаяжонимдан кулгинг келаяпти, Саллюстий! Занжирлар тобидан суюнгандан кўра озодликка бўлган умидни сақлаб қолиш афзал-

дир. Сен ёзасанки, сенинг назарингда таназзулга учраган улугворлик харобаларидаги ҳаётдан лаззатланиб бўлмайди. Сен Римнинг жилваси ҳақида, император саройининг ҳашамати ҳақида тўлиб-тошиб гапирасан. Азизим Саллюстий, мен энди аввалги Главк эмасман. Ҳаёт қонимни совутиб қўйган. Оғир касаллик ва муздек зиндонда қамалиб ётишимдан путури кетган соғлигим ҳануз тикланганича йўқ. Мен Помпеянинг сўнги кундаги зулматни, даҳшатни, тушкунликни ва суюкли, унутилмас Нидияни эсимдан чиқаролмаяпман! Мен унинг арвоҳига мақбара тикладим ва деразадан уни томоша қиламан. У менда эзгу хотираларни ва шодон қайғуни уйғотади ва мен бечора кўр қизнинг садоқати ва бевақт ўлимига ҳақли равишда эҳтиромимни изҳор этурман. Иона гуллар териб келади ва мен ҳар куни шу гуллар билан Нидиянинг қабрини тузаб келаман. У Афина қабристонида ётишга муносиб қиз...

Иона — шу исмни тилга олганимда юрагим кучлироқ ура бошлайди — ҳозир ёнимда ўтирибди. Мен кўзимни кўтараман ва у менга жилмаяди. қуёш Гиметт ёнбағирларини нурга кўмади, боғда боларилар гув-гув қилади. Бахтлимисан, деб сўрабсан. Афинада бисотимда бор бўлганларига қараганда Рим менга нима бериши мумкин? Бу ерда ҳамма нарса руҳни уйғотади ва муҳаббат пайдо қилади. Довдарахлар, сув, тоғлар, осмон — ҳаммаси бу ерда афинача! Гарчи маҳзун бўлса-да, бу шаҳар гоят кўркам, у — жаҳон шеърляти ва ҳикматлари онаси. Менинг атрийимда ажлодларимнинг ҳайкаллари турибди. Керамикада уларнинг қабрларини кўраман. Кўчаларда кўз ўнгимда Федий ва даҳо Перикл қўллари билан яратилган асарлар манаман деб туради. Гармодий, Аристокитон қалбларимизда ёки ҳеч бўлмаганда, менинг қалбимда умрбод яшаб қолажақлар. Фақат бир нарсани унутишга мажбур бўламан — мен, афиналик йигит, озод эмасман — бу Ионанинг беғубор, жонли, ўчмас севгисидир, шеърлари ҳар қанча гўзал бўлмасин, шоирларимиздан биронтаси тараннум эта олмаган муҳаббат бу... ҳа, Саллюстий, менинг ҳаётим шунақа. Мен ундан розиман ва ошимни ошаб, ёшимни яшаяпман. Хўш, сен-чи, Эпикурнинг қувноқ ва самимий маслақдоши? Бу ерга кел, бизлар қандай давру даврон сураётирмиз, қандай умидлар билан яшаётирмиз, ўз кўзинг билан кўрасан, на саройдаги базми жамшидлар оби-тоби, на сершовқин одамларга лиқ тўла томошагоҳ, на гавжум форум, на жимжимадор театр, на боғи эрамлар, на Римнинг доврўқли ҳаммомлари сен бу қадар беҳуда ачинаётганинг афиналик Главкнинг қисматини ташкил этган ҳаётбахш ва осуда бахтни инъом эта олмайди сенга. Хайр!

Ўзининг гунг қабридан қазиб чиқарилганига довр Помпея кул тагида қарийб ўн етти аср ётди; унинг деворлари ҳалигина бўёқдан чиққандай, ранг-баранг, гулдор фаршлар заррача унниқмаган, гўё усталар ташлаб кетган каби форумда тиклаб битирилмаган устунлар ҳануз қад кўтариб турибди, боғларда қурбонлиқ удумлари бажариладиган учоёқлар, танобийларда — жавоҳирот сандиқлари, ҳаммомларда — чўткалар, театрларда — эшик оғзидаги маҳфий мосламалар, атрийларда — жавонлар ва чироқдонлар, триклинийларда — сўнги базми жамшид қолдиқлари, хобгоҳларда — аллақачон маҳв бўлиб кетган соҳибжамолларнинг хушбўй тутатқилиарию упа-эликлари ва ҳамма жойда унча катта бўлмаган, аммо дабдаба ва ҳаётнинг ажойиб қурилмаларини ҳаракатга келтирган одамларнинг суяклари сақланиб қолган.

Диомед уйининг чуқур тагхоналаридаги эшик ёнида йигирмата одам суяги топилган эди, шу жумладан, майда қум қоплаган бир бола суяги ҳам бор эди, афтидан, шамол кулни тешикдан аста-секин олиб кириб-кириб, охири бутун тагхонани тўлдирган кўринади. Ўша жойда жавоҳирот, тангалар, шамдонлар ва ўлимолди азобларини узайтириши мумкин бўлган ва кўзаларда қуриб қолган шароб ҳам бор эди. Хўл кул қотиб, одам шаклига кириб қолганди; аёл кишининг бўйни ва дуркун, гўч сийна изларини ҳозир ҳам кўриш мумкин — гўзал Юлиядан қолган бор-йўқ нарса шу эди. Ҳойнаҳой, ҳавони аста-секин олтингугуртли буғлар заҳарлай бошлаган; ҳамма тагхона эшигига ўзини урган, аммо уни ташқаридан кул босиб қолган ва уни очишга кучлари етмай, одамлар бўғилиб ўлган.

Боғда қоқшол қўли калитларни тутамлаган одам суягини топишган, ёнгинасида — тангалар солинган халта бўлган. Тахмин қилишларича, бу уйнинг эгаси, шўрлик Диомед бўлган, у, ҳойнаҳой, боғ ортига ўтиб жон сақламоқчи бўлган ва ё бўғилиб ўлган, ёки тош парчаси тегиб ҳалок бўлган. Шу ернинг ўзида кумуш идишлар ва бошқа, ҳойнаҳой, қулнинг суяги ётган.

Худди авлиё кароматгўйларнинг ваъзини эшиттиришга мосланган қурилмалар яширинган ҳайкаллари бор Исида эҳроми сингари Саллюстий ва Пансанинг уйлари энди қизиқувчилар учун очиб қўйилган. Бир уй ичидан баҳайбат одам суяги чиқди, унинг ёнгинасида эса болта ётарди; иккита девор ўйилган бўлса-да, барибир қурбон у ердан ташқарига чиқа олмаган. Шаҳарнинг ўртарафида яна бир одам суяги топилган. Унинг ёнида эса — бир уюм тангалару Исида эҳромининг кўплаб қимматбаҳо зийнатлари бўлган. Ажал очкўз ўғрининг ҳам бошини еган ва Кален ҳам Бурдон билан бир вақтда ўлган. Тош парчалари ғарамлари тозаланганда кўчаларнинг бирида қулаган ҳайкал қоқ иккига бўлиб юборган одам суяги топилган; унинг бош суяги ғалати шаклда бўлган ва ёвуз ҳамда тийрак ақл эгасининг боши эканлиги кўриниб турган. Орадан кўплаб асрлар ўтди, бироқ ҳозир ҳам жимжимадор айвонлари ва муҳташам хобгоҳларида қачонлардир мисрлик Арбак яшаган, орзуларга берилган ва ёмонликлар қилган кенг-ковул уйни кўриш мумкин.

Ер юзидан абадий йўқ бўлиб кетган жамоатчилик биносидан топилган бу барча топилдиқларга қараб, номини эшитиб, римликлар титраб-қақшайдиган ўша олис, ёввойи оролдан келган мусофир шу ерда, мўъжизавий Кампания гўзалликлари орасида ушбу китобни ёзди.

*Русчадан
Амир ФАЙЗУЛЛА,
Маҳкам МАҲМУД
таржимаси*

Наим КАРИМОВ

Худойберган Девонов

Бадиа

ЎРТА ОСИЁГА ФОТОГРАФИЯНИНГ КИРИБ КЕЛИШИ

Бундан бир неча йил муқаддам Ўзбекистон тарихи давлат музейида Шарқни Европа учун кашф этиш иштиёқида Ўрта Осиёга фотоаппарат билан келган француз сайёҳи ва фотографи Поль Надарнинг кўрғазмаси бўлиб ўтган эди. Ростини айтсам, бу кўрғазмадан кўп нарсани кутмаган эдим. Аммо француз фотографининг XIX аср охирларида Ўрта Осиёга келиб, ота юртимиз манзараларини тасвирга туширгани мени беҳад даражада ҳаяжонга солди. Негаки, Поль Надар тасвиридаги шаҳар ва қишлоқ кўринишлари, орадан бир неча асрлар ўтган бўлса ҳамки, қарийб ўзгармаганди. Балки Навоий Самарқандга таҳсил олиш учун келганида Поль Надар тасвирга туширган майдон ва кўчаларда юргандир. (Бунга шахсан мен заррача шубҳа қилмайман.) Фақат шаҳар ва қишлоқлар эмас, балки шу шаҳар ва қишлоқлардаги қайноқ ҳаёт манзаралари ҳам, одамларнинг ўша вақтдаги ўзига хос қиёфалари ҳам унинг фотосуратларида муҳрланган эди. Француз фотографининг олис тарихимизни шу тарзда бизга бир умрга муҳрлаб қолдиргани мен учун унутилмас воқеа бўлган эди, ўшанда.

Инсон тафаккурининг қудрати билан вужудга келган фотографиянинг Ўрта Осиёга, хусусан, ўзбек диёрига кириб келганига 130 йил бўлди.

Тарихий ҳужжатларнинг шаҳодат беришича, Ўрта Осиё, хусусан, ҳозирги Ўзбекистон билан танишиш, унинг табиати, тарихи ва маданиятини ўрганиш мақсадида илк бор фотоаппарат билан Туронзаминга келган кишилар европалик сайёҳ ва ўлкашунослардир. Улардан кейин эса ҳунармандлар ва тадбиркорлар қадам ранжида қилишган. Шулардан бири Антон Муренко (1837-1875) бўлиб, у 1858 йилда полковник Н.Игнатъевнинг ҳарбий-дипломатик сафари вақтида “очиқ музейлар шаҳри” – Хива кўринишларини суратга олган. Унинг издошларидан бири Станислав Николаев 1837 йилда Тошкентда илк фотография ательесига тамал тошини қўйган. Олим ва фотограф Николай Веселовский (1848-1918) ва С.Дудин (1863-1929) XIX аср охирларида Самарқанддаги машҳур мадраса ва мақбаралардаги нақшлар чаманзорини илм-фан учун муҳрлаб қолдиришган. Ниҳоят, бизга таниш бўлган парижлик фото устаси Поль Надар 1890 йилда Ўрта Осиёга саёҳатга келиб, юқорида тилга олганимиз Орол денгизидан Помир тоғларига қадар чўзилган кадрдон юрт манзараларини суратга туширган.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиё, хусусан, Туркистон фотографлар учун серқатнов чорраҳалардан бири бўлиб қолди. Улар учун, айниқса, Самарқанд муқаддас зиёратгоҳ манзилига айланди. Европалик ва россиялик фото усталари олис асрларнинг акс-садоси ва ёдгорлиги – Самарқанднинг маҳобатли мейморий мажмуаларини суратга олиш учун фотографик экспедицияларни қайта-қайта уюштирдилар. Бу фото усталари орасида янги санъат турининг энг машҳур намоёндалари оз бўлмаган. Масалан, ўтган асрнинг 30-йилларидаги полиграфия ва фотографиянинг сўнгги ютуқларини ўзида мужассамлантирган “Ўзбекистон 10 йиллиги” фотоальбомининг бош фотографи Александр Родченко (1891-1956) шундай кишилардан бири эди.

Москвадан махсус таклиф этилган бу фото устаси Тошкентга келиб, Борис Кудояров (1898-1974) ва Георгий Зельма (1906-1984) сингари таниқли маҳаллий фотографларга устозлик қилди. Улар гарчанд 20-йилларда Москвага кўчиб кетган ва ўша ерда яшаб, ишлаган бўлсалар-да, Ўзбекистон бир умрга улар ижодининг марказий мавзуларидан бири бўлиб қолди. Уларнинг мамлакатимизда яратган асарлари, Макс Альберт, А.Шайхет, И.Панов ва бошқа таниқли фотографларнинг Ўзбекистон мавзуга бағишланган ишлари сингари, фото санъатининг олтин фондидан муносиб жой олган.

Афсуски, табиий офатлардан ташқари, турли-туман бемаъни уруш ва жанжаллар ҳам халқ меъморий даҳосининг меvasи — муҳташам обидаларининг шикастланиши ва нураб боришига сабаб бўлади. XIX аср ўрталарида бошланган рус истилоси пайтида нафақат аҳолиси қаршилик кўрсатган шаҳар ва қишлоқлар, балки масжид ва мадрасалар ҳам тўпга тутилди. Чор ҳокимиятидан кейин тарих саҳнасига чиқиб, ер юзининг олтидан бир қисмини идора қилган большевиклар эса шу ваҳшийликни ўзларига хос изчиллик билан давом эттириб, меъморий ҳамда диний-маърифий обидаларни вайронага айлантirdилар. Худди шу мудҳиш келажакни олдиндан кўргандек, европалик ва россиялик маърифатпарвар фотографлар Самарқанд обидалари ва осори-атиқаларини суратга олишда давом этдилар. 1872 йилда А.Кун (1840-1888) томонидан тузилиб, нашрга тайёрланган тўрт жылдлик “Туркестанский альбом”даги 1262 суратнинг аксари Самарқандда олинган.

Шарқ меъморчилигининг йилдан-йилга нураб бораётган шоҳ асарларини муҳрлаб қолдириш учун XIX аср охирларида Самарқандга бир неча махсус экспедициялар ташкил қилинди. Россиялик И.Введенский, И.Чистяков ва С.Дудин ўзларидан шундай бой фотоматериал қолдирдиларки, бу материал кейинчалик Самарқанд обидаларини қайта таъмирлашда, айниқса, асқотди. Илмий манбаларда айтилишича, сўнгги нафасига қадар Санкт-Петербургдаги Этнография музейида Ўрта Осиё маданий-меъморий бойликларининг муҳофизати бўлиб хизмат қилган С.Дудиннинг ижодий фотомероси 2500 негативдан иборат. Бу негативларнинг биз учун қимматли томони шундаки, уларнинг барчаси Самарқандда олинган.

Амир Темури салтанатининг пойтахтига келиб, бутун дунёга машҳур обидаларни суратга олган фотографлар орасида Г.Мозер (1844-1923), Г.Крафт (1853-1935) ва Ф.Ордэ сингари европалик фото усталари ҳам бўлишган. Уларнинг XIX аср охирларида олган суратлари Фарбда катта ўлчамдаги ҳашаматли альбомлар шаклида чоп этилиб, Ўрта Осиё тарихи ва маданиятига қизиқишнинг янада авж олишига сабаб бўлган.

Зокиржон Холмуҳаммад ўғли Фурқат 1890 йили Тошкентга ташриф буюрганида, Янги шаҳардаги гимназия, театр сингари рус маданияти ўчоқлари билан яқиндан танишган. Туркистоннинг маданий ва маиший ҳаётига кириб кела бошлаган Европа маданияти ва техникаси янгиликлари шоир қалбида ўчмас таассурот қолдирган. У мазкур сафари чоғида Тошкентнинг энг машҳур фотографи Дмитрий Назаров билан ҳам учрашган. Тошкент гимназиясида расм машгулотини олиб борган Д.Назаров Санкт-Петербургдаги Строганов бадий-саноат билим юртини тугатгач, Туркистонга келиб, ҳозир Амир Темури номи билан аталган кўчанинг Темурийлар давлат музейи яқинида ўз ательесини очган эди (Фурқатнинг бизга маълум фотосурати шу ерда олинган.).

Европалик ва россиялик машҳур фотографларнинг Ўрта Осиёга, хусусан, Туркистонга тез-тез келишлари шу ерда фото санъати ихлосмандларининг кўпайишига туртки берди. Ҳатто XIX аср охирларида Тошкентда шундай кишилар ташаббуси билан Туркистон фотография ва нафис санъат ҳаваскорлари жамияти ташкил топди. 1899 йилда эса Туркистон тарихида биринчи марта Тошкентда фотокўргазма ташкил этилди. Кўргазмани тайёрлаш ва ўтказиш бўйича тузилган комиссия, манбаларда айтилишича, икки ярим мингдан зиёд бадий фотосуратларни томошабинлар эътиборига ҳавола қилган ва бу суратлар 12 та бўлимда намойиш қилинган. Шу кўргазмада маҳаллий фото усталари ва ҳаваскорлари билан бир қаторда таниқли хорижлик фотографлар ҳам ўз асарлари билан иштирок этишган.

Шундай қилиб, 1910 йилда биргина Тошкентнинг ўзида 20 та фотография ательелари мавжуд эди. Шу ательеларда тайёрланган бир қатор фотоасарлар Европа ва Америка Қўшма Штатларида ўтказилган фотоқўрғазмаларда намоёйиш этилиб, совринларни олишга муваффақ бўлди. Масалан, 1908 йили Франциянинг Марсель шаҳрида ўтказилган Бутунжаҳон фотоқўрғазмасида бизга таниш бўлган Д.Назаровнинг суратлари олий соврин — “Гран-при”га муносиб деб топилди.

Юқорида тилга олинган 20 та фотоательедан бири “Илҳомжон Иноғомовнинг мусулмон фотографияси” эди. У, манбаларда қайд этилишича, 1902 йил 14 апрелда Шайхонтохур даҳасининг Ҳовузбоғ маҳалласида очилган.

ИЛК ЎЗБЕК ФОТОГРАФИНИНГ ДУНЁГА КЕЛИШИ

Бўлажак биринчи ўзбек фотографи 1878 йили Хива шаҳрида Нурмуҳаммад девон (мирза) оиласида дунё юзини кўрди. Унинг отаси, айрим манбаларда айтилишича, хон саройида мунший (котиб) ва табиб бўлиб хизмат қилган. Бошқа бир манбада Нурмуҳаммад отанинг Хўжайли туманида ҳоким бўлганлиги айтилади. Худойберган Девоновнинг жияни Абдулла Юсупов эса тоғаси ҳақидаги хотираларида ёзишича, Нурмуҳаммад Хўжайли туманидаги ер-сувнинг бошқарувчиси бўлган. Х.Девоновнинг ўзи НКВД терговчиларига берган кўрсатмасида Хива туманидаги Бадирхон қишлоғида отасининг 6 гектар ери бўлгани ва у шу ерларни теварак-атрофдаги деҳқонларга бўлиб берганини ҳамда шу ерлардан даромад олганини айтган.

Ана шу тергов материалида Худойберган Девонов отасига қарашли ер-сув тўғрисида сўзлаб: “Менинг ўзим дастлаб баққоллик дўконини очиб, савдо билан шуғулландим, аммо савдо билан ўралашиб қолмай, соатсозлик қилиб, хунармандлик билан машғул бўлдим. Отам 1918 йили вафот этди. Мен отамдан қолган ерни деҳқонларга ижарага бериб, улардан даромад олиб турдим. 1927 йилда эса барча ер-суву мол-мулкимни шўро ҳокимияти фойдасига топширдим”, деб ёзган.

Ушбу сатрлар муаллифи қўлида мавжуд бўлган ҳужжатлар Х.Девонов ҳаётининг “қоронги” саҳифаларига маълум даражада ойдинлик киритади. Шу материаллардан бири Х.Девоновнинг 1935 йил 9 декабрда Урганчда ёзилиб, лотин ёзувли машинкада кўчирилган ва юқорида тилга олинган таржимаи ҳолидир. Мазкур ҳужжатга қараганда, “Худойберган” нафақат бўлажак фотографнинг, балки отасининг ҳам исми бўлган. Яъни исм-шарифи Худойберган Нурмуҳамедов бўлмиш ота тўнғич фарзанди дунёга келганида азбаройи хурсанд бўлганидан ва бу бевафо дунёдан ёлғиз ўтмай, из қолдириб кетажигига ишонганидан Оллоҳга шукроналар айтиб, фарзандини ҳам Худойберган деб атаган.

Яна шу нарсани айтиш жоизки, тарихнинг биз тилга олган даврларида жангари уруғларга мансуб кимсалар яқин шаҳар ва ўлкаларга бориб, қул ва чўри сифатида хизмат қилиши ва “яхши” пулга сотилиши мумкин бўлган кишиларни ўғирлаб келиб, қул бозорларида сотишган. Кейинчалик “Худойберган” ёки “Оллоберган” исмини олганларнинг аксари қул бозорларида сотилиб, мардона меҳнатлари билан ўз тақдирларини яратган кишилардир.

Х.Девоновнинг таржимаи ҳолини ўқишда давом этамиз:

“...1889 йилда мени соатсоз устага шогирд қилиб бердилар. Бир йил давомида бу ишни ўрганиш учун устозим бўлмиш Адам исмли бир рус устага 300 сўм тўладим. Уч йил бу иш билан шуғулландим.

Шул вақтларда фото ишларини ўрганишга менда катта ҳавас пайдо бўлди. 1903 йил бир миқдор пул анжом қилганим ҳолда Полвон ҳожи билан бирликла Масковга кетдим...”

Худойберган Девонов таржимаи ҳолини ёзган кезларида, чамаси, немис миллатига мансуб кишилар билан ҳамкорлик қилганлиги, чунончи, Оқ масжидга келиб ўрнашган немислардан бири Вильгельм Пеннердан фотографияни ўрганганлигини айтиш хавфли бўлган кўринади. Шунинг учун ҳам у Адамнинг рус миллатига мансублигини айтгани ҳолда асосий устози Вильгельм Пеннер номини умуман тилга олмаган. Ҳолбуки, унда фото санъатига қизи-

қишнинг уйғониши ва унинг илк ўзбек фотографи бўлиб шаклланиши шу Вильгельм Пеннернинг номи билан бевосита боғлиқ.

ЯНГИ КАСБНИ ЭГАЛЛАШ ЙЎЛИДА

Қатагон даври қурбонлари номини тилга олиш мумкин бўлган 60-70-йиллардан бошлаб Худойберган Девонов тўғрисида ўнлаб мақола ва очерклар эълон қилинди. Бу хайрли ишни бошлаб берган, биринчи ўзбек фотографи ва кинооператори ҳақида бир неча мақолалар ёзган ва ҳужжатли фильмларни яратган таниқли киношунос олим, филология фанлари доктори Ҳамидулла Акбаров, хоразмлик фидойи ёзувчи ва журналистлар Эркин Мадраҳимов, Салимжон Ҳасанов, Комил Нуржонов, Рўзимбой Ҳасан ва бошқалар Худойберган Девоннинг ҳаёти ва ижодий фаолиятини ўрганиш ишига муҳим ҳисса қўшдилар. Ўзбек фотографиясининг дунёга келганига 125 йил тўлиши муносабати билан бу улғу ишга Ўзбекистон Бадий академияси раиси Турсунали Қўзиев, Тошкент Фотография уйи директори Шаҳноза Каримбобоева ва бошқалар бел боғлаб киришдилар, буюк юртдошимиз меросининг янги тарихий-маданий даврида ўрганилиши ва оммалашшида ташаббускор бўлдилар.

Шундай қилиб, соатсозлик билан шуғулланган ва эҳтимол, ёшлик йилларини шу ҳунарга бағишламоқчи бўлган 22 яшар йигитнинг Вильгельм Пеннер билан учрашуви унинг тақдирини ағдар-тўнтар қилиб юборди. Кишилар ва табиат манзараларининг бир лаҳзадаги ҳолатини фотосуратда муҳрлаб қолдириш чиндан-да мўъжиза эди. Унинг бахтига, Вильгельм Пеннер ҳам ўз ҳунарини — тирикчилик манбаларидан бирини яширишга уринмайдиган, рақобат орттиришдан чўчимайдиган мард ва олийжаноб инсон эди. Аксинча, у Худойберганда фото санъатига қизиқиш уйғотиб, унга сурат олиш ва ойнага туширилган тасвирни қоронги хонада фотодорилар ёрдамида юзага чиқаришнинг мураккаб жараёнини кўнгил билан ўргатди. Ҳатто унга “Zot” русумли фотоаппаратини совға қилди. Худойберган унинг далдаси билан шу фотоаппаратда сурат олишга қувона-қувона киришди.

Ёш мусулмон йигитчанинг сурат олаётгани хабари бир зумда тарқалди. Агар Худойберганнинг тенгдош ва қурдошлари бу ишини ҳавас билан қўзатган ва унинг орқасидан чуваллашиб эргашиб юрган бўлсалар, мутаассиб кишилар шариат қонун ва қоидаларини пеш қилиб, “гуноҳга ботаётган” йигитни бу ҳунарни ташлашга даъват қилдилар, ҳатто: “Сен суратга олган одамлар қиёматқойим бўлганда тирилиб келиб, жонимни қайтариб бер, деб сендан талаб қилишади. Ўзинг ҳам ўлганинда дўзахга тушиб, шариат олдидаги гуноҳларинг учун жаҳаннам азобини тортиб ётасан”, деб кўрқитдилар. Мутаассиблар гуруҳи тепасида кимсан Салимхон охунд исмли қозикалон турарди. Унинг дўку пўписалари, Худойберганни ҳатто кофир деб эълон қилиши катта ёшдаги кишиларнинг ҳам ундан юз ўгира бошлашларига сабаб бўлди. Лекин Худойберган ҳеч нарсага қарамай, ўз аҳдида қатъий турди. Агар шу йилларда Хива хони тахтини Муҳаммад Раҳимхон II Феруз эмас, балки маърифатдан йироқ бошқа бир хон эгаллаб турганида Худойберганнинг ҳам, “унинг жиловини ўз қўлига ололмаган” отасининг ҳам ҳаёти, аминманки, ўзгача кечган бўларди.

Маълумки, 1898 йили Петербургда рус салтанатига келган янги император Николай II га тож кийдириш маросими бўлиб ўтган. Мазкур тантанали маросимга Хива хони ҳам фахрий меҳмонлар қаторида тақлиф этилган. Муҳаммад Раҳимхон шу воқеа муносабати билан Петербургга бориб, рус жамияти ҳаётига фотография ва овозсиз кино санъатларининг кириб келаётганини ўз кўзи билан кўрди ва илмий-техник тараққиётнинг бу буюк самарасидан қаттиқ хайратга тушди. У Хоразм воҳасига келган хорижий фотографлар билан учрашган, улар олган суратларни томоша қилган, техниканинг бу янги мўъжизасини кўриб ёқасини ушлаб қолган эди. Петербургга борганида эса у кино санъати билан ҳам танишди. Петербург шаҳридаги ва шаҳар атрофидаги муҳташам саройларни, хушҳаво боғу роғларни, уларда осмон баравар отилиб турган фаввораларни бориб кўрди. Хива билан Петербургдаги кишилар, шаҳарлар, боғлар ўртасидаги фарқ уни ўйлантириб қўйди. У Хива хонлигига ҳам техник ва маданий тараққиёт шабадаларининг кириб келиши лозимлигини дил-дилидан сезд.

1907 йилнинг сўнгги ойларида тақдир Худойберганга Москва ва Петербургга бориш имконини берди. Бу сафар у нуфузли делегация аъзоси сифатида Россиянинг марказий шаҳарларига бориб, рус императори саройида бўлди, Москва ва Петербургнинг диққатга сазовор жойларини ўз кўзи билан кўрди.

Х.Девонов ўз таржимаи ҳолида мазкур сафар натижалари тўғрисида бундай маълумот беради: “1908 йилда, — деб ёзган у, — яна Масковга бориб, Петр Яхум деган бойдан киноаппарати сотиб олдим. Бир ой унинг хусусий лабораториясида пул бериб ўргандим. Кино ўйнататурган аппарат ва материалларни сотиб олиб, Хивага келтирдим”.

Кўрамизки, Х.Девонов Россияга қилган сафаридан гўё олиб келган телескоп, граммафон, стереоскоп ва бошқа нарсаларни умуман тилга олмаган, аксинча, у бир ой мобайнида киноаппаратда суратга олиш ва кинолентадаги тасвирни рўёбга чиқариш техникасини ўрганганини айтган. У гарчанд таржимаи ҳолида қайд этмаган бўлса-да, юқорида зикр этилган анжомларни Хивага олиб келиб, хонга кўрсатган ва хаста хон уларни томоша қилган, ҳатто “Нурмуҳаммад Девон ўгли Худойберган сураткашга зарур шарт-шароит яратиш” борасида кўрсатма берган бўлиши мумкин. Аммо ҳамма гап шундаки, 1910 йил 7 августда Муҳаммад Раҳимхон II вафот этгач, Хива тахтини унинг ўғли Асфандиёрхон эгаллайди ва у отасининг васиятини ижро этиш ўрнига, аксинча, Худойберган Девоновни сиқувга олиб, унинг фотоафлик ва кинооператорлик фаолиятининг кенг қанот ёзишига имкон бермайди.

“Бироқ, — деб давом этади Х.Девонов, — буни ўйнатиб, халққа кўрсатишимга йўл берилмас эди. Фото ва қўлимдаги аппаратимни Асфандиёрхон Собир маҳрам деган кишини юбориб, зўрлаб олиб, Боғдан Очилдов деган хусусий фотоафликчи ва ўзининг савдо бўлими бошлиғига топширди”.

Х.Девоновнинг бу сўзлари, бизнингча, Асфандиёрхоннинг 1910-1912 йиллардан кейинги даврига оид бўлиб чиқади. Негаки, агар шу йилларда хон саройида бошқа фотограф хизмат қилган бўлса, у (Асфандиёрхон) 1912 йили Россиянинг Петербург ва бошқа шаҳарларига қилган сафарига Х.Девоновни олиб кетмаган бўларди.

Х.Девонов ҳаётини архив ҳужжатлари ва замондошларнинг хотиралари асосида пухта ўрганган Эркин Мадраҳимовнинг “Чақмоқ” асарида бундай маълумот мавжуд. “Исломуҳжа янги хон — Асфандиёрни оқ пошшо Николай II билан таништиргани 1910 йилнинг охирида Петербургга бошлаб борган”. Э.Мадраҳимовнинг ёзишича, Х.Девонов мазкур сафар чоғида Асфандиёрхонга ҳамроҳлик қилган.

У ёзади:

“1912 йилда (Асфандиёрхон) Петербургга сафар қилмоқчи бўлиб, оқ подшо ва министрларга ҳадылар ола бошлади. Ҳам ўзи бирлан олиб кетатурган сипоҳийларни номзод қилиб қўйди. Бош вазир Исломуҳжа, Хусинбек Девонбеги, Муҳаммад, карвонбоши Ҳожибой... ва бошқа шуларга яқин одамлар бирлан Петербургга сафар қилди... Москвада ҳам турмасдан, тўғри Петербургга бориб, оқ подшонинг Қишки саройига тушди”¹.

Полвон ҳожи Юсуповнинг китобидаги Асфандиёрхонга ҳамроҳлик қилган кишилар рўйхатида нима учундир Х.Девоновнинг номи учрамайди. Аммо Э.Мадраҳимов унинг шу сафар иштирокчиси бўлганлигини ва сафар чоғида ўзига керакли асбоб-анжомларни харид қилганини айтиб, бундай ёзган: “Худойберган эргалабдан янги фотоаппарат, сурат қоғозлари, киноленталар харид қилиш режаларини белгилаб, асосий ишни москвалик киночилар билан учрашишдан бошлашга қарор қилди”. Агар Э.Мадраҳимовнинг бу сўзлари ҳақиқатга зид бўлмаса, биринчи ўзбек фотоафликчи ва кинооператори Асфандиёрхонга ҳамроҳлик қилиб, унинг Россияга қилган сафарини фотосуратлар ва киноленталар шаклида муҳрлаш билан машғул бўлган.

Асфандиёрхон ўз маҳрамлари билан дастлаб Петербургга бориб, шаҳзода Алексейнинг ақча оқшомида иштирок этган, рус императорига садоқати эвазига генераллик унвони билан тақдирланган. Сўнгра Кавказга бориб, жаҳоннинг жаннатмонанд жойларини кўрган. Ниҳоят, Москвага бориб, бирмунча муддат турганидан сўнг Хивага қайтиб келган. Агар шу сафар Асфандиёрхон

учун рус императори ва Россиянинг машхур шаҳар ва оромгоҳлари билан танишиш сафари бўлган бўлса, Худойберган Девонов учун аввало ижодий сафар эди. Тахмин қилиш мумкинки, у мазкур сафардан «бир қоп» фотосурат ва кинотасмалар билан қайтган. Бу фотосурат ва кинотасмалар оддий сурат ва кадрлар эмас, балки ўзгариб бораётган давр ва мамлакат тарихининг ноёб киноҳужжатлари эди.

ТАРИХИЙ ДАВР ФОТО ВА КИНО КЎЗГУСИДА

1908 йилда Худойберган Девонов Хивада Ўрта Осиёдаги биринчи фотокинолабораторияни ташкил этади. У шу вақтдан бошлаб фото ва кино ишлари билан мунтазам шуғулланади. Унинг «Халқ сайиллари» деб номланган биринчи кинолавҳаси ҳам тахминан шу йилларда суратга олинган. Ушбу кинолавҳада аср бошларида Хоразм хонлиги худудларида яшаган ўзбек, туркман, қорақалпоқ, қозоқ миллатларига мансуб кишиларнинг маданий ва маиший-этнографик ҳаёти манзаралари тасвир этилган. Бу кинолавҳа билан танишар эканмиз, ўтмишдошларимизнинг ўтган аср бошларидаги қиёфалари, кийим-кечаклари, фойтон аравалари, кураш тушишлари, дорбозлик, хўроз ва ит уриштириш сингари миллий ўйин ва томошалари тўғрисида тасаввур ҳосил қиламиз. Ўз санъатига ошифта бўлган кинооператор шу йилларда Урганч, Хива, Тошсоқа, Тошхўвуз, Хўжайли, Тўрткўл сингари шаҳар ва туманларни кезиб, шу манзилларнинг диққатга сазовор жойларини, аҳолининг деҳқончилик ишларини кинотасмаларда муҳрлашга интиланган. “Кўлбола кинотеатрлар”да намойиш этилган бу кинолавҳалар томошабинларда зўр таассурот қолдириб, уларда янги санъат — кинематографияга катта қизиқиш уйғотган.

Х.Девоновнинг фотограф ва кинооператор сифатида шаклланиши ХХ асрнинг 10-йиллари арафасида бошланиб, 10-йиллар аввалида муайян самараларини берган. Х.Девоновнинг 1913 йилда илк бор Туркистон шаҳарлари бўйлаб ижодий сафарга чиқиши тасодикий эмас.

Агар Хоразм хонлигининг Х.Девонов яшаган даврига — XIX аср охири - XX аср бошларига назар ташласак, икки муҳим нарса диққат-этиборимизни ўзига жалб этади.

Шуни ифтихор билан айтиш керакки, Хоразм хонлиги пойтахти Хива - ўзбек халқининг меъморий даҳоси тўла мужассамланган уч буюк шаҳардан бири. ХҲІІІ асрнинг иккинчи ярми — XIX асрнинг биринчи ярмида Хива Ўрта Осиёнинг энг гўзал ва бетакрор шаҳарларидан бирига айланган эдики, унинг гўзаллиги аввало шу ерда барпо қилинган маҳобатли меъморий иншоотлар билан белгиланади. Икки қисмдан иборат шаҳарнинг бир қисмидаги Ичан (ичқари), иккинчи қисмидаги Дишан (ташқари) қалъалар, шаҳар марказидаги Жума масжиди, бундан ташқари, Шерғозихон, Кутлуг Муҳаммад Иноқ, Оллоқулихон ва Муҳаммад Аминхон мадрасалари, Паҳлавон Маҳмуд мақбараси ва Тош ҳовли саройидан ташкил топган бу музей-шаҳар ўша даврлардан бошлаб хорижий сайёҳлар, фотографлар ва рассомларни мафтун этиб келди. Шу муҳташам меъморий ансамбллар бир асрдан бери маҳаллий аҳолидан фотограф ва рассомларнинг етишиб чиқишини кутаётган эди. Х.Девонов ўз зиммасига тушган шу тарихий вазифани илк ижодий қадамларидан бошлаб бажаришга астойдил киришди. Ўтган асрнинг 10-йилларида Хива шаҳрининг меъморий обидалари, халқ сайиллари, дорвозлар ва масхарабозларнинг томошалари Х.Девонов ижодининг бош мавзуларидан бири бўлди.

Афсуски, Х.Девоновнинг ижодий мероси ҳанузга қадар турли мамлакат ва шаҳарлардаги давлат фондлари ҳамда хусусий архивларда сочилиб ётибди. Шунинг учун ҳам биз унинг на ўтган асрнинг 10-йилларида, на 20-30-йилларида олган суратлари, кинолавҳалари ва ҳужжатли фильмлари тўғрисида асосли ва таҳлилий фикр юритиш, қайси сурати қачон ва қаерда олинганлиги ҳақида аниқ-тайин маълумот бериш имконига эга эмасмиз. “Ўзбек фотографияси. 125 йил” фотоальбомининг тузувчилари ҳам худди шу қийинчилик туфайли мазкур альбомдан ўрин олган Хоразм манзараларини акс эттирувчи суратларнинг кимга мансуб эканлигини қайд эта олмаганлар. Бу суратлар орасида ўтган асрларда Хоразмга келган бошқа фотографлар томонидан суратга

олинган фотоасарлар ҳам бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Бироқ Х.Девоновнинг муаллифлиги аниқ бўлган суратларни ўрганиш унинг нафақат ўзига хос мавзу доираси, балки тасвирлаш услуби ҳам мавжуд бўлганидан шаҳодат беради. Масалан, зикр этилган альбомдан ўрин олган Исломуҳжа портрети билан Х.Девонов суратга олган портретларни ўзaro қиёслаб кўрайлик. Агар тилга олинган портретда бош вазир Исломуҳжанинг фотографга мутлақо ёт киши эканлиги аён бўлиб турса, Х.Девонов суратларида муҳрланган кишининг фотограф учун бегона эмаслиги яққол сезилиб туради. Ана шу руҳий ҳолат – фотографнинг тасвир этилаётган ҳодиса ёки кишига лоқайд эмаслиги Х.Девоновнинг Хоразм манзаралари ва кишилари тасвирланган суратларида аниқ сезилиб туради. Ҳатто айтиш мумкинки, Х.Девонов суратга олинаётган жойда ҳозир бўлгандек ёки сурат олинаётган кишининг ёнида тургандек бўлади.

Х.Девоновнинг бизга маълум асарлари орасида Хива меъморий обидалари тасвирланган суратлар кўп эмас. Чунончи, биз унинг Хивадаги Жоме масжиди муҳрланган суратини ҳам кўриш имконига эга бўлмадик. Аммо биз шунини яхши биламизки, у Жоме масжидини турли ракурсдан бир неча маротаба суратга туширган. У бу билан кифояланиб қолмай, масжид минорасига кўтарилиб, бизга Хиванинг ХУШ асрдаги кўринишини ҳам муҳрлаб қолдирган. Бу суратга назар ташлаган киши лойдан қад кўтарган, бир қаватли уйлар панорамасини кўради. Хивани фақат меъморий иншоотлар шаҳри сифатида тасаввур этувчи кишилар учун бу суратда “ойнинг қоронғи томони” акс этган, десак хато бўлмайди.

Худойберган Девонов ҳаётининг дастлабки йиллари Муҳаммад Раҳимхон II Ферузнинг хонлик даврида кечган. Шу даврда яшаган Ҳасан Мурод қори Муҳаммадамин ўғли Лаффасийнинг “Хива шоирлари ва адабиётчиларининг таржимаи ҳоллари” тазкирасидан маълум бўлишича, маърифатпарвар хон саройида 54 та шоир бўлган. Улар орасида Огаҳий, Табибий, Чокар, Аваз Ўтар ўғли, Комилжон Девоний сингари машҳур шоирлар, бундан ташқари, Муҳаммад Юсуф Баёний сингари тарихчилар, олимлар, хатотлар бўлиб, улар шу даврда маданият ва маърифат ишларининг равнақ топишига катта ҳисса қўшганлар. Феруздан ташқари, Исломуҳжа сингари маърифатпарвар давлат арбоблари бўлишган. Х.Девонов шундай машҳур ва номашҳур замондошларининг суратларини тарих учун олиб қолдиришни ўзининг муқаддас бурчи деб билди.

Х.Девонов ижодий меросининг катта қисмини шундай замондошларининг суратлари ташкил этади. Агар у хон ва унинг аъёнлари суратини саройнинг ҳашаматли жойлари фониди, аксар ҳолда бутун бўй-басти билан олган ва шу йўл билан улар суратига тантанаворлик руҳини бағишлаган бўлса (масалан, Муҳаммад Раҳимхон II, Исломуҳжанинг ўғли Абдусаломхўжа, Муҳаммад Вафо Карвонбошининг суратларига эътибор беринг), оддий кишилар қиёфасини муҳрлашда турли-туман усуллардан истифода қилган. Чунончи, у Хива гўзалларининг суратларини олишда йирик режадан фойдаланиб, улар либослари ва тақинчоқларининг ҳам диққат марказида бўлишига эришган (“Хоразмлик аёл”, “Аёл портрети”, “Темур Ғози тўранинг энагаси Саодат” суратлари). Турли касб эгалари қиёфасини тасвирлашда эса сураткаш уларни яқиндан суратга олиб, иш жараёнида акс эттиришга алоҳида эътибор қаратади. Бундай суратларнинг “қаҳрамон”лари аксар ҳолда бирор жойда ўтирган бўлишади (“Ип йигирувчилар”, “Ёғ сотувчилар”, “Саҳрода ер ўчоқ” суратлари). Ҳатто “Хон овчиси” асари “қаҳрамон”и ҳам от устида ўтириб, икки қушни ушлаган ҳолда тасвирланган. Бу ҳол Х.Девоновнинг, умуман, замондошларининг суратларини олишни эмас, балки уларнинг муайян соҳага мансуб кишилар сифатида образини яратишни ўз олдига мақсад қилиб қўйганидан далолат беради.

ИЖОДИЙ ФАОЛИЯТ МАЙДОНЛАРИ

Хоразм шўро республикаси Ўзбекистон Республикаси таркибига округ мақомида қўшилганидан сўнг, 1925 йил июнь ойида Ўзбек Давлат киносининг Хоразм округ бўлими ташкил этилади. Бу ҳол Худойберган Девонов қалбидаги

кинога муҳаббат гулларининг қайта чаман бўлиб очилишига сабаб бўлди. У Ўзбек Давлат киноси билан мустаҳкам алоқа ўрнатиш билан бирга 1926 йилдан бошлаб “Совкино” – Бутуниттифоқ фотокинематография ташкилоти билан ҳам ҳамкорлик қилди, Москвада чиқиб турган “Союзкиножурнал” учун Ўзбекистон ҳаётидан олинган кинолавҳаларни тез-тез юбориб турди.

“Ўзбек давлат киноси”нинг фото-кино корхонаси ва унинг Хоразм бўлими ўша йилларда Тошкент шаҳрининг Абдулла Тўқай кўчасидаги 3-уйда (ҳозир Ўзбекистон кўчасидан Вазирлар Маҳкамасига кираверишдаги хиёбоннинг сўл тарафида) жойлашган эди. Ушбу бўлим вакили Чимиков томонидан 1928 йил 15 майда берилган қуйидаги шаҳодатнома Х.Девоновнинг тахминан шу йиллардан бошлаб Ўзбек Давлат киноси буюртмаси билан ҳужжатли фильмлар ва кинолавҳалар олганидан дарак беради:

“ШАҲОДАТНОМА

Ушбуни кўрсатувчи ўртоқ Худойберган Девонов ҳақиқатдан Ўзбек Госкинонинг Хоразм шўбасида осори атиқалар ва Хоразм округида ҳар хил манзараларни картинага олувчи фоторассом – “оператор” вазифасида турадир.

Шаҳодатнома муҳр ва имзолар билан тасдиқ этиладир.

*Хоразмдаги вакили
Иш бошқарувчи
Аслига тўғри*

*(Чимиков)
(имзо)
(имзо).*

Агар биз Чимиковнинг 1926 йил 7 декабрдан бошлаб Х.Девоновга йўллаган хатларига назар ташласак, кинооператорнинг шу йилларда Ўзбек Давлат киноси учун Хоразмда бўлиб ўтган қасаба союз ташкилоти қурултойининг иш жараёнини, Халқаро ёшлар куни ва 1-Май байрамнинг нишонлашини, Хива шаҳрининг умумий кўринишларини, далани шудгорлаш ва сугориш ишларини, якка тартибда пилла ишлаб чиқариш-у, қўл тегириш ва бошқа нарсаларни суратга олганидан хабар топамиз. Чимиков ва ундан кейин “Хоразм вакили” лавозимига тайинланган А.Н. Ольгин Х.Девоновга қайси сюжет учун неча метр плёнкани сарф этиш мумкинлигича белгилаб берганлар.

Х.Девонов 20-йиллар охири – 30-йиллар аввалида нафақат Ўзбек давлат киноси, балки “Союзкиножурнал”нинг ижодий буюртмаси билан ҳам Хоразм ҳаётига оид бир қатор сюжетларни суратга олди. Киножурнал раҳбарияти томонидан 1929 йил 16 октябрда берилган 260-рақамли гувоҳномадан маълум бўлишича, Х.Девонов 1930 йилнинг 1 октябрга қадар журнал топшириги бўйича ҳам, шунингдек, унга берилган йўриқнома асосида ҳам суратга олиши мумкин эди. Х.Девонов шу имкониятлардан фойдаланиб, “Союзкиножурнал” учун 1929 йилнинг ўзида “Ишчи аёллар”, “Шўркўл”, “Кўза”, “Чигир”, “Тузкон”, “Дегиш офати”, “Хоразм далаларида”, “Пахта карвони” сингари ҳужжатли фильм ва сюжетларни суратга олиб юборди.

Шундай ҳужжатли кино намуналаридан бири “Шўркўл” фильми Хоразмдаги шифобахш суви билан машҳур бўлган масканга бағишланган. Бу ҳужжатли фильм Хоразм воҳасининг турли жойларидан шифоталаб кишиларнинг пилла ёки араваларда келишлари тасвири билан бошланган. Табиат яратган шу ажойиб масканга хаста бўлиб келган юзлаб кишиларнинг шу ерда даво топиб, уйларига сиҳат-саломатликларини тиклаб кетишлари тасвирланган фильм томошабинларда катта қизиқиш уйғотди. Х.Девонов шу фильми билан нафақат муҳим ҳаётий материални танлаш, балки шу материални томошабинга юксак бадий шаклда етказиш санъатини ҳам эгаллаганини намойиш этди. “Бу фильмда, – деб ёзган эди “Ўзбекистон маданияти” газетаси, – Х.Девоновнинг кинооператорлик санъатини тўла-тўқис ўзлаштириб олганлиги яққол сезилиб турибди. Мана шу жажжи фильм Х.Девоновнинг маҳорати ошиб бораётганлигини, у мураккаб техник воситалардан, масалан, панорамали съёмкани, йиррик пландан фойдаланишни, шунингдек, ҳаракатда бўлган ишларни суратга олишни ўргана бошлаганидан дарак беради”.

Собиқ иттифоқнинг барча кинотеатрларида бадиий фильмлардан аввал намоён иш этилган шундай ҳужжатли фильм ва сюжетлар ўша йиллардаги Хоразмнинг ижтимоий, иқтисодий, маданий ва маиший ҳаёти тўғрисида муайян тасаввур берган. Ҳатто “Союзкиножурнал” раҳбарларидан Х.Девоновга келган хатдан маълум бўлишича, унинг “Ишчи аёллар” ва “Шўркўл” фильмлари москвалик кинотанқидчилар томонидан юқори баҳоланган.

Афсуски, “Союзкиножурнал” буюртмаси билан суратга олинган Х.Девоновнинг бу фильм ва сюжетлари Москванинг Красногорск шаҳарчасидаги киноархивда сақланаётганлиги сабабли уларни республика кинотеатрлари ва телевидениеси экранларида кўриш имкониятига эга эмасмиз. Шунинг учун бу асарлар ҳақида таҳлилий фикрларни баён қилишни истиқлол йилларида туғилётган киношуносларга қолдирамиз. Аммо бизга шу нарса маълумки, мазкур архивда 1926-1938 йилларда олинган Ўзбекистон ҳаётига оид талайгина сюжетлар мавжуд. Масалан, шундай сюжетлардан бири ҳақида марҳум киношунос олим Борий Ҳасанов бундан олдин маълумот берган эди: “Союзкиножурнал”нинг 1929 йил 30 (218)-сонида ҳам республика ҳаётдан олинган сюжетни учратиш мумкин. (Буни ҳам Х.Девонов юборган бўлса ажабмас.) Бу сюжетда агрономлар ва деҳқонларнинг табиий офатга қарши кескин курашлари тасвирланади, кураш йўллари ва усуллари баён этилади”¹.

Ҳ.Акбаров ва Б. Ҳасанов сингари киношунос олимлардан ташқари, Х.Девоновнинг жияни Абдулла Юсупов ҳам тоғасининг ижодий меросини тўплаш ва ўрганиш бўйича муҳим ишларни олиб борган. У бундан бир неча йил илгари Красногорск шаҳридаги Марказий давлат кино-фото-фономатериаллар архивида ишлаб, Хоразм ҳаётига оид, бинобарин, Х.Девоновнинг муаллифлиги тахмин қилинган кинолавҳаларни кунт билан ўрганган. Чунончи, у мазкур архивда 1936 йилда суратга олинган “Москва – Қорақум – Москва” ҳужжатли фильмини кўрган. Бу фильмда Москвадан Қорақум орқали Хоразмга етиб келган бир экспедиция тарихи тасвир этилган бўлиб, унда, Абдулла Юсуповнинг айтишига қараганда, Х.Девонов томонидан суратга олинган кадрлар ҳам бўлган. Афсуски, биз бу фикрнинг тўғрилигини тасдиқлаш ёки нотўғрилигини асослаш имкониятига эга эмасмиз. Ҳар ҳолда шу нарса аёнки, Х.Девонов ижодий меросига оид фотосурат ва кинотасмаларни келажакда Москва ва бошқа шаҳарлардаги архивлардан топиш истиқболи йўқ эмас.

ОЗОДЛИКНИНГ СЎНГИ КУНЛАРИ

Меҳнат ва машаққат огушида ўтган умрининг сўнги йилларида Худойберган Девоновга давлат миқёсидаги нафақанинг тайинланиши унинг — ўзбек халқи тарихида фотография ва кинематография тамал тошини кўйган, машҳур кишининг эл-юрт ўртасида қадрлана бошлаганининг муждаси эди. Тахмин қилиш мумкинки, у аввало худди шу нарсадан гоёт мамнун, уни алқаган давлатдан эса беҳад миннатдор бўлиб, янада завқ билан, янги-янги ижодий режаларини рўёбга чиқариш учун янги куч ва янги илҳом билан ишлашга киришди.

У ҳаётининг турли паллаларида нафақат хонлар ва уларнинг ақру хешлари, балки Огаҳий, Комил Хоразмий, Аваз Ўтар сингари шоирлар билан ҳам мулоқотда бўлган ва мулоқотлари таъсирида, китобсеварлиги натижасида унча-мунча газал ҳам машқ қилган. Замондошлар унинг хотин-қизлар озодлиги мавзусида битилган:

Келди қизлар байрами, чимматдин озод айлади,
Инқилоб нури улар кўнгилларин шод айлади —

байти билан бошланган газалини ҳали ҳам айтиб юришади. Ким билади, балки у ҳаётининг ўша хушнуд кунларида яна кўнгил розларини шундай газаллар орқали ифодалагандир...

¹ Ҳасанов Б. Ўзбек ҳужжатли киноси. Тошкент: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. Б. 17.

Аммо унинг хурсандчилиги узоққа бормади. У ҳали 300 сўмлик нафақа гаштини туйиб улгурмай, 37-йилнинг қонли этиклари қарийб ҳар бир хонадонга бостириб кирди.

Мудҳиш йилнинг қора булутлари биринчи ўзбек фотографининг боши узра ҳам тўпланаётган эди. Бўрон кучга кириши билан, 30 июнь куни, ярим кечада, НКВД ходимлари Хива шаҳрининг 4-маҳалла 4-элатидаги Худойберган Девонов яшаган 18-уйга бостириб келдилар. Х.Девоновни ҳибсга олиш ҳақидаги қарорда унинг хон нозири оиласидан эканлиги, ўзининг девон (мирза) лик билан шуғулланганлиги, Асфандиёрхон билан Муҳаммад Раҳимхоннинг фотографи бўлганлиги, инқилобдан сўнг Хоразм Халқ Республикасида молия нозири бўлиб хизмат қилганлиги, шу кеча-кундузда эса Урганч шаҳрида сураткашлик касби билан машғуллиги айтилган эди..

Шу куни юқорида тилга олинган манзилда тинтув ўтказилиб, Х.Девоновнинг 90 варақдан иборат ёзишмаси, 230 дона фотосурати ва қўшотар ов милтиғи олиб кетилди.

Айни пайтда айбланувчининг кўёви Ҳасан Читкаровнинг Янги Урганч шаҳридаги 18-уйида ҳам тинтув ўтказилиб, чамоданда сақланган 20 варақдан иборат ёзишмаси, 17 варақдан иборат ҳужжатлари ва 59 дона фотосурати мусодара қилинди.

Шубҳасиз, Х.Девонов билан бир вақтда хоразмлик кўплаб кишилар ҳам ҳибсга олинган. Шаҳар қамоқхонаси маҳбуслар билан тўлиб-тошиб кетган. Шу ва бошқа сабабларга кўра, НКВД ходимлари маҳбус фотографни 8 сентябрга қадар терговга чақиринмаган. 8 сентябрь куни эса у терговчи билан юзма-юз учрашиб, унинг саволларига жавоб берган.

Уша йилларда НКВД тизимида жорий этилган тартиб-қоидага кўра, терговчи сиёсий масалаларда айбланган маҳбусдан шу айбларнинг тасдиқланишига хизмат қилувчи маълумотларни олишга ҳаракат қилган. Уни маҳбуснинг айбсиз эканлиги, унга қўйилган айбларнинг туҳматдан бошқа нарса эмаслиги масаласи мутлақо қизиқтирмаган. Терговчилар “қайсар” маҳбуслардан керакли маълумотни олиш учун қийноқнинг ҳар қандай даҳшатли усулларида истанганларича фойдаланганлар. Шунинг учун ҳам тергов материалларида баён қилинган маълумотларни ҳақиқат деб қабул қилиш тўғри эмас.

Хуллас, Худойберган Девоновнинг тақдири ҳал қилинган эди.

1937 йил 1 декабрда тузилган қарорда айтилишича, Х.Девонов 1934 йилдан бошлаб аксилинқилобчи ташкилот раҳбарлари Файзулла Хўжаев ва Давлат Ризаевнинг топшириғи асосида Англия разведкаси фойдасига жосуслик ишларини фаол олиб борганликда ҳамда шу ташкилот топшириғи билан Хоразмда босмачилик ҳаракатини ташкил қилганликда ва инглиз жосуси, босмачилик ташкилотчиси Жунаидхон билан шахсан алоқада бўлганликда айбланган эди. Бу туҳматдан иборат қарор кейинчалик янги айблар билан “бойиган” бўлса бойидики, асло камаймади.

Орадан 11 ой ўтгач, Тошкентда, 1938 йил 5 сентябрда 37-йил қурбонлари устидан суд бошланди. Шу куни соат 10 дан 35 дақиқа ўтганда бошланган суд бор-йўғи 15-20 дақиқа давом этди, холос. Аммо шу қисқа фурсатда суд Х.Девоновни 1920 йилдан “Миллий иттиҳод” аксилинқилобий миллатчилик ташкилоти аъзоси бўлиб, Хоразмда босмачилик ҳаракатини ташкил этишда фаол иштирок этганлик ва инглиз разведкаси агенти — Туркманистондаги босмачилик ҳаракати раҳбари Жунаидхон билан алоқа ўрнатганлик ҳақидаги “эски” айблардан ташқари, унинг гарданига яна бир қатор “янги” айбларни қўйишга эришди. Бу айбларга қараганда, маҳбус ўз олдида Ўзбекистон ССРни СССРдан ажратиб олиб, буржуа давлатни барпо этиш мақсадини қўйган аксилинқилобий, миллатчилик, қўзғолончилик, террорчилик ва диверсия-зараркунандачилик ташкилоти билан алоқа ўрнатган ва шу ташкилот раҳбари Файзулла Хўжаевнинг топшириғи билан Ўзбекистон бўйлаб туманма-туман кезиб, инглиз раведкаси учун жосуслик маълумотларини тўплаган эди.

Маҳбус бу ўта бемаъни айбларнинг бирортасини тан олмади. Аммо шунга қарамай, суд уни отиш ва шахсан унга тегишли бўлган мол-мулкни мусодара қилиш ҳақида ҳукм чиқарди.

Хукм ўша куниеқ ярим кечада, Тошкентнинг Юнусобод туманидаги қатл-гоҳда ижро этилди.

Аммо бу мудҳиш ҳукм ва унинг ижроси Х.Девонов оиласидан узоқ вақтгача яшириб келинди.

Х.Девонов ишини қайта кўриш масаласи ҳатто Сталин вафотидан кейин ҳам бир неча йил чўзилди. Ниҳоят, СССР Олий Судининг Ҳарбий коллегияси 1959 йил 25 июнда 1938 йил 5 октябрда чиқарилган ҳукмни бекор қилиб, Х.Девоновни оқлаш ҳақида бир битимга келди.

* * *

Тақдир кишиларни, ҳатто халқларни ҳам қандай даҳшатли синов ва имтиҳонлардан олиб ўтмайди. Агар табиат офатлари шайтоний куч билан ҳамла қилгудек бўлса, улкан тоғлар ҳам нурай бошлаши мумкин. Инсон эса тарих уммонида ва шу уммоннинг асовсиз галаёнларида ожиз баргдек бир сонияда уммон қаърига кириб кетади.

Аммо шу нарса даҳшатлики, инсонни табиат офатлари эмас, балки унинг ўзининг ичидан чиққан кучлар мажақлаб ташлайди. Худойберган Девонов шўролар даврида йўқ қилиб юборилган 20 миллионли жабрдийдалар карвонидаги бир кишигина, холос.

Уни ва унга ўхшаш кишиларни маҳв этиш билан мустабид давлат нимага эришди? Қудратли бўлдимиз? Йўқ! Аксинча, минглаб истеъдодли кишиларни қириб ташлаши билан давлат ўзининг тагига ўзи сув қуйди. Ўзи заифлашди. Ўзини-ўзи бутун дунё олдида шармандаи шармисор қилди. Шояд қатагон деган, 1937 йил деган мудҳиш воқеалар тарих саҳифаларида қолган бўлса-ю, қайта такрорланмаса. Шояд бир Худойберган Девоновнинг, бир Чўлпоннинг, бир Убайдулла Хўжаевнинг ўрнига ўнлаб ёшлар “Мен Худойберган Девоновман “Мен Чўлпонман!”, “Мен Убайдулла Хўжаевман!” деб майдонга отилиб чиқсалар-да, улар бажариб улгурмаган ишларни улардан ҳам аъло даражада бажаришса. Шояд авлодлар бу жабрдийда улуғ аждодларини унутмай, уларни ёд этиш, улар хотирасига ҳурмат билдириш йўли билан покланиб, баркамоллашиб борсалар. Шояд ўзбек халқининг келажаги, улар орзу қилганларидек, биз орзу қилаётганимиздек, мунаввар бўлса!..

Жалолиддин Румий ва фарб адабиёти

Ҳамиша афсонавий бўлиб келган Шарқ ўз адабиёти ва санъати билан ҳам Европа халқларини мафтун этганлиги сир эмас. Шарқ адабиётининг даҳолари — Рудакий, Фирдавсий, Ибн Сино, Хайём, Низомий, Аттор, Румий, Саъдий, Ҳофиз, Жомий, Навоий, Бобур ва Бедилнинг инсонпарвар ва ҳаётсеварлик ғоялари билан йўғрилган адабий-илмий мероси Фарб шоир ва ёзувчиларини илҳомлантириб келган. Аммо ана шу улуг мутафаккирларимиз орасидан буюк шоир, мутафаккир, “Мавлавия” тариқатининг асосчиси Мавлоно Жалолиддин Румий (Балхий) номи ва маънавий мероси европаликларга кўпроқ таниш. Машҳур румийшунос олима Аннемарие Шиммел таъбири билан айтганда, “Фарбда ислом орифларидан ҳеч ким Жалолиддин Румий даражасида танилган эмас». Ҳўш, улуг олмон файласуфи Гегелнинг диалектика ҳақидаги назарияси учун сарчашма бўлиб хизмат қилган Румий тафаккури Европа адабиёти, фалсафаси ва умуман, маънавий ҳаётида қандай ўрин тутади?

РУМИЙ ВА АНГЛИЯ

Румий ҳаёти, ижоди ва қарашларини таҳлил ва тадқиқ этиш йўлида АҚШ ва Фарбий Европада кўзга кўринарли жиддий илмий ишлар амалга оширилди. Румийшунослик билан жиддий шуғулланган инглиз олимларидан биринчи бўлиб Ринальд Никольсонни (1868-1945) эслаш жоиз. У аслида юнон ва турк тиллари бўйича мутахассис эди, бироқ форс тилига жиддий меҳр қўйганлиги, қатъий ва тиниб-тинчимас саъй-ҳаракати боис форс тилини, сўнг араб тилини ўрганиб олди. Ўттиз ёшлик пайтидаёқ Мавлоно Жалолиддин Румийнинг “Маснавийи маънавий” ва “Девони Кабир”ини мутолаа қилди. Шу мутолаа натижаси ўлароқ, унинг шеърларидан танлаб бир тўплам нашр эттирди. Никольсон шоир девонларидан танлаб олган ғазалларни фалсафий маъноси ва хусусиятига қараб таснифлади ҳамда 1898 йилда “Жоннинг жони” номли тўплам шаклида нашрдан чиқарди. Мазкур мажмуа 1977 йилда қайта чоп этилди. У 1924 йилда “Осиё салтанати жамияти” журналида Румийнинг “Фиҳи мо фиҳи” (“Ичиндаги ичингдасир”) асарини таништириб, унинг баъзи қисмларини таржима қилди. Никольсон амалга оширган ишларнинг энг муҳими “Маснавий” таржимаси ва шарҳидир. У ёзади: “Маснавий” Жалолиддиннинг шеърятдаги ҳайратга солувчи истеъдоди кенгликларини “Девони Шамси Табриз”дан кўра тўлароқ намоён этади. Мавлоно ғазаллари ҳақиқат, завқ-шавқ ва жозигаба ундовчи шеърятнинг энг баланд чўққиларида парвоз этиб, уни ирфон мулкининг малик уш-шуаросига айлантирди. Аммо бу ғазаллар шундай бир оламда сайр қиладикки, ҳаётнинг оддий мушоҳадалари билан унинг орасида анча масофа мавжуд. Файб ва аҳидан бошқа ҳеч ким бундан огоҳ эмас. Гап шундаки, “Маснавий” биринчи навбатда ана шундай масала ва тушунчаларга назар солади, инсон ҳаётининг мазмун-моҳияти ҳамда турмуш тарзи билан алоқа ўрнатади”.

Никольсон 1925-1940 йиллар давомида “Маснавийи маънавий”нинг илмий-танқидий матнини тайёрлаш ва байтларини шарҳлаш билан шуғулланди. Ниҳоят, жиддий саъй-ҳаракат ва бир дунё меҳр-муҳаббат билан кўнглига тугиб қўйган ниятини амалга ошириб, саккиз жилдлик китобни жаҳон илмий ва адабий жамоатчилигига тақдим этди.

Р.Никольсон тахминан умрининг қирқ етти йилини “Маснавийи маънавий” асари танқидий матнини яратишга сарфлади. Бу давр давомида у Румий вафотидан сўнг юз йил ичида кўчирилган ва ҳозирги кунда турли кутубхона ва музейларда сақланаётган қўлёзма нусхаларни солиштириб, “Маснавий”нинг илмий-танқидий матнини яратди, Мавлоно ҳаёти, ижоди ва қарашларига доир “Мавлоно Румий: шоир ва ориф” (Лондон, 1950) номли китоб ёзди.

Никольсон бошлаб берган инглиз румийшунослик мактабини унинг ҳаракатчан ва фаол шогирдларидан Артур Жон Арберри (1905-1959) давом эттирди. У “Маснавий”ни мутолаа қилиб, ўзи учун янги бир хазина топди. Унинг 1927 йилда Никольсон билан учрашуви ҳаётида катта бурилиш ясади. У бошида Мавлавийнинг бир неча рубойисини инглиз тилига таржима қилди, сўнг “Фиҳи мо фиҳи”ни ўрганишга киришди. Бу пайтга келиб, Арберри шарқ тилларидан таржима қилиш соҳасида катта тажриба орттириб бўлган эди. Жумладан, “Қуръони карим”нинг инглиз тилига таржимаси ҳам у амалга оширган энг жиддий ишлар сирасига кирарди. Шу билан бирга “Маснавий”даги икки юз ҳикоятни ҳам оммабоп тилда таржима қилиб, Румийни англаш ва таништиришга катта ҳисса қўшди.

Арберри амалга оширган ишлардан “Маорифи Баҳо Валад” асари нашрини ҳам қайд этиб ўтиш зарур. Бу асар “Асл матндан тузилган ислом тамаддуни йўналишлари” китобига ҳам киритилган.

1963 йилда “Форсий мерос” нашриёти ва “Доират ул-маориф” журналининг бош муҳаррири Эҳсон Ёршотир Арберридан Никольсоннинг ишларини давом эттиришни сўради. Чунки Никольсон ундан олтмиш йил олдин Шамс девонидан 48 та газални таржима қилган эди. Мухлислар қўлида фақат ўша таржималар мавжуд эди. Арберри ана шундай бир улкан ва мураккаб ишга қўл урди ва бу савий-ҳаракатлар натижаси ўлароқ, ирфоний газаллардан иборат икки жилдлик китоб дунё юзини кўрди. Ушбу китобда у Румийнинг 400 та газалини инглиз адабий тилига, мухлислар учун тушунарли тарзда таржима қилишга эришди (Румийнинг мистик поэмалари, Чикаго университети нашриёти, 1979). Дарҳақиқат, зикр қилинган бу икки китоб Европа халқларининг Жалолиддин Румий ва унинг ирфоний меросига бўлган қизиқишларини янада орттирди.

Уильям Жонс (1746 – 1794) ҳам форсий матн таржимаси билан алоқадор ишларни амалга оширишда анча заҳмат чекди. Бу кўпчилик инглиз тадқиқотчиларининг Шарқ маънавий меросига меҳр кўйишларига сабаб бўлди. У. Жонс Мавлоно Жалолиддин Румийнинг “Маснавий” таржимасини мутолаа қилар экан, ўзгача бир кайфиятга тушиб, барча ишларини бир чеккага йиғиштириб қўйди ва ўзи ҳам Мавлавий асарлари таржимасига киришиб кетди.

Арберри “Маснавий” ҳажвий китоб эмаслиги, агар мабодо қисқагина ҳажв ишлатилган бўлса ҳам у ўзига хос бир маъно юкни кўтаришини англамаган кўринади. Бундан ташқари, муаллиф Румийни Жеффри Хаусер ва Шекспир билан қиёслайди, бу умуман тўғри келмайдиган муқоясадир, чунки инглиз шеъриятининг отаси – Жеффри Хаусер Ҳофиз Шерозий билан замондошдир. Хаусерни Рудакий билан қиёсласа бўлади, чунки бири форс-тожик шеъриятининг, иккинчиси инглиз шеъриятининг асосчисидир. Фақат улар орасидаги фарқ шундаки, Хаусернинг барча асарлари ёзиб олинган, ваҳоланки, Рудакийнинг энг камида юз минг байтдан иборат шеърий меросидан бор-йўғи минг байтдан кўпроқ шеър бизгача етиб келган, холос.

Умуман олганда, Арберрининг таржималарини форс адабиёти учун холис хизмат деб баҳолаш лозим. Агар Америка ва Европа шарқшунослари бизнинг адабиётимиздаги теран мазмун ва маъноларни чуқур англаб, идрок қилганларида эди, кўҳна Шарқ адабиёти улугворлиги билан дунёни бутунлай забт этган бўларди.

Мавлавия тариқатининг ўзига хос жиҳатлари англиялик сайёҳларни ҳам жалб этиб келмоқда. Жумладан, Решад Фильд Туркия ва унинг маданий ҳаёти

билан танишиб, сўфийлар зикри ҳақида маълумотлар олгач, Қўнё шаҳрини зиёрат қилади. У 1976 йилда “Огоҳ жон муассасаси” номли уюшма ташкил этади. Бу уюшма бугун ҳам “Мавлоно асоси” номи билан фаолият кўрсатмоқда. Решад Фильд ўзининг “Тасаввуф таълимоти дунёсига сафар” номли асарида Қўнё сафаридан олган таассуротларини ҳикоя қилган.

РУМИЙ ВА ФРАНЦИЯ

Румий ҳаёти ва қарашларига қизиққан франциялик илк мухлис Клемент Хаворт (1854 – 1926) эди. У француз сайёҳларидан бўлиб, бир қанча муддат Қўнёда яшаган. Айнан ана шу даврда сўфий дарвешларнинг зикру самоъ мажлисларидан олган таассуротларини “Қўнё – дарвешлар шаҳри” ва “Ўрта Осиёга сафар хотиралари” номлари билан ҳисобот тарзида нашр эттирди. Румий ҳаёти ва ижодига бўлган қизиқиш эса уни Афлокийнинг “Маноқиб ул-орифин” асарини (Румий ҳақидаги маноқиб) француз тилига таржима қилишга ундади.

Клемент Хавортдан кейин Маурис Боррес унинг асарларига жиддий аҳамият беради. Романнавис ёзувчи ва сиёсатчи Боррес шарқ халқлари ҳаётига ва маданиятига қизиқиб, 1914 йилда Туркияга сафар қилади ва “Шарқ мамлакатларини ўрганиш” номли сафарнома асарини ёзади. Охир-оқибат Боррес шунчалик Мавлавий таъсирига тушиб қолдики, умр бўйи унинг фикри-зикри билан яшади. Уни ҳаммадан ҳам кўп қизиқтирган нарса – дарвешларнинг давра қуриши (айланиши) ва уларнинг зикр тушиши бўлди.

Мишель Рандун 1960 йилда Мавлавий ҳақида “Жалолиддин Румий, тасаввуф, рақс” номли китоб ёзди. Ўз асарига дарвешлар гуруҳининг зикри ва зикр тушувчилар расмини илова қилган. Ҳозирги замон шоири ва ёзувчиси Титус Буркхорт унга муқаддима ёзган. Таниқли театр режиссёри Маурайс Бежат эса мазкур китобда дарвешлар зикри ҳақида баъзи масалаларни келтирган. Бу асар жаҳон тинчлик рақсларини саҳналаштирувчи устоз Самуил Луисга муносиб таъсир кўрсатди.

XX асрнинг иккинчи ярмида Ғарб мамлакатлари ёшлари Шарқда асос солинган мактабларга ўзига хос бир эътибор билан ёндаша бошладилар. Айниқса, шарқ маданий мактаблари орасида қадимги ҳинд мактаблари ва буддавийликдан олинган “Бҳакти” ва “Веданта” каби уюшмалар кўпроқ уларнинг диққатини торта бошлади. Шу билан бирга, дарвешларнинг гуруҳ зикри ёки сўфиёна рақслар ғарбликларга жиддий таъсир кўрсатди. Бу таъсир натижаси ўлароқ, икки китоб, бири – Дунканнинг “Румийнинг мозори Қўнёдадир” ва иккинчиси Жеймс Мууреснинг “Дарвешлар зикри” номли асарлари дунё юзини кўрди.

Таъкидлаб айтиш керакки, XIX асрнинг охирларигача француз тадқиқотчилари ва шарқшунослари Румий ҳақида аниқ маълумот ва тиниқ тасаввурга эга эмас эдилар. Улар фақат дарвешларнинг давра қуриб айланиши ва нари борса, сўфийлар истилоҳоти ҳақида озми-кўпми хабардор эдилар, холос. 1970 йиллардан бошлаб Франция адибсеварлари Мавлавий ижоди ва қарашлари билан нисбатан яқинроқ танишдилар, дейиш мумкин. Нега? Чунки Францияда ўқиб, таълим олган бир рус аёли Румий асарларининг таржимасини нашр этиб, илм ва адабиёт аҳлининг эътиборига ҳавола этди. Бу аёлнинг исми Ева Витрау Метерович бўлиб, у Мавлавий ижодининг ашаддий мухлисларидан эди, шунинг учун ҳам бутун умрини мутафаккир асарларининг таржимасига бағишлади. Ева Витрау “Жалолиддин Румий ва Мавлавия тариқати” ва “Румий ва тасаввуф” и номли икки жиддий асар ёзди. Кейинроқ бу китоблар Симон Фаттал томонидан инглиз тилига таржима қилинди. Юнеско томонидан нашр этилган Ева Витраунинг яна бир китоби – “Девони Шамс” газалларидан баъзи намуналар таржимаси эди. Юқорида зикр этилган асарлардан ташқари у “Фиҳи мо фиҳи”ни таржима қилди ва бу рисола ҳақида мақолалар ёзди.

РУМИЙ ВА ОЛМОНИЯ

1821 йилда Фридрих Август Деофидус Тоулук (1799-1877) исмли бир протестант поп “Ваҳдати вужуд” фалсафаси ҳақида китоб ёзди. Унга Шарқ шоирларининг орифона шеърлари таржималари ҳам киритилган эди. Тоулук бошқа бир китобда Мавлавийни пир деб билади ва дуо ҳақида бир қанча фикрларини илгари суради. Мазкур китобда Тоулук “Маснавийи Маънавий”нинг учинчи жилдидан байтлар келтириб, “Мавлавий дуолари айнан ижобат бўлади” деган хулоса чиқаради. Кейинчалик диалектика мактаби назарийчиси ва файласуфи Георг Вильгельм Фридрих Гегел (1770-1831) Тоулук асарларини мутолаа қилгач, Мавлавий қарашларининг таъсирига тушиб қолади ва “ваҳдати вужуд” назариясидан “Фалсафий фанлар қомуси”да фойдаланади.

Румий сингари, Гегел фалсафасида ҳам ақл ва тафаккур мутлақлаштирилади, улар инсон ва инсониятга боғлиқ бўлмаган, табиат, замондан ташқаридаги абсолют моҳияти сифатида талқин этилади. Гегелнинг диалектика ҳақидаги таълимоти – микдор ва сифат ўзгаришлари, айният ва зиддият ҳақидаги қарашлари ҳам Румий тафаккуридан сарчашма олади. Румий ҳам, Гегел ҳам дунёни ҳаракатлантирадиган ва тараққиётга сабаб бўладиган нарса зиддиятдир, деган хулосага келдилар.

XX асрнинг биринчи ярмида Европа донишмандлари ва уламолари Мавлоно билан танишдилар ва умуман олганда унга нисбатан ижобий фикрда эдилар. Туркиянинг Ватикандаги элчиси Христиан Карл Аннемарие Шиммел берган маълумотга қараганда, Йозеф фон Ҳаммер (1774-1856) ўзининг фундаментал асари – “Эронда бадиий сўз санъати тарихи” китобида Олмонияда биринчилардан бўлиб Румий ҳаёти, ижоди ва қарашлари атрофида алоҳида тўхталиб ўтади. Унинг “Девони Шамс” газалларидан амалга оширган таржималарини ўқиб чиққан шогирди – Фридрих Рукерт (1788-1866) Румий газаллари услубида “Ғазалиёт” номли тўплам яратди. Бу ғазал жанрининг олмон тилидаги илк намуналари эди (Аннемарие Шиммел. Исломнинг ирфоний жиҳатлари (форс тилида). – Техрон, 1375.-Б.496-497).

Аннемарие Шиммел ўзининг “Шамс шукуҳи” деб номланган тадқиқотида қуйидаги масалалар хусусида баҳс юритади: 1) қадимий тарих ва саргузаштнома; 2) Румийнинг тахайюлот дунёси; 3) Румий илоҳиёти: Яратгувчи ва яратилган мавжудотлар ўртасидаги муносабат, Румийнинг инсон ҳақидаги қарашлари; 4) Форсийзабон адиб ва олимларнинг Румий ижоди ҳақидаги мулоҳазалари; 5) Муаллифнинг хотиралари. Бу китоб Ҳасан Лоҳутий томонидан форс тилига таржима қилиниб, 1989 йили Техронда чоп этилган.

Аннемарие Шиммел мазкур асарида Мавлавийнинг ирфон ва илоҳиётга оид фикрларини тадқиқ қилади. Ваҳий, инсон мақоми, моддий дунё акси, ҳақиқий ишқнинг асл илдизи каби мавзуларга оид фалсафий фикрларга жиддий эътибор қаратади.

Аннемарие Шиммелнинг XIX аср романтизми даврида Мавлоно Жалолиддин Румийнинг немис шоир ва ёзувчиларига таъсири масаласига оид тадқиқоти илм соҳасида кам учрайдиган ҳодисадир. У Мавлавийнинг “Фиҳи мо фиҳи” асарини инглиз тилига таржима қилди. Ундан ташқари Шиммел Мавлавий таълимотига доир кўпгина мақолалар ёзди.

А. Шиммел 1948 йилда “Маснавий”даги тасвирлар ва образлар ҳақида яратилган чуқур ва кенг илмий тадқиқотини олмон тилида чоп эттирди. Бу китоб олимнинг Румий ижодий фаолияти ҳақида узоқ йиллар олиб борган тадқиқотлари самарасидир.

Германиялик тадқиқотчи Фритц Майер (1912-1998) тасаввуфга оид асарларига катта қизиқиш билан қараган. Мавлавийнинг отаси – Баҳовуддин Валаднинг таржимаи ҳоли ва асарларига бағишланган йирик асар яратди. Мавлавий таълимотидаги илоҳиёт масалалари ҳам кенг тадқиқ этилган. Майер бу китобда Шамс мақолалари ва Аҳмад Сипоҳсолор рисоласини ҳам батафсил таҳлил қилди. Шу ўринда Ҳелмут Риттер (1892-1971) номини ҳам тилга олиш керак. У Мавлавий кўлөзма нусхаларини катта заҳматлар билан йиғиб, тўплади ва ўзидан кейинги тадқиқотчилар учун текис йўл очиб берди.

Риттер Мавлоно ҳаёти хусусида мукаммал ва муфассал мақолалар ҳамда “Доират ул-маъорифи ислом” ва “Доират ул-маъорифи туркийи ислом” китобларига батафсил муқаддима ҳам ёзган.

РУМИЙ БОСНИЯ ВА ГЕРЦОГОВИНАДА

Усмонли турклар Боснияни эгаллаган пайтдан, яъни XV асрдан буён Босния халқи Мавлавий номи ва асарлари билан таниш. Чунки Усмонли турклар қарга бормасинлар, ўша ерда хонақоҳлар қуриб, уларда зарур расм-русумларни бажарар эдилар.

XV асрда Исобек Исҳоқович Сараево шаҳрини бунёд этиб, 1469 йилда мусофирлар учун хонақоҳ қуради. Бу хонақоҳ вақфномасида бирон фирқа ёки Мавлавия тариқатининг номи келтирилмайди, лекин бу хонақоҳ Мавлавия тариқати ва унинг маросимлари учун қурилганлиги ўз-ўзидан маълум.

Усмонли турклар истилосидан кейин Боснияда “Маснавий” асарига қизиқиш кучайди. Бу ҳудудда ижод қилган кўпгина атоқли шоирлар Румий ижодига катта қизиқиш билан қарардилар. Мисол учун Пошшо Боязид Агич “Дор ул-маснавий” мактабини қурди ва унда “Маснавийи маънавий”ни ўқитишга алоҳида эътибор берди. Боснияда “Маснавий” талқинларига бағишлаб, бир қатор шарҳлар ёзилди. Шулардан бири Фавзий Мусторий ёзган шарҳ бўлиб, у халқ орасида, айниқса машҳур эди. Адибнинг “Булбулистон” китоби ҳам Боснияда севиб ўқилган.

Неча асрлардан буён Сараевода “Маснавий” ва маснавийхонлик давом этиб келмоқда. Ҳатто бир гуруҳ қиссахонлар ҳозир ҳам “маснавийхонлар” номи билан аталади. Улар йиғинларда ва тўғарақларда махсус оҳанг — овозда “Маснавий” ўқийдилар. Бу музофот ёзувчиларидан Солиҳ Трако таниқли маснавийхонлардан Таваккулий Дада номини тилга олади.

Усмонли турклар Босниядан кетгандан сўнг ҳам у ерда маснавийхонлик давом этди.

XIX асрнинг охири ва XX аср бошларида Ҳожи Муҳаммад Жалолиддин Човушович, Шайх Ҳожи Бойиричлар мавлавийхонликни ривожлантиришга муносиб ҳисса қўшиб, “Маснавий”ни шарҳ ва баён этувчи йирик асар яратдилар.

РУМИЙ ВА АМЕРИКА

Америка аҳли Румий ижоди ва қарашлари билан анча кечроқ танишди. Румий ҳақидаги илк америкача тасаввур гарчи Марк Твен асарлари қаҳрамонлари тилидан янграган бўлса-да, бу улуг мутафаккир ижодига нисбатан жиддий қизиқиш XX асрнинг иккинчи ярмидан сўнг бошланди.

Мавлоно Жалолиддин Румийнинг Америкада шуҳрат қозонишига “Мавлоно Румий” номли китоб ёзган Колеман Баркс сабабчи бўлди. Бу асар қисқа фурсат ичида китобхонлар орасида катта шуҳрат қозонди.

1994 йилнинг декабрида “Пир публикейшн энд Суфи Букс” нашриёти Мавлоно билан Шамс ўртасида бўлиб ўтган мулоқотнинг 750 йиллиги муносабати билан ажойиб бир ташаббусга қўл урди. Унга кўра, ташаббускорлар Рилке, Лорка ва Мавлавий шеърларини куйлаш учун бир гуруҳ хонандалар билан бирга Колеман Барксни “Манхаттен симфоник” клубига таклиф этишди. Улар томонидан Румий достони асосида тайёрланган “Уч балиқ” номли лавҳа америкаликларда катта таассурот қолдирди.

Америкалик матбуотчилардан бири Ричард Бруккер Қўнёда Мавлавий мақбарасини зиёрат қилгач, бутун вужуди билан унинг таъсирига тушди ва “Исломни радикал ва фундаменталист деб талқин қилиш керак эмас”, деган хулосани илгарди сурди.

Туркияга сафар қилган кўпгина европалик ва америкалик саёҳатчилар суфий дарвешларнинг зикр тушиши (Мавлавия тариқатидаги зикр ва самоъ мажлиси) ҳақида кўплаб мақола ва китоблар ёзишган.

Эронлик машҳур румийшунос олим доктор Тақий Пурномдориён Америкада инглиз тилида “Маснавий”нинг сайланма матни 250 минг нусхада чоп этилгани, Америкада бозори чаққон китобга айлантиргани ҳақида маълумот беради.

Бугунги кунда Америкада Марьям Бакер Бош муҳаррир бўлган “Мавлоно мухлислари” журнали нашр этилмоқда. Мавлоно ижодини кенг тарғиб қилишни асосий мақсад қилиб олган ушбу журнал бу соҳада кўзга кўринарли ижодий ишларни амалга оширди ва ўз атрофига Мавлоно мухлислари, шайдоларини йиғишга эришди. Америкадаги Румий мухлисларига тегишли веб-сайт соҳибларидан бири “Янги Кўниё” анжуманини тузди. Бу гуруҳ қошида таълим-тарбия курслари ташкил этилган. Уларда талабаларни ислом одоб-ахлоқи ва анъаналари руҳида тарбиялашга ҳаракат қилинади.

Зигмунд Фрейднинг шогирди Эрих Фроммнинг асарлари жаҳонда муносиб шуҳрат қозонган. У Мавлавийни Ҳақ висоли, ҳаёт завқ-шавқи, инсон руҳиятини тушуниш, борлиқ оламдан хабардорлик каби сифатлари ва шу билан бирга ишқни ҳаёт гавҳаридир, деб билгани учун катта ҳурмат билан тилга олади.

* * *

Бугунги кунга келиб, иқтисодий инқироздан ҳам кўра кўпроқ маънавий инқирозга учраган Ғарбнинг нажот излаётган нигоҳлари Шарққа қадалган. Зотан Шарқ тафаккур ўчоғи, ҳикмат булоғи ва маънавият сарчашмаси сифатида машҳурдир. Ана шу сарчашмаларга қайтиш ва ундан кўпроқ баҳра олиш, яъни Румий сингари даҳолар маслағида туриб инсон ва инсониятни севиш ва ардоқлашгина гўзаллик, эзгулик тантанасига йўл очиб беради, деб умид қиламиз.

*Жаъфар ХОЛМУМИНОВ,
фалсафа фанлари номзоди*

Тирик сайёра

“**Е**р — жонли мавжудот”, деган эди машхур ёзувчи Артур Конан Дойл. Ёзувчининг “Ер фарёди” номли илмий-фантастик романи қаҳрамони профессор Челенжер шундай дейди: “Ўсимликлар, жониворлар — Ер жисмининг юнглари, вулқонлар иссиқлик нуқталари, сув куйилиш, чиқиш жойлари — Ер нафаси эқанлиги шубҳасиздир”. Профессор: “Ўз тириклигининг аломатини билдир. Ер”, — дея ҳаддан зиёд чуқур шахта кавлаб, ер жисмини ўювчи машина билан ўяди. Ер бу оғриққа жавобан силкиниб, бўғзидан фарёл-вулқон отила бошлайди. “Ер фарёди” романи босилиб чиққандан кейин орадан юз йиллар ўтди. Эндиликда таниқли олим, ер ости тадқиқоти-га оид кўплаб асарлар муаллифи Игорь Яницкий ҳам Конан Дойлни тасдиқлаб, Ер тирик, демоқда. Ер наинки тирик, балки, оқил мавжудотдир. У ўз ёритқичи кўёш, шунингдек, Галактика маркази билан мунтазам ахборот алмашиб туради. Бу ахборот Ер марказидан унинг сирти бўйлаб ўтган каналлар орқали узатилади.

Конан Дойл сингари Яницкий ҳам Ер ўз елкасида одамзодни кўтариб юришини билади, дейди. Атом портлашлари, вужудини ўйиб қурилган скважиналар, унинг бағрига кўмилган захарли, радиоактив моддалар тирик сайёра ҳаловатини бузади. Бунга жавобан Замин инсониятга ўз норозилигини билдириб туради. Зилзила, тўфон, сел сингари табиий офатлар воситасида Замин ўз норозилигини билдирмоқда. Кейинги вақтда гоят кўпайиб кетган табиий офатларни Ернинг огоҳлантирувчи, инсон ақлига ишора ҳаракатлари, дея англамоқ керак.

Ер тирик вужудлигини, биз одамлардан кўра оқилроқлигини тан олиш вақти-соати етди, деб ёзади Яницкий “Физика ва дин” китобида. Ўтказган зулму зўравонликларимизга мовий сайёра узоқ вақт тоқат қилиб келди. Мана энди кўз ўнгимизда сабр касаси тошаяпти. Одамзод ё кимўзар технократиядан воз кечади, ё келажак та-

маддуннинг, Ерда бизгача ҳаёт бўлганми-йўқми, дея боши қотади.

Аксарият рус олимларининг тадқиқотлари шундай хулоса берапти: Ер кўёш атрофида шунчаки айланиб юрган жонсиз шар эмас, балки, у жонли вужуддир. Инсоният соғлом тафаккур-га зид равишда фақат нафси-ҳавосини ўйлаб табиатга етказган озору-азиятлар, кулфатлари учун Ер ҳузурида сўроқ беражаги муқаррар.

ТИЛ ТОПИШСАК АЖАБМАС

Балки тирик сайёра ҳамда инсоният муносабатлари изидан чиқиб улгурмагандир? Бир-бирини тушуниб, мутаносибликда, уйғунликда яшаш йўллари бордир, демоқда иқтисод фанлари доктори, профессор Георгий Кузнецов. Олимнинг фикрича, инсон Ернинг кичик модули. Инсон қандай тузилишга эга бўлса, Ер ҳам шундай шакллланган. Инсоният ва ҳайвонотгагина хос хусусиятларга эга материя турлари жонли, ақлли ҳисобланади. Ўлчами, қувват истегмоли, яшаш муддати, модда алмашинувчи жараёнлари тезлиги билан табиатдаги айрим унсурлар тирик ва ақлли жонзотлардан фарқланса-да, улар ҳам бир бутун борлиқ — ҳаёт занжирининг ҳалқаси ҳисобланади. Аммо инсон сайёрадаги ягона ақлли мавжудот, у бирламчи, деб ҳисобланувчи моддиюнчилар бу ҳақиқатни тан олмайдилар. Улар заминда неки бор, барчаси инсон манфаатларига хизмат қилиши керак, дея талқин этадилар. Инсоннинг Ерга, ҳавога, сувга, ўсимлик, ҳайвонот дунёсига, ерости бойликларига нисбатан муносабатида бу нотўғри талқини яққол намоён бўлмоқда. Одамзот заминнинг табиий бойликларини, неъматларини кўр-кўрона йўқ қилиб, Ер жисмини захарловчи дорилар, радиактив қолдиқлар, сунъий нарсалар ахлатлари билан замин бағрини тўлдиришяпти.

1960 йил. Профессор Г. Кузнецов бошчилигида бир гуруҳ олимлар “Ер —

бир бутун ақлли мавжудот”, деган ақидани тасдиқлаш мақсадида гаройиб тадқиқот ўтказишди. Биолокация операторлари сайёрага илтимос билан мурожаат этишиб, бунга Ер қандай жавоб қайтаришини асбоблар ёрдамида қайд қилиб туришди.

Инсон Ерга илтимосини, аввало, ўз онгида шакллантириб олди. Илтимос ондан ост онг-идрокка ўтди. Олимларнинг фикрича, инсон ва Ернинг остонги идрокли вазифалари, ишлаш қонуниятлари, ахборот алмашинув тили бир хил бўлиб, инсон ниманики идрок этса, Ер ҳам шуни идрок этади. Инсоннинг остонги идроки сайёра остонги-идроки билан алоқа боғлашнинг ўзига хос йўлакчаси ҳисобланади. Энди биолокация операторининг илтимосларига Ер қандай жавоб берганлиги ҳақида тўхталсак. Оператор:

– Онажон – Ер, илтимос, ҳаво ҳароратини бироз иситсанг.

Ҳаво исиб кетди. Об-ҳаво даражасини аниқловчи асбоблар буни қайд этди.

– Онажон Ер, илтимос, ҳавони ҳаракатлантириб, шамол қўзғотсанг. Сувни тўлқинлантирсанг.

Ер операторнинг кўз ўнгида бу илтимосларни бажаради, ҳатто оператор хаёлотига, илтимосига кўра, НУЖ, қор одам тасвирини чизиб берди! Ерга идрокан (балки буни қалбан деб талқин қилиш керакмикин? – М.У.) илтимослар билан боғлиқ тадқиқотлар бир неча йил давом этди. Инсон ва Ер мулоқоти натижасида олимлар онгида Замин жисмининг тузилиши тўғрисида тасаввурлар ҳосил бўлди. Ҳайвонот ва ўсимлик дунёси Ернинг жонли ҳужайралари ҳисобланаркан. Оқсилли ҳаёт тарзига эга бу жонли ҳужайраларнинг ўзига хос вазифалари бор. Биринчидан, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси Ер жисмининг модда алмашинув жараёнида иштирок этади.

Иккинчидан, Ер Коинотдан келаётган қувват ҳамда ахборотни ўсимлик, ҳайвонот дунёси орқали қабул қилади. Ўсимлик ва ҳайвонот дунёси Ернинг сезги аъзоларидирки, улар ёрдамида кўради, эшитидади, сезади, турли жисм майдонларини идрок этади.

– Ер ўз бағрида инсоният борлигини билади, сезги аъзолари – ўсимлик, ҳайвонот дунёси орқали инсониятнинг хулқ-атворини кузатади ва энг ҳайратланарлиси шундаки, замин одамлар идрокига таъсир ўтказиб,

жамиятни бошқаради! – дейди профессор Г.Кузнецов. – Бу бошқарув геопсихология – Ер руҳияти қонуниятларига асосланади.

– Модомики, инсон ўз жисми аъзоларини бошқарувчи – халифа (кўзи, одам хоҳлаган гўзалликка қарайди, оёқлари қаёққа истаса бошлаб боради, қўли истагига мувофиқ буйругини бажаради) экан, нима учун Ер ҳам ўз танасида яшовчи инсониятни бошқармасин?! Ер бир бутун борлиқ билан уйғунликда ҳаёт кечириб қонуниятларига бўйсуниб яшайди. Ана шу қонуниятлар инсоният томонидан бузилган тақдирда бошқарувчи Ер ўз жисмини уни ҳалокатга тортаётган қабоҳатга, разолатга, фаҳшга, залолатга ботган нафс қуллари исканжасидан қутқариш ҳаракатига тушади. Атлантида ҳалокати, Оби-азоб, яъни Ер сатҳини буткул сув босиши, Саддом, Ҳамўра, Помпей сингари шаҳарлар бошига тушган фалокатлар сайёра ўз жисмини ўзи поклай олиш қудратига эга эканлигининг исботидир. Баъзан ҳаддан ошган инсоният идрокига ўз-ўзини ҳалок этиш тўғрисида амр этади, давлатлараро урушлар бошланади. Замин ўз жисмидаги хавфли ўсмага айланиб бораётган айрим инсонлардан ҳалос бўлиш учун турли йўллар тутаяди. Микроорганизмларда тирик олам учун хавфсиз, аммо инсоният учун ҳалокатли вируслар пайдо бўлади. Буларнинг барчаси Ер сайёраси нақадар оқил бошқарувчи эканлигининг далили эмасми?”

ЕР – ҲИС ЭТАДИ, КУЮНАДИ

Ер чин маънода тирик: у нафас олади, ҳис этади, куюнади, дейди россиялик олим Владислав Луговенко. Олим муқаддас китобларда айtilган ҳақиқатларга фан тобора яқинлашиб бораётганини эътироф этади. Маълумки, ДНК молекуласи ўзида генетик маълумотларни асрайди. XX асрнинг ўрталарида мияга ва асаб ҳужайраларига эга бўлмаган бу молекулаларда хотира қандай пайдо бўлган, деган муаммо юзага келган эди. Кейинчалик маълумотни сақловчилар – сирли тўлқинлар экани маълум бўлди ва улар солитонлар, деб номланди. Олимлар улар ўзини ақлли мавжудотдек тутишини таъкидлашди, бироқ бу мўъжиза сирини тушунтира олишмади.

Орадан қирқ йилча ўтиб, Пётр Горяев бошчилигидаги рус олимлари уларнинг ҳаракатини махсус ускуналар ёрдамида кузатишга муваффақ бўлишди. Сирли тўлқин ДНК занжири бўйлаб югурар ва гўё ундаги ирсий маълумотни “ўқирди”. Бироқ бу кашфиёт янгидан-янги саволларни келтириб чиқарди: солитонлар ҳаракатга келиши учун ким буйруқ беради? Бизнинг мовий сайёрамызда бунчалик мураккаб ва айни пайтда олдиндан ўйланган сценарий бўйича ҳаётни ким қарор топтирган? 90-йилларда солитонларга магнитофонга ёзилган одам нутқи ўрнатилди. Нагижа жуда ҳайратланарли эди: одам нутқи таъсирида солитонлар ғоятда фаоллашди, гўё тирилишди. Шундан сўнг кучли радиоактив нурланиш олган бугдой доналари текшириш учун олинди. Нурланиш оқибатида ДНК занжирлари узилиб, уруғлар ярқоқиз ҳолатга келади. Бироқ уларга “тап ўргатилган” солитонлар билан ишлов берилганда, уруғлик доналарининг ярми кўкарган. Микроскоп орқали бу бугдой доналаридаги радиация бузган хромосомаларнинг тикланиши кузатилган. Наҳотки, оддий сўзлар ўлик ҳужайрани тирилтирса, деган саволга жавоб бераркан, академик В.Лугавенко қуйидагиларни таъкидлайди: Бу жуда ҳам оддий сўзлар эмас, балки муайян оҳангга солинган, сарбаст шеър мусиқасини эслатувчи бир маромда айтилган сўзлар эди. Одам нутқи таъсирида солитонларнинг тириклик қувватига эришгани мўъжиза-ю, бироқ бу факт.

Олимнинг уқтиришича, сўз материяга таъсир кўрсатади, сўз яратиш ёки вайрон этиши мумкин. Дуолар ёрдамида соғайишни бунга мисол қилиб келтириш мумкин. Қолаверса, айтилмай қолган сўз — фикр ҳам озмунча кучга эга эмас. Бир-бировга ҳавас ёки ҳасад қилиб, кимгадир ёмонликни соғиниб ва фикран ундан қасос олган бўлиб, бу ўй-фикрларимизнинг ўзи вайронагарчилик келтириб чиқаришини ўйламаймиз. Табиий офатлар, ҳалокатлар, урушлар — ана шу номақбул ўй-фикрлар оқибати эмасмикин?!

Кейинги икки йил мобайнида биз АҚШ ва Ҳиндистондаги ҳамкасбларимиз билан фикрларнинг сайёрамыз ҳолатига таъсири бўйича тажрибалар ўтказдик. Бунинг учун кўплаб одамлар ўз ихтиёрлари билан дунёнинг турли шаҳарларида (жумладан, Москвада

ҳам) гуруҳ-гуруҳ бўлиб йиғилишиб, макондаги муайян нуқта ҳақида фикр юритишга уринишди. Яқинда ўтказилган шундай тажрибалардан бирида, олтмиш минг, бошқасида юз минг киши қатнашди. Тажриба давомида бунёдкорлик, эзгулик ҳақида фикрлаш шарт қилиб белгиланди. Биз фикр йўналишининг нуқтаси қилиб Боғдод шаҳрини тайин этдик. Бу пайт Боғдодда уруш бўлаётган эди. Тажриба чоғида ва ундан кейинги икки кун мобайнида шаҳарда жанглар тўхтади, жиноятчилик хийла камайди. Кейин қора, вайронакор кучлар устун келиб, Ироқда қон тўкилишлар яна жонланди. Бундан ажабланмаса ҳам бўлади: ёмонлик эзгуликка қараганда фаолроқ. Бироқ Ердаги барча одамлар ибодат қилишиб, чин дилдан тинчликни тилашса, ишончимиз комилки, она сайёрамыздаги вазият тубдан яхшилик тарафига ўзгаради. Албатта, бу эътирофга ишониш осон эмас...

Тушунаман, — дейди олим, — бироқ биз ҳаракат қилсак, ҳеч нарсани йўқотмаймиз. Ҳаракат қилмаган тақдирда эса, ҳамма нарсани йўқотишимиз мумкин.

ДАЛАЛАРДАГИ ДОИРАЛАРНИ КИМ ЧИЗАЯПТИ?

Ер сайёраси ақлли мавжудот, — дейди гайри табиий ҳодисалар тадқиқотчиси Д.Азаров. — Замин ўз устида инсоният тамаддуни мавжудлигини билибгина қолмай, балки, у билан мулоқот ўрнатишга ҳаракат қилмоқда. Япония, Канада, Россия, Аргентина давлатлари ҳудудларидаги бугдойзор далаларда кутилмаганда доирали чизиқлар, ғоят мураккаб шакллар чизилиб қолмоқда. Бу суратлар бир-бири билан кесишувчи тўғри чизиқлар ҳамда доиралардан таркиб топмоқда. Суратларнинг барчаси учун хос хусусият шундаки, сурат шаклини олган бугдойзор поялари топталгани ҳам, сингани ҳам йўқ. Олимлар учун номаълум сабабларга кўра, ғоят моҳирона сурат шаклини олган бугдой поялари ётиқ ҳолида ҳам ўсиб, кўпаймоқда. Айниқса, Англиянинг Гемпшир графигида самолётдан туриб қайд этилган ҳодисот ғоят ҳайратланарли. Бугдойзорда пайдо бўлган доира ичидаги “Биз ёлғиз эмасмиз” ёзувининг ҳар бир ҳарфи 36 метр узунликда эди.

Сирли доиралар кўплиги жиҳатидан

Жанубий Англия пешқадамлик қилмоқда. Мамлакат далаларида сўнги йилларда шаклан мураккаблашиб бораётган 10 мингга яқин сурат ҳисобга олинган. Дастлаб оддий доира шаклидаги чизиклар гаройиб узук, занжир, ясси, синусоид, квадратга айланиб бормоқда. Мутахассисларнинг фикрича, инсон бундай гаройиб, математик жиҳатдан ниҳоятда аниқ шакллар суратини чизишга ожиз. Математик жиҳатдан ниҳоятда аниқ шакллар суратини фақат компьютер яратиши мумкин. Минглаб гувоҳлар бу суратлар бир лаҳзада пайдо бўлаётганлигини таъкидлашмоқда.

Д.Азаровнинг фикрича, бу сирли ёзувли суратларни тирик, ақлли сайёрамиз чизмоқда.

ОНА ЕРНИНГ ИНСОНГА ТАЪСИРИ

Георгий Кузнецов, шунингдек, бошқа олимлар тадқиқотлари инженерлик биолокацияси Ассоциацияси президенти Владимир Хлопков томонидан йиғилган ахборотларга мувофиқ келяпти. Биолокация операторлари Ернинг одамларга таъсир кўрсатиш механизми мавжудлигини аниқладилар. Бу механизми гепатоген худудлар деб аташади. В.Хлопковнинг айтишича, “гепатоген” ибораси нотўғри қўлланган. Зеро, бундай худудлар фаол ҳаракатда бўлиб, Ер улар орқали ўз жонли қатламга таъсир кўрсатади. Биолокация операторлари ана шундай худудларда содир бўлаётган жараёнларни кўп йиллар мобайнида кузатдилар. Худудлар фаоллигининг суткалик, ойлик, йиллик даврий тебранишлари қайд этиб борилди. Ҳайратланарли кашфиёт: фаол худудлар инсоннинг жисмоний, руҳий ҳолатигагина эмас, заминда неки бор барчасига таъсир кўрсатаркан. Худудлар фаоллигининг даврий тебранишлари Россия Фанлар академиясининг Геология институти олимлари ҳамда Табиий заҳиралар вазирлиги Бутун-россия институти олимлари олиб борган илмий кузатишлар натижаларига мувофиқ келди! Сайёрамиз айнан шу фаол худудлар орқали тирик оламга энергетик таъсир кўрсатади. Фаол худудлар тирик оламни айнашга олиб келувчи заиф, касалванд турлари тутиб қолувчи ўзига хос тўсиқ вазифасини ҳам ўтайди. В.Хлопков

гуруҳининг биолокация операторлари ана шу муҳим янгиликларни кашф этдилар. Фаол худудлар яқинида гайри табиий ҳодисалар тез-тез содир бўлишини чуқур ўрганиш юқоридаги кашфиётлар тўғрилигини тасдиқлади.

Москва яқинидаги Зеленоград шаҳарчасида ернинг катта ёриги — фаол худуд коинотдан суратга олинди. Кузатишлар бу фаол худуд нечоғли оқиллигини исботлади.

Худуддан ҳар оқшом 90 см. тезликда биомайдон тарқалиб, шаҳар сари оқа бошлайди. Орадан 3,5 соат мобайнида давом этади. Хўш, биомайдоннинг бу гаройиб “хулқ-атвори”ни қандай шарҳлаш мумкин? Владимир Хлопковнинг фикрича, илмий шаҳарча аҳли ўз хотираларидаги мавжуд ахборотни биомайдон томонидан ўқилиши ҳодисасига дуч келишган. Оқшом биомайдон учун ғоят қулай пайт: ишдан ҳориб қайтган одамлар ўзларини бўш қўйиб, эркин бўладилар. Кундузги югур-югур, ташвишлар, зўриқишларни унутади, уни ташқи таъсирлардан ҳимоя қилувчи руҳий тўсиқларни олиб ташлайди. Руҳий тўсиқ нима? Одамзот жамиятда ўзи ёқтирмайдиган кишилар билан муомалада бўлишга мажбурлиги боис ўзи билан улар ўртасига англамаган ҳолда руҳий тўсиқ қўяди. Уйда эркинлиги боис бундай тўсиқ кўтарилгач, енгил бўлиб қолади. Биомайдон эса руҳан енгил инсонни ўраб олиб, унга сокинлик, хотиржамлик бахш этади.

Воронеж областида ҳам гаройиб хусусиятли худуд аниқланиб, ўрганилди. Бу — Новохоперск тектоник ёриги бўлиб, “Воронеж геология” давлат корхонаси мутахассиси Генрих Силанов томонидан тадқиқ этилган. Тектоник худудда оқ жисмли материя парчалари суратга олинган. Парчалар тектоник ёригидан тўсатдан шўнгиб чиқиб, Ернинг маълум бир нуқтаси узра муаллақ турарди. Ер билан оқ материя парчаларини боғловчи нурли излар ҳам иланг-биланг тасмага тушган эди.

Тектоник ёруғ худудидан ажралиб чиқаётган энергия бизнинг тушунча-миздаги геофизик ҳолат эмас, — дейди Г.Сланов, — бу Ер билан Коинот ўртасидаги ўзаро ахборот алмашинуви эканлигига имоним комил. Суратларнинг бирида сирли оқ материя парчаларининг ерга қўниши акс этирилган. Шарсимон парча ўтлоққа қўниб, сўнг кўтарилиб кетаркан,

Ўздан қора доира қолдиради. Бу Англия бугдойзорларидаги қора доираларга гоят ўхшайди. Яна бир оқ материя парчасида эса плазманинг пайдо бўлиши ва жисмга айланиши суратга туширилган. Новохоперск тектоник ёриги тадқиқотчиларининг фикрича, Вақт — энергия турларидан бири, шунингдек, ўзаро модда алмашинуви жараёнлари тезлигини аниқловчи, сабаб-оқибат ўзгаришлари-ни жамловчи майдон ҳисобланади. Ер Коинотга энергия узатувчи тектоник кесишув ҳудудларида эса Вақт ўзгача хусусиятлар касб этади. Фотосуратлар бу фикрларни тасдиқлайди. Суратлардан бирига барглари қуюқ, адл дарахт тасвири туширилган. Ваҳоланки, аслида дарахт кекасайиб эгилган, шохлари синган ҳолда турибди! Ҳа, бу ғаройиб ҳодисот қошида ҳайратга тушмасдан иложингиз йўқ. Ахир дарахт 20 йил муқаддамги ёшлигини хотирлаган ва ана шу хотирадаги тасвир плёнкага муҳрланган эди-да! Бу фавқулодда ҳодисот-хотиралар майдонига тааллуқ-ли бўлиб, Вақт тўсатдан ўтмиш тасвир-ларини қайта тиклайди, ўтмиш жонлан-моғи учун моддий шарт-шароит яратади. Мазкур майдонда қачонлардир нимаики мавжуд бўлган бўлса, унинг тасвири жонланиб, оптик тўлқинда акс этади.

ЕР — ПАРВАРДИГОР ИЛМИ ТАЖАЛЛИСИ

Кейинги юз йиллар мобайнида Ер “заминда подшоҳман, хоҳлаганимдай яшайман”, дея калта ўйловчи инсониятга оқилона ишоратлар қилмоқда. Донога ишорат, нодонга калтак, дейдилар-ку. Одамзот Ер юзида тасодифан пайдо бўлиб қолгани йўқ. Унга ато этилмиш ақл неъмат, чексиз эркага эгалик ҳуқуқи Коинот миқёсида олганда, гоят камёб (ҳатто нурий мавжудот — фаришталарга ҳам эрк берилмаган — М.У.). Инсон — Ерни жаннатга айлантирмоғи учун бу дунёга

келган, дейилади барча динларнинг муқаддас китобларида. Аллоҳ Ер жисмини гуллаб-яшнатиши, ундаги хазиначилардан ақлу инсоф билан, исроф қилмай фойдаланиши, асли аввал табиатини сақлаши учун инсонга берди. Парвардигор Ер билан бирга одамзодга ақл-идрок неъматини, эрк-ихтиёрни ҳам ато этди. Одамзод эса она табиат билан уйғунликда яшаш ўрнига унга ҳоқимликни афзал билди. Ернинг жаннатий жамолини топтаб, хазиначиларини талон-тарож қилди. Алалоқибат табиат, яъни Ернинг жонли хужайралари — ўсимлик, ҳайвонот дунёси заволга юз тутди, ҳатто инсон ўз жисми таркиб топган улғунсурлар — тупроқ, ҳаво, сув, оловни ҳам булғалади. Заминда меҳмон эканлигини унутди. Ўз меҳмонлик иззатини билмаганлар учун эса Ернинг устидан кўра ости афзал бўлаётганлигини айни пайтда дунёвий миқёсда рўй бераётган зилзилалар, тўфонлар, кўчкилар, селлар, тошқинлар оқибатида минг-минглаб одамлар ҳалокатга учраётганлиги исботламайдими?! Мақолани фалсафа фанлари доктори А.Аверьяновнинг қуйидаги огоҳлантириши билан якунламоқчимиз: “Олимлар ва амалиётчи моддийончилар оқибатини ўйламай, Ер қобиғини илматешик қилишни давом эттираётирлар. Ер — Менделеев даврий системаси элементлари бирикувидан ташкил топган шар деб ҳисобловчилар қаттиқ янглишадилар. Табиат ва Ер ўзаро уйғунлик, мутаносиблик, поклик қонунлари асосида ҳаёт кечиради. Табиат ҳам, Ер ҳам ўз-ўзини муҳофаза қилиш, ўзини-ўзи поклашдек гоят чекланмаган қудратга (Модомики, Ер — Яратганнинг илми тажалли топган сайёраси экан, унинг қудрати чек билмасдир — М.У.) эга. Ерда ҳам, Коинотда ҳам фақат курашиб яшашгина эмас, балки ўзаро мададкорликда, ҳамжиҳатликда фаолият кўрсатиб яшаш қонунийлари мавжудки, булар, шак-шубҳасиз инсониятга ҳам тўласича тааллуқидир”.

*Михаил ТАРАНОВ,
Геология-минерология фанлари
номзоди*

*Маҳфуза УСМОНОВА
таржимаси*

Инглиз насри: янги нафас

Татьяна КРАСОВЧЕНКО — филология фанлари доктори, ижтимоий фанлар бўйича Илмий-ахборот институтининг адабиётшунослик бўлими етакчи илмий ходими, Ёзувчилар уюшмаси аъзоси, таржимон. “XX аср инглиз адабий танқиди” (1994) китоби ва асосан XX–XXI аср инглиз адабиёти бўйича кўплаб мақолалар ҳамда рус муҳожироти биринчи тўлқини адабиёти ҳақидаги мақолалар муаллифи, Т.С.Элиотнинг “Танланган асарлар: Дин, маданият ва адабиёт ҳақида эсселар” китоби тузувчиси, таржимони, сўнгсўз ва шарҳлар муаллифи. Унинг умумий таҳрири остида “Эллис Лак” нашриётида 2009 йилда Гайто Гайдановнинг 5 жилдлик танланган асарлари чоп этилган.

— **Татьяна Николаевна, Буюк Британия замонавий адабиёти дейилганда нималар назарда тутилади?**

— Одатда сўнги йигирма йил ичида яратилган асарлар тасаввур қилинади, аммо, моҳиятига қўра, бу кенг миқёсли ҳодисадир, зеро бу тушунча Иккинчи жаҳон урушидан кейинги — Буюк Британиянинг империя сифатида тугаб, “ҳамма қатори” оддий мамлакатга айланганидан бошлаб яратилган адабиётни ўзида мужассам этади. Миллатнинг турмуш тарзи, шунинг билан бирга унинг ички дунёси ҳам ўзгарди — бу ўзгаришни адабиёт ўзида бугунга қадар акс этириб келмоқда. Баъзан британияликлар ҳамдўстлик мамлакатлари ёзувчиларини ҳам ўз доираларига тортмоқдалар, бу ҳолни уларга берилаётган Британиянинг энг нуфузли Букер мукофоти мисолида ҳам кўриш мумкин. Масалан, жанубий африкалик Д.М.Кутзее ва австралиялик Питер Керилар мазкур мукофот билан икки марта тақдирландилар. Сўхбатимиз давомида мен асосан насрда ёзувчилар ҳақида, яъни инглиз тилида ижод қилувчи, айни чоғда Буюк Британияда яшаб (ёки яшаган) ва шу муҳитда шаклланган адиблар ҳақида гапирмоқчиман; шеърят ва драма ҳақида сўхбатимиз алоҳида бўлади.

— **Кейинги йигирма йил ичида инглиз адабиётида қандай эътиборга молик воқеалар юз берди?**

— Бу даврда эътибор топган ва шухрат қозонган деб Иен Макьюэн, Мартин Элис, Джулиан Барнс ва яна айтиш мумкинки, Себестьян Фолкснинг романларини кўрсатишимиз мумкин. Ушбу ўринда рус адабиётига хос бўлмаган ифода услубини инobatга олмоқ зарур. Инглиз ўқувчиси ёзувчи сиймосида “донишманд”ни, “пайгамбар”ни кўрмайди, ундан “ижтимоий жиҳатдан юксак” фикрларни ҳам кутмайди. Умуман, менга шундай туюладики, Буюк Британияда “бу телба дунё” ҳақида қайгурувчи “Ўйинда ўйнаб” 1995; “Мара ва Дэн” 1999; “Бен — бу дунёда” 2000, Дорис Лессинг (2007 йилда Нобель мукофоти сазовор бўлган) сингари ошқора ижтимоий эҳтиросга эга ёзувчилар камдан-кам учрайдиган ҳодиса. Сўнги йиллар адабиётида Пол Скоттнинг “Раж оҳанги” (1966–1975) ва “Қонли тупроқ” (1977) романлари ёки Д.Г.Фаррелнинг “Хукмронлик трилогияси” (1970–1978) сингари ўзида империя таназзули ҳамда хукмронлик гидрокини мужассам қилган британияликларнинг изтиробли кечинмалари борасидаги асарлар яратилмади.

Ўқувчилар П.Скоттга 1977 йили Букер мукофоти берилганидан кейингина эътибор қаратишди. Инглиз адабиёти (мен инглиз тилида яратилган адабиётни назарда тутмоқдан, “британия” таъкиди — кўпроқ сиёсий маънога эга мутлақо “ёрқин кашфийёт” эмас. Айни чоғда нафас ростлаб олиш, “у ёқ-бу ёққа қараш”, билъакс, бу ўринда фақат империя таназзули эмас, балки Буюк Британияда ҳайратга сабаб бўлмаган глобализация, бир қутбли дунёнинг вужудга келишини англаш, “магонатли ҳаётни” идрок этиш учун вақт талаб қилинади.

— **Ҳарҳолда, ҳозирги замон долзарб муаммоларига қайси ёзувчи ўз муносабатини фаол билдирмоқда?**

– Бу борада дафъатан Мартин Элис номи ёдга тушади. У бизнинг “шиддатли давримизнинг” асосий қадриятлари – муваффақият, пул, дунёни емирувчи ахборот қудрати ҳақида ёзади. Унинг энг яхши романларидан бири “Пул. Худқушнинг кундалик дафтари” да (1985) бойиб кетиш иштиёқида ёнган “урфдаги” одам образи ёрқин акс эттирилган. Замонавий адабиёт эса “Ахборот” романида (1995) китоб савдосини яхши ўзлаштирган, муносиб ёрдамчиларга эга, наشريётлар билан алоқалари мустақам савдо-сотик корхонаси ҳаёти ифодаси тимсолида намоён бўлади. Таржимаи ҳол услубида битилган “Тажриба” (2000) романи эса мингйилликлар сарҳадидаги ўзига хос автопортрет бўлиб, охира ва инсон ҳаётидек ўта нозик мавзуга бағишланган. Сўнги даврда М.Элисни (ўз даврида унинг отаси Кингсли Элис) каби Россиянинг фожиали тарихи ҳамда ҳозирги замон тамаддунининг яна бир ҳалокатли қудрати бўлган шафқатсизлик, бемехрлик мавзуси ўзига жалб этган эди. Сталин ҳақидаги “Даҳшатли Коба: кулги ва йигирма миллион курбон” (2002) эссеси ва Сталин концлагерида бўлган ака-уканинг ҳаёти тўғрисидаги “Дийдор манзили” (2006) романи ана шулар ҳақида ҳикоя қилади. Албатта, ёзувчи – гарб зиёлиси “ўз қобигидан” чиқишга – “бошқалар” ташвишини англашга ҳаракат қилади, Россия унинг юрагида дард уйғотади, изтиробга солади, бироқ умумий тасаввур – “сода” ўйинларнинг “жиддий” ўйинларга айланиб кетиши борасида бадиият оқсайди ва фожиа адибнинг жанри эмаслиги яққол сезилади. Элис – бир маромда ёзадиган адиб эмас, кимдир ундан ҳайратга тушади (машҳур инглиз танқидчиси Терри Иглтон уни “Лондон адабиётининг юлдузи” деб атаганди), яна кимдир уни, «ҳазм» қилиб бўлмайдиган – ўткир услуби, “тубан мутойибаси”, ҳаддан ортиқ шевабозлиги туфайли гашни келтирадиган ёзувчи деб билади.

– **Инглиз китобхонлари орасида қандай асарлар муваффақият қозонган?**

– Инглиз ўқувчиси, менинг назаримда, ахлоқ, характерлар (албатта, комедия, ҳажвий-юмористик руҳдаги) – “Кичик ижтимоий одамлар гуруҳи” ҳаёти (чорбоғ, шаҳарча, оила, дўстлар давраси)дан ҳикоя қилувчи психологик романларга, тарихий йўналишда эса кўпроқ миллат ўтмишига доир воқеаларни акс эттирган асарларга ўрганган; айнан мана шунга ихтиёрий ёки гайри шуурий равишда инглиз ёзувчиси ҳам ўз қаламини мослаштирган. Шу жиҳатдан ёндошганда, С.Фолликснинг эпик-романтик асарлари, хусусан Биринчи жаҳон уруши даҳшатлари оловидаги ишқ-муҳаббат қиссаси бўлган “Қушлар кўшиғи” (1993) асарининг нима сабабдан бунчалик муваффақият қозонганлиги аён бўлади. Букер мукофотини эса 2009 йилда Ҳиллари Ментл XVI асрдаги Англия ҳақидаги, Инглиз ислоҳотининг назарийчиларидан бири, қирол Генрих VIII нинг бош маслаҳатчиси Томас Кромвел тўғрисидаги “Вулф холл” романи учун олди. Албатта, танқидчилик Ж.Барнснинг бутун дунёда, жумладан, Европада “тарих интиҳоси” туйғуси жўш урган пайтда яратилган “Дунё тарихи 10¹/₂ бобда” (1989) номи ажойиб романини юксак баҳолади. Қизик жиҳати шундаки, унга Буюк Британиядагидан кўра Россияда қизгин кутиб олинди дейиш мумкин: рус китобхони айниқса шунга ўхшаш кенг қўламли, фалсафий ривоятларга бой сюжетларнинг ишқибози. “Артур ва Жорж” (2005) романини эса Барнс аънавий услубда инглизлар ҳаётига бағишлаб ёзди. Бу асар XIX аср бошидаги инглиз турмуш тарзининг ўзига хос тавсифидир. Унга, Британия детективи қироли, Шерлок Холмс сиймосини яратган Артур Конан Дойлнинг, ҳақиқий инглиз жентельмени 1906 йили уч йил ноҳаддан қамоқда ўтириб чиққан “қоратанли метис” – юрист Жорж Эйжели илк фаолиятининг оқланиши билан боғлиқ ҳаётий тарих асос қилиб олинган. Ушбу романда, асосан Британияда шаклланган янги тимсол: XX аср бошидаёқ Британия тарихи “Британияликнинг янги сиймоси” – метис Жоржни (унинг онаси – шотланд аёли, отаси – форс, инглиз черковининг руҳонийси, яъни британ ҳаётининг “мўтабарлари мўтабарри”) вужудга келтиради. Жорж ўзини инглиз жентельмени деб ҳис қилади, бироқ инглиз муҳити унга ётсираб қарайди. Хуллас, Британия империяси ўз мевасини ҳазм қилишга ожизлик қилади.

– **Кейинги ўн йилликлардаги қайси адабий йўналишни сиз энг муҳимроғи деб ҳисоблайсиз?**

– Бу борада “сирли” ёки “фантастик” реализмни айтишим мумкин. Бу руҳда Жон Фаул (1926–2005) ижод қилган эди; афсуски, у 1988 йили мияга қон қуйилиши хасталигига дучор бўлди ва бу унинг саломатлиги ҳамда ижо-

дий қувватига катта путур етказди. Бироқ унинг “Афсунгар” (1966) романини эслайлик. Ўз даврининг шу йўналишдаги ёзувчилари учун “Доктор Хоффман кўнглининг шафқатсиз машиналари” (1972), “Донишманд болалар” (1940–1992) ва шу сингари ёрқин янги қаҳвахона романлари муаллифи Анжела Картер муҳим ижодий учкун бера олди.

– **Сиз таниқли Жон О’Коннелнинг мамлакатдаги энг истеъдодли ёзувчи Йен Макьюэндир деган фикрига қўшиласизми?**

– Макьюэнни ёзувчилар орасида ҳақиқатан ҳам етакчи адиб дейишимиз мумкин, гарчи у яккаю ягона бўлмаса-да. Унинг деярли ҳар бир романи – адабий ҳодиса. Макьюэннинг муваффақияти сири нимада? Афтидан, бу сир шундаки, у ўта инглиз адибидир. У шундай ёзадики, унинг елкаси ортида кудратли, теран, Шекспирдан бошлаб давом этиб келаётган адабий анъана бўй кўрсатиб туради. Унинг тили ниҳоятда санъаткорона, у тилни ниҳоятда юксак даражада эгаллаган. Замоनावий инглиз тилини мумтоз адабиёт тили билан ғоят моҳирона уйғунлаштиради. Унинг услуби чапдаст услуб бўлиб, ижтимоий муаммоларни ҳаёлотга, даҳшатли наср, натурализм унсурларига осон едириб юбора олади. Одатда у ҳикоя тарзини оҳанг билан йўғиради – масалан, унинг “Гуноҳни ювиш” (2001) романида Жейн Остен руҳида акс этган инглиз чорбоғи манзаралари асар ғоясида эш бўлиб, ўқувчи юрагига этиб боради. Кўнгилда беихтиёр шундай савол туғилади: бугунги кунда яна ким шу услубда ижод қилмоқда? Унинг ижодига хос бўлган услубни мазкур асар мисолида ҳам кўришимиз мумкин. Зеро, унинг баён оҳанги, персонаж ҳаётида кескин бурилиш ясаган воқеа билан портлайди ва асар ривожига тасаввурга сигмайдиган даҳшат содир бўлади, персонаж ҳаётини ибтидо ва интиҳога бўлиб юборадиган “балолар ёғилади”. Бу йил унинг “Куёшли кунда” номли ҳажвий романи чоп этилади, унда Ер юзи иқлимнинг исиб кетиши оқибатлари қаламга олинган. “Чизел уммони соҳилида” (2007) номли сўнгги романи драматизми, бийрон тили, руҳий ва жисмоний номувофиқлик тасвиридаги ўзига хослиги, инсондаги табиат ато этган туйғуларнинг ёрқин инъикоси билан ажралиб туради. Айни чоғда қаҳрамонлар ҳаёти ва улар тасвири бунинчасига жарангловчи Катулл сатри “*amata nobis quantum amabitur nulla*” (Менинг севганим ҳеч кимга мен севганчалик бўлолмайди) руҳини касб этади.

– **Реализм, модернизм, постмодернизм каби йўналишларга бўлиниш инглиз адабиётига ҳам хос ҳодисами?**

– Албатта, адабиётни бундай йўналишларга, оқимларга бўлиб қараш танқидчиларнинг севимли иши. Бироқ ёзувчилар ўз фикр-мулоҳазаларини “йўналиш” мезонлари асосида қоғозга туширмайдилар, улар учун услуб ва усуллар муҳим. Буюк Британия маданияти мамлакатнинг орол ҳолати ва консерватизмнинг кучли анъаналарига кўра, ҳаммаша ўзини ортиқча четга чиқишлардан тийиб келган, унда авангардизм ҳам бир маромда кечган. Бугунги кунда, постмодернизм даврида яшаётган йирик адиблар ижоди унинг мезонларига сигмай қолди. Ҳолбуки, уларнинг аксарияти замон талабларига жавоб берган ҳолда – ўз ижодларида фикр бийронлигига ружу қўйиб, қоғиб қолган қолипларни бузишга мойилдирлар. Улар реализмчасига ҳаёл юритадилар, ҳар бири ўз даражасида воқеликнинг омонатлиги, ҳақиқатнинг нисбийлигини шуурга сингдирган ҳолда – яъни битта воқеанинг ўзига турфа нуқтаи назарлардан қараб, унга ҳамла қиладилар. Постмодернизм оқимининг кўзга кўринган намояндаларидан бири Питер Акроиддир. У даврга нисбатан “мурасиз истеҳзосини” ёрқин намойиш қилди, фактни муҳрлаш, пародия, уйдирма, асл манбалардан деярли фарқ қилмайдиган ҳужжатийликка мойиллик акс этувчи ўзига хос замонавий “адабий биография” жанрини яратди (“Оскар Уайльд васияти”, 1983; “Чаттертон”, 1837; “Диккенс”, 1991).

Кекса авлод ҳақида гапирадиган бўлсак, ушбу аср бошида ажойиб руҳшунос ва ҳажвчи Мюриел Спарк (У 2006 йили вафот этган) бир қатор романларини эълон қилган эди (Сўнгиси – “Юқори синфлар” 2004). Бироқ унинг католик динига мансублигини ҳамда романларидаги диний тафаккур ва мушоҳадага мойиллик ҳисобига олинса, постмодернизмга дахлдорлиги шубҳали бўлиб қолади. Малколм Брэдбери (1932–2000) “Профессор Криминале” (1922) ва “Эрмитажга марҳамат!” (2000) романларида муқим кадрятлардан холи бўлган ва “масхарабозлар жўрлигини” эслатувчи кейинги “тарихий” ва “янги тарихий” дунёлар уйғунлигини кўрсатиб берган. Айни чоғда ёзувчи узил-кесил

хулосалар чиқармайди ва соғлом фикрга ҳамда юмор туйғусига эга вазмин бетарафлигича қолади.

– **Мамлакатдаги (Букер) ва дунёдаги (Нобел) мукофотлар бериш жараёни адабий жараёни қанчалик даражада акс эттирмақда?**

– Адабий жараён – ўзига хос, ўз хусусиятига эга ҳодиса. Ҳеч бир мукофот адабий жараёнга тўла-тўқис кафолат бўлолмайди. Балки бу талабга Букер мукофоти кўпроқ муносиб тушар, гарчи у ўз даврида Ж.Фаулза, И.Спарк, Ж.Барнсни четлаб ўтган бўлса-да. Бироқ бошқа – миллий адабий мукофот, Уитбердовский ва Сомерсет Моэм номидаги ҳамда ношир Шеффри Фабер ва “Гардиан” газетаси таъсис этганга ўхшаш мукофотлар орадаги бу “бўшлиқ”ни тўлдиради. Нобел мукофотини беришда эса, айтиш мумкинки, кўпроқ сиёсий йўналишдаги фаолиятга урғу бериш эндиликда ҳеч кимга сир бўлмай қолди.

– **Мукофотлардан ташқари Буюк Британиядаги адабий жараён моҳиятини яна нималар белгилайди?**

– Рейтинглар, танловлар, ижтимоий сўровлар ва Ричард Мэдли ва Жуди Финнагенларнинг телевизион “Китоб клуби”, томошабинлар ихлоси мукофотининг берилиши китобга бўлган қизиқишни кучайтиради, муваффақиятга имкон яратади, айрим китоблар шу жараёнда энг бозори чаққон нашрга ҳам айланиши мумкин.

Англияда Россиядагига ўхшаган эътиборни тортарли қалин адабий журналлар мавжуд эмас. У ердаги журналлар мўъжаз, кичик ҳажмда – “Лондон мегезин”, “Гранта”, “Литтерери Ревю”, “Ризер”, “Адженда”, “Оксфорд поэтри” ва бошқалар; улар “ихчам” жанрлар – шеърлар, ҳикоялар, ахён-ахёнда роман-дан бобларни чоп этадилар. Ёзувчи, аввало, ўзига муносиб ношир топмоги керак (нашриётлар бисёр), “Таймз Литерари Сапплмент”, “Гардиан”, “Индепендент” газеталаридаги тақризлар муваффақиятни белгилайди...

– **Инглиз аёл романчилиги ва янада кенгроқ ёндошсак, оммавий ва элитар адабиёт ҳақида нималар дейиш мумкин?**

– Англияда илгаридан Жейн Остен, опа-сингил Бронтслар, Жорж Элиотлар асос солган кучли аёл романчилигини, XX асрда Дороти Ричардсон, Виржиния Вулф, Кэтрин Менсфилд, Розамунд Леманн, Жин Рислар давом эттирдилар. У, ҳозирги замон адибаларидан Маргарет Дрэббл, Аните Брукнер, Фей Уэлдон, Антония Байетт, Брил Бейнбриж, Эмме Шеннантлар ижодига туташади. Британияда шу нарса аён кўзга ташланадими, маданият – бу бир-бирига узвий боғланиб кетган кўпқатламли тизим. Англия адабиёти элитар ва оммавий адабиёт муносабатларидаги тушунча мезонларини қайта кўриб чиқишни талаб қилади. Ўз вақтида Чарльз Диккенс ижоди оммавий адабиётдан ўсиб чиққан эди. Инглиз насрида ўрта мезон юқоридир. Жумладан, футбол фанати ҳақидаги “Футбол жазаваси” (1992) ёки ҳар бир инсонда кечадиган болалик ибтидоси, хусусан, ўн икки ёшли бола таъсирида ўзини шахс сифатида шакллантирган, ўттиз олти ёшида ҳам гўдакликдаги тушунчаларини сақлаб қола олган одам ҳақидаги “Менинг болакайим” (1998) асари ҳамда қизиқарли ва таъсирчан, катта муваффақият қозонган романлар муаллифи Ника Хорнби асарлари мезонини қай тахлит “аниқлаш” мумкин? Ёзувчининг ўзи ўз ижодини “оммавий ўқиладиган асарлар ва юқори савияли адабиёт орасидаги бўшлиқни тўлдиришга” уриниш деб баҳолайди. Ёки инглиз детективини олсак, у У.Коллинз, А.Конан Дойл, А.Кристин Ф.Д.Жеймсгача бўлган теран анъанага эга.

Жосулар ҳақидаги романлар унсурларини, детектив, сюжетни кучайтириш усулларини қўллаш замонавий адабиётнинг (масалан, Уильям Бойд романлари) муҳим хусусиятини ифода қилади.

– **Энди мутолаа бобига доир савол. Буюк Британияда жиддий китобларни мутолаа қилувчилар сони кўпми?**

– Ўйлайманки, етарлича. Бу – “дорилфунун мамлакатидир”, ўқитувчилар, талабалар – ҳаммаша яхши китобхонлар саналади. Бу борада “Уотерстоун” тимсолидаги ўзига хос очиқ китоб жавобларига эга, шошмай китоб мутолаа қилса бўладиган дўкон-қироатхоналар тизими пайдо бўлганлиги жуда муҳимдир.

– **Улар кимларни ўқишади ва рус муаллифларидан кимларни таржима қилишади?**

– Мумтоз адабиётни яхши билишади ва ўқишади, бизда таниқли бўлган деярли барча ёзувчиларни таржима қилишади.

Бироқ шухрат қозониш у ерда ҳам осон эмас. Инглизлар Чехов ижодини — ўзлариникидек ўзлаштиришгани ноёб ҳодиса. 2011 йилда Россия Лондон китоб ярмаркасида марказий ўринни эгаллайди. Ўйлайманки, бу бизнинг адабиёти-мизга бўлган эътиборни янада орттиради.

— **Буюк Британия адабиётининг обрўси дунёда ҳаммиша юксак бўлган. Унинг бугунги аҳволи ҳақида нима дейиш мумкин?**

— Узоқ вақт давомида инглиз романи жанр сифатида, “ўрта синф”га, яъни чекланган ижтимоий гуруҳ дунёқарашига мўлжалланган эди. 1970—1980 йилларда шундай ҳолат вужудга келдики, британияликлар юксак демократизм туйғуси, бедахл эҳтироси туфайли америка романлари мутолаасига берилдилар. Улар услуб мукамаллиги жиҳатидан инглиз прозасидан кейинда эди. Бироқ уларга яхши услубдаги “дунёқарашнинг тубанлашуви” хавф солиб турарди. 1983 йилда “Завод апельсини” романининг муаллифи Энтони Бёрджесс истеҳзо қилган эди: “Нима ҳақида ёзиш мумкин? Солиқларнинг кўтарилиб кетганлиги ёки Испаниядаги ҳордиқ чиқариш мавсумлари тўғрисидами? Ёки бевафо эр ва хиёнаткор хотинлар ҳақидами?” Эндиликда вазият ўзгарди — инглиз адабиёти ўзининг янги нафасини намоён қилди ва яна дунё саҳнасида чиқди.

— **Буюк Британия адабиёти бизда нашр этиладиган матбуотда қанчалик савияда ва қанчалик даражада ёритилмоқда?**

— Шўролар замонида сиёсий нуқтаи назардан XX аср инглиз адабиёти айрим ҳолатлардагина ёритилган эди. Эътибор асосан реализмга қаратиларди, бу борада баъзан Б.Шоу, Ж.Голсуорси, С.Моэм, Ш.Б.Присли асарлари ҳам истисно бўлмади. Тўғри, О.Хаксли, Г.К.Честертон, Э.М.Форстер, Ивлин Во, Грэм Грин, А.Мёрдок, М.Спарк, Д.Фаулз, П.Скотт сингари ажойиб ёзувчиларнинг асарларидан кам таржималар қилинарди. Инглиз романларини бизда ҳаммиша севиб мутолаа қилишган, бироқ етиб келмаганлари ҳам катта қисми ташкил қиларди. Афсуски, бу ҳол ҳозир ҳам давом этиб келмоқда — Хилэр Белок, У.Льюис, Жон Каупер Повис, Мервин Пик сингари XX аср мумтоз ёзувчилари ижоди кам таржима қилинган ёки умуман таржима қилинмаган. Бироқ нашриётлар ва таржимонлар фаоллиги (Россияда таржимачиликнинг анъанаси юксак шаклланган) сўнгги ўнйилликларидаги инглиз адабиётининг кенг кўламда тақдим этилишига умид туғдиради.

— **Ўқувчиларимизга яқинда чоп этилган қайси китобларни тавсия этган бўлардингиз?**

— Инқирозга қарамасдан, Англияда кўплаб китоблар чоп этилмоқда ва айни пайтда Россияда уларнинг таржимаси ҳам нашр қилинмоқда, ҳар бир ёзувчининг ўз муҳлиси бор. Ўқувчиларга, масалан, Макьюэнни тавсия этишга журъат қиламан — унинг кўплаб романлари таржима қилинган, таржимонлардан ҳам омади чошган, улар орасида И.Доронина ва “Амстердам” таржимаси учун русча Букер мукофотида сазовор бўлган В.Голишев номини алоҳида таъкидлаш лозим. В.С.Найполнинг — “Ярим умр” романи, М. Элиснинг — “Пул” романи ва Ж.Барнсни “Дунё тарихи 10 1/2 бобда”, шунингдек, “Бизлар етим бўлганда” романи туфайли К.Исигурони бугунги кун ўқувчиларининг юксак эътиборига лойиқ ёзувчилар деб биламан. Шунингдек, П.Акройднинг елизаветанлар даври тарихини билимдонлик билан тасвирлаган “Шекспир” (2009 й.), Виржиния Вулфнинг “Адиба кундаликлари” асарларини ҳам алоҳида таъкидлашим мумкин.

*“Литературная газета”нинг
2010 йил 6—7-сонларидан
олинди.*

*Сухбатни
Александр НЕВЕРОВ
олиб борди*

*Мирнўлат МИРЗО
таржимаси*

Турон тарихидан лавҳалар

Носир Муҳаммад. Турон. Йилнома. “Meriyus”,
Тошкент 2010.

Етмиш йилдан кўпроқ ҳукм сурган мустабид тузум даврида барча ижтимоий фанлар қаторида тарих илми ҳам қаттиқ исканжага олингани маълум. Табиийки, ҳар қандай ҳукмрон тузумнинг ўз мафқураси, етакчи тамойиллари бўлади. У мазлум халқларга турли воситалар, кўпинча зўравонлик йўли билан ўтказилади. “Аравасига тушгандан кейин ашуласини айтасан” деганларидек, шўро даври мафқурачилари ҳам ўз сиёсатини қаттиқ таъқиблилар, қатагонлар билан амалга оширишга эришди. 20-30-йиллардаги шафқатсиз ҳибса олиш, қатл этишлар, қирғинлар, 50-йилларнинг бошида маҳаллий зиёлиларга қилинган адолатсиз зуғумлардан кейин манқуртлик даражасига яқинлашиб қолган одамлар юқоридан берилган буйруқлару кўрсатмаларни сўзсиз бажаришга, қуллуқ қилишга кўника бошладилар. Оқибатда тарих илми бутунлай бошқа ўзанга буриб юборилди. Ўрта Осиёда минг-минг йиллардан бери мавжуд бўлиб, жаҳон тамаддунига катта ҳисса қўшган йирик салтанатлар тилга олинмай диган бўлди. Улар дарсликлардан бадарга қилинди. Натижада ҳозирги авлоднинг катта қисми ўз олис ўтмиши – кўҳна тарихидан беҳабар ҳолда ўтди. Очиғини айтганда, камина, олий маълумотли филолог мутахассис, Марказий Осиё, жумладан Турон-Туркистон ҳудудларида пайдо бўлиб, юксак даражада ривожланган Кушон, Қангюй, Қанг империялари, Турк хоқонлиги ҳақида 60-йилларнинг охири, 70-йилларнинг бошларидагина хабар топганман. Кушон давлати деярли бутун Европада ҳукмронлик қилган Рим империяси билан савдо-сотиқ, маданий алоқалар ўрнатганини Юнеско ташаббуси билан ўтказилган Халқаро симпозиум материалларини ўқиб бил-

ганман. Ҳатто 80-йилларнинг ўрталаврида, “Шарқ юлдузи” журналида босилаётган бир мақоладаги “Қангюй” сўзини ҳимоя қилиб, цензура вакили билан қаттиқ баҳслашишимга ҳам тўғри келган. Аҳвол ана шундай эди.

Бу ҳам камлик қилгандек, мазкур ҳудудда қадимда фақат ҳинд-европа оиласига кирувчи халқлар, жумладан эроний қавмлар яшаган, туркий халқларнинг ажлодлари эса “келгинди”лар, улар Мовароуннаҳрга Сибир ва Олтой ўлкаларидан бостириб келган деган сохта, гайриилмий назариялар зўр бериб аҳоли онгига сингдирилган эди. Амир Темур, Жалолиддин, Бобурлар шаънига отилган маломат тошлари ҳақида гапирмасак ҳам бўлади. Бу назарияни кўр-кўрона тарғиб қилганлар катта рутбалар, юксак илмий унвонлар билан тақдирланди. Ҳақиқий тарих манзарасини тўғри ёритган, сохта қарашларни рад этишга уринган ҳақиқатгўй тарихчи, шарқшунос, тилшунос, қадимшунос олимлар миллатчиликда айбланиб, таъқиб ва таҳдидларга дучор бўлдилар. Уларнинг аччиқ қисматини кўриб турган ёш илмий кадрлар билиб-билмай итоатгўй маддоҳларга айланганига ажабланмаса ҳам бўлади. Ниҳоят, юртимизга Мустақиллик келди. Шўролар диктатураси даврида асоратга солинган тафаккур оғир занжирлардан халос қилинди. Истиқлол даврида озодликка чиққан фикр эркин парвозга кўтарилди.

Қисқа бир муддат ичида тарих илмидаги қора доғ бўлиб келаётган кўплаб муаммолар ўнлаб йирик тадқиқотлар орқали ўз ечимини топди. Қувонарлиси шуки, фақат Ўзбекистонда эмас, балки собиқ шўро давридаги барча республикаларда тарихни ҳаққоний ёритувчи фундаментал тадқиқотлар юзага келди. Бу борада ёзил-

ган кўплаб илмий асарларни ҳозир бир-ма-бир тилга олиб, таҳлил этишга имкон йўқ. Шунинг учун дадиллик, ҳозир-жавоблик билан битилган, турли баҳсли масалаларни пухта илмий заминда ёритиб бера олган татар олими Мирфотих Закиевнинг “Происхождение тюрков и татар” (Москва, 2002), иқтидорли ўзбек олими Шамсиддин Камолиддиннинг “Древнетюркская топонимия Средней Азии” (Тошкент, 2006) ҳамда “Заметки по древней и средневековой истории Чача” (Тошкент, 2009) китобларини, шунингдек, самарали изланишлар олиб бораётган шарқшунос Анвер Хуршутнинг “Ши-Чач-Ташкент”, Файбулла Бобоёровнинг “Древнетюркские монеты Чачского оазиса (VI-VIII вв. н. э.)” (Тошкент, 2007) рисоаларини мамнуният билан тилга оламиз. Бу сирага Зоҳир Аълам таржимасида эълон қилинган “Қадимги тарихчилар Урта Осиё ҳақида” деб номланган мароккли китобни ҳам кўшиш лозим.

Шу ўринда яна бир мўътабар асарни — кекса тилшунос ва тарихчи олим Қозоқбой Маҳмудов ёзган “Қадимги Туркистон” (2003 й) китобни ҳам кўрсатиб ўтиш лозим. Заҳматкаш олим кўп йиллик изланишлари самараси бўлган бу асарида кўҳна тарихимизда ўтган сулолалар тарихини илмий теранлик билан ёритиб берган. Бу тадқиқотлар тарихий далиллар ва ҳужжатларга асослангани, олис тарих манзараларини холис, ҳаққоний ёритгани жиҳатидан муҳим аҳамият касб этади. Уларда биз ўтган асрда таомилга кирган ҳукмрон мафкура топширини бекаму кўст бажаришдек мутелик иллатини кўрмаймиз.

Ана шу юксак фазилатлар Носир Муҳаммаднинг “Турон” йилномаси учун ҳам тўла тааллуқли экани бизни кувонтиради.

Яна шуни таъкидлаш керакки, мустақиллик туғдирган имконият туфайли бу қутлуғ мавзу — Турон тарихига бошқа соҳа мутахассислари ҳам қизиқа бошладилар. Ватанимиз тарихини тўғри ёритилиши зарурлигини, бу соҳада ҳеч қандай сохталиклар ва ёлгонларга ўрин бўлмаслигини дил-дилдан ҳис қилган фидойи тадқиқотчилардан бири Зойир Зиёдов “Турон қавмлари” (Тошкент, 2008) деб номланган 14,5 босма табоқли кичик қомусий лугатини нашр эттирди. Бу мазмундор китобда Турон тарихи ҳамда халқларининг ўтмишига доир деярли барча ата-

малар синчковлик билан тўплангани ва холис ёритилгани ибратлидир.

Ватанимиз тарихига доир бир қанча мазмундор тадқиқотлар, жумладан, “Насаф ва Кеш алломалари” (Тошкент, 2006) номли салмоқли тадқиқот муаллифи, яхши шеърый тўпламлари билан мухлислар қалбига йўл топаётган шоир Носир Муҳаммад “Турон” йилномасида аввалдан тўплаган тажрибаларини умумлаштириш ва чуқурлаштириш йўлидан боради. Илм аҳлига маълумки, Европа шарқшуносларидан С.Лен-Пуль ва К.Э.Босвортлар мусулмон сулолалари ҳақида йирик тадқиқотлар яратган эди. Носир Муҳаммад мазкур тадқиқотларга катта эҳтиром билан ёндошган ҳолда бу қутлуғ мавзунинг янги қирраларини — қадимги Туронда ҳукмронлик қилган туркий сулолалар тарихини ёритишга бел боғлайди. Асарнинг янгилиги ва илмий қиммати энг аввало шу нуқтада яққол кўринади.

“Турон қавмлари” билан “Турон” йилномаси, табиийки, маълум муштаракликларга эга. Аммо улар бирон ўринда ҳам бир-бирини такрорламайди. Чунки бу китобларнинг олдига кўйилган вазифалар тубдан фарқ қилади. “Турон қавмлари” юқорида таъкидлаганимиздек, кичик қомусий лугат. Демак, унда Турон тарихига доир атамаларни, янги давр талаблари ва тарихий ҳақиқат асосида умумлаштириш ва изоҳлаш йўналиши устувор. “Турон” йилномаси эса Турон ва кейинчалик Туркистонда ҳукмронлик қилган сулолалар йилномасини тарихий изчиллик ва холислик билан баён қилишга бағишланган. Ҳар икки муаллиф ҳам тарихни сохталаштириш оқибатларини чуқур ҳис этгани туфайли ўз олдларига кўйган вазифани сидқидилдан адо этишга муваффақ бўлганлар.

Айниқса, Носир Муҳаммад “Турон” йилномасини яратиш учун узоқ йиллар нина билан қудуқ қазигандек оғир меҳнат қилгани, юзлаб тарихий ҳужжатларга, илмий асарларга суянгани рисоланинг илк саҳифаларидаёқ яққол сезилади. Сирасини айтганда, китобдаги туркий сулоларга бағишланган ҳар бир мақола ихчам, мазмундор тарихий очерк сифатида таассурот қолдиради. Бу албатта, муаллифнинг кўп йиллик изланишлари самарасидир. Тадқиқотчи бу кичик, аммо сермазмун рисола яратиш учун хитой, уйғур,

рус, усмонли турк тилидаги жуда кўп манбалар ва илмий асарларни пухта ўрганган ва умумлаштирган. Бу албатта, осон иш эмас.

Табиийки, тадқиқот Турон тарихига бағишлангани учун китобда энг аввало ана шу атама маъносини изоҳлашга катта ўрин ажратилган. Муаллиф мазкур атама талқинига доир кўп манбаларни ва илмий адабиётларни истеъмолга олиб қиради. Уларда берилган туркий халқлар тарихига доир қимматли маълумотлар асосида ўз қарашларини исботлайди. Ҳар қандай илмий асарга фазилат бағишлайдиган бу хусусият “Турон” йилномаси қадрини янада оширади.

Турон — туркий халқларнинг азалий, тарихий Вагани. Носир Муҳаммад ёзади: “Қадимги даврларда **туркий қабилалар Сибирдан Ўрта ер денгизигача бўлган ҳудудда ўтроқ, баъзилари кўчманчи ҳолда яшаганлар**”. Бу ниҳоятда муҳим фикр. Хўш, буни нима билан исботлаймиз? Муаллиф буюк тилшунос Маҳмуд Кошғарийнинг минг йил олдин ёзилган машҳур сўзларига мурожаат қилади: “Ғарбда Рум чегарасидан Шарқда Чин ичигача бўлган ҳудудда турк уруғ ва қабилалари шу тартибда жойлашган: печенег, қипчоқ, ўғуз, йемек, бошқирд, басмил, қайи, ябаку, татар, қирғиз, чигил, тўхси, яғмо, угроқ, чаруқ, чўмул, уйғур, тангут, хитай”. Буюк тилшунос ва тарихчининг фикрларини ким инкор қила олади? Аммо муаллиф Шарқ олими фикрлари билан чекланиб қолмайди. У шубҳага ҳеч қандай ўрин қолмаслиги учун XIX асрда яшаган даниялик олим П.Ф.Сум асаридан ҳам ибратли кўчирма олади: “Туркларнинг умумий номи бир қабиланинг иккинчиси устидан голиб чиқишига боғлиқ ҳолда тез-тез ўзгариб турган. Скифлар, Сарматлар, Аланлар, Хунлар, Хазарлар, Узлар ёки Команлар, Татарлар — моҳиятан бир-бирининг ортидан келган умумий номлардир”. Бу ерда тарихий ҳақиқат тўғри акс этган. Афсуски, Шўро олимлари бундай адолатли фикрларни бутунлай топтаб ўтиб, “Бўлиб ташла ва ҳукмронлик қил!” деган шовинистик назария учун хизмат қилишга сафарбар этилган эди.

Асосий масаладан чалғиб кетмайлик. Юқоридики келтирилган иқтибослар қадимги олимларнинг асарларидан олинган. Хўш, бу хусусда бошқа хориж олимлари қандай хулосага кел-

ганлар? Носир Муҳаммад шундай саволлар тугилишини олдиндан сезиб, инглиз тарихчиси ва таржимон Уильям Эрскин асарига мурожаат қилади. Бу олим туркий халқларни яшаган жойларига кўра уч катта гуруҳга ажратган. Биринчи гуруҳ: тунгуслар ёки манчжурлар. Иккинчи гуруҳ: мўғуллар. Учинчи гуруҳ: турклар. “Улар кўп асрлар давомида Гоби чўллари ва Ғарбий Мўғулистон, жанубда Кошғар ва Помир тоғларигача, Хуросон, Каспий ва Қора денгизларигача, ғарбда эса Дон ва Волга бўйларигача, шимолда эса Сибиргача улкан ҳудудда яшаган”. Бу ўринда иқтибослар ёритилаётган мавзунини чуқур ҳис қилишимиз учун катта кўмак беради. Хуллас, муаллиф туркий халқлар ҳақида дастлаб юнон тарихчилари ва адиблари, араб ва форс солномачилари асосли маълумотлар бергани, академик Э.И.Эйхвалд “Туркий халқлар эрампиздан олдин ҳам Европада яшаган” деган хулосани исботлаб бергани, форс шоири Асадий Тусий “Гершасбнома” дostonида Мовароуннаҳрдан то Хитой ерларигача бўлган ҳудудни “Туронзамин” деб атагани ҳақидаги қизиқарли маълумотларни келтиради.

Муаллиф эрадан олдинги III асрдан бошлаб XX асргача мавжуд бўлган туркий (Хоразм, Хун, Қангюй, Кушон, Сомонийлар, Қорахонийлар, Ғазнавийлар, Темурийлар каби) сулолалар ҳақида гапирар экан, уларнинг тарих саҳнасига чиқиши, ривожланиши, инқирозга учраши сабаблари ҳақида тарихий маълумотлар бериб, давр хроникасини яратади. Шулар асосида туркий сулолалар яратган маданият, санъат намуналари, саройлар, улкан қурилишлар, улуг иншоотлар, буюк адабий-бадиий, илмий асарлар ҳақида ихчам ва лўнда ҳикоя қилади. Биргина мисол. Китобда Салжуқийлар ҳақида гапирилган экан, Марв шаҳрининг ўзида 10 та йирик кутубхона мавжуд бўлгани айтилади. Шу ибратли мисолнинг ўзи ўқувчини ўйга толдиради, хаёлини олис-олисларга олиб кетади. Демак, ана шу Хоразмийлар, Сомонийлар, Салжуқийлар, Ғазнавийлар, Темурийлар даврида илм-фан, санъат, адабиёт, меъморчиликнинг юксак тараққиёти, ўлмас обидалар, биринчи навбатда китоблар, ҳаётий билимлар учун мустаҳкам замин, пойдевор бўлганини кўрсатади.

Хуллас, содда, равон тилда ёзилган, етарли ҳужжатлар, фактлар, далилларга асосланган “Турон” йилномазининг илмий-маърифий аҳамияти жуда катта. У долзарб мавзуда битилган, ниҳоятда зарур китобдир.

Энди рисолани ўқиш жараёнида туғилган айрим истак ва мулоҳазаларимизни ҳам айтиб ўтсак. Энг аввало, айрим истилоҳларнинг ёзилиши эътироз туғдиради. Масалан, деярли ҳар саҳифада учрайдиган **тарих** сўзи негадир **таърих** тарзида ёзилган. Мавжуд имломизда, ҳозирги ўзбек тилида бу сўз **тарих** шаклида ёзилади ва талаффуз қилинади. Уни **таърих** тарзида ўзгартириб ишлатишга ҳеч қандай зарурат йўқ. Ҳозир таърих деб бирор воқеанинг бўлган вақтини саънаткорона айтиш тушунилади. Шунга ўхшаш, **Тегин** сўзи баъзи жойларда, ҳатто бир саҳифада **Тигин** шаклида ёзилган. Бу ўринда ҳам бир хиллик зарур. Китобнинг 95-бетида Султон Абу Саидга ёрдам берган ҳукмдор исми Абулхайрон деб кўрсатилади. Аслида Абулхайрхон бўлиши керак эди. Булар жузъий хатолар. Айтиш лозим бўлган мулоҳазалардан бири шуки, муаллиф деярли барча туркий сулолалар ҳақида маълумот берадию, лекин Қанг (Қангюй), Эфталитлар, Фарғона сингари айрим йирик туркий давлатлар ҳукмронларининг хронологиясини очиқ қолдиради. Тўғри, бу сулолаларнинг раҳбарлари ҳақида манбаларда маълумот кам. Шунга қарамай, Қ.Маҳмудов “Қадимги Туркистон” китобида қадимги Турк хоқонлигига боғлиқ сулолалар ҳақида анчагина маълумотлар келтирган. Муаллиф асарининг кейинги нашрларида Қ.Маҳмудов тадқиқотидан фойдаланади деб умид қиламиз.

“Турон” йилномаси баҳонасида кўпдан бери баҳсларга сабаб бўлиб келаятган яна бир янглиш фикрга муносабат билдириб ўтишга тўғри келади. Айрим Европа ва рус, усмонли турк олимларининг ишларида “чигатой тили”, “чигатой адабиёти” истилоҳи ишлатилади (Носир Муҳаммад негадир бу истилоҳни “**чағатой**” тарзида қўллайди). Атоқли шарқшунос, ўзбек мумтоз адабиётининг холис билимдони

Е.Э.Бертельс ўз вақтида бу истилоҳни “ўринсиз атама” деб рад этган эди. Муаллиф рисоланинг 82-бетида: “Кўпгина тарихий манбаларда Олтин Ўрда **мўғул давлати** дейилган. Аслида эса, **бу давлат бошқаруви** ва армиясининг ўзагини **қарлуқ, қипчоқ ва ўғуз лаҳжаларида сўзлашувчи** туркий қабилалар ташкил этган”, — деб ёзади. 85-бетда эса: «Олтин Ўрданинг тили Чағатой лаҳжаси бўлган. Чағатой лаҳжаси заминиде эса ҳозирги ўзбек тили шаклланданган», — деб таъкидлайди. Бир тил ҳам “қарлуқ, қипчоқ ва ўғуз лаҳжаси”, ҳам “Чигатой лаҳжаси” бўлиши мумкинми? Мовароуннаҳрга мўғуллар бостириб келиб, “Чигатой улуси” (чигатой тили эмас, тилни ҳеч қачон бир киши яратмайди!) пайдо бўлгунча ҳам бугун **ўзбек** деб аталаётган **туркий** тил қадим-қадимдан мавжуд эди-ку! Муаллиф юқоридаги фикрлари билан китоб муқаддимасида Маҳмуд Кошғарийдан келтирган иқтибосларини рад этмаяптими? Ёки у даврлардаги тилнинг бугунги ўзбек (туркий) тилига алоқаси йўқми? Хуллас, яхши бир тадқиқотда бундай қарама-қарши фикрлар бўлмаслигини хоҳлар эдим.

Носир Муҳаммад “Турон” йилномаси муқаддимасида қадри юртбошимизнинг “Юксак маънавият — енгилмас куч” асаридан бир иқтибос келтиради: “Ўз тарихини билмайдиган, кечаги кунини унутган миллатнинг келажаги йўқ”. Ниҳоятда улуг ва доно фикр. Бутун ўтмиш тарихимизни, маънавий қадриятларимизни янада чуқур, янада кенг, кўп ва ҳўб ўрганишимиз, улуг ўтмишимизга муносиб теран тадқиқотлар яратишимиз учун бу дил сўзлари юксак илҳом ва мадад беради. Қадимий Ватанимиз, она тарихимиз бўлган Турон тарихини ҳаққоний ёритиш, уни ўткинчи гардлардан тозалаш ва асл қиёфасини тиклаш, Президентимиз таъкидлаганларидек, ҳаммамизнинг муқаддас бурчимиздир.

“Турон” йилномаси ана шу юксак интилиш ва мақсад йўлидаги яна бир қадам сифатида қадри ва эътиборли асар бўлиб қолади. Унинг янги нашрлари ҳар жиҳатдан мукамал бўлишига тилакдошимиз.

*Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ,
Ўзбекистон Республикасида хизмат
кўрсатган маданият ходими,
филология фанлари номзоди*

Василий ЯН

Осиёнинг мовий сарҳадлари

СУВОРИЙ ЁН ДАФТАРИДАН

Василий Ян (Янчевецкий) сизга «Чингизхон», «Боту», «Сўнги денгизгача» тарихий романлари билан таниш. Унинг асарлари дунёнинг кўпгина тилларига таржима килинган. Шарқшунос зобит XX аср бошларида Россия империясининг Асхобод (ҳозирги Ашгабат) истеҳкомига хизматга юборилган. Осиё бўйлаб бир неча экспедицияларда қатнашган. Унинг тўрт жилдли асарлар тўпламига кирган «Чавандоз номалари» туркумидаги «Осиёнинг мовий сарҳадлари» сафарномасидан бир бобни жузъий қисқартирилган ҳолда эътиборингизга ҳавола қилмоқдамиз.

Саргузашт услубида ёзилган бу номалар Россия империяси Америка ва Англиянинг Ўрта Осиё ҳамда Яқин Шарқ билан боғлиқ манфатлари тўғрисида билимларингизни янада бойитади деган умиддамиз.

БУ ЕРДАН ҲАЁТ ҚОЧГАН

1. Америка экспедицияси

Биз Асхободга қайтганимизда иккита шов-шувли воқеа рўй берган эди. Генерал Уссаковскийнинг оиласи келибди... Иккинчиси эса анча жиддийроқ.

1903 йили танти миллиардер Карнегининг илмий институтидан Американинг геология-археология экспедицияси келган эди. Ушанда «Асхобод» газетаси экспедиция «... ер ва давлат мулки вазирлигининг тавсияси билан келганлиги, Копетдоғ, Гавдан, Хайробоод, Қарши ва Термизни илмий тадқиқ қилишда АҚШ элчисининг хоҳишига кўра Бош штаб экспедицияга ҳамкор бўлиши, лекин қазилма ва археология бойликлари олиб кетилмаслиги...» ҳақида ёзган эди.

Экспедицияни Рафаэл Помпелли бошқарган. У илмга дахли йўқ моҳир ишбилармон сифатида катта ўғли билан келган эди. Экспедициянинг асосий мақсади нефт ёки бошқа фойдали қазилмаларни қидириш эканлиги истиснодан холи бўлмаган.

Генерал Уссаковский америкаликларни илиқ кутиб олиб, ҳар тарафлама ёрдам кўрсатишга ваъда берди. Менга эса, инглизча билганим учун экспедицияда қатнашимизга хайрихоҳлик билдирди.

Помпелли “уни яна Россия ўзига махлиё қилаётганини”, ёшлик пайтларида Сибирга қайсидир илмий экспедиция билан келгани, бу сафарлар унда “ёқимли таассуротлар” қолдирганини сўзлаб берди. Экспедициянинг раҳбари ва Помпеллининг ўнг кўли Дэвис эди. Америкалик бу таниқли олимнинг геология бўйича мукамал

қўлланмаси Кўшма Штатлар университетларида ўқитиларди. Дэвис Копетдоғ тизмаларига чиққан ва кейинчалик тоғлар, тоғ жинслари ҳажми, уларнинг геологик тузилиши бўйича кузатувлари ҳақида Уссаковскийга ҳисобот берган эди.

Дэвиснинг ассистенти ёш геолог Эльсворс Хентингтон бўлиб, яна бир машҳур профессор – италян археологи ҳам экспедиция таркибига кирган. Помпелли экспедицияси 1904 йил давомида Асхобод яқинидаги Анав харобаларида қимматли кашфиёт қилгани ҳақида “Закаспий шарҳлари” газетасида хабар берилган эди.

Помпеллининг қазилма ишлари Ўрта Осиё тарихини ўрганишга ҳисса қўшди. Карнеги институти экспедиция ҳақидаги ҳисоботни чиройли қилиб нашр этган (унда кейинчалик академик бўлган В.В. Бартольд ҳам қатнашган), шу ишларни нега биз – руслар мустақил равишда бажармаганимиз алам қилган эди.

2. “Таҳлика ва таваккални бўйнимизга олиб”

Эльсворс Хентингтон билан деярли тенгдош эдик. Маълумотимиз даражаси ва ихтисосимиз бир хил эди. Иккаламиз ҳам бўйдоқ ҳаёт пиллапояларидан энди кўтарилиб келаётган бўлиб, саёҳатлар борасидаги орзуларимизнинг муштараклиги бизни дўст қилиб қўйганди. Эроннинг тақир саҳролари орқали эрон-афғон чегаралари бўйлаб Ҳиндистонга ўтишга келишиб олдик.

Ўрта Осиёга келган ва ўлка бўйлаб юрган кунимданоқ олдиндан ўйлаган орзуим – Эрон ва Афғонистон орқали Ҳиндистонга ўтишга тайёргарлик кўра бошлаган эдим. Ҳали Лондонда эканлигимда, кейинчалик эса Петербург ва Асхободда ўзим ўтадиган давлатларни ўргана бошладим. Тўплаган маълумотларим ёрдамида Афғонистон ҳақида бир неча мақолалар ёзганман. Улар “Асхобод” ва Петербургнинг “Новое время” газеталарида босилган эди.

Генерал Суботичний Узоқ Шарққа кетиши олдида Эрон ва Афғонистонга сафарга юборишини сўраб, фикрларимни асослаган ҳолда билдириш ёзган эдим. Унда “бош мақсад Афғонистонни, унинг халқи, сиёсати, урф-одати ва бошқа муносабатларини ўрганиш” эканлигини баён қилган эдим. Генерал Суботич менинг хатимдан нусха кўчиртириб, Туркистон генерал – губернаторига жўнатган ва хатида талабимнинг қондирилишини сўраганди.

Тошкентдан келган жавоб хатида генерал Иванов шундай ёзган эди: “Губерня котиби Янчевецкийнинг Афғонистонга бориб, ўша мамлакат билан танишиш истаги менга маъқул бўлди. Хоҳлардимки Янчевецкий таҳлика ва таваккални бўйнига олиб, бу ишни қилиши мумкин. Бироқ жаноб ҳарбий вазирнинг розилигисиз рухсат беришга иккиланмоқдаман. Шунинг учун ходимингиз илтимосини ҳарбий вазир билан ҳазрати олийларига тақдим этдим...”

1902 йилнинг декабр ойида Петербургдан телеграмма келди. Унда ҳарбий вазирнинг: “Янчевецкий барча огирликларни бўйнига олса – розиман...” деган рухсати битилган эди. Лекин сал кам бир йилда кейингина орзуларимни амалга ошириш имкони туғилди.

Режаларимни Хентингтон билан ўртоқлашдим. 1903 йилда ўзаро келишиб, илмий экспедицияни Эрондан бошлаш, Сейстонга етганда, Афғонистонга кириб, сўнг Ҳиндистонга йўл олишни режалаштирдик. Шунинг учун 1903 йилнинг август ойида бир вақтнинг ўзида иккита билдиришнома ёздим. Бири – Эронга бориш, иккинчиси – махфий – Афғонистон ва Ҳиндистонга ўтиш ҳақида эди.

Россия ва Афғонистон билан дипломатия муносабатлари бўлмаганлиги оқибати ўлароқ экспедициямиз ва унинг йўналишини ошкор қилмаслик учун хужжат ва буйруқларда менинг сафарим фақат Эронга эканлиги кўрсатилди. Қолганлари — Афғонистон ва Ҳиндистон сафари менинг “бўйнимга тушган” эди.

Петербург газеталари билан ҳамкорлик қилишим ҳаммага маълум бўлиб, Уссаковский менга журналист сифатида, “йўл харажатларисиз, маошим сақланган ҳолда” рухсат берди. Шу боисдан сафар жиҳозларини топиш қийин кечди. Сафар учун уч юз сўм ва олдиндан уч ойлик маошим — уч юз сўмни олдим, холос (кейинчалик сафаримни яна уч ойга узайтиришди, бу пулларни уммон ортидан каттагина маблағ олиб турувчи Хентингтон билан тенг бўлишиб олдик).

3. Бизнинг карвон

Сафаримизда олти киши эдик. Учта туяга сув тўлдирилган мешлар, озиқ-овқат, йиғма чодир, кигизлар ортилди. Эльсворсда эса Америкадан олиб келган йиғма каравот, курси, хонтахта ҳамда узун тоғора бор эди. У имкон топилганида бу жиҳозлардан фойдаланишни ўрнига қўяр эди. Бу эса менинг гашимни келтирарди.

Сафарда мени Маргания (Малахий Клавдиевич Маргания асли кавказлик бўлиб, истеъфодаги подполковник эди — таржимон) тарафидан юборилган икки йигит ёш: хушчақчақ туркман Хивақилич ва афғон қочоғи Мардон кузатиб боришарди.

Мардон асли Ҳиротда яшаган. Хотинини жазмани билан тутиб олганида ҳар иккаласини ҳам сўйиб ташлаган бўлиб, қочқинда яшарди. Афғонистонга қайтса, уни дор кутаётганини ўйлайвериб, одамови бўлиб қолган. Хивақилич эса тўрт хотинининг галвасидан қочиб кетган, шунинг учун ҳам қувноқ юрарди. Хентингтон ўзига Курбон исмли тилмочи ва форс ҳамда туркман тилларини яхши биладиган ўрис Михаилларни ёрдамчи қилиб олди. Михаил яхши овчи бўлиб, кейинчалик сафар давомида ёввойи қушлар билан сийлади, Эльсворсни рус тилига ўргатди...

Шунингдек, экспедицияни Трезорка лақабли кўппак кузатиб борди. Мен билан узоқ вақт бирга яшаган оппоқ ва жуссаси митти бўлган бу ит карвон олдида чошиб борар, ҳамма дам олганида юкларнинг тепасига чиқиб дам олар, тунлари карвонни хушёрлик билан қўриқлар ва шарпа сезганида қаттиқ хурар эди. Хентингтон йўл-йўлакай “Сулув Елена ҳақида” хўрсиниб, хатлар орасига қора қоғоз қўйиб кундалик ёзарди. Имкон топди дегунча хатнинг бир нусхасини Бостондаги отасига юборарди. Эҳтиёткорлиги туфайли шундай қиларди. Чунки кундаликлар турли сабаблар билан йўқолиб қолганида ҳам тайинли қўлларда бўлар эди. Америкага қайтгач, “Туркистонни тадқиқ қилиш” номли китобида саёҳатимиз ҳақидаги ҳисоботни суратлар ва чизмалар билан нашр этди.

4. “Оллоҳ биздан юз ўғирмади...”

Экспедиция карвонимиз Сарахсдан 1903 йилнинг ноябрида йўлга чиқди. Биз атайлаб шу вақтга келишган эдик. Чунки бу ойда Ўрта Осиё минтақасида жазирама иссиқлар ўрнига салқин ҳаво келади, айрим жойлар музлайди. Бу эса саёҳатчилар учун ҳам, уловлар учун ҳам қум ва қояларда юришни осонлаштиради.

“Узоқ сафар мени ўта хушёр бўлишга чақиради”, деб ёзган эдим Сарахсдан чиқаётиб Асхободга йўллаган хатимда. Саёҳатнинг биринчи

кунлариёқ фикримнинг тўғрилигини кўрсатди ва айрим умид ва режаларни чиппака чиқарди.

Эрон йўли биз учун Зулфиқордан бошланди. Дарага жойлашган бу шаҳар Россия, Эрон ва Афғонистон чегаралари кесишган жойда эди. Карвон шу жойдан эрон-афғон чегарасидан жанубга қараб юрди. Сафар чоғида биз ўзимиз белгилаган усул билан – гоҳ қум текисликлари, гоҳ аҳоли яшаш жойларида тўхтаб ўтдик.

Хентингтон иккимиз отларга миниб, карвондан четга чиқар ва жойларни ўрганар эдик. Шундай четга чиқишларнинг бирида Афғонистон чегараси ичига анча кириб кетибмиз. Ариқ чопаётган деҳқонлар бизни ушлаб олишди. Кузатувчи икки йигит ҳам биз билан бирга эди. Деҳқонлар бизни қўйиб юбормасликлари равшан бўлгандан кейин Хентингтон отишма билан қутулиб қолишни таклиф этди. Мардон қулоғимга шивирлади: “Оллоҳ биздан юз ўгирди!” Ҳар бир тутиб олинган ўрис учун инглизлар минг рупиядан тўлашади! Бу ерларда инглизларни айғоқчилари кўп! Олишамиз, бўлмаса бизни аввал зиндонга солиб, кейин Англиянинг Кобулдаги ваколатхонасида аъёнларнинг кўз ўнгида қозикқа ўтқизишади!...”

Бир оз ўйлангандан кейин Гомер достонидаги Одессейнинг ҳийласини Мардонга шивирлаб: “Шошма! Оллоҳ ҳали биздан юз ўгиргани йўқ. Балки биз Оллоҳни эсдан чиқарганмиз” дедим ва афғонларга мени улуг сарҳанг (полковник) деб таништиришини айтдим. Мен бу ерга элчи сифатида келганман, ҳар кимлар билан гаплашавермайман, катта бошлиқлар билан учраштиришларини талаб қиламан!

Мардоннинг гапини эшитиб афғонлар бошлиқларини бу ердан анча узоқда – қалъада эканлигини айтди.

“Мени у ерга олиб боринг! – деб буйруқ қилдим. – Ундан олдин чопар юборинглар, дастурхон ёзиб, чой дамлаб қўйсин”.

Бир неча афғон отларига сакраб миниб, чоптириб кетишди. Икки афғон йигити мен минган отни жабдуғидан ушламоқчи эди, биқинидан ниқтов еган от пишқириб, уларни тишламоқчи бўлди. Шундагина улар нари кетишиб, йўлларида давом этишди.

Ялангоёқ афғонлар қуршовида ярим вайронага айланган, пахсадан қурилган қалъага келдик. Гидамлар тўшаб улгурилган, қозонларда палов, мис қумғонларда чой қайнар эди.

Қалъа бошлиғи ҳам, чегарачилар сардори ҳам Абдулҳамид исмли кекса зобит экан. Соқоли хинага бўялган новча одам биз билан кескин, аммо ҳурмат билан гаплашди: “Афғон еридан нега рухсатсиз ўтдинглар? Ўрисларнинг Афғонистонга кириши ман қилинганлигини сизлар билишингиз керак! Нега келдинглар?...”

Таржимонимиз Мардон орқали биз экспедиция аъзолари эканлигимизни, биримиз рус, иккинчимиз амеркалик эканини, саҳрода йўл белгилари бўлмагани учун адашиб қолганимизни тушунтирдик. Одамлардан бу ерга келтиришни ўзимиз илтимос қилганимизни, йўлни сўрамоқчи бўлганимизни ҳам таъкидлаб қўйдик. Сейистон, ундан Белужистон ва Ҳиндистонга бормоқчилигимизни айтиб, қўшимча қилдим: “Афғонлар адолатли ва ботир халқ, ўз бошлиқлари қолиб, фақат инглизлар буйруғини бажармайдилар-ку,? Нахотки йўловчиларда улардан яхши хотиралар қолишини исташмаса?...Ё кекса ва жасур жангчи Абдулҳамид ўз ерининг қалъасига бошлиқ эмасми?...”

Мардон гапларимни ҳафсала билан таржима қилиб турди. Абдулҳамиднинг авзойи бироз юмшаганини сездим. Кейин у овқат келтиришни буюриб, саёҳатчиларнинг қуролларини томоша қилишга тушди.

Мен қўлимдаги отликларга мослаштириб калталаштирган оддий милтиғимни узатдим-да, афғон қуролини кўрсатишни сўрадим. Абдулҳамиднинг қўлидан милтиғини олаётганимда унинг қўндоғидаги инглиз тамғасига кўзим тушди.

Дастурхон атрофида қизгин суҳбат бошланди. Абдулҳамид Россия ҳақида, унинг Ўрта Осиёдаги мулки ҳақида кўп сўради. Биринчи марта рус одамани кўриб турганини, руслар ва Россияга ҳеч қандай эътирози йўқлигини яширмади. Лекин кечагина душман ҳисобланган инглизларнинг Кобулдан туриб берган буйруқларини бажаришга мажбур эканини таъкидлаб қўйди.

Биз дўстона хайрлашдик. Очиқиб кетганимиз учун паловга тўйиб олгач, эсталик учун Абдулҳамидга соатимни ҳадя қилдим. Йўл кўрсатгани, меҳмондўстлиги учун ташаккур билдириб, отларимизга миндик.

Афғонлар билан суҳбатимиз давомида Хентингтон жим ўтирди, Абдулҳамидни ва атрофни шубҳаланиб кузатди. Гоҳо чарм камзули чўнтагидан Инжилни олиб варақлаган бўлди.

Биз қалбадан хотиржам чиқиб кетдик. Дастлаб отлар қадамани тезлатдик, қош қорая бошлагач эса йўрттирдик. Ортимиздан бир неча афғон отлари кузатиб келдилар.

Карвоннинг тунаш жойига етиб келганимизда чодирлар тикилган эди. Улар бизнинг ҳаяллаб кетганимиздан хавотирланиб туришганида шарпамизни узоқдан пайқаган Трезорка қаттиқ-қаттиқ ҳура бошлади. Шунда шерикларимиз “биздан юз ўғирмагани учун ” Оллоҳга ҳамду санолар айтишди.

Орадан ҳеч қанча вақт ўтмай, Сейистонга келдик ва Хуросондаги Россия консулигида чегара хизмати капитани Абдулҳамиднинг Кобулга чақирилгани, адабсиз рус йўловчиларини Кобулга олиб келмай, қўйиб юборгани учун тан жазоси олганини эшитдик.

5. Янги йилдаги туш

Жуғрофия ва геологияни махсус ўрганган Хентингтон йўл-йўлакай ўйлаганларини ёзиб борар, жойларни чизар ва фотосуратга олар эди. Менга эса ер қаватининг геологик ўзгариши, саҳролар қандай пайдо бўлгани, нега уларда ҳаёт йўқлигини тушунтирарди. Унинг айтишича, бир неча минг йилликлар олдин Эронда юксак тоғлар бўлган, улар секин — аста ювилиб паст тепаликлар ва водийларга айланган, айрим жойларидагина ҳайбатли чўққилардан унча баланд бўлмаган қоялар қолган.

Қадим вақтларда Шарқий Эронда аҳоли зич яшаган, маданият юқори бўлган. Йўлимизда шаҳарлар, қалъалар ва каналлар қолдиқлари тез-тез учраб турарди. Хентингтон фикрича, Эроннинг шарқий қисмида олиб бориладиган қазилма ишлари катта кашфиётларни очади, биз ҳалигача билмаган юксак манавият ишларини аниқлайди.

Фақат ҳар замонда кичик аҳоли масканлари ва кўчманчиларга дуч келдик, холос.

Йўлимизнинг кўп қисми тақир, қуёшда куйган сувсиз саҳродан иборат бўлди. Аҳён-аҳёнда ҳуркак ёввойи қулонлар, сайгоқлар ва баланд осмон қўйнида сузиб юрган бургутларга дуч келдик, холос.

Биз дуч келган қишлоқлар, далалар, боғлар ва ариқлар нега йўқ бўлиб кетган? Хентингтон айтганидек, геологик ўзгаришлар бир неча минг йиллар олдин бўлган ва ҳаётнинг равнақ топишига шароит яратиб берган-ку? Нега чаман бўлиб очилган ҳаёт бирдан ғойиб бўлди, худди ҳеч нарса бўлмагандай...

Очиқ чўлда тунаш учун тўхтадик. Тунда чиябўриларнинг улиши эшитилди. Отларни эгар-жабдуғлардан бўшатиб туяларни чўктирдик. Йўл азобидан толиққанзимиз учун кенг гулхан ёнида, кимлар чодир ичида қаттиқ уйқуга кетдик.

Атрофдаги жонсиз саҳрога тикилганимча хаёлга чўмдим:

“Эҳтимол, бу ерда иқлим ҳам бошқача бўлгандир. Ахир шу текисликлардан Искандар Зулқарнайн, Чингизхон ва Темурнинг кўпмингкишилик лашкарлари ўтган. Улар нималарни еб тирикчилик қилишган? Туя ва отларини қаерда суғоришган? Ўзлари билан нима олиб келдилару нима қолдирдилар?...”

Янги, 1904 йилни саҳрода кутиб олдик. Милтиқлардан ўқ уздик, камтарона дастурхон тузадик.

Янги йилнинг бу туни Россияга омадсизлик келтирган йилнинг биринчи туни эди. Бу тунни мен ҳам эслаб қолдим. Шу кечаси саҳарга яқин туш кўрдим. Безатилган чодир ёнида ўтирармишману тушимда сезармишман. Қисиқ кўзли, сочларини икки ўримга жойлаган мўғул Чингизхон рўпарамда турармиш.

У чап товонида ўтирганича ўнг қўли билан тиззасини кучоқлаб олган эмиш. Чингизхон мени ёнига таклиф қилармиш. Унинг яқинидаги кигизга ўтирганимдан сўнг, мени кучоқлаб сўрармиш:

“Сен менинг ҳаётимни ёзишни хоҳлайсанми? Унда мени забт этилган халқларга нисбатан ғамхўр, одамларга бахт келтирувчи сифатида таърифлагин! Шундай қиламан деб сўз бер! ...”

Мен эса унинг ҳақида фақат ҳақиқатни ёзаман дермишман.

“Айёрлик қиляпсан, тўғри жавобдан қочяпсан. Мени бадном қилмоқчимисан? Бундай қилишга қандай журъат этдинг? Ахир мен сендан кучлироқман! Кел, курашамиз!...”

Ўрнидан турмасдан улкан кучоқлари билан мени тобора қаттиқроқ қисармиш. Шу усулда мўғулларнинг одатига кўра умуртқамни синдиarmoқчи бўлганини идрок қилармишман!

Қандай қутулиш керак? Қандай қилиб ситилиб чиқиб кетсам экан? Чингизхонга бўйсунмаслик учун қандай қилиб кучли бўлиш керак? Шунда менинг ҳаёлимда “ялт” этиб бир фикр пайдо бўлармиш: “Ахир бу тушим-ку! Тезда уйғонишим керак, шунда қутуламан!...”

Уйғониб кетдим. Тепамда саноқсиз юлдузлар жимирларди. Отлар тўрваларидаги арпани бир маромда чайнади. Чингизхон ҳам, одамни тешадиган ўткир нигоҳлар ҳам йўқ эди.

Шунда биринчи марта бу истилочи ҳақида ёзиш, у қандай бўлса шундай — халқларни қирғин қилувчи, ўзидан кейин саҳроларни қолдирувчи сифатида баён қилиш орзуси туғилди.

Лекин бу тундан кейин орзумни амалга ошириш учун узоқ вақт саргашталиқ кутиб турарди.

6. Даҳшатли саҳро

Жануб томон бораётган кичик карвонимиз Дашти Лут деб аталган сувсиз саҳрони кесиб ўтди. Саҳронинг номи ҳам ўзига мос (“лут”-даҳшатли) эди. Эроннинг шарқий қисми марказидаги бу қум текисликлар юзлаб чақиримга чўзилган, қояли тоғлар, шўрхоқ ерлар ва ўлик қўллар билан кесилган эди.

Шундай шўр қўллардан бири — Немексар бўйида бир туямиз қулоғигача ботиб кетди. Ўзимиз мўъжиза туфайли жонимизни сақлаб қолдик. Юк ортилган туяни қутқариб қолиш учун барча қилган ҳаракатларимиз зоя кетди. Уни азобли ўлимдан халос қилиш учун

отишга қарор қилдик. Шундай қилиб, туя Дашти Лутнинг саноқсиз қурбонлари қаторига қўшилди. Бундай қаҳрли жойда ҳаётнинг борлигини ҳеч тасаввур қилиб бўлмас эди.

Бироқ тинимсиз юриш азобидан бўларимиз бўлиб, тунаш учун тоғ этагида тўхтаганимизда қоп-қора қоя тирқишидан жилдираб оқиб ётган чучук сувни кўрдик. Гулхан атрофида ўтирганимизда эгнига кигиз чакмон кийган, кўлига таёқ тутган бир чол қоронгулик ичидан чиқиб келди. Унинг ортидан пахмоқ итини етаклаган тортинчоқ бола ҳам пайдо бўлди. Чол таклиф қилинган луқмаларни чайнаб, оловда исинганидан кейин сахро тўғрисида қизиқ-қизиқ воқеаларни гапириб берди. Аслида сахро ўлик эмас, бизга ўхшаган келгиндиларга шундай туюлар экан. Шу ерда туғилганларга сахрода ҳамма нарса – сув, овқат, одамлар, ҳайвонлар истаганча бор эмиш.

“Сахрода эркесвар кўчманчи халқ – лутилар яшайди. Улар Ҳиндистон ва Қизил денгиз оралигида кўчиб юрадилар ва ўз ерларини яхши билишади. Қачон ва қайси қудуқларда сув пайдо бўлиши, ўсимликлар ўсишини билиб, шунга қараб кўчиб юришади.

Ёш лутилар савдо карвонларини кузатувчи бўлиб ёлланадилар, чоллари қўй боқадилар, тариқ экадилар, тоғларда ёввойи писта ва бодом терадилар...

Лутиларнинг Оташкада деган пойтахтлари бор. У саҳронинг ўртасида тоғлар панасига яширинган. Одамлар доимий яшамайди, ҳар уч йилда бир марта “муборак тошларини” зиёрат қиладилар. Пойтахтга олиб борувчи йўлни фақат “назаркарда”лар биладилар.

Лутиларни аёл киши бошқаради. “Халқ етакчиси” қошида маслаҳат кенгаши фаолият юритади. Улар ҳам пойтахтда яшамасдан, доимо кўчиб юрадилар..”

Чол, бола ва кўппак тунда қандай пайдо бўлган бўлса, шундай ғойиб бўлдилар.

Карвон эса эрталаб яна зерикарли ва оқсоч сахро бўйлаб йўлни давом эттирди.

Жанубга тушиб борган сари ибтидоий жойларга келиб қолдик. Бу ерда на одам нишонаси, на йўл кўринади. Беҳисоб қоялар, уларнинг оралиқларида кезиб, адашганимизни англадик.

Охирги Эрон қишлоқларининг бирида ёллаган йўлбошловчимиз нашаванд экан. У олдин ҳам бизда шубҳа уйғотган эди. Ҳозир эса “олдинда уч йўл борлиги, учаласи ҳам ёмон, сувсиз, қароқчилардан холи эмас”лигини айтди.

Олдин келишганига яна уч қирон кўшиб тўлашимизни ва наша беришимизни талаб қила бошлади. Нашасиз бир қадам юролмаслигини баҳона қилди. Пул ва тарёкни олганидан кейин қиронни салласининг қатига қистирди, тарёкни ютиб олди ва орқага қайтишимизни таъкидлади...

Карвоннинг аҳволи оғирлашди.

Ҳалок бўлган туя иккита мешдаги сувни ва бир қисм озуқа ҳамда жиҳозларни олиб кетган эди.

Бундан ташқари олдинги довон ошишда Михаилни безгак хуружи тутган ва у отининг бўйнидан кучоқлаганича эгарда беҳуш ётарди. Йиқилиб тушмаслиги учун Қурбон уни кузатиб борарди.

Қанча узоқлашсак, адашганимизга шунча ишонч ҳосил қилардик. Қоронғи тушаётган бўлишига қарамай на бирор йўлни, чашма ёки қудуқни учратдик. Шўрхок ерда тунашни маъқул кўрмадик. Чунки у на бизга, на уловларимизга наф берар эди.

Хентингтон газабланганича йўлбошловчини койир, харитани сўкар, қароқчиларга топшириш учун атайлаб шу ерларга олиб келганини таъкидлар ва компасга қараб фақат Мардоннинг маслаҳатларига қулоқ соларди. У шарққа бурилиб, Афғон чегараларига чиқиб олсак, тоғ пойидаги қишлоқларга дуч келишимизни таъкидлади. Жанубда эса сувсиз, яланғоч саҳро ястаниб ётарди...

Фикримиз бир-бирига тўғри келмагач, энди бошқа-бошқа йўллар билан кетишга қарор қилдик ва тахминан юз чақиримдан кейин жануброқдаги учрашув жойимизни белгилаб олдик. Агар уч-тўрт кундан кейин учрашмасак, бир-биримизга ёрдамга боришга келишиб олдик.

Хентингтоннинг кичик карвони йўл бошловчи, касал Михаил ва Курбон билан жанубга йўл олди. Узоқ-узоқларда кўнғироқ овози тингач, Мардон, Хивақилич ва мен отларимиз бошини шарққа бурдик.

7. Лутилар маликаси

Йўлнинг биринчи куни енгил бўлмади. Лекин Мардон сув топишимизга ишонган ҳолда бизни шарқ томонга бошлайверди.

Яна қоронғи тушди. Отлар гоҳ тошлоқ тепаликларга чиқар, гоҳ табиий сезги билан пастликка оҳиста тушарди. Кўз илғамас зулмат қаърида милтиллаган олов кўринди. Олов бор жойда одам ҳам, сув ҳам, овқат ҳам бўлади, деган умид бизга қувват бағишлади.

Яқин келганимиз олов атрофида енг ва узун кўйлаклари билан ёғдуни тўсиб гимирлаётган аёлларни кўрдик. Олов шуълалари атрофидаги қора чодирларни элас-элас ёритиб қўярди. Бесўнақай пахмоқ итларнинг бўғиқ хуришларидан отлар ҳуркиб кетди. Улар орқа оёқларида тик туриб кишнар эдилар. Аёллар саросима ичида қичқиришиб, ердан тош олиб ота бошладилар.

Олов ёнига яқин борганимизда қоронғилик ичида салла ўраган оппоқ соқолли чол кўринди ва жаҳл билан кўллари ни силтаб, бизни ҳайдамоқчи бўлди. Мардон афғончалаб чолга қичқирди. Хивақилич форсча ва туркчалаб бир нарсаларни тушунтиришга уринди. Лекин фойдаси бўлмади.

Юзларининг пастки қисмини енглари билан беркитиб олган аёллар ҳамон чинқирар эдилар. Улар отган тошлардан бири қулоғим остидан зув этиб ўтиб кетди, яна бир тош Мардоннинг отига тегди.

Нима қилишни билмай орқага тисарилаётганимизда чодирлар ортидан бир қорамағиз қизча қизғиш кўйлагига тақилган тангаларини жингирлатиб югуриб чиқди. Аёлларга бир нима деб бақирган эди, улар шу заҳотиёқ тинчиб қолишди. Чол сўкинганича нари кетди. Бизга яқин келиб қолган қизча форсийга ўхшаш тилда тез-тез гапирди.

Хивақилич музокараларни бошлаб юборди. Унинг айтишича, биз лутилар қабиласининг бир тармоғи бўлган машужу кўчманчиларига дуч келган эканмиз. Бу ерда фақат аёллар яшар, эркаклар, айниқса, кофирлар яқин келтирилмас экан. Лекин кўчманчилар бошлиғи Бибиқундуз истисно тариқасида бизни чодирга таклиф этди.

Аёллар итларини ёнларига чақириб, отларимизни бир четга етаклаб келдилар.

Шарқона меҳмондўстлик одатлари Осиё халқларида муқаддас ҳисобланади. Меҳмон бўлганимизга ишонч ҳосил қилиб, ўзимиздан ҳам, отларимиздан ҳам кўнглимиз тўқ бўлди.

Қизча тақинчоқ тангаларини жингирлатиб, чодирлардан бири томон бошлаб борар экан, узун этакларини сал кўтариб олган эди. Йилтираб турган чўғдай кўкимтир тутун кўтарилаётган гулхан ёнидаги гиламга ўтиришга ишора қилди.

Кўзимиз хонага ўргангач, чодирнинг нариги тарафида Будда ҳолатида ҳаракатсиз ўтирган аёл кўринди. У Бибиқундуз бўлиб, қабила ҳукмдори экан. Эгнига олтин тақинчоқ қадалган қизил шойи кўйлак кийган, бошига шол рўмол ўраб, устидан шокила ва занжирлар қадалган учли жиға қўндирилган. Гулхан ёруғида аниқ кўриниб турган жигарранг юзи эрта қариётган жувонни ёки ёш кўринган аёлни эслатарди. Қошлари сурмаланган, қош ўртасига эса кўкиштоб нуқта кўйилган эди. Жезга ўхшаб кетувчи бўйни ва виқорли кўксида йирик-йирик зумрад ва лаъл доналаридан маржонлар осилиб турарди.

Хивақилич шарқона суҳбат бошлаб, Бибиқундузнинг кўйлари, от ва туялари ҳақида, кейин ўзи ва бошқаларнинг соғлиғи ҳақида суриштирди. Шўрлаган саҳродан Ҳиндистонга кетаётган карвонимиз ҳақида сўзлади.

Бибиқундуз унинг гапини нигоҳини қадаганча жим туриб эшитди. Экспедицияда тоғларнинг шаклини чизувчи америкалик “катта мулла” борлигини эшитиб, қоп -қора қийиқ кўзлари билан бизларни кузатди.

– Карвонингиз ҳақида эшитган эдим, – деди Бибиқундуз сокин ва кўнғироқдек овозда. – Сенинг дўстинг тоғларни чизиб, кейинчалик ерли халқлардан олиб кўяр экан. Сен ҳам шундай қилмоқчимсан? Лекин билиб кўйинглар, сизларни Ҳиндистонга ўтказишмайди, Белужистонда англияликларнинг катта қисми туради, улар ҳеч кимни ўтказмайдилар...

Мен Бибиқундузни тинчлантirmoқчи бўлиб, ўзимнинг жаҳонгашталигим, “ҳақиқатгўй” эканлигим, одамлар қаерда ва қандай яшаётгани, уларнинг бахтиёрлигига қизиқишим ҳақида гапириб бердим.

Шундан кейин Бибиқундузнинг қарашлари сал илигандай бўлди. “Сен...фаранги дарвешмисан? Бундайларни ҳалигача учратмаганман. Қани, саёҳатинг ҳақида гапириб бер-чи...”

Қаерда бўлганимни эшитиб бўлгач, Бибиқундуз сўради:

– Ҳа, сен жуда оз жойларни кўрибсан, кўп нарсадан беҳабар экансан. Бахт излаб узоққа бормасликни англашинг учун ҳали кўп юришингга тўғри келади. Бахт ҳар қайси миллатнинг ўз ерида бўлади. Бахт – халқнинг эрки ва озодлигида, қадрдон ўчоғи ёнида, яхши кўрган машғулотида, қариндош – уруғлари даврасида!...

Шундан кейин Бибиқундуз машужи қабиласи ҳақида, чодирларини Ҳимолай тоғининг баланд ўтлоқларига, Арабистоннинг сап-сариқ қумлари устида тикишлари ҳақида гапириб берди. Кўплаб давлатларнинг чегарасидан эмин-эркин кўчиб ўтишларини сўраганимда ўз қабиласи билан боғлиқ бир ривоятни айтиб берди ва бу менга эртақдек туюлди.

“Қадим-қадим замонларда бу тоғларда қушлари сайраб турган қалин ўрмонлар бўлиб, унинг ёнида икки шоҳли Искандар Дашти Лут саҳроси томон қўшин тортиб ўтган. Саҳро чанқоғи азобидан қўшиннинг ҳалокати яқинлашиб қолганида шу яқин атрофда чучук сувли қудуқлар борлигини эшитади. Қўшин келганини эшитган лутилар маликаси ўз пойтахти Оташқададан Искандарни кўргани ва у билан суҳбатлашгани келади, унга қудуқларни кўрсатади.

Искандар қўшиннинг чанқоғини бостириб, тонг отгунча малика билан суҳбат қуради. Кетар чоғида эса маликага фармон ёзиб беради.

Лути халқининг Искандар мулки бўлган хоҳлаган давлат чегарасидан тўсиқсиз ўтишга рухсат берувчи, ўн минг йилдан кейин ҳам уни солиқлардан озод қилувчи Фармон эди бу. Фармонда битта шарт: абадул-абад бу халқнинг ҳукмдори аёл киши бўлиши кераклиги ҳам айтилган экан.

Аёллар тинчликсевар бўлишади, фитна ва исёнлар уюштирамайди, урушларни ёмон кўришади.

Шу йил *лути* қабиласининг ҳукмдори—малика қиз кўради. Онаси вафотидан кейин шу қиз лутилар бошлиғи бўлиб қолади. Ўшандан буён озод лутиларга аёллар етакчилик қилар экан. Бибиқундуз эса Искандар билан тонггача суҳбатлашиб чиққан аёлнинг наслидан экан...

Шу вақтдан бошлаб Осиёнинг ҳеч бир давлатида чегарадан ўтувчи лутилардан рухсатнома сўрашмас, солиқ олмас ва тикилган чодирлари ичига кирмас эканлар...

Искандар фармонининг тақдирига қизиқиб қолганимдан кейин Бибиқундуз бўйнида осилиб турган маккажўхори сўтасини эслатувчи кумуш туморни олди-да, фармон ичида эканини, у авлоддан-авлодга мерос бўлиб келаётганини билдирди.

Зебигардонга ўхшаб очиладиган тумор ичидан вақтлар ўтиши билан қуруқшаб, қаҳва рангига кирган пергамент қоғозни олиб, менга узатди. Хатда қадимги юнон ёзувига ўхшаш хира белгилар кўринарди. Бибиқундуз юнонча билан таниш эканлигимни билиб, хатни кўчириб олишга рухсат берди ва таржима қилишимни ўтинди.

Рўмоллари билан юзларини тўсган аёллар шарқона ширинликлар келтиришди. Меҳмондорчиликдан сўнг бизни бошқа чодирга таклиф этдилар. Олдинроқ, бу ерга отларнинг эгар-жабдуқлари ва хуржунларимизни келтириб қўйишган экан. Туннинг қолган қисмини шу ерда ўтказдик.

Тунги вақтнинг бир қисмини жинчирокнинг хира ёруғида хатнинг сақланиб қолган сатрларини ўқишга бағишладим. Англашимча, хат Яксарт (Сирдарё) дарёси бўйида муваффақиятсизликка учраган Искандар қўшинларидан асирга тушган аскарнинг «буюк Искандарга» ёзган хатига ўхшайди...

Мардон туни билан бир неча марта ташқарига чиқиб, гудурланар, атрофга олазарак қарарди. Гўё биз талончи лўлилар қўлига тушганмиз-у, улар бизни ўлдириб, отларимизни ўзлариники қилиб олмоқчидай.

Маълум даражада шундай фикр килишга унда асос бор эди.

Биз билан тунаган қари мулла ҳар бир ҳаракатимиздан сапчиб ўрнидан турар, «ҳамма кофирлар»ни лаънатлар, бизга еб қўйгудай қарар эди.

Кечқурун бизни меҳмон қилган аёллар эрталаб хурмо солинган палов олиб кирдилар. Кейин туйдирилган ва суғорилган отларимизни эгарлаб келтирдилар.

Кетишимиз олдидан Бибиқундуз ҳам пайдо бўлди. Энди унинг либоси одми, ҳеч қандай тақинчоқлар кўринмас, ҳамма аёлларга ўхшаб кийинган эди. Бибиқундуз отларни синчковлик билан кўздан кечирди, айилларини тортиб кўрди. Мешларимизнинг сувга тўлдирилганига ишонч ҳосил қилгач, оқ йўл тилади.

Унинг ёнида ўзига ўхшаган, кечқурун бизни кутиб олиб Бибиқундуз чодирига бошлаган қорамағиз қизча ҳам турарди...

Хат билан туморни Бибиқундузга қайтарар эканман, уни хафа қилгим келмади, аксинча, қоғознинг жуда қадимги эканлигини айтиб, меҳмондўстлик учун ташаккур билдирдим. Кўчманчи

белужларнинг биринчи карвони билан Искандар фармонининг аниқ таржимасини бериб юборишимни айтдим (кейинчалик бу учрашув ва хотиралар «Ватан» ва «Скифлар кўрғонидан хат» номли ҳикояларни ёзишимга асос бўлди).

Бибиқундуз чодирлар ва лути аёлларини суратга олишга изн берди. Суратларни Асхободдан жўнатишга ваъда бердим. Машужа аёллари салтанатида олган суратларимдан бир нечаси ҳозиргача сақланиб қолган (В.Ян архивида—*тарж.*)

Шундай қилиб, банги йўлбошловчимизнинг ўзи билмаган ёрдами билан карвон йўлидан овлоқдаги жойларни, киши билмас лутилар маликаси ва «Искандар фармони»ни кўрдим.

8. «Итоатсиз йўловчилар ушлансин!»

Эртаси кечга яқин жарликдан қияликка чиқиб бораётганимизда тепада одам қораси кўринди. Хентингтон доим олиб юрадиган йиғма курсисидан Инжилни ўқиб ўтирарди. Ундан нарироқда таранг тикилган чодир ёнида туялар ётар, тушовланган отлар ўтлаб юрарди. Қурбон ва Михаил гулхан атрофида юришарди.

«Ишлар жойидами? Нега йўлда эмассизлар?» дея Эльсворсга қувноқ овозда қичқирдим ва тепалик томон отни чоптириб кетдим.

«Ҳаммаси жойида... Окей!.. Аммо бугун якшанба. Ҳақиқий диндор сифатида бугун дам олишим ва фикр юритишим керак...»,—деб тушунтирди америкалик ҳамроҳим.

Карвонимиз кейин йўллардан юриб, Сейистонга келди. Бу шарқий Эроннинг ўта ботқоқлик жойи бўлиб, Ўрта Осиёдан Ҳиндистонга боришга энг яқин йўл эди. Бу ерлар Ҳилманд дарёсининг ирмоқлари орқали суғориларди. Сувлар Эрон кўрфазига етмасдан қумларга сингиб кетади.

Сейистон қадимги замонларда Эроннинг энг бой вилоятларидан бўлиб, афсонавий қаҳрамон Рустамнинг ватани эди. Шаҳар жуда кўп марта истило қилинган. Сўнгги марта Амир Темур забт этган ва обод қилишга улгурмаган эди.

Саҳродан ва ўзлаштирилмаган ерлардан иборат бўлган, айрим жойлари ботқоқлашган Сейистонга кириб боришда ҳужумкор белужлар отарлари билан кўчиб юрганларини кўрдик.

Сейистон (ёки Белужистон) узоқ вақт Эрон ва Афғонистон ўртасида талаш бўлган. 1872 йили Англиянинг «воситачилигида» бу икки давлат томонидан бўлиб олинган. Бундай бўлиниш “воситачи”лардан бошқасига наф келтирмас, аҳолини миллат жиҳатидан мустаҳкам қилмас, мунтазам равишда чегара тўқнашувларига сабаб бўлар эди.

Биз Сейистондаги белуж хонларининг бирига ташриф буюрдик. Албатта, қуруқ қўл билан эмас. Хон бизни илиқ кутиб олди ва дастурхон устида шундай деди:

— Совғалар учун миннатдорман. Лекин менга бошқа нарса керак... Кўшни Афғонистон вилоятларининг бирида ҳукмдор бўлган туғишган оғам мен билан доимо уруш ҳолатида келади. Унга инглизлар хуфия равишда қуроллар билан ёрдам бермоқда. Нега шундай қудратли ўрис подшоси менга бир неча замбарак беролмайди? Мен оғам билан ҳисоб-китоб қилиб, у ўрис подшоси билан абадий дўстликда яшаган бўлардим!

Вилоятнинг маъмурий маркази бўлмиш Нусратободда рус консули томонидан қабул қилинганимизда, афғон Сейистони орқали Ҳиндистон чегарасига юз чақиримча қолганини, лекин инглизлар

бизни нарийёққа ўтказмасликларини билдик. Шундай бўлса-да, биздан сал олдинроқ олмон сайёҳларининг шу ердан Ҳиндистонга бемалол ўтганини эшитган эдик.

Консулликда эшитишимизча, экспедициямиздан хабар топган инглизлар Британиянинг “марварид тожи” – “Кўҳи нур” га ўтишимиздан ҳадикда эканлар.

Инглиз консуллари бизга ҳар қандай йўл билан тўсиқ қўйиш, уларнииг бири рус бўлганлиги учун карвонни ушлаб қолиш ҳақида буйруқ олган эканлар. Изимиздан дайди қароқчилар юборилган ва уларга бизни йўқ қилиб, изимизни текислаш топширилган экан. Лекин йўл юришдаги ўзимга хос қоидам бўлиб, кўринганлардан йўл сўрардим ва саволлар билан уларни чалғитардим. Кейин эса бошқа йўл билан кетар эдим. Шунинг ҳисобига биз таъқибдан омон қолиб, Эронни муваффақиятли кесиб ўтган эдик.

Сейистонда Афғонистон, Ҳиндистон ва Форс кўрфазига бориш фикридан қайтдик. Бунга бошқа сабаб ҳам бор бўлиб, япон миана ташувчи кемалари томонидан Порт-Артурда рус флотига хужум қилинган эди. Менинг пулларим ҳам тамом бўлган эди. Хентингтон кутилмаганда Карнеги институти томонидан Америкага қайтиш тўғрисида телеграмма олди.

Биз отларимиз бошини орқага буриб, энди ғарбий йўллар билан форс шаҳарлари орқали шимолга йўл олдик.

9. Бадавийлар қалъаси

Қайтишимизда ғаройиб ҳодисаларга дуч келдик.

Экспедициям из келишидан олдин ер қимирлаши оқибатида вайрон бўлган Сейистондаги ботқоқликлар ўртасига жойлашган шаҳарларни кўрдик.

Одамлар яшамайдиган бу шаҳар кўчаларида фақат қамишдан ясалган солларда юриш мумкин эди. Аҳоли маълум бўлмаган сабаблар билан бу ерни аллақачонлар ташлаб кетган эди. Унда яшовчи ягона жонзот сариқтулки бўлиб, кўчалар ва тошлар оша сакраб-сакраб йўлимиздан чиқарди.

Хуросон вилоятининг маркази бўлган муқаддас шаҳар Машҳадда ҳам бўлди. Ўзини ҳақиқий мусулмон *деб* ҳисобловчилар ўлимидан кейин шу ерга дафн этишларини васият қилардилар. Шунинг учун ҳам чор-атрофдан ва узоқ жойлардан маййитларни шу ерга олиб келардилар. Шаҳарни бир шаклда қурилган сағаналар ўраб олгандай эди.

Машҳадда рус бош консули Панафидин бизни қабул қилди. Шу ерда менинг сафарим яна бир ойга узайтирилди. Консул менга озгина пул ҳам берди ва икки бош туямизни сотиб беришга ваъда қилди. Улар энди бизга керак эмас, чунки юklarимиз бўшаган, биз доимо сувга сероб йўллардан юриб, Русия чегарасига яқинлашаётган эдик.

Машҳаддан чиққаннимизда маҳаллий аҳолидан вайроналарда яшовчи қандайдир халқ тўғрисида эшитдик. Улар якка тоғнинг чўққисига бўлиб, ўша жойда қадимда даҳшатли қароқчи яшаган экан. Қароқчи тўплаган бойликларини шу ерда сақлар ва атрофга таҳдид солар, тоғнинг номи Кофирқалъа экан.

Иримчи Мардон, Қурбон ва Хивақилич тоққа чиқишдан воз кечишди. Кофирқалъада карвон ва йигитларни қолдириб, Хентингтон ва Михаил уччаламиз тоққа чиқа бошладик.

¹ Ҳиндистон назарда тугилмоқда.

Дастлаб тик қояга чиқиш мумкин эмасдек туюлди. Қоя уч томонидан деярли тик эди. Тўртинчи томонда эса қояларнинг ёрилган бўлаклари осилиб турганга ўхшарди. Шундай бўлса ҳам осилган қоялар томон кетган эчкилар изларига кўзимиз тушди ва имкониятни қўлдан бермасликка тиришдик.

Эльсворс иккаламиз америкалик ва русияликлар қайсарликда бир-биридан қолишмасликларини исботламоқчи бўлгандай, кўз илғамас сўқмоқлардан юқорига чиқиб бордик.

Тез орада сўқмоғимиз энкайган қоя олдида тугади. У ёғига қирқ беш даражали қияликдан қояга ёпишиб чиқиш керак эди.

Бир-биримизга қараб «Иншооллоҳ!» деганимизча юқорига интилдик. Хентингтон биринчи бўлиб чиқди. Мен ҳам агар йиқилгудек бўлса ушлаб қолишга тайёр ҳолда аста чиқа бошладим. Қояга ёпишган бу одамнинг ҳар бир тош устида ўрмалаши ҳозиргача кўзимга кўринади. Ниҳоят, у тепаликка чиқиб олди. Ўрнашиб олганидан кейин Инжилни очганича менга маслаҳатлар бера бошлади.

Қоянинг ҳар бир бўрттик, тошига ёпишганимча, юқорига интилдим. Яна тўрт метрча эмакласам бўлди — қояга чиқаман. Шу пайт белимдаги ханжар сидирилиб чиқиб кетди ва қияликда тиқилиб қолди. Ханжарни ушлаб қоламан деб ҳаракат қилганимда тошга қадалиб турган этик пошнаси чиқиб кетди. Мен жарлик томон аста сирпана бошладим...

Хаёлларимиз қуюндек тезлашди: «Наҳотки, тамом бўлсам! Яна икки қулочдан кейин жарга қулайман...» Ўнг томонга кўз қиримни ташлаганимда отлар ва Михаил чумолидек бўлиб кўринди... Бирдан оёғимнинг қоятошга қадалганини ҳис қилдим ва тўхтаб қолдим.

Қоянинг чап қирига қараб, кўзларимга ишонмадим: жундор қора қўллар, сочлари тўзиган соқолли шарпа қояга бир сакраб чиқди-да, ханжарни олиб, жарлик томон ўрмалаб кетди...

Гойибдан келган куч ёрдамида қояга ўрмалаб чиқдим ва Эльсворс билан қўл олишдик.

Тоғ чўққисидаги майдонда Хентингтон қандайдир қурилиш қолдиқларини топиб олиб, чизмага туширди.

Пастга эса бошқа йўлдан, қоя ёриқлари бўйлаб тушдик.

Эрон қишлоқларидан бирига борганимизда у ерли аҳоли ханжарни эпчиллик билан олиб қочган сирли шарпа ҳақида гапириб берди.

«У ақлдан оза бошлаган дарвеш Мамадали бўлиб, хотини билан болалари ер қимирлашидан ҳосил бўлган жарликка тушиб кетишган экан. Узи Кофирқалъада яшар, йўлни ҳам фақат ўзи биларкан».

Кофирқалъадан чиққандан кейин экспедициямиз саргузаштларсиз Русия чегараларига етиб олди ва биз 1 март куни Асхободга келдик.

Хентингтон бу ерда узоқ турмасдан, Америкага кетди.

*Абдулла КОМИЛ
таржимаси*

Машҳурлар ҳаётидан

* * *

Америкалик бир раққоса машҳур инглиз адиби Бернард Шоунинг ўткир ақлига ўзининг келишган қоматини тенг билиб, Шоуга турмушга чиқиш истагини билдирибди. «Жаноб Шоу,— деб бошлаганди раққоса ёзувчига йўллаган мактубини,—бир тасаввур қилинг-а, туғилажак фарзандимизда Сизнинг ақлингизу менинг гўзаллигим мужассам бўлса...»

Шоу раққосага шундай жавоб қилган экан:

«Худо кўрсатмасин, мабодо айтганингизнинг тескариси бўлиб қолса-чи. Ҳай-ҳай, ўтинаман Сиздан, мени тинч қўйинг...»

* * *

Бернард Шоу кутубхонасидаги бир китобни дўстига кўрсатаркан, шундай дейди:

— Ушбу китоб дунёдаги энг ноёб китобдир, уни ўқишга сўраб олиб, қайтариб беришган!..

* * *

Бернард Шоу кўчада бир семиз киши билан учрашиб қолади. У одам қотмадан келган Шоуни масхаралаб гап қотади:

— Сизни кўрган одам Англияда очлик экан деб ўйлайди.

— Сизни кўрган одам эса ана ўша очликнинг сабабчиси бўлса керак деб ўйлайди.

* * *

Машҳур юнон файласуфи Сукротдан шогирдлари сўрашибди:

— Никоҳ кўнгилдагидек бўлиши учун қандай шартлар керак?

— Бунинг учун икки нарса керак,— дебди Сукрот, — эр кар, хотин сўқир бўлиши керак.

* * *

Афина диктатори Лисистратга хотини иддао қилиб деди:

— Нега қизимизни кўпчиликнинг олдида ошқора ўпган йигитни ўлимга буюрмадинг?

— Агар бизни яхши кўрадиганларни ҳам ўлимга буюраверсак, унда бизни ёмон кўрадиганларни нима қиламиз?

* * *

Альберт Эйнштейн Чарли Чаплиннинг фильмларини яхши кўрар, бу актёрга ихлоси баланд эди. Кунлардан бир кун у актёрга шундай мактуб битади: «Сизга қойилман, санъатингиз ҳаммага тушунарли, Сиз келажакда буюк одам бўласиз.Эйнштейн».

Орадан кўп ўтмай жавоб хати келади: «Мен эса Сизга қайта-қайта қойил қоламан.Сизнинг нисбийлик назариянгизни жаҳонда камдан-кам одам тушунади, лекин барибир Сиз улуг одамсиз.Чаплин.»

* * *

Машхур рус кимёгари Бекетов ўз хонасида ишлаб ўтирганда хизматкори ҳовлиқиб киради:

– Николай Николаевич! Кутубхонангизда ўғрилар юришибди.

Паришонхотир олим аранг бошини кўтариб сўрабди:

– Улар қандай китобларни ўқишяпти?

* * *

Инглиз қироли Генрих VIII француз шаҳзодаси Франсисга элчи орқали нохушроқ бир хабарни юбормоқчи бўлади. Шаҳзоданинг қаҳри қаттиқлигини яхши билгани учун элчи бундай совуқ хабарни етказишга рағбат билдирмабди.

– Сиз кўрқманг, – дебди қирол. – Агар француз қироли мабодо каллангизни олгудай бўлса, мен Англиядаги ҳамма француз элчиларининг калласини оламан.

– Бу чиндан ҳам шоҳона ҳиммат, – дебди элчи, – лекин у каллаларнинг биронтаси менинг елкамга тўғри келармикан?

* * *

Рус поэзиясининг қуёши Пушкин бир куни журнал ноширига хат йўллаб, ўзига тегишли қалам ҳақини сўрайди. Шоирга ёзилган жавоб хатида шундай саволлар бор эди: «Пулни душанбада олганингиз қулайроқми ёки сешанбами? Икки юз сўмнинг ҳаммасини биратўла олмақчимисиз ёки олдин юз сўми ҳам кифоями?»

Шоирнинг жавоби қисқагина эди:

«Душанба сешанбадан яхши, икки юз сўм эса юз сўмдан яхши».

* * *

Француз қироли Людовик XIV шеър машқ қилиб турар ва уларга баҳо беришни фақат Буалога ишонаркан. Қиролнинг навбатдаги бемаза шеърларини ўқиган Буало қалтис фикрини шундай ифодалаган экан: «Ҳазрат олийлари! Сизнинг қўлингиздан келмайдиган иш йўқ! Мана, бемаза шеър қандай бўлишининг бир кўрсатиб қўймоқчи бўлган экансиз, бу ишни қойилмақом қилиб уддалабсиз!»

* * *

Машхур америка ёзувчиси Хемингуэй Париждаги ресторандан бирида коньяк ичиб ўтирарди. Бир маҳал ёнидаги барменни чақириб, қадаҳдаги ичимликни «Сиз ҳам бир ҳўпланг» дея узатади.

– Мен ичмайман! – кескин рад қилади бармен. – Статистика маълумотларига қараганда, ҳар йили спиртли ичимлик туфайли қарийб бир миллион француз ажалидан бурун ўлиб кетаркан.

– Мутлақо ташвишланманг, чунки мен америкаликман.

* * *

Хемингуэй жуда ашаддий овчи бўлган. Бир куни ов саргузаштларидан ҳикоя қилаётганида тингловчилардан бири ногоҳ сўраб қолади:

– Мабодо одам қўлида ёниб турган машъала олиб юрса, биронта ҳам ҳайвон унга даф қилмайди, дейишади. Шу гап ростми?

– Бу нарса машъалани қандай тезликда олиб юришга боғлиқ, – дебди адиб.

* * *

Машхур итальян қўшиқчиси Энрико Карузо чек билан катта миқдорда пул олиши керак экан. Аммо банкка келганида ёнида ҳуж-

жати йўқлиги маълум бўлади. Ғазначи унга пул беролмаслигини айтиди. Шунда қўшиқчи «Тоска» операсидан бир арияни ҳафсала билан ижро этади. Банк ходимлари ҳайратдан дол қолишади. Хижолат тортган ғазначи ҳам дарҳол пулни бериб юборади.

* * *

Кунлардан бир куни Бернард Шоуни кўчада велосипедчи туртиб юборади. Ҳеч ким жабр кўрмайди. Тўқнашув айбдори хижолат чекиб, узр сўраётганда кекса драматург унинг сўзини бўлиб, шундай дейди:

— Омадингиз чопмади-да. Сал жиддийроқ туртганингизда эди, менинг қотилим сифатида тарихда қолардингиз.

* * *

Енгилтакроқ бир шоир Абдурахмон Жомий ҳузурида мақтаниб қолди:

— Кеча тушимда Хизр пайғамбар жаноблари оғзимга муборак тупугидан туфлади.

Жомий унга шундай жавоб қилди:

— Ҳизр пайғамбар аслида сенинг юзингга туфлаган. Оғзингни очиб турганинг учун тупуги оғзингга ҳам тушган бўлса керак.

* * *

Файласуф Суқрот бир бой билан ҳамроҳ бўлиб сафарга чиқибди. Ногоҳ улар қароқчиларга йўлиқиб қолишибди.

— Эй воҳ, мабодо улар мени таниб қолишса шўрим қурийдик-ку! — дебди бой кўрқиб-қалтираб.

— Эй воҳ, улар мени танишмаса нима қиламан? — дермиш Суқрот.

* * *

Бир зиёфатда жаҳонга машҳур актриса Софи Лорен банк хўжайинининг хотини билан танишиб қолади.

— Ниҳоятда гўзал, келишган аёл экансиз. Бемалол кинода рол ўйнасангиз ҳам бўлар экан.

— Мен Софи Лоренман-да...

— Нима бўпти! Исми шарифингизни ўзгартирасиз-қўясиз!

* * *

Чарльз Дарвин бир куни ресторанда овқатланаётган эди, ёнидаги столда ўтирган хоним жаҳонга машҳур олимни таниб қолиб, унга гап қотади:

— Жаноб Дарвин, сиз доимо одам маймундан тарқалган дейсиз. Айтинг-чи, бу фикрингиз менга ҳам тегишлими?

— Албатта, сизга ҳам тегишли, — дея жавоб қилади олим, — фақат сиз оддий маймундан эмас, балки чиройли маймундан тарқагансиз.

*Шодмон ОТАБЕК
таржимаси*

Янги нашрлар

ИСМАТУЛЛОҲ МЎЪЖИЗИЙ. **“Таворихи мусиқийун”**. *“Мумтоз сўз”* нашриёти. Тошкент, 2010.

XI–XVI асрларда темурийлар салтанати ўзбек мумтоз адабиёти тараққиётининг улкан чўққиларига юксалишни таъминлаш баробарида мусиқа илми ва амалиётида ҳам ўнлаб рисоалар ёзилган. Исмамуллох Мўъжизийнинг “Таворихи мусиқийун” (1854) китобининг ёзилиши сабабчиси Хўтан ҳокими Ҳакимбек Муҳаммад Алишер бинни Абулмўминбекдир.

Исмамуллох Мўъжизий мусиқа амалиётида ўз даврининг кўзга кўринган мумтоз санъаткор арбобларидан ҳисобланган. Мўъжизий ўзбек мумтоз адабиёти, хусусан Алишер Навоий, Мавлоно Убайдуллох Лутфий ҳаёти ва ижодларидан ҳар томонлама билимга эгалигидан ташқари, шарқ мусиқа оламининг машҳур вакиллариининг асарларидан ҳам яхши хабардор бўлган.

Исмамуллох Мўъжизийнинг «Таворихи мусиқийун» китобида уч муҳим нуқта: мусиқа, адабиёт ва инсон маънавий камолоти ажиб бир уйғунликда талқин этилади. Мусиқашунос муаллиф мусиқа тарихини олим ва адабиётчилар фаолиятидан кузатиб, бу соҳанинги ўн етти устози ҳақида маълумотлар берган.

Ушбу “Таворихи мусиқийун” китобида инсон руҳига мусиқанинги таъсири, инсон руҳий-маънавий камолотидаги ўрни, унинг инсон руҳиятига ҳаётбахш таъсири хусусида сўз юритилади.

МУҲАММАД АЛИ. **“Улуғ салтанат. Тетралогия. Учинчи китоб. “Мироншоҳ Мирзо”**. *“Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош тахририяти. Тошкент, 2010.*

Ўзбекистон халқ ёзувчиси Муҳаммад Али соҳибқирон Амир Темур шахси ва даврини яхши ўрганган ёзувчидир. Унинг бу мавзуда яратган шеърлари, «Гумбаздаги нур» достони, икки китобдан иборат «Сарбадорлар» тарихий романи, илмий тарихий эссе ва мақолалари ўқувчилар томонидан севиб ўқиб келинмоқда. “Улуғ салтанат” тарихий романининг биринчи ва иккинчи китоби “Жаҳонгир Мирзо”, “Умаршайх Мирзо” романлари китобхонлар томонидан қизгин кутиб олинган.

Муаллифнинг навбатдаги “Мироншоҳ Мирзо” романи темурийлар салтанати тарихидаги мураккаб давр: мелодий 1392–1400 йилларнинг суронли воқеаларини ўз ичига олади. Мазкур асарда муаллиф Амир Темур, Умаршайх Мирзо, Муҳаммад Султон, Сароймулкхоним, Хонзодахоним каби тарихий сиймолар образларини меҳр билан яратади, салтанат манзараларини моҳирона тасвирлайди.

“Мироншоҳ Мирзо” романида буюк сулоланинги давомийлиги, авлодлар силсиласининги қудрати миллат ва Ватан тарихида катта аҳамиятга эга эканлиги тараннум этилган.

ХУДОЙБЕРДИ ТЎХТАБОЕВ. **“Мунгли кўзлар”** *“Янги аср авлоди”* нашриёти. Тошкент, 2010.

Худойберди Тўхтабоевнинг “Мунгли кўзлар” асари мол-дунёни ҳар нарсадан устун қўйган ва охир-оқибатда фарзандларининги аччиқ қисматига сабаб бўлган ота-она ҳақида ҳикоя қилинади.

Ҳа, ота-онага фарзандидан азиз кимса йўқ дунёда. Уни оқ ювиб-тарайди, кийинтиради, ўқитади, яхши инсон бўлиб ўсишини дил-дилдан истади. Яхши лавозимларда ишлашини, ўзидан яхши зурриётлар қолдиришини орзу қилади. Лекин билиб-билмай, уларга ҳаддан ташқари меҳр кўрсатаман деб, нотўғри тарбия берганлигини билмай қоладилар. Ота-она учун фарзандининги бахтидан

бўлак неъмат йўқ аслида. Фарзандлар ҳам ота-оналарини, уларнинг дийдорини ҳар нарсадан устун қўядилар. Лекин мол-мулкка ҳирс қўйган ота-оналар фарзанд тарбиясига эътибор бермай, охир-оқибатда қаттиқ янглишадилар. Китобда меҳр ва изтироб ҳислари ёрқин тасвирланган. Бу асар барчамизга ибратлидир.

БУРҲОН АБДУЛҲАЙРОВ. “Миён Бузрук – жадид драматургияси ва театри тадқиқотчиси”. “Фан” нашриёти. Тошкент, 2010.

Жаҳон адабиёти тарихида драматургия ва театرنинг ўрни катта, XX асрнинг бошларида ўзбек жамятида ҳам замонавий драматургия ва театр вужудга келди. Бу борада жадид адабиёти намояндларининг хизматлари таҳсинга сазовордир.

Жадидлар ёзган драматик асарларни ўрганишга таниқли адабиётшунос Миён Бузрук Солиҳов муносиб ҳисса қўшган. Олимнинг бизгача етиб келган илмий асарлари ичида унинг ўзбек мумтоз адабиётини тадқиқ этишга бағишланган қисми муҳим ўринни эгаллайди. Миён Бузрук Солиҳов ўз тадқиқотларида нафақат ўзбек мумтоз адабиёти ҳақида, балки ундан кейин давом этган жадид адабиётга ҳам тўхталди. “Ўзбек театри тарихи учун материаллар” китобида жадид драматургияси ва театри билан боғлиқ масалаларни тадқиқ этган. Бу китоб жадидчилик, унинг адабиёти, театрига қизиқиш тибора ортаётган ҳозирги кунда бу борадаги асосий манбалардан бири бўлиб хизмат қилмоқда.

Бурҳон Абдулҳайровнинг мазкур китобига филология фанлари доктори, профессор Наим Каримов “Миён Бузрук Солиҳовнинг иккинчи ҳаёт йўли” деб ҳақли равишда баҳо берган.

УМАРАЛИ НОРМАТОВ. “Ижодкорнинг дахлсиз дунёси”. Адабий суҳбатлар. “Мумтоз сўз” нашриёти. Тошкент, 2009.

Адабиётшунослик илми тараққиётга ярим аср давомида баракали ҳисса қўшиб келатган олимларимиздан Умарали Норматовнинг “Ижодкорнинг дахлсиз дунёси” номли адабий суҳбатлар китобига олимнинг таниқли ўзбек адиб ва шоирлари ҳамда ўз касбдошлари – мунаққидлари билан замонавий ўзбек бадиий насри ва шеърляти, ижодий жараён, назарий, эстетик муаммолар ҳақидаги қизиқарли суҳбатлари жамланган. Бу суҳбатларда Одил Ёқубов, Асқад Мухтор, Саид Аҳмад, Пиримқул Қодиров, Эркин Воҳидов, Муҳаммад Али, Шукур Холмирзаевнинг бадиий ижод, талант тарбияси, шоирлик олами, ижтимоий ҳаётни акс эттириш тамойиллари ҳақидаги фикр-мулоҳазалари, адабий жараёндаги янгиланишлар таҳлил асосини ташкил этади.

Мазкур китобда мустақиллик йилларидаги бадиий адабиёт ва адабиёт илми, хусусан, бугунги ижодий жараён, миллий адабиётимиз тарихини ўрганиш, ўқитиш, адабиёт назарияси соҳасидаги илмий-методик ишларимизнинг савияси, илмий-эстетик қўлами ҳамда моҳияти жаҳон адабий-танқидий тафаккури нуқтаи назаридан келиб чиқиб таҳлил этилган.

ЗУЛФИЯ ҚУРОЛБОЙ ҚИЗИ. “Машаққатлар гирдоби” Роман. Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. Тошкент, 2010.

Зулфия Қуролбой қизи инсоний дард ила йўғрилган ҳикоялари билан аллақачон ўз ўқувчиларини топган. Унинг “О, ҳаёт”, “Тафаккур”, “Гуноҳ” каби новеллалари танқидчиликда сўнгги йиллар миллий насримизнинг муҳим ютуғи сифатида баҳоланди. Ниҳоят, адиба янада қўламдорроқ жанрга қўл уриб “Машаққатлар гирдоби” романини эълон этди, – дейди китобга сўзбоши ёзган профессор Умарали Норматов. Худди новеллаларида бўлгани каби адиба бу асарида ҳам мураккаб, ўта қийин вазиятга тушиб қолган қаҳрамоннинг чигал қисмати, қалб кечинмаларини бадиий таҳлил этиш, шу орқали одамлар эътиборини бугунги куннинг ўткир маънавий-ижтимоий муаммоларига тортиш, муайян ҳаёт фалсафасини илгари суриш йўлидан борди.

Барчамизга маълум, ўз юртини қўйиб, ўзга юртлардан жаннат қидирувчилар орамизда йўқ эмас. Ўзга юртларда соддадил одамларни тузоққа илантириб, қулга айлантириб, уларнинг кучидан, ҳалол меҳнатидан даромад топадиган устомон фирибгарлар пайдо бўлди.

Муаллифнинг “Машаққатлар гирдоби” романида айна шу гирдобга тушиб қолганларнинг кўргиликлари, одам қиёфасини йўқотган иблисларнинг мислсиз шафқатсизликлари ҳикоя қилинади. Асарда ана шу гирдоб зулмати исканжасида ҳам ўзлигини, асл инсоний фазилатларини йўқотмаган, уни ёритиб, темир қафаслардан чиқишга қодир асл инсонлар ҳам бор. Гулруҳ ана шундай кучларнинг олдинги сафида турувчи ёрқин сиймо тарзида гавдаланади.

МУҲАББАТ АТО. “Сўнмас юлдузлар”. Хотиралар. “Тафаккур қаноти” нашриёти. Тошкент, 2010.

Тележурналист Муҳаббат Атонинг “Сўнмас юлдузлар” номли хотиралар китобида ана шундай барҳаёт инсонлар ҳақидаги эсдаликлар, асарларидан намуналар, қайдлар жой олган. Уйлаймизки, бундай инсонларнинг ёрқин хотираси билан яшамоқ ҳам ўзликни англаганларнинг ҳаётини безашга арзийди.

“Сўнмас юлдузлар” тўпламидан Саид Аҳмад, Саида Зуннунова, Озод Шарафиддинов, Ҳамид Ғулом, Рамз Бобожон, Одил Ёқубов, Нормурод Нарзуллаев, Шукур Холмирзаев, Шавкат Раҳмон, Раззоқ Ҳамроев, Шукур Бурҳонов, Ҳамза Умаров, Рустам Маъдиев, Муҳриддин Холиқов каби кўплаб халқ ардоғидаги ёзувчи, шоиру санъаткорлар – мангу барҳаёт инсонларга бағишланган дил сўзлари жой олган.

